

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ ๔

ของ

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางอนงค์ เทียรฆราช (มารดา)

ณ เมรุ วัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๗

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๔

ของ

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางอนงค์ เทียรฆราช (มารดา)

ณ เมรุ วัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๗

คำนำ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางอนงค์ เฑียรฆราช กำหนดงานวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๗ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม พลโทบัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้มาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ นี้ ได้ตีพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร ได้เขียนคำอธิบายไว้ว่า

"เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ผู้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เติบโตและมีชีวิตอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ได้รับราชการมียศเป็นจมื่นราชามาตย์อยู่ในเวลานั้น ตำแหน่งจมื่นราชามาตย์ไม่ใช่ตำแหน่งเล็กน้อย เพราะเมื่อเลื่อนจากจมื่นราชามาตย์ก็เป็นเจ้าพระยาทีเดียว และก็มิได้สำคัญแต่ยศศักดิ์เท่านั้น หน้าที่การงานก็สำคัญด้วย ดังปรากฏในสัญญาบัตรว่า "ให้จมื่นราชามาตย์ไปช่วยราชการในกรมท่า และช่วยตริตรองธุระทั้งปวงในการรักษาแผ่นดินด้วย" เมื่อพิจารณาตามถ้อยคำในตอนหลังนี้จะได้ความว่า ครั้งยังดำรงตำแหน่งจมื่นราชามาตย์นั้น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มีหน้าที่อย่างที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เห็นได้ว่าข้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียงไว้นี้ ย่อมเป็นเรื่องที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้มีส่วนรู้เห็นและปฏิบัติการในหน้าที่อยู่ด้วยเป็นส่วนมาก ฉะนั้นหนังสือเล่มนี้จึงควรได้รับไว้วางในความเที่ยงตรงถูกต้อง หากจะมีข้อผิดพลาดบกพร่องก็คงเป็นส่วนน้อย

แต่นักอ่านในสมัยนี้ อาจจะตำหนิวิธีการเขียนว่าไม่ได้แบ่งหมวดตอนให้เห็นชัด หรือนึกจะแทรกเรื่องอะไรลงไปตรงไหน ก็แทรกลงไปไม่ติดต่อกัน ก่อนที่ใครจะตำหนิเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอให้คำนึงว่า หนังสือนี้เรียบเรียงอย่างพงศาวดาร ไม่ได้เรียบเรียงอย่างประวัติศาสตร์ นักเรียนสมัยนี้ย่อมทราบว่าวิธีเรียบเรียงประวัติศาสตร์ (History) กับพงศาวดาร (Chronicle) นั้น ต่างกันอย่างไร การเรียบเรียงพงศาวดารย่อมจดลงไปตาม

ลำดับเหตุการณ์ที่บังเกิดขึ้น และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จดได้ละเอียดดี เรื่องกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นตอนสำคัญตอนหนึ่งในเรื่องประวัติกาลของกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ก็เขียนไว้โดยพิสดาร การติดต่อกับต่างประเทศ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็เขียนได้ดี เพราะเคยรับราชการในกรมท่า มีหลายเรื่องหลายตอนที่เกี่ยวกับจารีตประเพณี เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ได้อธิบายให้ความสว่างแก่พวกเราในเวลานี้เป็นอันมาก

ในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้ให้ใช้ตัวอักษรตามปทานุกรม ส่วนข้อความหรือถ้อยคำสำนวนนั้น ของเดิมมีอยู่อย่างไรให้คงไว้ตามเดิม มิได้เปลี่ยนแปลงเลย มีบางตอนข้าพเจ้าได้ทำหมายเหตุไว้ข้างล่าง นอกจากนั้นข้าพเจ้าได้ให้คิดวันเป็นสุริยคติ คิดปีเป็นพุทธศักราช พิมพ์ไว้ข้างล่าง เพื่อความสะดวกสำหรับนักอ่านสมัยนี้อีกด้วย อนึ่งหนังสือนี้ฉบับเดิมเขียนติดต่อกันยืดยาว เกือบจะไม่มีการแบ่งตอนหรือย่อหน้าเสียเลย ข้าพเจ้าได้สั่งให้เจ้าหน้าที่ตัดตอนและย่อหน้าหนังสือนี้ และเจ้าหน้าที่ได้เขียนหัวข้อขึ้นไว้ทุก ๆ ตอน ส่วนสารบาญได้ให้ทำอย่างละเอียด เป็นการแน่นอนว่าหนังสือเล่มนี้จะให้ประโยชน์แก่นักอ่านนักศึกษาเป็นอย่างยิ่ง"

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๐๖ องค์การค้าคุรุสภาได้ขออนุญาตจัดพิมพ์จำหน่ายในชุดภาษาไทย นับเป็นพิมพ์ครั้งที่สอง และสำนักพิมพ์คลังวิทยาขออนุญาตพิมพ์จำหน่ายรวมกับพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่สาม ครั้งนี้จึงนับเป็นพิมพ์ครั้งที่สี่ ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้ใช้ฉบับพิมพ์สำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์จำหน่าย พ.ศ. ๒๕๐๖ เป็นต้นฉบับ และได้ตรวจสอบกับฉบับพิมพ์ดีดที่เก็บรักษาไว้ที่หอดำรงราชานุภาพด้วย ทั้งนี้ปรากฏว่าฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๗ ยังมีข้อความตกหล่นคลาดเคลื่อนอยู่บางแห่ง

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่นางอนงค์ เฑียรฆราช ผู้ล่วงลับไปแล้ว และให้จัดพิมพ์หนังสือนี้ออกแจกเป็นวิทยาทาน ขอกุศลทั้งปวงจงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้ นางอนงค์ เฑียรฆราช ได้ถึงซึ่งสุคติภพ และประสบอิฏฐคุณมนุญผลสมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๗

นางอนงค์ เทียรมราช

ชาตะ ๑๖ สิงหาคม ๒๔๒๘

มรณะ ๑ มีนาคม ๒๕๐๗

สิริ อายุ ๗๘ ปี ๖ เดือน ๑๔ วัน

ภาพถ่ายครั้งสุดท้ายในงานทำบุญวันเกิด

พลโท ชัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา

เมื่อ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๐๖

ประวัติ

นางอนงค์ เฑียรฆราช เป็นบุตรีของ พลตรี พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวก ยมาภัย) และ หม่อมวาศ เกิดเมื่อวันอาทิตย์ ที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ ที่บ้านในเวียงนครเกษม มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๘ คน คือ

๑. เด็กชาย สง่า ยมาภัย ถึงแก่กรรมแล้ว
๒. นางอนงค์ เฑียรฆราช
๓. นางกานดา (ย้อย) ดารากร ณ อยุธยา ถึงแก่กรรมแล้ว
๔. นางสุภาพ เฑียรฆราช ถึงแก่กรรมแล้ว
๕. นางวงษ์ วงษ์ถ้วยทอง ถึงแก่กรรมแล้ว
๖. ร้อยเอก นายไกรพลแสน (กลิ่น ยมาภัย) ถึงแก่กรรมแล้ว
๗. นางสาว วรวรรณ (ถวิล) ยมาภัย รับราชการห้องพระเครื่องต้นหวาน
๘. คุณหญิงวิศิษฐ์บรรณากร (ประมูล สุวรรณสุภา) ถึงแก่กรรมแล้ว

เมื่อพลตรี พระยาอภัยรณฤทธิ์ ถึงแก่อนิจกรรม ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ นางอนงค์ เฑียรฆราช มีอายุได้ ๑๓ ปี ได้ถวายตัวเป็นข้าหลวงในพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชชนนี พระพันปีหลวง พร้อมกับน้องทุกคน ต่อมาได้เป็นข้าหลวงในสมเด็จพระมาตุฉาเจ้า เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพ็ชรบุรีราชสิรินทร

ภายหลังได้กราบถวายบังคมลาออกมาสมรสกับนายบรรยง เทพหัสดิน ณ อยุธยา มหาดเล็กวิเศษ มีบุตรด้วยกัน ๑ คน คือ พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา เมื่อนายบรรยง เทพหัสดิน ณ อยุธยา ถึงแก่กรรมแล้ว ได้ทำการสมรสอีกครั้งหนึ่ง กับ อำมาตย์โท พระเฑียรฆราช (เล็ง ลัมสุต) มีบุตรธิดาด้วยกัน ๒ คน คือนางสิริมา ตุลยานนท์ และนายสนอง ลัมสุต

นางอนงค์ เฑียรฆราช ได้รับการศึกษาอบรมในสำนักของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชชนนี พระพันปีหลวง ซึ่งถือกันในสมัยนั้นว่าเป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงของกุลสตรี และเป็นผู้ที่มีนิสัยรักการช่าง ไม่ชอบให้เวลาล่วงไปโดยไร้ประโยชน์ แม้เมื่ออยู่ในวัยชราและมีโรคภัยเบียดเบียนก็ตาม ได้นำวิชาความรู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมานั้น ทำการช่างต่าง ๆ ในเวลาว่างอยู่เสมอ อาทิเช่น การแกะสลักขิง ปอกมะปรางริ้ว ทำดอกไม้แห้งสำหรับทำดอกไม้คลุมไตร พับธนบัตรเป็นรูปต่าง ๆ ทำพุ่มถวายพระเทศน์ ตลอดจนประดิษฐ์เศษวัตถุต่าง ๆ ให้เป็นเครื่องใช้ เครื่องประดับเป็นต้น

ในด้านการศาสนานั้น นางอนงค์ เฑียรฆราช เป็นผู้ที่มีศรัทธาเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนา ทำบุญให้ทาน และไปฟังพระธรรมเทศนาเป็นประจำแทบทุกวันธรรมสวนะที่วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามเป็นเวลาหลายสิบปี ในคราวทำบุญอายุครบ ๖ รอบ เมื่อวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้ร่วมกับบุตรชาย คือ พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ปฏิสังขรณ์ศาลาหน้าพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ทั้ง ๒ หลัง ซึ่งชำรุดทรุดโทรมให้คืนสภาพดีดังเก่า ในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ องค์การทหารผ่านศึกได้นำผ้าพระกฐินพระราชทานไปทอด ณ วัดมณีชลขันธ์ จังหวัดลพบุรี แม้ว่าจะไม่ค่อยสบาย ก็ได้ไปร่วมในงานทอดผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดนั้นด้วย เนื่องจากวัดมณีชลขันธ์ เป็นวัดที่เจ้าพระยายมราช (เฉย ยามภัย) ผู้เป็นปู่ได้สร้างถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และถือเป็นวัดประจำตระกูล "ยมาภัย" ตลอดจนบรรดาญาติพี่น้องของเจ้าพระยายมราช (เฉย ยมาภัย) ที่แยกออกไปเป็นตระกูลอื่น คือตระกูลมัธยมจันทร์ ตระกูลสุจริตจันทร์เป็นต้น นับได้ว่า เป็นการเดินทางไกลครั้งสุดท้ายในชีวิตของนางอนงค์ เฑียรฆราช เมื่อล่วงเข้าปัจฉิมวัยและมีโรคภัยเบียดเบียนแล้วก็ตาม ได้พยายามไปฟังพระธรรมเทศนาทุกวันธรรมสวนะ เว้นแต่ครั้งใดที่ไม่สบายเท่านั้น ในวันมาฆบูชา เมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗ ก็ได้ไปฟังพระธรรมเทศนาที่วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม เป็นครั้งสุดท้ายก่อนจะถึงแก่กรรมเพียง ๓ วัน

นางอนงค์ เฑียรฆราช เป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระบรมราชจักรีวงศ์เป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์

พระบรมราชินีนาถเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่าง ๆ หากมีโอกาสแล้ว ก็ไม่ยอมละทิ้งโอกาสนั้นไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่เสมอ แม้จะอยู่ในวัยชรา ไม่สามารถจะไปเบียดกับประชาชนซึ่งไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นจำนวนมาก ณ สถานที่ต่าง ๆ ได้ หากเสด็จพระราชดำเนินผ่านหน้าบ้านครั้งใด ก็จะต้องออกไปเฝ้าทุกครั้ง อาทิเช่น งานพระราชพิธีทรงพระผนวช งานเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดบวรนิเวศวิหาร และครั้งสุดท้ายในคราวเสด็จพระราชดำเนินพยุหยาตราทางสถลมารค เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ และยังได้พร่ำสอนบุตรหลานอยู่เสมอเกี่ยวกับเรื่องความจงรักภักดีองค์พระมหากษัตริย์และพระบรมราชจักรีวงศ์

นางอนงค์ เฑียรฆราช ป่วยเป็นโรคหัวใจและความดันโลหิตสูงมาเป็นเวลานานกว่า ๑๐ ปี และได้ป่วยหนัก ต้องเข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ฯ ๒ ครั้ง การป่วยด้วยโรคดังกล่าวแล้ว จึงต้องระมัดระวังมิให้ได้รับความสะเทือนใจหรือเหน็ดเหนื่อยจนเกินไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อคราวที่ พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ป่วยหนัก ต้องเข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลภูมิพลอดุลยเดช เมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม ๒๕๐๗ ก็จำเป็นต้องปิดมิให้รู้จนกระทั่งอาการป่วยของ พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้ทุเลาขึ้น และย้ายมารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราชแล้ว จึงได้บอกให้ทราบก่อนหน้าที่จะถึงแก่กรรมเพียง ๕ วัน เมื่อทราบข่าวก็เตรียมตัวจะไปเยี่ยม แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ยังมิได้ทันได้เยี่ยมสมความตั้งใจ อาการป่วยด้วยโรคหัวใจก็ได้กำเริบขึ้นอีกในคืนวันอาทิตย์ที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ ได้นำไปรับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อเวลา ๐๑.๐๐ น. และได้ถึงแก่กรรมโดยอาการสงบด้วยโรคหัวใจวาย ณ โรงพยาบาลศิริราช เมื่อเวลา ๐๑.๓๐ น. ของวันจันทร์ ที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๗ สิริอายุได้ ๗๘ ปี ๖ เดือน ๑๔ วัน.

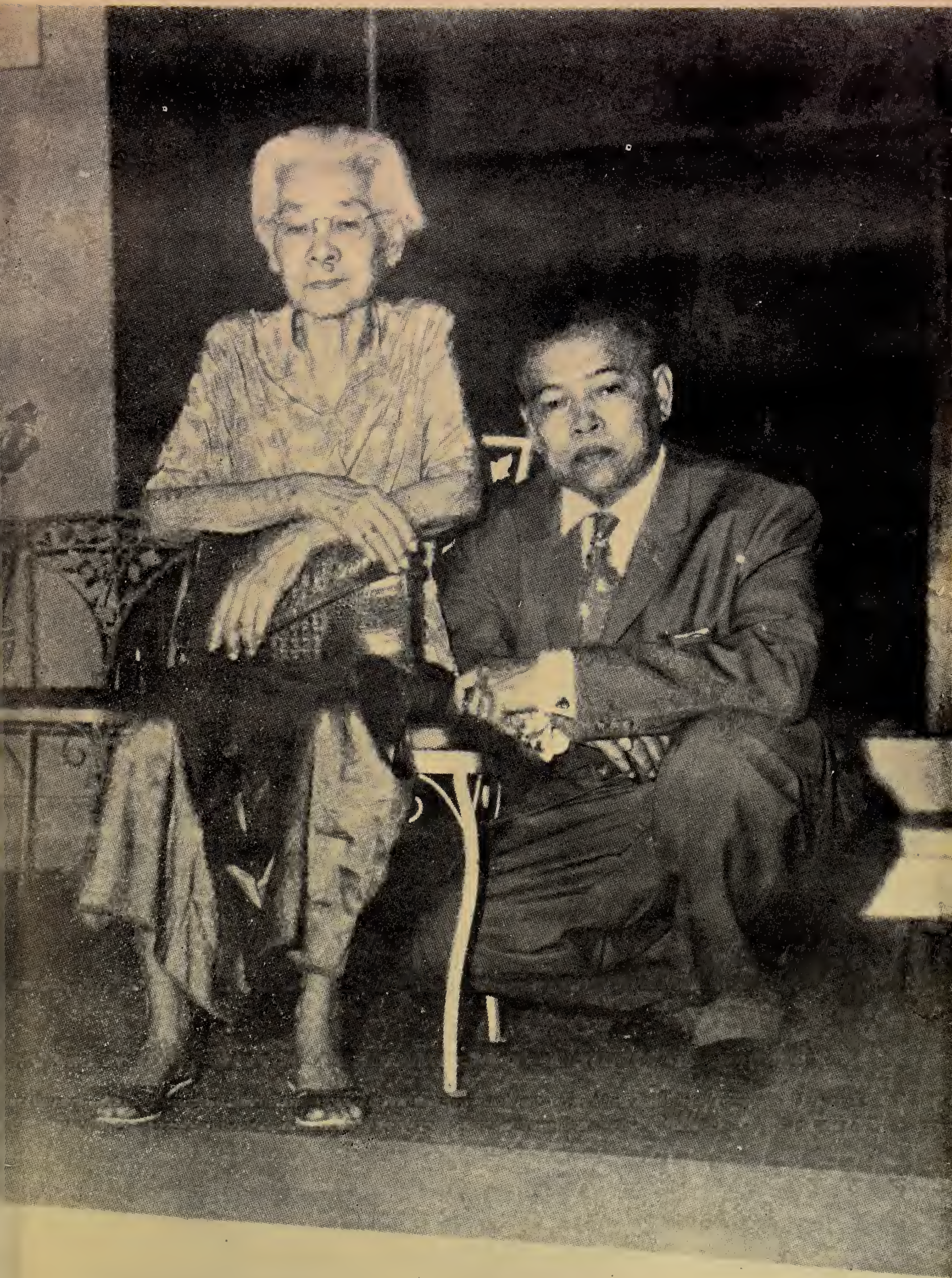
คำไว้อาลัย

คุณแม่ได้จากไปเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ๒๕๐๗ ซึ่งเป็นขณะเดียวกับที่ข้าพเจ้ายังกำลังเจ็บมากอยู่ที่โรงพยาบาลศิริราชแห่งเดียวกัน ความจริงท่านก็เจ็บกะเสาะกะแสะมานานแล้ว ทั้งเป็นความดันและหัวใจอ่อน แต่อาการไม่มากนัก ยังไปไหนมาไหนได้ เฉพาะอย่างยิ่งในยามแก่ท่านอุตส่าห์ไปวัดฟังเทศน์ที่วัดราชประดิษฐ์เป็นประจำเกือบทุกวันพระ แต่ในระยะหลัง ๆ นี้ท่านไปบ้าง เว้นบ้างสุดแต่วันพระไหนสบายก็ไป ไม่สบายก็ไม่ไป

คุณแม่ท่านจากไปอย่างไม่กลับมาอีก ไม่เคยมีวี่แววให้ลูกหลานได้เห็นแต่อย่างใด ท่านจากไปอย่างสงบ เพราะกรรมดีที่ท่านได้บำเพ็ญมาโดยตลอดอายุของท่าน ข้าพเจ้าเองตั้งใจอยากจะได้พบท่านบ้าง ได้พยายามตั้งใจรำลึกถึงในเวลานอนหลังจากสวดมนต์แล้วก็ไม่เคยได้พบเลย ข้าพเจ้าตั้งใจทำเช่นนี้หลายครั้ง ก็ไม่เคยมาปรากฏเลยแม้แต่ในความฝัน คุณแม่ไปดีแล้ว ขอให้ท่านไปเป็นสุขในสวรรค์นิพพาน

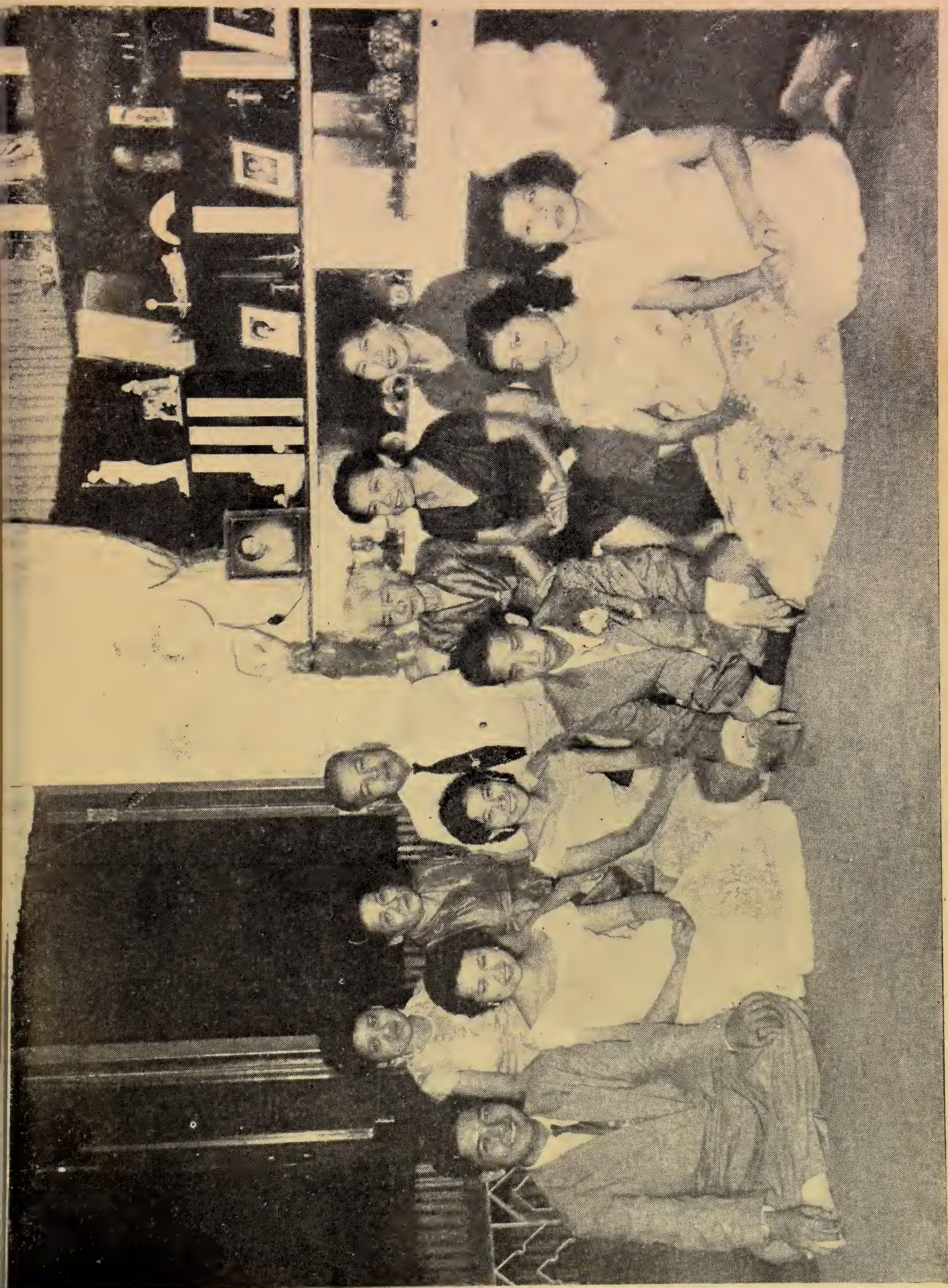
อันความตายเป็นธรรมดาของปุถุชน คุณแม่เป็นผู้ที่ได้กระทำแต่คุณงามความดีมาตั้งแต่ต้นเป็นระยะยาวนานไม่มีจุดด่างพร้อยใด ๆ ท่านเป็นผู้ที่มีสติและเต็มไปด้วยความดีทั้งทางโลกและทางธรรม ฉะนั้น หากมีทิพยพาหะใด ๆ สามารถที่จะมาอัญเชิญวิญญาณของคุณแม่ที่รักและเคารพอย่างสูงสุด ขอได้โปรดนำคุณแม่ไปสู่สุคติ ณ ทิพยวิมานสวรรค์ด้วยเถิด.

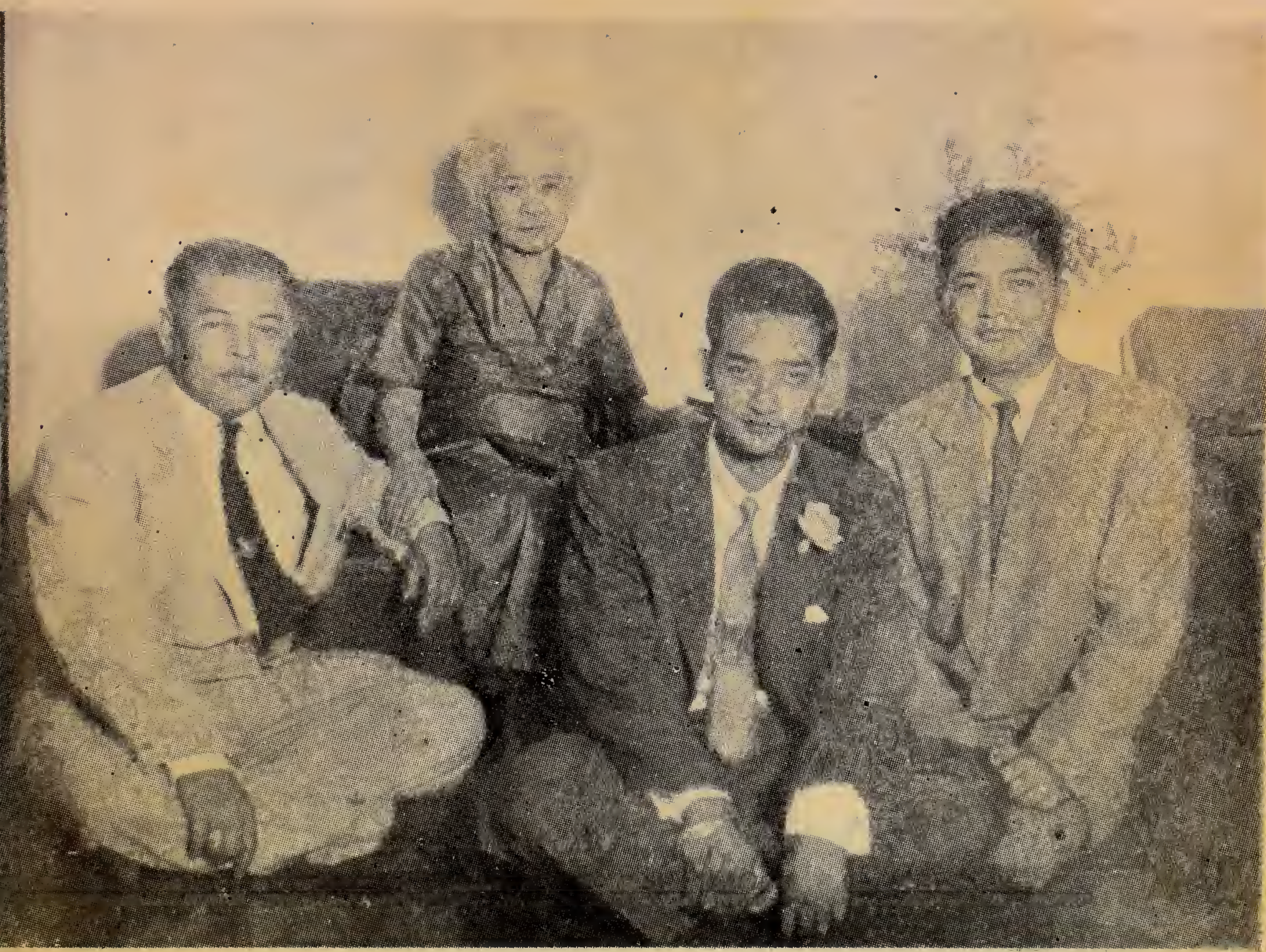
พล.ท. บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา

ภาพถ่ายในงานทำบุญอายุ ครบ ๖ รอบ

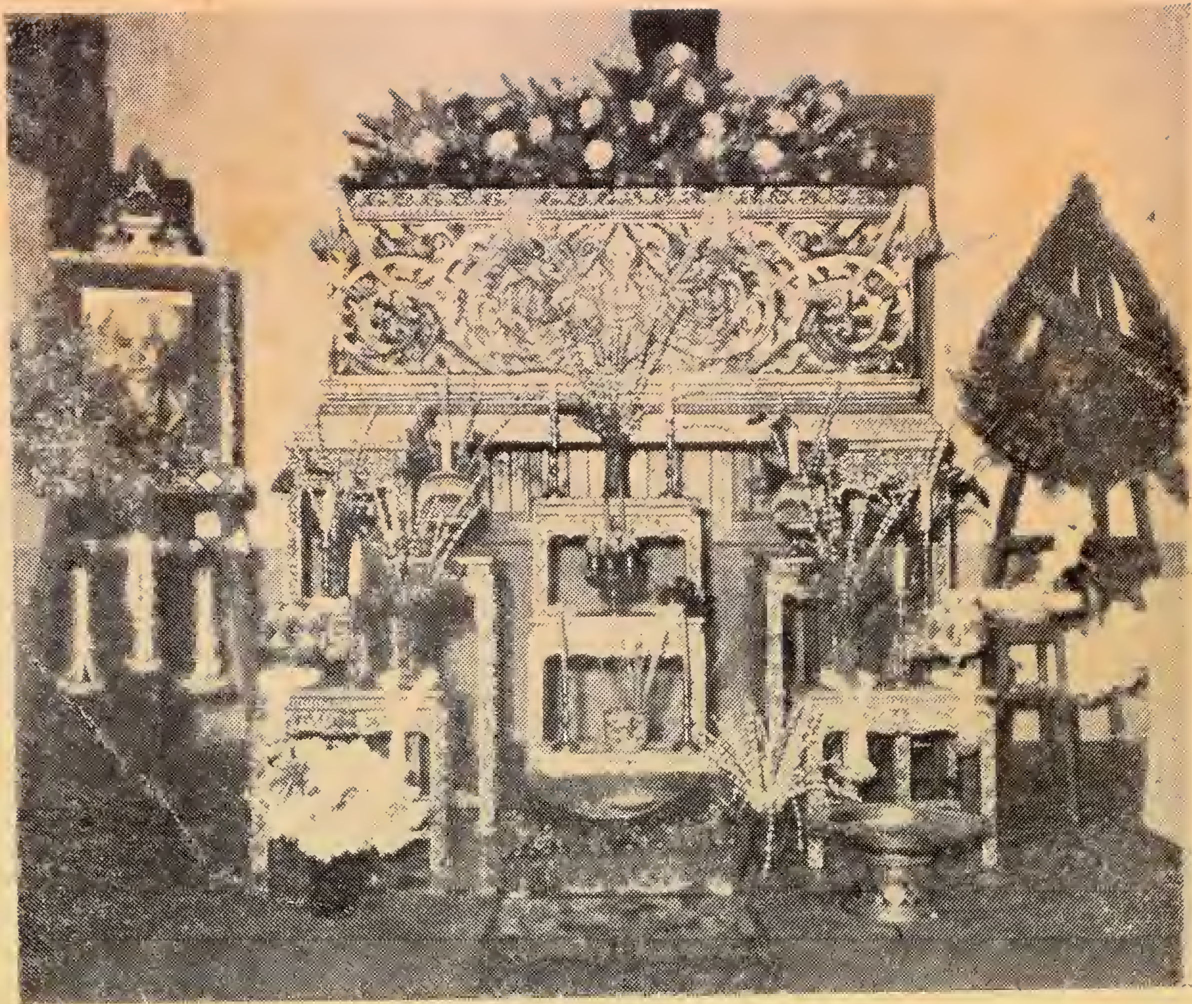
เมื่อ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๐๐

ภาพถ่ายพร้อมบุตรหลานฝ่ายชาย
เมื่อ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๐๐

จากซ้ายไปขวา : **พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา**
นางอนงค์ เฑียรฆราช
ร้อยโท สุพจน์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา
ร้อยโท สุจิตร ตุลยานนท์

ภาพถ่ายญาติ และ บุตรหลานในงานสัตตมวารศพ
ณ ศาลาอรทัย วัดมกุฏกษัตริยาราม
เมื่อ ๗ มีนาคม ๒๕๐๗

สารบาญ

รัชกาลที่ ๔

หน้า

หน้า

หน้า

หน้า

หน้า

หน้า

พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๔

อัญเชิญสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ เสด็จจากวัดบวรนิเวศ

ทีนี้จะกล่าว ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อไป

ลุศักราช ๑๒๑๓ ปีกุน ตรีศก[(๑)] เป็นปีที่ ๑ ครั้นรุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ[(๒)] เวลาเช้า เจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันเป็นอันมาก พากันออกไปเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์พงศอิศรกษัตริย์ ซึ่งสถิต ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พระอารามหลวง แต่บรรดาราษฎรทั้งปวงก็นิยมชมชื่นรื่นเริงร้องอวยไชยถวายพระพร ตั้งเครื่องสักการบูชา เก็บดอกไม้ไปเรี่ยรายไว้ตามสถลมารคเป็นอันมาก ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่องครักษ์แห่ห้อมล้อมด้วยสรรพศัสตราวุธแห่มา หมู่พราหมณ์ทั้งหลายมิได้บัตรหมายพากันไปโปรยข้าวตอกดอกไม้ ตีไม้ บัณเฑาะว์ เป่าสังข์ นำเสด็จมาจนถึงท่าเรือพระที่นั่ง เสด็จทรงเรือพระที่นั่งกราบประจำทวีป ยาว ๑๘ วา ๒ ศอก โดยทางชลมารค มีเรือพระที่นั่งรองเรือข้าราชการนำตาม จุกช่องคลองใหญ่น้อยทั่วทุกพนักงาน เรือพระที่นั่งออกปากคลองบางลำพูล่องลงมาประทับ ณ พระตำหนักน้ำ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งอยู่เป็นพนักงานรักษาพระราชนิเวศน์ ก็พร้อมกันไปคอยรับเสด็จอยู่ที่พระตำหนักน้ำหน้าพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จทรงพระราชยาน ข้าราชการแห่ห้อมพร้อมตามเป็นกระบวนถ้วนทุกพนักงาน เสด็จเข้าสู่พระราชวังสถาน ประทับศาลาหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย โดยเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปสรงน้ำพระบรมศพ แล้วเจ้าพนักงานทรงพระเครื่องต้นตามขัตติยราชประเพณี เชิญพระบรมศพเข้าสู่พระโกศทองคำจำหลักลายกุดั่น ประดับพลอยเนาวรัตน์ ตั้งกระบวนแห่ออกประตูสนามราชกิจ ไปประดิษฐาน

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๔ (๒) วันที่ ๓ เมษายน

ไว้ ณ พระที่นั่งดุสิดามหาปราสาทตามบุราณราชประเพณี แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ และข้า-ราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววาวงศ์[๑] พงศอิศรกษัตริย์ ประทับ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งกองล้อมวงรอบวัด ชั้นในองครักษ์ ๘ หมู่อยู่พิทักษ์รักษา แล้วเชิญเสด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรรังสรรค์เสด็จ ณ พลับพลาหน้าคลังที่ไว้ปืนใหญ่ในพระราชนิเวศน์มหาสถาน ตั้งกองเนื่องกันล้อมวงองครักษ์พิทักษ์รักษาอยู่เหมือนกัน

กราบทูลอัญเชิญสมเด็จฯ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ขึ้นเสวยราชย์

ครั้น ณ เวลาย่ำค่ำพร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะที่เป็นประธานในพระพุทธศาสนา และพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน บรรดาผู้ใหญ่ที่เป็นประธานพร้อมใจในการปรึกษา เรียงคำกราบทูลอัญเชิญตามใจข้าราชการทั้งปวงเสร็จแล้ว จึงนำคำปรึกษาเข้ามาในที่ประชุมพร้อมกัน เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระยาพิพัฒนโกษาเป็นผู้อ่านคำปรึกษากราบบังคมทูลว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ ๑ พระพิมลธรรม (อู่) ๑ พระพุฒาจารย์ (สน) ๑ พระธรรมอุดม (เซ่ง) ๑ พระพรหมมุนี (ถึก) ๑ พระธรรมไตรโลก (จี) ๑ พระโพธิวงศ์ (ขาว?) ๑ พระเทพโมฬี (เอี่ยม) ๑ พระเทพมุนี (กัน?) ๑ พระเทพกวี (รอด) ๑ พระญาณรักขิต ๑ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (พึ่ก) ๑ พระอริยมุนี (ทับ) ๑ และพระราชาคณะคามวาสีอรัญวาสี กับพระครูและพระสงฆ์ฐานานุกรมเปรียญทั้งปวง ฝ่ายข้างพุทธจักรฝ่าย ๑ และฝ่ายข้างอาณาจักรนั้น กรมขุนรามอิศเรศ ๑ กรมหมื่นสวัสดิวิไชย ๑ กรมขุนเดชอดิศร ๑ กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ ๑ กรมหมื่นพิทักษเทเวศร ๑ กรมหมื่นอินทอมเรศร์ ๑ กรมหมื่นวงศาสนิท ๑ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ ๑ กรมหมื่นนรานุชิต ๑ กรมหมื่นธิเบศรบวร ๑ กรมหมื่นอมรมนตรี ๑ พระราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยต่างกรมและมิได้เป็นกรม ฝ่ายหน้าฝ่ายในกับข้าทูลละอองธุลีพระบาท ท่านเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม ๑ ท่านพระยาศรี-พิพัฒนรัตนราชโกษา ๑ ท่านพระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก ๑ ท่านพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก ๑ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ทั้งพุทธจักรและอาณาจักร

(๑) บางฉบับเป็นเทวงศ์ พงศ์อดิศรกษัตริย์

ปรึกษาพร้อมกันว่า สมเด็จพระอนุชาธิบดี เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์ พงศอิศรกษัตริย์ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรรังสรรค์ ทรงพระปรีชารอบรู้ราชประเพณี ผู้ประเสริฐล้ำเลิศในพระบรมราชวงศ์ จึงพร้อมกันขออัญเชิญเสด็จเถลิงถวัลยราชย์มไหสวริยสืบมหันตมหิศรราชวงศ์ ดำรงสิริราชสมบัติ ขัตติยราชประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าลำดับต่อไป แล้วจึงพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาท ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บรรดามาประชุมในขณะนั้น มีใจชื่นชมยินดียอมพร้อมกันได้กระทำสัตยานุสัตย์ สาบานถวายตัวต่อหน้าพระที่นั่ง ๒ พระองค์โดยความสุจริตทุกคน เป็นผู้บริสุทธิ์ซื่อสัตย์ต่อพระเดชพระคุณเที่ยงแท้ แล้วทรงพระราชดำริเห็นว่า พระวงศานุวงศ์มุขอำมาตย์ พร้อมใจกันเชิญเสด็จโดยความซื่อสัตย์สุจริต ครั้นจะไม่รับคำปรึกษาอัญเชิญขึ้นครอบครองสิริราชสมบัติ ก็จะเกิดการอุปัทวภยันตรายกับพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเดือดร้อนต่างๆ โดยกำลังทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่คนทั้งปวงยิ่งนัก จึงทรงรับคำปรึกษาที่อัญเชิญขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนา เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาท และอาณาประชาราษฎรสืบต่อไป จึงตั้งการพิธีลาพระผนวช เจ้าพนักงานจัดพระแท่นไปตั้งข้างทักษิณทิศข้างพระอุโบสถเป็นที่สรงน้ำ มีเพดานราชวัติฉัตรผ้าขาวล้อมรอบ เสนาบดีก็เร่งรัดกันกระทำพลับพลาที่รับเสด็จประทับอยู่ก่อนในระหว่างโรงแสงต้นสำหรับจะได้ทรงว่าราชการแผ่นดิน กว่าจะถึงวันกำหนดพระฤกษ์พระบรมราชาภิเษก ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ[๑] ได้พระฤกษ์ชัยมงคลในเวลา ๗ ทุ่ม ทรงลาพระผนวช เสด็จไปสรงน้ำพระพุทธปริตรเสร็จแล้ว เสด็จมาประทับว่าราชการอยู่ที่พลับพลาพัก

ทรงแก้ไขธรรมเนียมข้าราชการเข้าเฝ้าให้สวมเสื้อ

เวลาวันหนึ่ง ข้าราชการเข้าเฝ้าที่พลับพลาโรงแสงพร้อมกัน ครั้งนั้นยังไม่มีธรรมเนียมที่จะสวมเสื้อเข้าเฝ้า จึงดำรัสว่า ดูคนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื้อนกลากก็ดี หรือเหงื่อออกมาก็ดี โสโครกนัก ประเทศอื่น ๆ ที่เป็นประเทศใหญ่เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา เว้นเสียแต่ละว้าลาวชาวป่าที่ไม่ได้บริโภคผ้าผ่อน เป็นมนุษย์อย่างต่ำ ก็ประเทศสยามนี้ก็เป็นประเทศใหญ่ รู้ขนบธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะถือเอาอย่างโบราณที่เป็นชาวป่ามาแต่ก่อน ขอท่านทั้งหลายจงสวมเสื้อเข้ามาในที่เฝ้าจงทุกคน ตั้งแต่นั้นมา เจ้าและ

---

(๑) วันที่ ๔ เมษายน

ขุนนางก็สวมเสื้ออย่างน้อยเข้าเฝ้าทุกคน ครั้นนานมาเห็นว่าเสื้ออย่างน้อยนั้นจะคาดผ้ากราบก็มิได้ จึงยักย้ายทำเป็นเสื้อกระบอกเหมือนเสื้อบ่าวบุตรจีนที่เมืองบัตเวีย ก็เป็นธรรมเนียมติดมาจนทุกวันนี้ ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินในกรุงเทพมหานครและหัวเมืองก็ปกติราบคาบ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข เสนาบดีผู้ใหญ่ที่ได้ถวายความสัตย์ แล้วออกมาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กำกับให้ข้าราชการผู้น้อย ๆ ทุกหมู่ทุกกรมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา๑๔ วัน จึงเสร็จการถือน้ำ

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก

เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุน ตรีศก[๑] โหรมีชื่อคำนวณพระฤกษ์มหามงคลอันอุดม ตั้งนายศรีแก้ว นายศรีทอง นายศรีเงิน นายศรีตอง ขุนสารประเสริฐได้จารึกพระนามลงในแผ่นพระสุพรรณบัฏทองเก้าน้ำ พระสุพรรณบัฏกว้าง ๗ นิ้ว ยาว ๑๔ นิ้ว เมื่อพระมหาราชครู จุณเจิม แล้วพันด้วยไหมเบญจพรรณใส่ใน พระกล่องทองคำ จำหลักลาย กุดั่น แล้วประดิษฐานไว้ในหีบถมทองคำ สวมถุงเข้มขาบประทับตราประจำครั่ง เชิญขึ้นประดิษฐานไว้ในพานทองคำ ๒ ชั้นสำรับใหญ่ ปิดคลุมหักทองขวาง ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันสมโภชเวียนเทียนพราหมณ์ก็เป่าสังข์ทักขิณาวัฏ สังข์อุตราวัฏ ประโคมดุริยางคดนตรี แตร สังข์ พิณพาทย์ ฆ้องกลอง สมโภชพระสุพรรณบัฏเสร็จแล้ว จึงกำหนดพระฤกษ์จะได้กระทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[๒] เป็นวันวิสาขบุรณมี อุดมมหามงคลฤกษ์สมควรยิ่งนัก จะได้ตั้งสวด ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[๓] เจ้าพนักงาน ได้จัดการ ปลูก โรงพิธี พราหมณ์ หน้า พระที่นั่ง อมรินทร วินิจฉัย ตาม อย่าง ธรรมเนียมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนั้น ตรงประตูกลางที่แซกเมืองเข้าเฝ้า ตั้งเตียงพิธีพระสวดท้องภาณที่หลังลับแล ตั้งเครื่องนมัสการตั้งโคมเทียนไชย ตั้งเครื่องทุกสิ่งไว้ตามที่ ตั้งต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองและตกแต่งเปลี่ยนพระมหาเศวตฉัตรใหม่ และเตียงพิธีนั้นสำหรับพระสงฆ์จะได้สวดท้องภาณตั้งแต่สมัยกาลจนเสร็จพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แต่งที่ไว้พระสงฆ์สวดพระปริตร ๓๐ รูป

ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ได้ตกแต่งข้างบูรพทิศ ตั้งพระแท่นแว่นฟ้ามีเพดานระบายตาด แล้วตั้งระย้ากินรบรรจุพระบรมธาตุ ตั้งพระปฏิมาไชย ๑ พระพุทธบุษยรัตน์ ๑ พระแก้วเชียงแสน ๑ พระแก้วเรือนทอง ๑ พระไชยทอง ๑ พระไชยเงิน ๑ พระไชยเนาว-

(๑) วันที่ ๒ พฤษภาคม (๒) วันที่ ๑๕ พฤษภาคม (๓) วันที่ ๑๒ พฤษภาคม

โลหะ ๑ พระไชยผ้าห่มลงยาราชาวดี ๑ พระไชยพิธี ๑ พระห้ามสมุทร ๒ องค์ รวม ๑๒ องค์ ครอบพระกริ่ง ๑ ตั้งพระสุพรรณบัฏและสร้อยธุหร่ำ ดวงพระชันษา เครื่องมุรธาภิเษก พระเต้าเบญจคัพย์ประดับเพชรพลอย ๕ อย่าง ทำด้วยโมราองค์ ๑ ทำด้วยศิลาหยกองค์ ๑ ตั้งพระเต้าปทุมนิมิตทอง ๑ พระเต้าปทุมนิมิตนาก ๑ พระเต้าปทุมนิมิตเงิน ๑ พระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ ๑ พระเต้าเทวบิฐ ๑ ไกรลาส ๑ เนาวเคราะห์ ๑ บังกะลี ๑ พระมหาสังข์ทักขิณาวัฏ พระมหาสังข์ ๓ พระมหาสังข์ ๕ เครื่องพิไชยสงคราม เกราะนวมฉลองพระองค์ลงราชวัติ ๑ ฉลองพระองค์ ๓๒ ชั้น พระภูษา ๗ สี ขวดใส่น้ำศีรษะ ขวดแก้วใส่น้ำมันเครื่อง ๒ ขวด ธงไชยศึกและธงกระบี่ครุฑ(๑) พระเครื่องต้นราชกกุธภัณฑ์ พระมหามงกุฎ พระแสงขรรค์ไชยศรี พัดวาลวิชนี ธารพระกร ฉลองพระบาท พระมาลาเบี่ยง พระมหาชฎาเพชร พระธำมรงค์ พระสุพรรณภาชน์ใหญ่ พระสุพรรณภาชน์น้อย พานพระขันหมากเข้าพิธี และพระเต้าราชาวดี พระสุพรรณศรีบัวแฉก เครื่องทั้งนี้มีผ้าโขมพัตถ์รอง พระแสงดาบคาบค่าย ๑ พระแสงหอกชัย ๑ พระแสงดาบเชลย ๑ พระแสงตรี ๑ พระแสงจักร ๑ พระแสงธนู ๑ พระแสงเวียดห้าว ๑ พระแสงของ้าวพลพ่าย ๑ พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง ๑ พระแสงดาบเขน ๑ พระแสงดาบใจเพชร ๑ พระแสงขอตีช้างล้ม ๑ พระแสงขอคร่ำไม้เท้า ๑ ตั้งทำด้วยไม้อุทุมพรรองเครื่องนมัสการ และบาตรน้ำ บาตรทรายสิ่งละ ๕ เกี่ยวหญ้าคาถักเป็นสายสิญจน์กับด้ายสายสิญจน์ประสมกัน วงสายสิญจน์โยงทั่วไปทุกแห่งรอบพระบรมมหาราชวัง แต่งที่พระสงฆ์นั่งเจริญพระปริตร ๕๐ รูป ริมพระแท่นพิธีแว่นฟ้า ตั้งพระที่นั่งอัฐทิศทำด้วยไม้อุทุมพร มีพระเศวตฉัตรปักกลาง มีเทพยดาทั้ง ๘ ทิศ ตั้งกลศสังข์พานทองเครื่องบูชาเทวดาทุกทิศ แล้วตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐเบื้องปัศจิมทิศ ทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์ หุ้มด้วยเงินชั้น ๑ ทองชั้น ๑ กั้นเศวตฉัตร ๗ ชั้น พื้นพระที่นั่งลาดผ้าอุทุมพร แล้ววางแผ่นทองคำเขียนรูปราชสีห์ด้วยชาดหรคุณ แล้ววางตรางคาแผ่นทอง และพราหมณ์โรยแป้งข้าวสาลีเสกด้วยอิศวรมนต์ และปูผ้าลาดบนพระที่นั่งภัทรบิฐ พระที่นั่งภัทรบิฐคล้ายพระที่นั่งเก้าอี้ ที่มุขกระสันพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ตั้งโต๊ะเครื่องบูชาหน้าเสาทุกเสา ข้างมุขกระสันฝ่ายตะวันออก ตั้งพระที่นั่งกระยาสนานสรงน้ำมุรธาภิเษก ทำด้วยไม้อุทุมพรเป็นมณฑปเครื่องทองคำ เพดานและม่านผ้าขาวเขียนลายทอง มีราชวัติฉัตรทอง ฉัตรเงิน ฉัตรนาก รายรอบทั้ง ๔ ทิศ

(๑) ธงไชยกระบี่ธุช ธงไชยครุฑพ่าห์ ?

ในพระมณฑปตั้งพระแท่นสรงลาดผ้าขาว แล้ววางถาดทองรองใบไม้ชัยพฤกษ์ในถาดนั้น แล้วมีผ้าโขมพัตถ์ปิดไว้ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน แต่งการในที่พระมหามนเทียร ตั้งแท่นทองดาดเพดาน บนแท่นตั้งพระบรมธาตุห้ามสมุทรทองคำ พระไชยข้าหลวงเดิม เครื่องนมัสการเทียนเท่าพระองค์เล่ม ๑ เทียนพระมหามงคลเล่ม ๑ พระมหามงคลสวมเมื่อฟังสวดองค์ ๑ พานทองรองดอกหมากทองคำ พานทองรองลูกกุญแจ พานทองถั่ว พานทองงา พานทองพัก พานทองศิลาบด พานทองข้าวเปลือก แต่งที่พระสวดบนพระแท่นบรรทม ๕ รูป แต่งที่เสด็จฟังพระปริตรแห่ง ๑ มีพระภูษาทรงพระพักตร์ ๑ พระครอบทองคำ ๑ ตั้งไว้ริมที่ เจ้าพนักงานจัดการเสร็จแล้ว การข้างนอกก็ปักราชวัติฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น รอบพระราชวังชั้นในชั้นนอก ที่ประตูมีเสาธงจุดประทีปหน้าประตูเป็นคู่ ๆ ทุกประตู ขอแรงขุนนาง เจ้าภาษี นายอากรกับจีนนายสำเภาเอาโต๊ะเครื่องสักการบูชาเข้าไปตั้งในพระราชวังเต็มแล้ว จึงไปตั้งรายรอบวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้วย เป็นโต๊ะเครื่องบูชารวมกัน ๑๐๐ และกำแพงแก้วพระมหามนเทียรพระมหาปราสาทตามประทีปชวาลา มีจำนวนจ่ายน้ำมันคืนหนึ่งถึง ๗,๐๐๐ ดวง ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[(๑)] เวลาบ่าย ๓ โมง พราหมณ์เชิญเทวรูปเข้าสู่พิธี แล้วทรงพระภูษาลายเขียนทองพื้นขาว ฉลองพระองค์กรองทองพื้นขาว รัดพระองค์ประดับเพชร พระบรมวงศานุวงศ์ก็แต่งพระองค์ทรงผ้าเขียนทองคาดเสื้อครุยต่างสี ข้าราชการก็นุ่งสมปักลายคาดเสื้อครุยขาวตามเสด็จ หมู่องครักษ์ก็ขัดกระบี่นำแห่เสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงถวายผ้าไตรย่ามพัดวิชนีแก่พระสงฆ์ราชาคณะ ๘๕ รูป ครองผ้าไตรแล้วทรงถวายเทียนชนวนแก่กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ ให้ทรงจุดเทียนไชย แล้วพระสงฆ์ราชาคณะสวดพระพุทธมนต์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๓๐ รูป เข้าไปสวดในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ๕๐ รูป เข้าไปสวดในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ๕ รูป แล้วก็เสด็จเข้าไปในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จุดเครื่องนมัสการทรงศีล ฟังพระสงฆ์ประกาศเทวดาแล้ว เสด็จเข้าไปในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน จุดเทียนเครื่องนมัสการ ฟังพระสงฆ์เจริญพระปริตรในพระที่นั่งทั้ง ๓ วัน ถวายไทยทานผ่อนไปทุก ๆ วัน

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[(๒)] เวลาเช้า เป็นมหามงคลฤกษ์อันอุดม พระสงฆ์ราชาคณะเข้าไปพร้อมประจำที่อยู่ทุกแห่ง แล้วกรมหมื่นนุชิตชิโนรสก็ดับเทียน

(๑) วันจันทร์ ที่ ๑๒ พฤษภาคม (๒) วันที่ ๑๕ พฤษภาคม

ไชยเสียก่อนยังไม่ทันเสด็จ ครั้นเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปเห็นเทียนไชยดับ จึงดำรัสถามข้าราชการทั้งปวงกราบทูลว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงดับ ดำรัสว่าไม่ถูกยังไม่แล้วการ แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงจุดเทียนนมัสการแล้ว ครั้นเวลานาฬิกา ๑ กับ ๙ บาท ได้วิสาขนักษัตรฤกษ์พระมหาไชยมงคลบรมราชาภิเษก ต้องอย่างบุราณราชประเพณีแต่ก่อน เจ้าพนักงานจึงเชิญเสด็จสรงพระกระยาสนาน ชาวภูษามาลาถวายพระภูษาขาวขลิบทอง ราชบัณฑิตเชิญพระไชย พระครูพราหมณ์เชิญพระพิฆเนศวร์ แล้วโปรยข้าวตอกเป่าสังข์ทักขิณาวัฏ นำเสด็จไปสู่พระมหามณฑปกระยาสนาน ขึ้นสถิตเหนืออุทุมพรราชอาสน์ บ่ายพระพักตร์สู่ทิศอีสาน จึงชาวภูษามาลาถวายเครื่องมุรธาภิเษก แล้วไขสหัสธารา

ครั้นเสด็จสรงสหัสธาราน้ำบุญจมหานที่แล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ที่มีพระชนมายุฝ่ายบรรพชิตคฤหัสถ์เข้าไปถวายน้ำพระเต้าปทุมนิมิต กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ถวายน้ำพระเต้าแก้ว พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ถวายน้ำพระเต้าเนาวโลหะ สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรรังสรรค์ถวายน้ำพระเต้าทอง พระบรมวงศ์เธอ กรมขุนรามอิศเรศรถวายน้ำพระเต้าเงิน พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมขุนเดชอดิศรถวายน้ำพระเต้านาก พระเจ้าพี่ยาเธอกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ถวายน้ำพระเต้าสัมฤทธิ์ แล้วพระบรมวงศ์เสนาบดีผู้ใหญ่ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมถวายน้ำพระเต้ามังสีเครื่องทอง พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาถวายน้ำพระเต้ามังสีเครื่องเงิน สรงน้ำพระเต้าปทุมนิมิตเสร็จแล้ว จึงหลวงศรีสิทธิไชยหมอเฒ่าถวายน้ำพระสังข์ทักขิณาวัฏ ๑ พระมหาราชครูพิธีถวายน้ำพระเต้าเบญจคัพย์ ๑ พระครูอัษฎาจารย์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทอง ๑ หลวงจักรปาณีถวายน้ำพระมหาสังข์เงิน ๑ หลวงราชมุนีถวายน้ำพระมหาสังข์นาก ๑ หลวงศิวาจารย์ถวายน้ำพระมหาสังข์งาจำเริญช้างเผือก ๑ หลวงเทพาจารย์ถวายน้ำพระครอบ ๑ ทรงรับน้ำด้วยพระหัตถ์แล้วพราหมณ์ก็เป่าพระมหาสังข์ทักขิณาวัฏ ๒ องค์ อุตราวัฏ ๖ องค์ เจ้าพนักงานประโคมดุริยางคดนตรีมโหระทึกแตรสังข์บัณเฑาะว์ พระสงฆ์สวดไชยมงคล

ครั้นสรงมุรธาภิเษกแล้ว พระสงฆ์เข้าไปในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทั้ง ๕๐ รูป ชาวพระภูษามาลาถวายพระภูษา ทรงผลัดพื้นเหลืองเขียนทอง ทรงฉลองพระองค์คาดรั้วทอง เสด็จกลับมาสถิตเหนืออัฏฐังโสทุมพรราชาอาสน์ มีตั้งอัฐทิศล้อม มีราชบัณฑิตประจำทิศละคน

ผันพระพักตร์ไปสู่บูรพทิศเป็นปฐม จึงราชบัณฑิตกล่าวคำอันเป็นมงคลโดยมคธภาษา ถวายมอบแผ่นดินอันเป็นที่ตั้งแห่งพระพุทธศาสนา ทรงรับด้วยพระเต้าเบญจคัพย์ กระทำด้วยโมราประดับเพชรประดับทับทิม มีราคาเป็นอันมาก พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักขิณาวัฏน้ำกลศ ทรงรับมาสรงพระพักตร์แล้วเสวยหน่อยหนึ่ง แล้วผันพระองค์ไปตามทิศอาคเนย์ โดยทักขิณาวัฏ ทรงรับน้ำพระพุทธปริตรน้ำสังข์ทั้ง ๘ ทิศ เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นบนพระที่นั่งภัทรบิฐ ผันพระพักตร์สู่อีสานทิศ พระครูพราหมณ์ก็อ่านอิศวรเวทสรรเสริญเขาไกรลาส แล้วกราบบังคมทูลถวายสิริราชสมบัติ อันพระมหากษัตริย์จะครอบครองสืบต่อไป เจ้าพนักงานกราบบังคมทูลถวายพระมหาบวรเศวตฉัตร เป็นที่เฉลิมสิริราชสมบัติสำหรับพระบรมกษัตริย์สืบมา แล้วพระมหาราชครูถวายพระสุพรรณบัฏ พระมหาพิไชยมงกุฎ พระมหาสังวาล ทรงรับมาสวมสอดทรงในพระองค์ แล้วพระมหาราชครูถวายธารพระกรกับพระแสงขรรค์ ทรงรับธารพระกรพาดเบื้องขวา พระแสงพาดเบื้องซ้าย แล้วทรงรับพระแสงอัษฎาวุธเครื่องราชกกุธภัณฑ์ราชูปโภคประกอบด้วยวิศณุเวทอิศวรมนตร์ ทั้งนี้ทรงรับแล้ว แต่ฉลองพระบาทพระมหาราชครูมาสอดทรงถวายเสร็จแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการตรัสสั่งแก่พระมหาราชครูผู้ใหญ่ ว่าผลพฤกษ์ชลธารและสิ่งของในแผ่นดินเขตพระนครซึ่งหามีผู้หวงห้ามไม่นั้น ตามแต่สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรจะปรารถนาเถิด จึงพระมหาราชครูผู้ใหญ่รับพระบรมราชโองการเป็นประพฤติเหตุก่อนว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม ดังนี้ แล้วทรงโปรยดอกพิกุลทอง ดอกพิกุลเงิน ทรงหลั่งน้ำทักษิโณทก แล้วพราหมณ์เป่าพระมหาสังข์ ประโคมดุริยดนตรีมโหรทึกกึกก้อง หยุดประโคมแล้วก็เสด็จเข้าไปในพระมหามนเทียร ทรงถวายสำรับคาวหวานแก่พระสงฆ์ราชาคณะมีกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นประธาน รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว ทรงถวายเครื่องสมณบริขารไทยธรรมทั้งปวง พระสงฆ์ราชาคณะรับแล้วก็ถวายอติเรกสัพพพุทธา แล้วถวายพระพรลาไป จึงพระครูพระราชพิธีขึ้นไปบนพระมหามนเทียร ประพรมน้ำกลศสรงรอบพระมหามนเทียรทั้งข้างในข้างนอก อวยชัยถวายพระพร

พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระแสงขรรค์ประดับเพชร สอดฉลองพระบาท เสด็จออก ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป เสร็จแล้ว พระสงฆ์จึงถวายพระพรลาไป เสด็จเข้าในพระวิสูตร ทรงผลัดพระภูษาเขียน

ทองต่างสี ทรงฉลองพระองค์พระกรน้อย ชั้นในฉลองพระองค์ครุยชั้นนอก ทรงพระมหาชฎาเดินหน เครื่องราชกกุธภัณฑ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนทุกพนักงานแต่งตัวเต็มยศอย่างเสด็จออกใหญ่ ตั้งเครื่องยศตามตำแหน่งผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกนาย ฝ่ายในจัดทหารอย่างยุโรปขึ้นแถวหนึ่ง ๒๐๐ คน ฝ่ายนอกประตูพิมานไชยศรี จัดทหารไทย ๑๐ หมู่ ๑.๐๐๐ คน แต่งตัวถืออาวุธต่าง ๆ เป็นเหล่า ๆ ยืน ๒ ฟากถนน ผูกช้างต้นม้าต้นยืนในประรำประจำที่เกย คือพระยาไชยานุภาพ ผูกเรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย ๑ ไกรสรมุข ๑ มีบุษบกฝีพายแต่งตัวพร้อม ประทับอยู่หน้าพระตำหนักน้ำตามราชประเพณีแต่ก่อน

บรรดาแขกเมืองต่างประเทศ เขมร ลาวลื้อ ลาวเมืองหลวงพระบาง เมืองน่านอันเป็นเมืองมาอ่อนน้อม ถวายต้นไม้ทองเงินเป็นเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งเข้ามาค้างอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร กับพวกอังกฤษ อเมริกัน วิลันดา โปรตุเกส แขกเทศมลายู ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร แต่ก่อนมิได้มีธรรมเนียมที่จะเข้าประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเวลาดังนี้ โดยทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่คนต่างประเทศ ก็โปรดฯ ให้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วยจะได้เชยชมพระบรมสิริวิลาศเห็นวิเศษ ในการพระบรมราชาภิเษก ชาววังไขพระวิสูตรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินออกมาขึ้นบนพระที่นั่งใต้พระมหาบวรเศวตฉัตร ๙ ชั้น เหนือพระบรมราชรัตนาภรณ์พิจิตรสุพรรณบัลลังก์ จึงประโคมแตรสังข์มโหรี พิณพาทย์ กลองมโหระทึกกึกก้อง กลองชนะ ฆ้องไชย หลวงราชมนูชูพุ่มดอกไม้ทองจางวางมหาดเล็กตีกรับเป็นสัญญา ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกราบถวายบังคมพร้อมกัน ครั้นสุดเสียงประโคมแล้ว พราหมณ์อ่านวิษณุเวทอิศวรมนตร์ เป่าพระมหาสังข์ถวายไชยมงคล พระศรีภูริปรีชา เสนาบดีศรีสารลักษณ์ เจ้าพนักงานซึ่งได้นำความกราบทูลก่อนเสนาบดีทั้งปวงกราบทูลว่า

สรวมชีพข้าพระพุทธเจ้า ผู้รับอธิบายแห่งท่านทั้งหลายนี้ อัครมหาเสนาบดีและอำมาตย์มุขมนตรีข้าทูลละออง บรรดามาพร้อมในสถานที่นี้ ขอถวายอัญชุลีบังคมประนมน้อมศิโรตมางค์แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชย์บรมราชาภิเษก เป็นองค์เอกอัครมหาราชาธิราช ทรงพระยศวโรภาสสถิตภายใต้พระมหาบวรเศวตฉัตร เหนือพระวโรดมบรมรัตนราชบัลลังก์ มีพระปรมาภิไธยได้ประดิษฐาน

ตั้งในแผ่นพระบรมสุพรรณบัฏโดยอักษรลักษณ์แสดงอรรถว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร-มหามงกุฎ สุทธิสมมุติเทพยพงศ วงศาดิศรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธิเคราะหณี จักรีบรมนาถ อดิศวรราชรามวรังกูรสุจริตมูลสุสาธิต อุกฤษฐวิบูลย์ บุรพาดูลยกฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ ธัญญลักษณวิจิตรโสภาคสรรพางค์ มหาชโนตมางคประนต บาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพสุภผลอุดมบรมสุขุมาลยมหาบุรุษยรัตน ศึกษาพิพัฒนสรรพโกศล สุวิสุทธิวิมลศุภศีลสมาจารย์ เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกฏิสาธุคุณวิบุลยสันดาน ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษสรรพเทเวศรานุรักษ์ เอกอัครมหาบุรุษ สุตพุทธมหากระวี ตรีปิฎกาทิโกศลวิมลปรีชามหาอุดมบัณฑิต สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณ์คุณสารสยามา ทิโลกยดิลกมหาปริวารนายกอนันต์มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินธร มหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัติ นพปดลเศวตฉัตราดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณ มหาบรมราชาภิเศกาภิษิต สรรพ-ทศทิศวิชิตไชย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร มเหศวรมหินทรมหาราชาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศรัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิอัครนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตล-หฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชย์ใน พระบรมมหาราชวังกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา สรวมชีพข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี ว่าที่สมุหพระกลาโหม[๑] พระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก พระยาพิพัฒนโกษาเจ้าพนักงานกรมท่า ๑๒ พระคลัง พระยาบำเรอภักดิ์ เจ้าพนักงานกรมวัง พระยาประชาชีพเจ้าพนักงานกรมนา พระยาเพ็ชรปาณี เจ้าพนักงานกรมพระนครบาล ขอรับพระราชทานพระบรมราชวโรกาสอนุญาตแด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

(๑) เวลานั้น ตำแหน่งเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีว่างอยู่ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๓ แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ จะทรงตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนา สมุหพระกลาโหม ท่านไม่ยอมรับ รังเกียจว่า ผู้ที่เป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาอยู่ไม่ได้นาน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านคงเป็นเจ้าพระยาพระคลัง แต่ให้ว่าที่สมุหพระกลาโหมด้วย ถือตรา ๒ ดวง ซึ่งในที่นี้กล่าวว่า เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี ว่าที่สมุหพระกลาโหมนั้น เห็นจะหมายถึงเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

เมื่อจะกราบทูลพระกรุณามอบถวายสรรพสิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องประดับพระบรมราชอิสริยยศ และราชสมบัติทั้งปวงอันปฏิพัทธ์เฉพาะพนักงานต่าง ๆ ตามธรรมเนียมแต่ก่อนมา ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ควรมิควรสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระม่อม

ขอเดชะ

สิ้นคำอาลักษณ์กราบทูลเบิกแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งว่า บรรดาเสนาบดีมุขมนตรีหมู่อำมาตย์ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ จะได้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในที่เฉพาะพระพักตร์ทั้งปวงตั้งแต่วันนี้ไป จงได้โอกาสเพื่อจะกราบทูลเหตุการณ์อันสมควรตามอัธยาศัยในเวลาอันควร อย่าให้ป่วยการเนิ่นช้าด้วยจะหาผู้กราบทูลแทนตัวเลย จงมีความสะดวกใจในที่จะกราบทูลพระกรุณาด้วยวาจาของตนทุกคนนั้นเถิด อาลักษณ์ผู้กราบทูลเบิกขอรับพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ดังนี้ จึงจางวางมหาดเล็กตีกรับเป็นสัญญาให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกราบถวายบังคมให้พร้อมกันอีกครั้งหนึ่ง

เสนาบดีจตุสดมภ์กราบบังคมทูล

แล้วเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ว่าที่สมุหพระกลาโหม กราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายมหาพิไชยราชรถ และเรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย เรือพระที่นั่งไกรสรมุข เรือพระที่นั่งมีชื่อต่าง ๆ เรือกระบวนใหญ่น้อย และเครื่องสรรพยุทธ์ทั้งปวง กับเมือง เอก โท ตรี จัตวา ไพร่พลฝ่ายทหาร ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมแล้ว ดังนี้ จึงพระยาราชสุภาวดี (โต) ว่าที่สมุหนายก กราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายพระยาช้างพระที่นั่งต้น พระยาม้าพระที่นั่งต้น กับเมือง เอก โท ตรี จัตวา ทั้งไพร่พลฝ่ายพลเรือน ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมแล้วดังนี้ จึงพระยาบำเรอภักดิ์ ราชปลัดทูลฉลองฝ่ายกรมวังกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายพระมหามนเทียรปราสาทราชนิเวศน์สถาน พระราเชนทรราชยานทั้งเครื่องสูงเฉลิมพระเกียรติยศในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเกล้า

ด้วยกระหม่อมแล้วดังนี้ จึงพระยาเพ็ชรปาณี ราชปลัดทูลฉลองฝ่ายกรมเมืองกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายกรุงเทพมหานคร อมรรัตน-โกสินทรมหินทรายุธยา ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมแล้วดังนี้ จึงพระยาประชาชีพ ราชปลัดทูลฉลองฝ่ายกรมนากราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายธัญญาหารแดนสถานลานนาเขตประเทศตำบลในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมแล้วดังนี้ จึงพระยาพิพัฒนโกษา ราชปลัดทูลฉลอง ฝ่ายกรมท่ากราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายเครื่องพระพัทธยากรราชสมบัติทั้ง ๑๒ พระคลัง ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมแล้วดังนี้

ครั้งนั้นปลัดทูลฉลองได้กราบทูล เพราะจตุสดมภ์ไม่มีตัว มิใช่เป็นธรรมเนียมของปลัดทูลฉลองดอก ครั้นทูลถวายเสร็จแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการตรัสปฏิสันถารแก่เจ้าพระยาและพระยาทั้งปวง ว่าสิ่งของทั้งปวงนี้ จงจัดการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาสืบไป แล้วอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ รับพระบรมราชโองการกราบถวายบังคมทูล ว่าข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงขอรับพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม จึงทรงตรัสเป็นพระราชปฏิสันถารกับราชอำมาตย์ทั้งปวง ด้วยข้อความคือการอันเป็นธรรมโดยราชบริหาร อันเป็นมงคลสมควรกับธรรมเนียมแล้ว จึงทรงปราศรัยด้วยพวกแขกต่าง ๆ ที่เข้ามาประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ให้ล่ามแปลตามภาษาไทยให้แขกบ้านแขกเมืองฟังบ้างเล็กน้อย แล้วจึงดำรัสสั่งให้ล่ามเจ้าพนักงานต่างภาษา พาพวกแขกเมืองทั้งปวง ไปเลี้ยงโต๊ะที่โรงเลี้ยงแขกเมืองต่างประเทศ แล้วให้เจ้าพนักงานเอาดอกพิกุลทอง พิกุลเงิน กับเงินตรา ทองตรามงกุฎแผ่นดินใหม่ มีสัณฐารต่าง ๆ อย่างเช่นใช้ในกรุงเทพมหานครทุกอย่าง ใส่ถุงผ้าแดงคิดเป็นเงินตรา ๒ ตำลึงกับดอกพิกุลคนละ ๒ ดอก ไปพระราชทานให้ทั่วทุกคน แล้วหลวงราชมนูชูพุ่มดอกไม้ทองเป็นสัญญา พราหมณ์ก็เป่าสังข์ ชาวแตรก็เป่าแตร ประโคมดุริยดนตรี พิณพาทย์ กลองมโหระทึก กลองชนะ ฆ้องไชย ขึ้นพร้อมกัน จางวางมหาดเล็กตีกรับเป็นสัญญา ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยกราบถวายบังคม ๓ หน

ข้าราชการฝ่ายในถวายตัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เสด็จเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย ข้าราชการฝ่ายในก็ตั้งดอกไม้ธูปเทียนถวายตัว ท้าววรจันทร์กราบทูลถวาย ๑๒ พระกำนัล ครั้นได้พระฤกษ์เสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระมหามนเทียร มีนางราชนิกูลชำระพระบาทนาง ๑ นางเชิญเครื่องราชบริโภคสำหรับพระบรมกษัตริย์ ๘ นาง แล้วมีนางเชื้อพระวงศ์ ๖ นาง เชิญสิ่งของอันเป็นสิริวิลาศและธัญญาหาร ถั่วและงา ฟักและศิลาบดดอกหมากทองคำ ตามเสด็จเข้าไปในพระมหามนเทียร ครั้นเสด็จถึงในที่ทรงจุดเทียนนมัสการแล้ว เสด็จขึ้นพระแท่นบรรทม พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่คือพระองค์เจ้าพลับ ถวายดอกหมากทำด้วยทองคำแปด น้ำหนัก ๕ ตำลึง พระแส้หางช้างเผือกผู้ ทรงรับแล้ววางไว้ข้างที่ แล้วท้าวทรงกันดาลถวายลูกกุญแจทองคำ แล้วเอนพระองค์ทรงพระบรรทมลงเหนือพระแท่นที่โดยทักษิณปรัศว์เบื้องขวาเป็นพระฤกษ์ก่อน แล้วพระบรมวงศ์ฝ่ายในที่ทรงพระชนมายุถวายไชยมงคลก่อน แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ท้าวนางข้างในอวยไชยถวายพระพรต่าง ๆ พร้อมกัน ชาวประโคมก็ประโคมดุริยางคดนตรีมโหระทึก ครั้นสุดเสียงประโคมแล้ว เสด็จจากแท่นที่พระบรรทม นางพนักงานก็เชิญเครื่องพระสุพรรณภาชน์พระกระยาเสวยเข้ามาถวาย ทรงเสวยกระยาหารเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นพระราชยานกงถมตะทอง กงกระจังทำด้วยทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยเนาวรัตน์ พร้อมด้วยข้าทูลละอองธุลีพระบาทแห่ห้อมล้อมไปทางพระฉนวน ทรงโปรยเงินไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดา-ราม พระยาวิเศษสงครามพาพวกพ่อค้าอังกฤษ อเมริกัน วิลันดา โปรตุเกส ไปคอยเฝ้ารับอยู่ที่พระระเบียง ทรงโปรยเงินพระราชทานให้ชิงกัน แล้วเสด็จเข้าไปในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับในพระอุโบสถแล้ว ทรงจุดธูปเทียนนมัสการพระพุทธปฏิมากรเสร็จแล้ว อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชและมหาชนกนาถ ออกไปประดิษฐาน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงจุดเทียนกราบถวายบังคมเคารพพระบรมอัฐิ นิมนต์พระสงฆ์สดับปกรณ์เสร็จแล้ว เสด็จโดยประตูพิมานไชยศรี ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดธูปเทียนนมัสการถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชซึ่งสถิตอยู่ในพระโกศ พระสงฆ์สดับปกรณ์เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินทรงโปรยเงินไปทางข้างในสู่พระมหามนเทียร ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง เจ้าพนักงานตั้งบายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีตอง

พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยข้างหน้าข้างใน และข้าราชการ พร้อมกันกระทำพิธีติดแว่นเวียนเทียน ๗ รอบ เฉลิมพระมหามนเทียรตามพระราชประเพณีแต่ก่อนเสร็จแล้ว

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรมค่ำ ๑[๑] เวลาบ่าย ๓ โมง พระราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญ พระครูอธิการ ๕๐๐ รูป สวดพระพุทธมนต์พิธีถือน้ำในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ[๒] เวลาเช้า พระสงฆ์ ๕๐๐ ได้รับพระราชทานฉันข้าวกระทงที่ขอแรงข้าราชการทำถวาย เสร็จแล้วพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ได้รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาอีกครั้งหนึ่ง เป็นเสร็จการพระราชพิธีมหาไชยมงคลอันอุดมบรมราชาภิเษก

ครั้นถือน้ำเสร็จแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน จัดดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตัว ขอพระเดชพระคุณพระบารมีเป็นที่พึ่งปกครองสืบต่อไป จะได้ตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณกว่าจะสิ้นชีวิต จึงพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณาดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานข้าหลวงเดิม จัดของเป็นส่วนเพื่อคนหนึ่ง ๆ ตามผู้ใหญ่ผู้น้อยที่มีความชอบมากและน้อย ส่วนอย่างใหญ่กว่าทั้งปวงคิดเป็นราคาถึงชั่งหนึ่ง และมีส่วนน้อยลดกันลำดับลงมาจนถึงราคาตำลึงหนึ่ง พระราชทานแจกให้โดยสมควรแก่คนเป็นอันมากทั้งข้างหน้าข้างในกว่า ๑.๐๐๐ คน และในกรุงเทพมหานคร พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรสมัครสโมสรชื่นชมพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติใหม่ จึงชักชวนกันปักเสาธงตามประทีปโคมแขวน ตั้งโต๊ะกระทำสักการบูชาพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วมีการเครื่องเล่นสมโภชต่าง ๆ ทั่วไปทุกบ้านทุกเรือน ในจังหวัดกรุงเทพมหานครตั้งแต่วันจับการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกมาจนเสร็จการเลียบพระนคร

เสด็จเลียบพระนครทางสถลมารค

การเลียบพระนครครั้งนั้น เจ้าพนักงานจัดการแต่งสถลมารค ปักฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น ราชวัติรายไป ๒ ฟากถนน มีพิณพาทย์กลองแขกตามราชวัติ ราษฎร ไทย จีน ยกธง

---

(๑) วันที่ ๑๖ พฤษภาคม (๒) วันที่ ๑๗ พฤษภาคม

ตั้งโต๊ะเครื่องสักการบูชาอย่างไทยจีนเรียงไปตาม ๒ ฟากถนน วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ[(๑)] เจ้าพนักงานนายทหารจัดขบวนพยุหคอยรับเสด็จ คน ๑๐.๐๐๐ เดินเป็นกระบวน ๘ แถว กระบวนม้าทหารขึ้นม้าถือธงไชย ธงฉาน ถืออาวุธนำหน้า ถัดมาทหารปืนใหญ่แต่งตัวเป็นทหารยุโรป ลากปืนไปก่อนหมู่ ๑ ทหารปืนคาบศิลาแต่งตัวอย่างทหารยุโรปหมู่ ๑ แล้วถึงทหารกองอาสาอย่างไทย เจ้ากรม ปลัดกรม นายทหารแต่งตัวสวมเสื้อทรงประพาส หมวกตุ้มปี่ ขัดกระบี่บั้งนาก บั้งเงิน ไพร่ทหารแต่งตัวสวมกางเกงและเสื้อเสนากุฎหมวกหนัง ถือเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ เป็นหมวดเป็นหมู่กัน มีกลองชนะกลองเงิน กลองทอง กลองมโหระทึก สังข์ แตรงอนแตรฝรั่ง เครื่องประโคมและเครื่องสูง บังแทรก บังพระสุริยา อภิรุมชุมสาย มีมหาดเล็กเชิญพระแสงเดินตามหว่างเครื่องสูง กระบวนหน้ากระบวนหลังตั้งกองคอยรับเสด็จ ครั้นได้มหาพิชัยฤกษ์เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๓ นาฬิกา พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องต้นอย่างใหญ่ พระมหาพิไชยมงกุฎและเครื่องสำหรับพระมหากษัตริย์แล้ว เสด็จขึ้นทรงพระที่นั่งราเชนทรเป็นพระที่นั่งมณฑป มียอดหุ้มด้วยทองคำคาดกระจังจำหลักลายกุดั่น ประดับพลอยสีต่าง ๆ กระบวนหน้าฝรั่งแม่นปืนก็ยิงปืนคำนับ ๒๑ นัด ให้เคลื่อนพยุหยาตรากระบวนแห่เลียบพระนคร ทรงโปรยเงินตรามงกุฎเป็นของแผ่นดินใหม่ ให้ทานแก่อาณาประชาราษฎรชายหญิงซึ่งกราบถวายบังคมเชยชมพระสิริวิลาศอวยไชยถวายพรอยู่ ๒ ฟากถนน พระวงศานุวงศ์ทรงพระมาลาเครื่องทองคำลงยา สวมฉลองพระองค์เข้มขาบจีบเอวทรงม้าที่นั่ง มีมหาดเล็กเชิญเครื่องตามเสด็จเป็นคู่ ๆ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมบรมวงศาเสนาบดี ขี่เสลี่ยงงากั้นกลด มีทะลวงฟันถือมัดหวายนำหน้า มีนายทหารถือเครื่องยศตามตรวจทางไปหน้ากระบวนพยุหยาตรา พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาบรมวงศาเสนาบดี ขี่เสลี่ยงงากั้นกลด มีนักการในกรมถือมัดหวายนำหน้า ๔ คนไป หลังกระบวนพยุหยาตรามีทนายถือเครื่องยศตาม ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งมิได้เข้ากระบวนแห่ ก็ขี่แคร่มีเครื่องยศตามไปเบื้องหลัง ครั้นกระบวนแห่มาถึงหน้าวัดพระเชตุพน เสด็จเข้าประทับที่เกย ลงจากพระที่นั่งราเชนทรไปพลับพลา พักเปลื้องเครื่องทรงแล้ว เสด็จพระราชดำเนินเข้าในพระอุโบสถ นมัสการถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก เมื่อเสด็จกลับทรงเครื่องต้นสำหรับพิไชยยุทธรณรงค์ ทรงพระมหามาลาเบี่ยงเส้าสูงยอดประดับเพชร มีราคาเป็นอันมาก แล้วเสด็จทรงยานุมาศแห่อ้อมวัดพระเชตุพน มาเข้าพระราชวัง

---

(๑) วันที่ ๒๐ พฤษภาคม

ในเวลานั้นก็โปรดฯ ให้หัวเมืองประเทศราชและพวกแขกเมืองต่างๆ ไปคอยดูกระบวนแห่ที่ศาลาหน้าท้องสนามใหญ่ ก็ได้โปรยเงินพระราชทานให้อีกครั้งหนึ่ง แล้วทรงพระราชดำริว่า พระมหากษัตริย์แต่ก่อนเลียบพระนครก็แต่ทางสถลมารควันเดียวเท่านั้น ครั้งนี้เห็นว่าราษฎรนิยมชมชื่นทั่วกัน เรือพระที่นั่งและเรือต่างๆ มีอยู่เป็นอันมาก ไม่มีการสิ่งไรเก็บไว้ก็ไม่มีผู้ใดเห็น ครั้งนี้จะแห่พยุหยาตราเรือให้ราษฎรเชยชมพระบรมโพธิสมภารทั่วกันอีกคราวหนึ่ง จะได้เป็นเกียรติยศปรากฏไปภายหน้า จึงสั่งเจ้าพนักงานให้เตรียมพยุหยาตราเรือไว้

เสด็จเลียบพระนครทางชลมารค

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ(๑) เสด็จออกเลียบพระนครทางชลมารค พวกข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อย ราษฎรไพร่บ้านพลเมืองไทยจีน ที่อยู่แพอยู่เรือนริมน้ำชวนกันตั้งโต๊ะเครื่องบูชาอย่างไทยจีน จุดประทีปธูปเทียนกระทำสักการบูชารับเสด็จรอบพระนคร มีความชื่นชมโสมนัสยินดียิ่งนัก กระบวนเรือเตรียมแห่รับเสด็จมีเรือแง่ทรายนำเสด็จไปหน้า ๖ ลำ ยาว ๑๐ วา มีธงหน้าธงท้าย มีปืนเปรียมนำเรือลำละบอก เจ้ากรมทหารปืนปากน้ำเป็นนายลำ แต่งตัวนุ่งปูม สวมเสื้อเข้มขาบ โพกขลิบทอง พลแจวแต่งตัวสวมเสื้อแดง กางเกงขาว หมวกฝาชีลำละ ๖๐ คน มีเรือประตูแห่กระบวนหน้า เรือกัญญาพระเทพผลูนายลำซ้าย พระราชรองเมืองนายลำขวา แต่งตัวนุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบ โพกผ้าขลิบทอง ฝีพายสวมเสื้อแดงหมวกแดงลำละ ๒๕ คน เรือเหราลายกำมะลอมีกูบจตุรมุขมีปืนใหญ่หน้าเรือบอก ๑ ฝรั่งแม่นปืนลำละ ๔ คน หลวงเสน่ห์สรชิต เป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบ โพกขลิบทอง ฝีพายสวมเสื้อแดงลำละ ๔๑ คน เรือแซดชรำบาญขวา เรือแซสารสินธุ์ซ้าย พระยารัตนจักร พระยาภักดีสงครามเป็นนายลำ เรือแซตลุมระเวงขวา เรือแซตะเลงละวลซ้าย พระยาสีหราชา พระยาฤทธิคำรณภพเป็นนายลำ เรือแซวรวารีขวา เรือแซศรีบำทมสมุทรซ้าย พระยากำแหงหาญณรงค์ขวา พระยาจงใจหาญซ้ายเป็นนายลำ เรือแซจระเข้คำรามร้องขวา เรือแซจระเข้คะนองซ้าย พระยาจัตุรงคฤทธิ์ พระยาอัครศิริเป็นนายลำ เรือแซชิงไชยเยศขวา เรือแซเพชรปูมคาบซ้าย พระยาแผลงศัตรู พระยาปราบปัจจามิตร เป็นนายลำ มีธงท้ายผูกปืนหน้าเรือ ฝรั่งแม่นปืนลำละ ๒ คน นายลำแต่งตัวเป็นรามัญ คนดีกรรเชียงแต่งตัวโพกผ้าเป็นรามัญ สวมเสื้อสีครามเรือ ๑๐ ลำๆ ละ ๔๒ คนหมู่ ๑

(๑) วันที่ ๒๑ พฤษภาคม

ที่ ๒ เรือพาลีรั้งทวีปมีบิ่นหน้าเรือ ธงหักทองขวางหน้าเรือ ท้ายเรือเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งโปรดฯ ให้เรียกว่า เจ้าพระยาอัครอุดมบรมเสนาบดีเป็นนายลำ แต่งตัวสวมมาลาสวมเสื้อตาดอย่างน้อย มีทนายแต่งตัวสวมเสื้ออัตลัดโพกแพรสี หมอบหน้าฝีพาย สวมกางเกงมัศลู่ ๖๐ คน เรือกัญญา พระยาเทพอรชุนเป็นนายลำขวา พระยาราชนิกูลเป็นนายลำซ้าย นุ่งปูมสวมเสื้อทรงประพาสหมวกตุ้มปี่ ฝีพายลำละ ๔๐ คน มีเรือสารวัตรตรวจ ๒ ลำ ขุนนางเป็นนายลำฝีพายลำละ ๒๓ คน เรือเอกไชยพื้นดำ มีธงหน้าธงท้ายกลางทรงพระไชยมีฉัตร ๕ ชั้น ปักเคียงมณฑป ตำรวจใหญ่ซ้ายเป็นนายลำ ฝีพาย ๕๘ คน เรือกัญญากลองนำเสด็จ พระยาวิชิตณรงค์เป็นนายลำ แต่งตัวสวมเสื้อทรงประพาสหมวกตุ้มปี่ ตีกลองไปหว่างกลาง ฝีพาย ๒๕ คน เรือกิ่งชลพิมานไชยขวา ไกยศรมารถซ้าย มีธงปักหน้าปักท้าย มีมณฑปกลางตั้งพระมหากฐิน วางผ้าทรงพระพุทธรูป มีฉัตร ๕ ชั้นปักซ้ายขวาข้างมณฑป เจ้าพนักงานเป็นนายลำ ฝีพายลำละ ๕๒ คนหมู่หนึ่ง

ที่ ๓ เรือกระบี่ราญรอนราพณ์ขวา เรือกระบี่ปราบเมืองมารซ้าย มีธงหน้าเรือ มีคนกระทุ้งเส้า พระอนุรักษโยธา พระมหาสงครามเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๕ คน เรือเสือทยานชลขวา เรือเสือคำรณชลสินธุ์ซ้าย มีคนกระทุ้งเส้า หลวงเดชสำแดง หลวงแสงสรสิทธิ์ เจ้ากรมทหารปืนปากน้ำเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๘ คน เรือโตขมังคลื่นขวา เรือโตผินสมุทรซ้าย มีคนกระทุ้งเส้า หลวงวิจารณโกษา หลวงโยธาภักดี เจ้ากรมไพร่หลวงกรมสินค้าเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๐ คน เรือสางกำแหงหาญขวา เรือสางชาญชลสินธุ์ซ้าย มีคนกระทุ้งเส้า หลวงพิทักษโยธา หลวงนราเรืองเดช เจ้ากรมไพร่หลวงอาสาใหม่กรมท่าเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๐ คน เรือเหราล่องลอยสินธุ์ขวา เรือเหราลีลาสมุทรซ้าย มีคนกระทุ้งเส้า หลวงวิเชียรไพชยนต์ หลวงสกลพิมาน เจ้ากรมไพร่หลวงกรมวังเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๐ คน เรือกิเลนประลองเชิงขวา เรือกิเลนละเลิงชลซ้าย มีคนกระทุ้งเส้า หลวงเทพเดชะ หลวงสุรินทรเดชะ เจ้ากรมทำลุเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๐ คน เรือมังกรจำแลงอาสาขวา เรือมังกรแผลงฤทธิ์อาสาซ้าย มีธงหน้าเรือ มีคนกระทุ้งเส้า

หลวงรามเดชะ หลวงเพชรกำแหง เจ้ากรมอาสา ๖ เหล่าซ้ายขวาเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๐ คนหมู่หนึ่ง

ที่ ๔ เรืออสุรวายุภักษ์ เรืออสุรปักษี หลวงศรสำแดงฤทธิ์ หลวงจงพยุห ปลัดเขนทองซ้ายขวาเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๔๐ คน เรือครุฑเหินเห็จ เรือครุฑเตร็จไตรจักร หลวงไชยเดชะ หลวงจัตุรงควิไชย ปลัดกรมเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ๔๐คน เรือสุวรรณเหรา เรือเหราข้ามสมุทร นักสราชถือธงหักทองขวางหน้าเรือ ท้ายเรือมีกลองชนะทำด้วยเงิน ลำละ ๕ คน เจ้าพนักงานเป็นนายกำกับลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๔๘ คน มีเรือกลองนำไปหว่างกลาง พระยาพิไชยรณฤทธิ์เป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อทรงประพาส สวมหมวกตุ้มปี่ ฝีพายลำละ ๒๕ คน เรือมงคลสุบรรณ เรือศรีสุพรรณหงส์ นักสราชถือธงหักทองขวาง หน้าเรือท้ายเรือมีกลองชนะทำด้วยเงินลำละ ๕ คน เจ้าพนักงานเป็นนายกำกับลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายรวมลำละ ๖๕ คน เรือกิ่งศรีสมรรถไชย เรือกิ่งไกรแก้วจักรรัตน์ มีนักสราชถือธงหน้าธงท้าย มีมณฑปตั้งพระเจดีย์เงิน ตั้งพระสุพรรณบัฏ มีสังข์แตรงอนแตรฝรั่งลำละ ๑๗ คน เจ้าพนักงานเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๖๕ คน เรือกิ่งศรีสุนทรไชย เรือกิ่งไกรสรจักร มีนักสราชถือธงหน้าธงท้าย มีคชาธารปักฉัตร ๗ ชั้น หมื่นสิทธิโสรม หมื่นภักดีศวร ตำรวจในเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๕๖ คน เรือกระโห้อาสาจามซ้ายขวา หลวงลักษมนา หลวงสุรินทรภักดีเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๕ คน เรือกระโห้อาสาจามซ้ายขวา หลวงสรเสนี ขุนวิชิตสงครามเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๕ คนหมู่หนึ่ง

ที่ ๕ เรือดั้งซ้ายเรือกันขวา เรือดั้งกองกลางซ้ายขวา เรือดั้งตำรวจสนมซ้ายขวา เรือดั้งตำรวจนอกซ้ายขวา เรือดั้งตำรวจใหญ่ซ้ายขวา เรือดั้งตำรวจในซ้ายขวา เรือดั้งล้อมวังซ้ายขวา เรือดั้งเกณฑ์หัดซ้ายขวา เรือดั้งอาสาวิเศษซ้ายขวา เรือดั้งน้ำหน้าฉานซ้ายขวา เรือดั้งผลาญสมุทรซ้ายขวา เรือดั้งทองขวานฟ้าซ้าย เรือดั้งบ้าบิ่นขวา เรือ ๒๒ ลำมีนายกำกับลำถือปืนคาบศิลาลำละ ๔ คน นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง มีคนกระทุ้งเส้าลำละ ๒ คน

ฝีพายลำละ ๔๕ คน มีเรือกัญญาสารวัตรไปกลางแถวลำ ๑ จมื่นสมุหพิมานเป็นนายลำ นุ่งปูม สวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพาย ๓๕ คน

ที่ ๖ เรือเอกไชยเหิรหาวซ้าย เรือเอกไชยหลาวทองขวา นักสราชถือธงหักทองขวางหน้าเรือท้ายเรือ มีกลองมโหระทึกประโคมไปลำละ ๕ คน เจ้าพนักงานกำกับลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๔๕ คน มีเรือกลองนำเสด็จ พระยาพิไชยสงครามเป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อทรงประพาสหมวกตุ้มปี่ ฝีพาย ๒๕ คน เรือในกระบวนหน้า ฝีพายสวมเสื้อแดง หมวกแดง กางเกงแดงทั้งสิ้น เรือกิ่งศรีประภัศรไชยลำพระที่นั่งทรง เรือกิ่งไกรสรมุขพระที่นั่งรอง มีนักสราชถือธงหักทองขวางหน้าท้าย มีมณฑปยอดเป็นพระที่นั่งประดับพลอยสีต่าง ๆ มีเศวตฉัตรขาวลายทอง ๗ ชั้น ปักเคียงพระมณฑปซ้ายขวา เครื่องสูงอภิรุมชุมสายตั้งรายไปตามเรือ ฝีพายสวมเสื้อ สวมหมวก สวมกางเกงสักหลาดขลิบโหมด ๑๐๐ คน เรือกราบมีกัญญาผ้าหน้าโขนหักทองขวาง จางวางเจ้ากรม ปลัดกรม ตำรวจหน้า ตำรวจหลัง ทหารในรักษาพระองค์กรมวังแสงต้น มหาดเล็กเป็นนายลำตามเสด็จ นุ่งปูมสวมเสื้อทรงประพาสหมวกตุ้มปี่ สวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง พายไป ๔ แถว ๆ ละ ๖ ลำ เรือ ๒๔ ลำ เรือตาร้ายเกณฑ์หัดแสงปืนประทุนแดง ๔ ลำ พระอัคเนศร พระศรสำแดง จมื่นก่งศิลป จมื่นก่งศร เป็นนายลำ แต่งตัวนุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง บรรทุกปืนเครื่องอาวุธเตรียมไป ฝีพายสวมเสื้อแดงหมวกแดงกางเกงแดงลำละ ๒๕ คน ถัดเรือตาร้ายลงมาอีกหมู่ ๑ เรือศรีประกอบเขียนลายทอง เรือสวัสดิชิงไชย เรือวิไลเลขา เรือรังษีทิพยรัตน์ เรือจักรพรรดิภิรมย์ เรือทินกรส่องศรี เรือมณีจักรพรรดิ ม่านทองแย่ง เป็นเรือพระประเทียบ ๖ ลำ กรมฝ่ายในตามเสด็จ ฝีพายสวมเสื้อแดง หมวกแดง กางเกงแดง ลำละ ๕๐ คน

อีกหมู่ ๑ เรือแซหมูชลจร เรือแซสุกรกำเลาะ เรือแซพิพัฒนชล เรือแซอนนตสมุทร ๔ ลำมีธง มีทวนปักท้าย พระยาเกียรติ์ พระยาพระราม พระยาปราบปัญจามิตร พระยาแผลงศัตรู เป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อทรงประพาส หมวกตุ้มปี่ ฝีพายแต่งตัวโพกศีรษะสวมเสื้อเป็นรามัญลำละ ๓๕ คน เรือกราบมีกัญญาประตูหลัง พระนรินทรเสนี พระราชเสนา (แทนพระศรีสหเทพ) เป็นนายลำ นุ่งปูมสวมเสื้อเข้มขาบโพกขลิบทอง ฝีพายลำละ ๓๕ คนหมู่หนึ่ง

เรือกัญญาผูกผ้าหน้าโขนหักทองขวาง ผูกพู่ ผูกดาว ล้วนเรือพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ แต่งพระองค์ทรงเครื่องฉลองพระองค์จีบเอว สวมพระมหามาลาเส้าสูงปักขนนกตามเสด็จ ๒๓ ลำ ฝีพายลำละ ๔๐ คน ถัดลงมาถึงเรือสุครีพครองเมือง พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา ซึ่งโปรดให้เรียกว่า เจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เสนาบดีผู้ใหญ่เป็นนายลำ แต่งตัวสวมมาลาเสื้อตาดอย่างน้อย มีธงหักทองขวางปักหน้าปักท้ายเรือ ทนายแต่งตัวสวมเสื้ออัตลัดโพกแพรสีหมอบหน้า ฝีพายสวมกางเกงมัศลู่ ๖๐ คน เรือกราบมีกัญญาหมู่มุขมาตยาผู้ใหญ่ผู้น้อย ที่มิได้เข้ากระบวนเป็นนายลำ มีผ้าหน้าโขนตาดเข้มขาบ ผูกดาว แต่งตัวนุ่งปูมสวมเสื้อทรงประพาส หมวกตุ้มปี่ ๓๖ ลำ ฝีพายสวมกางเกงต่าง ๆ ลำละ ๓๐ คนบ้าง ๔๐ คนบ้าง หมู่ ๑ เรือเก๋งพั้งขุนนางจีนเจ้าภาษี แต่งตัวอย่างขุนนางเมืองจีนตามเสด็จไปเบื้องหลัง ๒๐ ลำ ฝีพายสวมกางเกง เสื้อกั๊ก หมวกจีโบขุนนางน้อย ๆ ซึ่งมิได้เข้ากระบวนแห่ ขี่เรือสำปั้นยาว ๖ วา ๗ วา ๘ วา ฝีพายลำละ ๑๔ คน ๑๕ คน ๒๐ คนบ้าง คอยตามเสด็จไปเบื้องหลังเป็นอันมาก เจ้าพนักงานจัดเรือกระบวนใหญ่น้อยพร้อมกันแล้วเป็นพลพายหมื่นเศษ เป็นเรือในกระบวน ๒๖๙ ลำ เรือนอกกระบวนประมาณ ๕๐ ลำเศษ จึงเลื่อนเรือพระที่นั่งมาประทับคอยรับเสด็จที่พระตำหนักท่าราชวรดิตถ์ เรือกระบวนหน้าหลังก็ออกเป็นคู่ ๆ ลำดับกันไป

ครั้นได้มหาพิไชยฤกษ์ เสด็จสรงสนานทรงเครื่องต้นสำหรับพระมหากษัตราธิราชเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินลงมาเรือพระที่นั่ง กระบวนหน้าฝรั่งนายทหารแม่นปืนยิงสลุตลำละ ๓ นัด ทหารปืนในเรือกำปั่นหลวง ชื่อพุทธอำนาจก็ยิงปืนรับ ๒๑ นัด กำปั่นขุนนาง เรือจีนลูกค้าก็ยิงปืนคำนับลำละ ๓ นัดทุกลำ แล้วเคลื่อนพยุหยาตราโดยทักษิณรอบพระนคร ถึงอารามวัดบวรนิเวศวรวิหาร เสด็จจากเรือพระที่นั่งขึ้นทรงพระราชยานเสด็จทางสถลมารคเข้าไปในพระอุโบสถ ทรงจุดธูปเทียนบูชานมัสการพระพุทธชินสีห์ ถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ราชาคณะอันดับเสร็จ แล้วเสด็จกลับ ให้เคลื่อนพยุหกระบวนแห่ยาตราเรือพระที่นั่งไปถึงวัดอรุณราชวราราม หยุดประทับเรือพระที่นั่ง เสด็จเข้าไปในพระอุโบสถทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย นมัสการถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ราชาคณะอันดับเสร็จแล้ว เสด็จกลับมาประทับเรือ

พระที่นั่งอยู่ที่พระตำหนักท่าราชวรดิตถ์ พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ข้างหน้าข้างในซึ่งมิได้ตามเสด็จ พร้อมกันมาคอยรับเสด็จเข้าในพระราชวัง และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินเลียบพระนครทางชลมารคนั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพนักงานกลึงไม้เป็นรูปผลกัลปพฤกษ์ทาแดงทาเขียว มีเงินอยู่ข้างในไว้มากกว่าหมื่น ทรงโปรยตามกระแสชลพระราชทานให้ไพร่ฟ้าประชากรซึ่งมาคอยสรรเสริญถวายพรเชยชมพระบรมโพธิสมภารรอบพระนคร สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก

เสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและการเลียบพระนคร ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว และธรรมเนียมในการอุปราชาภิเษกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรแต่ก่อน ๆ มา มีธรรมเนียมลดหย่อนน้อยกว่าพระราชวังหลวงหลายอย่าง มิได้มีแห่เลียบพระนครและสรงพระกระยาสนานน้ำมุรธาภิเษก แต่ครั้งนี้พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าก็ทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนครและการต่างประเทศ และขนบธรรมเนียมต่าง ๆ และศิลปศาสตร์ในการณรงคสงครามเป็นอันมาก พระบรมราชวงศานุวงศ์และเสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็นิยมยินดีนับถือมาก เมื่อกระทำสัตย์สาบานถวายก็ได้ออกพระนามทั้ง ๒ พระองค์ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระทัยสนิทเสน่หายิ่งนัก มีการณรงค์สงครามคับขันมาประการใด จะได้ให้เสด็จไปเป็นจอมพยุหโยธาทหารทั้งปวง ปราบปรามปัจจามิตรข้าศึกศัตรูมีพระเดชานุภาพจะได้เหมือนพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเหมือนกัน เพราะดังนั้น จึ่งหาได้จัดการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกอย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อน ๆ ไม่ จึงโปรด ฯ พระราชทานให้มียศยิ่งใหญ่กว่าแต่ก่อน ก็ได้จารึกพระนามประดิษฐานไว้ในแผ่นพระสุพรรณบัฏ มีพระนามอันวิเศษคล้ายกันกับพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ก็ได้ออกพระนามว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระราชโองการทั้ง ๒ พระองค์ก็ผิดกันแต่คำนำหน้าที่ว่ารับพระบรมราชโองการและรับพระบวรราชโองการเท่านั้น และซึ่งกระทำการพระราชพิธีบวรราชาภิเษกนั้นก็แม้น ๆ กันกับการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระราชพิธีบวรราชาภิเษก

วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ(๑) เป็นวันปฐมเริ่มแรกตั้งการพระราชพิธี เจ้าพนักงานก็ได้จัดการในพิธีทั้งปวงครบทุกสิ่ง จึงโปรดให้เชิญพระที่นั่งกระยาสนานไปตั้งเป็นที่สรงสหัสธารา เว้นไว้แต่พระที่นั่งตั้งอัฐทิศ กับพระที่นั่งภัทรบิฐมิได้ยกขึ้นไป

ครั้นเวลาบ่าย พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปในพระบวรราชวัง มีหมู่อำมาตย์เจ้าพนักงานนำตามเสด็จเป็น ๔ แถว กระบวนพยุหยาตราไปทางสถลมารคทุกเวลา สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าแต่งพระองค์ทรงเครื่องเสร็จแล้ว เสด็จเข้าไปในพระที่นั่งพุทไธศวรรย์พิมาน ถวายผ้าไตรย่ามพัชนีแก่พระสงฆ์ราชาคณะ ๖๐ รูป พระสงฆ์ครองไตรแล้วแบ่งกันอยู่สวดพระพุทธมนต์ ในพระที่นั่งพุทไธศวรรย์พิมานบ้าง ไปสวดในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยบ้าง ในพระที่นั่งพิมานฝ่ายในบ้าง ทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ(๒) เป็นวันมหามงคลฤกษ์อันอุดม เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๓ นาฬิกา เสด็จทรงพระกระยาสนาน เจ้าพนักงานก็ได้ไขสหัสธาราเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปพระราชทานน้ำพระเต้าเบญจคัพย์ พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายบรรพชิตคฤหัสถ์ ถวายน้ำพระเต้าปทุมนิมิตต่างๆ เหมือนอย่างพระบรมมหาราชวัง พราหมณ์ก็ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักขินาวัฏอุตราวัฏน้ำกลศ ชาวประโคมก็ประโคมดุริยางคดนตรีมโหระทึกสังข์แตร สรงน้ำเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานชาวพระภูษามาลาถวายพระภูษาเขียนลายทองพื้นเขียว ฉลองพระองค์กรองทอง เสด็จมารับพระสุพรรณบัฏในพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยกพระนามซึ่งจารึกประดิษฐานอยู่ในแผ่นพระสุพรรณบัฏปรากฏพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระบวเรนทราเมศวร์ มหิศเรศรรังสรรค์ มหันตวรเดโชไชยมโหฬารคุณอดุลยเดช สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธิ์เคราะหณีจักรีบรมนารถ อิศวรราชรามวรังกูร บรมมงกุฎนเรนทรสูรยโสทรานุชาธิบดินทรเสนางคนิกรินทรบวราธิเบศร พลพยุหเนตรนเรศวรมหิทธิวรนายก สยามาทิโลกดิลกมหาบุรุษรัตน ไพบูลยพิพัฒนสรรพศิลปาคม สุนทโรดมกิจโกศล สัตปดลเศวตฉัตร สิริรัตนบวรมหาราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศพิชิตไชย อุดมมไหสวริยมหาสวามินทร สเมกธรณินทรานุราช

(๑) วันที่ ๒๕ พฤษภาคม (๒) วันที่ ๒๘ พฤษภาคม

บวรนารถชาติอาชาวศรัย ศรีรัตนไตรสรณารักษ อุกฤษฐศักดิสรรพรัษฎาธิเบนทร บวเรนทร ธรรมมิกราชบพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีพาน ๒ ชั้นรับกล่องพระสุพรรณบัฏ พระราชทานให้ต่อพระหัตถ์ แล้วพระราชทานพระแสงหอก พระแสงง้าว พระแสงดาบ พระแสงดาบค่าย พระแสงกระบี่ พระแสงเขน พระแสงธนู พระแสงธารพระกร ทรงรับพระแสงแล้วก็เสด็จทรงปฏิบัติพระสงฆ์ พระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว ก็ถวายเครื่องไทยธรรมแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์ถวายอดิเรกสัพพพุทธาแล้วถวายพระพรลาไป ในเวลานั้นก็ทรงโปรยเงินพระราชทานให้พระบรมราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ทั้งฝ่ายพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวัง ซึ่งเฝ้าอยู่ ณ ที่นั้น

ครั้นเสร็จการพระราชพิธีบวรราชาภิเษกแล้ว พระบรมราชวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทั้งพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวัง จัดดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปถวายตัว ขอเอาพระเดชพระคุณปกเกล้าปกกระหม่อมเป็นที่พึ่งต่อไป

พระบาทสมเด็จ ฯ พระปิ่นเกล้าเสด็จเลียบพระนคร

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ[(๑)] พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปกระทำสมโภชด้วยต้นไม้ทองต้น ๑ เงินต้น ๑ พานทอง ๒ ชั้น ๒ สำรับเพื่อจะให้เป็นสิริมงคล ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดธูปเทียนสิ่งของต่าง ๆ ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วทรงจัดธูปเทียนสิ่งของ ถวายพระบรมราชวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ แล้วพระราชทานให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน พระบรมมหาราชวังและพระบวรราชวัง ได้รับพระราชทานทั่วกันเป็นอันมาก และการธรรมเนียมเลียบพระนครแต่ก่อนก็มิได้เคยมี พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรด ฯ สั่งให้เสนาบดี หมู่ราชอำมาตย์ จัดพยุหยาตรากระบวนแห่ที่จะเลียบพระนคร เป็นกระบวนแห่ ๕ แถว กระบวนช้าง กระบวนม้า กระบวนเดินเท้า แต่งตัวถือเครื่องศัตราวุธต่าง ๆ และให้เจ้าพนักงานแต่ง

(๑) วันที่ ๒๙ พฤษภาคม

วิถีทางเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จทรงเลียบพระนคร ผิดกันแต่ที่ทรงช้างพระที่นั่ง ทรงม้าพระที่นั่ง ช้างดั้งช้างเขนไปหน้าเป็นอันมาก

ครั้น ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ(๑) เจ้าพนักงานจัดกระบวนแห่เสร็จแล้ว ผูกช้างพระที่นั่ง ชื่อพระยาไชยานุภาพ พลายสูง ๖ ศอกคืบ มีรัตคนผ่านหน้า ซองหางเครื่องมั่นติดประจำยามทองคำ จำหลักลายกุดั่นประพลอยต่างสี มีผ้าปกหลัง พู่ห้อยหูตาข่ายทองปักหน้าช้าง จึงเอาช้างมาประทับกับเกย นายปราบไตรภพเป็นควาญท้ายช้าง ครั้นย่ำรุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องต้นรณยุทธ์ ทรงพระมหามาลาประดับเพชร เสด็จขึ้นเกยสถิตเหนือคอช้างพระที่นั่ง ทรงพระแสงของ้าว ฝรั่งแม่นปืนกระบวนหน้า ก็ยิงปืนคำนับมาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้พระบรมมหาราชวัง ๒๑ นัด พลทหารแห่หน้าหลังพรั่งพร้อม ก็เดินกระบวนแห่ประทักษิณเวียนไปตามกำแพงพระบวรราชวัง มาถึงท้องสนามไชยหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ครั้นเสด็จมาตรงพระที่นั่ง ผันหน้าช้างพระยาไชยานุภาพเข้าไปทรงส่งพระแสงของ้าวให้นายควาญช้างรับไว้ แล้วถวายบังคม ๓ ครั้ง แล้วรับพระแสงของ้าวบ่ายช้างพระที่นั่ง เสด็จเลยไปถึงหน้าวัดพระเชตุพน ประทับช้างพระที่นั่งที่เกย แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงจากคอช้างพระที่นั่ง มาขึ้นพลับพลาประทับพักเปลื้องเครื่องต้น แล้วเสด็จเข้าในพระอุโบสถนมัสการพระพุทธรูป ถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ทั่วทุกองค์เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาพลับพลาพัก ฉลองพระองค์พระกรน้อย ทรงพระมหามงกุฎเหน็บพระแสงเสน่า ขึ้นทรงม้าพระที่นั่ง ชื่อพระยาราชสินธพผ่านดำ ผูกเครื่องอานผ่านหน้า ซองหางหูห้อยใบโพบังหน้าทำด้วยทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยต่างสี เสด็จอ้อมประทักษิณวัดพระเชตุพนและพระบรมมหาราชวัง มาสู่พระบวรราชวัง และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารคนั้น ก็ทรงโปรยเงินพระราชทานให้ประชาราษฎรชายหญิงใหญ่น้อย ซึ่งมาคอยกราบถวายบังคมเชยชมพระบรมโพธิสมภาร และพวกแขกเมืองต่าง ๆ ซึ่งมาคอยดูนั้น ก็ได้รับพระราชทานเงินตรา และดอกไม้ทองดอกไม้เงินด้วย สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก

ครั้นเสร็จการแล้วมาถึงหน้าเบี้ยหวัด ได้พระราชทานเงินขึ้นไปแจกเบี้ยหวัดข้าราชการที่บนปีละ ๒,๐๐๐ ชั่ง มากกว่าแผ่นดินก่อน ๆ ๑,๐๐๐ ชั่ง แล้วจึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

(๑) อังคารที่ ๓ มิถุนายน

ให้จารึกพระนามพระพุทธปฏิมากรห้ามสมุทร ๒ พระองค์ ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษฐ์ ถวายพระนามไว้ว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระองค์ ๑ ถวายพระนามว่า พระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย พระองค์ ๑ จึงถวายพระนามจารึกใหม่ว่า พระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ราชทูตไทยไปเมืองจีน

ครั้นมาถึงเดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ[๑] โปรด ฯ ให้แต่งทูตออกไปเมืองจีนจิ้มก้องเชิญหองฉบับ ๑ บอกด้วยการพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตฉบับ ๑ ทูตออกไปถึงเมืองกวางตุ้ง จงตกหมู้อีบอกขึ้นไปเมืองปักกิ่ง มีหนังสือลิปู่ตอบมาว่า สมเด็จพระเจ้าเตากวางก็สวรรคต พระเจ้าฮำฮองยังทรงขาวอยู่ในระหว่างทุกข์ รับทูตยังไม่ได้ ให้ทูตไทยกลับไปเสียก่อนเถิด ครั้งนั้นทูตก็จัดธูปเทียนและเครื่องหอมที่มีไปคำนับพระศพสมเด็จพระเจ้าเตากวางและหองทายฮอ จุดเผากระทำสักการบูชาเสียที่เมืองกวางตุ้ง แล้วก็กลับเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร

แล้วทรงพระราชดำริว่า ศพกรมหมื่นสนิทนเรนทร์ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้ากัณฐา เจ้าคุณวัง เจ้าคุณปราสาท เจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) ก็ยังไม่ได้เผา จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทำเมรุขึ้นที่ท้องสนามหลวงเสร็จแล้ว ครั้น ณ วันเดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ[๒] ได้ชักศพกรมหมื่นสนิทนเรนทร์ และพระองค์เจ้ากัณฐาเข้าพระเมรุ มีการมโหสพ ครั้น ณ วันเดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ พระราชทานเพลิง ณ วันเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ ได้ชักศพเจ้าคุณวัง เจ้าคุณปราสาท เจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) ไว้ศพ ๓ วัน ๓ คืน ณ วันเดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ[๓] พระราชทานเพลิงพร้อมกัน

ตั้งพระราชาคณะ

ครั้นมาถึงเดือน ๙ จึงทรงพระราชดำริว่า อย่างธรรมเนียมโบราณ ตั้งการบรมราชาภิเษกและอุปราชาภิเษกแล้ว ต้องตั้งพระราชาคณะเป็นฤกษ์ก่อน จึงจะได้ตั้งข้าราชการต่อไป จึงโปรด ฯ ตั้งมหาศรีซึ่งเป็นพระครูอโนมสาวัน ตำแหน่งคู่สวดอยู่ก่อนขึ้นเป็นราชาคณะ ได้

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๓ กรกฎาคม

(๒) อังคาร ที่ ๑๕ กรกฎาคม

(๓) พุธที่ ๒๓ กรกฎาคม

ชื่อว่า พระอโนมสิริมุนี ตั้งมหาอยู่เปรียญ ๘ ประโยค วัดอมรินทราราม เป็นที่พระธรรมโกษา มหาบัวเปรียญ ๗ ประโยค วัดรังษี เป็นพระวินัยมุนี

และในระหว่างนั้นก็ได้ตั้งเจ้าและขุนนาง และเลื่อนพระราชาคณะบ้าง จะต้องกล่าวพระเสียก่อน และเจ้านายเป็นที่ ๒ ขุนนางเป็นที่ ๓ ฟังจึงจะเข้าใจง่าย

ทรงตั้งกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ พระองค์นั้นเป็นอัจฉริยมนุษย์บุรุษยรัตน์อันพิเศษ ทรงพระปรีชาฉลาดในพระพุทธศาสน์ พระราชศาสตร์แบบอย่างโบราณราชประเพณีต่างๆ และได้เป็นพระอุปัชฌายาจารย์ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้าในพระบรมมหาราชวัง พระบวรราชวังหลายพระองค์ ณ วันเดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ[(๑)] โปรด ฯ ให้ยกพระที่นั่งกระยาสนานที่สรงเมื่อราชาภิเษกมาตั้ง แล้วสวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ[(๒)] เวลาเช้า เป็นวันสรงมณฑปกระยาสนาน แล้วได้เพิ่มพระนามขึ้นจารึกในแผ่นสุพรรณบัฏใหม่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์บรมพงศาธิบดี จักรีบรมนาถ ปฐมพันธุมหาราชวรังกูร ปรเมนทรนเรนทรสูริย์สัมมานาภิสักกาโรดมสถาน อริยสมศีลาจารพิเศษมหาวิมล มงคลธรรมเจดีย์ ยุตมุตวาทีสุวิรมนุญ อดุลยคุณคณาธาร มโหฬารเมตยาภิธยาศรัย ไตรปิฎกกลาโกศล เบญจปดลเศวตฉัตรสิริรัตโนปลักษณมหาสมณุตมาภิเศกาภิสิต ปรมุกกฤษฐสมณศักดิธำรง มหาสงฆปรินายกพุทธศาสนดิลกโลกุตตมมหาบัณฑิตย สุนทรวิจิตรปฏิภาณ ไวยัตติญาณมหากระวี พุทธาทิศรีรัตนตรัยคุณารักษ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาทิโลกปฏิพัทธพุทธบริษัทยเนตร สมณคณินทราธิเบศรสกลพุทธจักโรประการกิจ สฤษดิศุภการ มหาปาโมกษประธานวโรดม บรมนาถบพิตร เสด็จสถิต ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง ในครั้งนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกว่า มหาสมณรามาภิเษก

ในวันนั้นเลื่อนพระราชาคณะขึ้นอีก ๑๑ องค์ คือพระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ๑ พระธรรมอุดม (เช่ง) เป็นสมเด็จพระวันรัต ๑ พระพุฒาจารย์ (สน) เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ๑ พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ไปอยู่วัดมหาธาตุ ๑ พระธรรมไตรโลก (จี่) วัดประยูรวงศาวาส เลื่อนเป็นพระพิมลธรรม ๑ พระพรหมมุนี (ถึก) วัดพระเชตุพน เลื่อนเป็นพระธรรมอุดม

(๑) อังคาร ที่ ๒๙ กรกฎาคม
(๒) วันที่ ๑ สิงหาคม

แปลงเป็นพระธรรมวโรดม ๑ พระญาณสมโพธิ (ยิ้ม) เป็นพระพรหมมุนี ๑ พระเทพกวี (รอด) วัดราชโอรส เป็นพระธรรมไตรโลก ๑ พระธรรมกิติ เป็นพระธรรมเจดีย์ ๑ มหาโตเปรียญ ๔ ประโยค ยกเป็นพระธรรมกิติ ๑ พระญาณไตรโลก (พุก) วัดมหาธาตุ เลื่อนขึ้นเป็นพระธรรมราชานุวัตร เจ้าคณะใหญ่กรุงเก่า ๑

ตั้งพระวรวงศ์เธอชั้น ๒ ขึ้นอีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าฤกษ์ ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร โปรดฯ ตั้งให้เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ บียพรหมจรรย์ธรรมวรยุตปฏิบัติสุทธคณนายก พุทธศาสนดิลกบวรัยบรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศล สุวิมลปรีชา ปัญญาอรรคมหาสมณุดม บรมบพิตร พระองค์ท่านนั้นก็แตกฉานในพระปริยัติธรรมและปฏิบัติเคร่งครัดตามพระวินัยบัญญัติ แล้วก็ทราบในโหราศาสตร์โดยมาก

ตั้งกรมเจ้านาย

ครั้นทรงตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่เสร็จแล้ว ฝ่ายอาณาจักรก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ เพิ่มพระนามขึ้นบ้าง เลื่อนเป็นต่างกรมขึ้นบ้าง ได้จารึกพระนามลงในแผ่นพระสุพรรณบัฏทุกพระองค์ และข้าราชการที่มีบำเหน็จความชอบเลื่อนที่ขึ้นไปครบทุกตำแหน่งทุกพนักงาน ได้จารึกนามลงในสุพรรณบัฏบ้าง หิรัญบัฏบ้าง กระดาษเหลืองบ้าง ตามผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกหมู่ทุกกรม

เวลานั้น พระบรมวงศ์เธอที่เป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฝ่ายคฤหัสถ์ยังมีอีก ๒ พระองค์ พระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าสุริยา แต่ก่อนเป็นกรมขุนรามอิศเรศร ก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรมพระรามอิศเรศร สรรพเชษฐบรมวงศ์ปฐมพงศภูวนาถ วรราชศักดิสมมุติ วิสุทธิเกียรติคุณ วิบุลยเดชบดินทร นรินทรบพิตร อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิม ชื่อพระองค์เจ้าสุริยวงศ์ แต่ก่อนเป็นกรมหมื่นสวัสดิวิไชย ก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ สุขวัฒนวิไชย

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่เป็นพระเจ้าพี่ยาเธอผู้ใหญ่พระนามเดิมพระองค์เจ้ามั่ง แต่ก่อนเป็นกรมขุนเดชอดิศร โปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร เทพยนิกรบียานุรักษ์ บวรศักดิพิเศษ บรมเชษฐวราธิวงศ พงศานุพงศประดิษฐาสุนทรปรีชานุภาพ ศุภกาพยปฏิภาณ สุตไพศาลอรรถธรรมศาสตร ธรรมิกนาถบพิตร อีก

พระองค์ ๑ พระเจ้าพี่ยาเธอ พระนามเดิมพระองค์เจ้าพนมวัลย์ แต่ก่อนเป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ โปรด ฯ เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ปวเรนทรสุริยวงศ อิศวรพงศพิพัฒน ศักดิรัตนธำรง คุณาลงกฎเกียรติวิบุลย อดุลยเดชบพิตร อีกองค์ ๑ พระเจ้าพี่ยาเธอ พระนามเดิมพระองค์เจ้ากุญชร แต่ก่อนเป็นกรมหมื่นพิทักษเทเวศร โปรด ฯ เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระพิทักษเทเวศร นเรศรราชรวิวงศ อิศวรพงศพิพัฒนศักดิ์ อุดมอรรควรยศ วงศบรเนตนาถนเรนทร พาหเนนทรบพิตร อีกพระองค์ ๑ พระเจ้าพี่ยาเธอ พระนามเดิมพระองค์เจ้าทินกร แต่ก่อนมิได้เป็นกรม ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ อีกพระองค์ ๑ พระเจ้าพี่ยาเธอ พระนามเดิมพระองค์เจ้าโต แต่ก่อนเป็นกรมหมื่นอินทรอมเรศร โปรด ฯ เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศร รวมพระเจ้าพี่ยาเธอ ๕ พระองค์ และพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ ๑ พระนามเดิมชื่อพระองค์เจ้ากลาง แต่ก่อนยังมิได้เป็นกรม ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ๑ อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าชุมแสง แต่ก่อนยังไม่ได้ตั้งกรม ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมขุนสรรพศิลปปรีชา ภายหลังมาก็โปรด ฯ เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้านวม แต่ก่อนเป็นกรมหมื่นวงศาสนิท ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระราชทานที่วังพระเจ้ากรุงธนบุรีให้อยู่ด้วย อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมชื่อพระองค์เจ้ามรกฎ ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมขุนสถิตยสถาพร พระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าขัตติยา โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นถาวรวรยศ พระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้านิลรัตน์ โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา พระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าอรุณวงศ โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นวรศักดาพิศาล พระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้ากปิฏฐา โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ พระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าปราโมทย์ โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ ภายหลังมาก็เลื่อนเป็นกรมขุนขึ้น พระองค์ ๑ พระนามเดิมเจ้าฟ้าพระกลาง ด้วยพระชนนีของท่านเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าอยู่แต่ก่อนแล้ว จึงโปรด ฯ พระราชทานตั้งเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลาอิศราธิราชรวิวงศ์ บรมพงศปฏิพัทธบุรุษรัตนวโรภโตสุชาติ บริษัทยนาถนรินทราธิบดี โปรดให้ตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นบำราบปรปักษ์ ภายหลังก็เลื่อนที่เป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์ รวมพระเจ้าน้องยาเธอ ๑๐ พระองค์ ก็ได้ทรงตั้งแต่งชุบเลี้ยงทุก ๆ พระองค์ และพระเจ้าลูกเธอในแผ่นดินพระบรมโกษฐ์ โปรด ฯ ให้เรียกว่า

พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ แต่ก่อนยังไม่ได้ตั้งกรม ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมขึ้น พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโกเมนทร เป็นกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ ๑ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าคเนจร เป็นกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์มาแต่เดิมแล้วก็คงอยู่ ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าลดาวัลย์ เป็นกรมหมื่นภูมินทรภักดี ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าชุมสาย เป็นกรมหมื่นราชสีหวิกรม ภายหลังแล้วเลื่อนขึ้นเป็นกรมขุน ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าอุไร เป็นกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าอรณพเป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราศี ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าอมฤตย์ เป็นกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าสุบรรณ เป็นกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าสิงหรา เป็นกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ ๑ โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าชมพูนุช เป็นกรมหมื่นเจริญผลพูลสวัสดิ์ ๑ พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังชั้น ๑ มีอยู่พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าสังกระทัต แต่ก่อนเป็นกรมหมื่นนรานุชิต ก็โปรด ฯ ให้เลื่อนเป็นกรมขุนขึ้น พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังแผ่นดินชั้น ๒ ที่เป็นกรมแล้ว พระนามเดิมพระองค์เจ้าประยงค์ แต่ก่อนเป็นกรมหมื่นธิเบศรบวร แล้วก็โปรด ฯ ให้เลื่อนเป็นกรมขุนขึ้น ๑ พระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าป้าน แต่ก่อนเป็นกรมหมื่นอมรมนตรีก็คงอยู่ไม่เลื่อนกรม ๑ อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าพงศอิศเรศร ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดช ๑ อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าภุมเรศ โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นอมเรศรภักดี ๑ อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้าฤกษ์ ทรงผนวชอยู่ เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๑ อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้ายุคันธร ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิ ๑ อีกพระองค์ ๑ พระนามเดิมพระองค์เจ้ารองทรง ก็โปรด ฯ ให้เป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการ ๑ แต่กรมหมื่นบวรรังษีนั้น พระนามวิเศษแจ้งอยู่ที่ตั้งพระราชาคณะนั้นแล้ว เจ้าวังหน้ายกขึ้นว่าแต่ที่ได้เป็นกรม ที่ยังไม่ได้เป็นกรมก็ยังมีอยู่อีกหลายพระองค์ พระวรวงศ์ชั้น ๓ ก็มีเป็นหลายพระองค์ ไม่สู้มีคุณวิเศษสิ่งไรก็ยังมิได้ตั้ง ที่มีคุณวิเศษและวิชา ก็ได้ตั้งแต่งขึ้น เจ้าฟ้าน้อยพระองค์ ๑ นั้นประสูติด้วยพระองค์เจ้าดาราซึ่งเป็นอัครราชเทพีในกรมพระราชวังในแผ่นดินที่๓ ที่เป็นพระราชธิดาของกรมพระราชวังแผ่นดินต้นนั้น ตั้งให้มีพระนามว่า เจ้าฟ้าอิศราพงศ เกวลวงศวิสุทธิ สุรสีหุดมศักดิ์ อภิลักษณปวโรภัยชาติ บริษัทยนาถนราธิบดี ครั้นกาลล่วงมาเจ้าฟ้าอิศราพงศสิ้นพระชนม์ แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งพระองค์เจ้าเกสร ซึ่ง

ประสูติแต่พระสนมอีกพระองค์ ๑ ขึ้นเป็นกรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ ๑ ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๒ พระองค์ซึ่งมีมาแต่ก่อนเมื่อยังมิได้ทรงผนวช ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้านพวงศ์ ตั้งเป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ๑ พระองค์เจ้าสุประดิษฐเป็นกรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร ๑ ร่วมพระชนนีเดียวกันทั้ง ๒ พระองค์ พระองค์เจ้าในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งพระองค์เจ้ายอดยิ่งยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมารผู้ใหญ่เป็นกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ๑ โปรด ฯ ตั้งหม่อมเจ้าพยอม ในพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นกรมหมื่นมนตรีรักษา หม่อมเจ้าชอุ่ม เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงตั้งแต่งในพระราชวงศานุวงศ์ตามคุณวิชาเสร็จแล้ว

เจ้าประเทศราชเข้ามาเฝ้า

ครั้งนั้นพระยาเชียงใหม่ พระยานครลำปาง พระยานครลำพูน พระยาน่าน หัวเมืองลาวพุงดำลงมาเฝ้าแผ่นดินใหม่และสดับปกรณ์พระบรมศพด้วย

จึงทรงพระราชดำริว่า เมืองเชียงใหม่นี้แต่ก่อนร้างอยู่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นไปจัดการบ้านเมือง ตั้งเมืองเชียงใหม่ขึ้นตั้งแต่ครั้งนั้นมา กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจึงมีพระราชบัญชาให้พระยากาวิละบุตรพระยาจ่าบ้าน จัดครอบครัวเมืองเชียงใหม่ซึ่งไปอาศัยอยู่เมืองนคร ให้กลับไปอยู่เมืองเชียงใหม่ดังเก่า แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งพระยากาวิละเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ พระยากาวิละมีน้องชาย ๖ คนคือ คำโสมที่ ๒ รองพระยากาวิละ น้อยธรรมที่ ๓ ดวงทิพที่ ๔ คำฟั่นที่ ๕ หมู่ล่าที่ ๖ บุญมาที่ ๗ ญาติพี่น้องฝ่ายบิดามารดา มีเป็นอันมาก เป็นตระกูลใหญ่ พระยากาวิละขอเอาน้อยธรรมเป็นพระยาอุปราช ขอเอาพุทธสารญาติฝ่ายข้างมารดาเป็นราชวงศ์

ฝ่ายเมืองนครลำปางนั้น โปรด ฯ ให้คำโสมน้องคนที่ ๒ เป็นเจ้าเมือง ให้ดวงทิพน้องที่ ๔ เป็นอุปราช[๑] และญาติพี่น้องก็แต่งตั้งเป็นที่ฐานันดรครบตำแหน่งที่ แล้วโปรด ฯ ตั้งคำฟั่นน้องที่ ๕ เป็นเจ้าเมืองลำพูนขึ้น ตั้งบุญมาน้องที่ ๗ เป็นอุปราช ผู้คนยังเบาบางอยู่ จึงให้รออยู่ที่เมืองนครก่อน เกลี้ยกล่อมผู้คนได้มากแล้วจึงให้ไป

---

(๑) ในพงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ว่า "ให้หมู่ล่าผู้น้องที่ ๔ (๖?) เป็นพระยาราชวงศ์"

ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยากาวิละเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่ถึงแก่พิราลัยแล้ว น้อยธรรมผู้น้องที่ ๓ ได้เป็นพระยาเชียงใหม่ ได้ช้างเผือกถวาย จึงโปรด ฯ ให้เป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่ช้างเผือกถึงแก่พิราลัยแล้ว จึงโปรด ฯ ให้คำฟั่นเจ้าเมืองลำพูนมาเป็นพระยาเชียงใหม่ ครั้นพระยาเชียงใหม่คำฟั่นถึงแก่กรรมแล้ว โปรด ฯ ให้นายพุทธวงศ์ซึ่งเป็นญาติกัน เป็นพระยาเชียงใหม่ ครั้นพระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์ถึงแก่กรรมแล้ว จึงโปรด ฯ ให้นายหนานมหาวงศ์บุตรพระเจ้าเชียงใหม่ช้างเผือก เป็นพระยาเชียงใหม่

ก็บัดนี้มีการที่จะไปกระทำแก่เมืองเชียงตุง จะต้องยกย่องเมืองลาว ๓ เมืองนี้ให้เป็นเจ้าขึ้น จะได้มีน้ำใจไปทำศึกสงครามกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทและเจ้าพระยายมราช จึงโปรด ฯ ตั้งพระยาเชียงใหม่ เป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ขนานนามว่าพระเจ้ามโหตรประเทศราชาธิบดี นพีสีมหานัคราธิษฐาน ภูบาลบพิตร สถิตในอุตตมชิยางคราชวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่ ได้พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคอย่างเจ้าประเทศราช พระยาเชียงใหม่อยู่ได้ ๑ ปีก็ถึงแก่พิราลัย จึงโปรด ฯ ให้นายหนานสุริยวงศ์ บุตรพระเจ้าเชียงใหม่กาวิละซึ่งเป็นพระยาบุรีรัตน์นั้น ขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ขนานนามว่า พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ดำรงนพีสีนคร สุนทรทศลักษณเกษตร วรฤทธิเดชมหาโยนางคตไนย ราชวงศาธิบดีเจ้านครเชียงใหม่

ฝ่ายที่เมืองนครลำปางนั้น คำโสมได้เป็นเจ้าเมือง ครั้นถึงแก่กรรมแล้ว ดวงทิพได้เป็นเจ้าเมืองนคร แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็นพระเจ้านคร ครั้นถึงแก่พิราลัยแล้ว นายไชยวงศ์บุตรพระเจ้านครดวงทิพ ได้เป็นพระเจ้านคร ครั้นถึงแก่กรรมแล้ว น้อยอินทร์บุตรพระยานครคำโสม ได้เป็นพระยานคร น้อยอินทร์นั้นเป็นคนมักเสพสุรามาก นายน้อยญาณรังษีฟ้องเอาตัวลงมาไว้ ณ กรุงเทพมหานคร ครั้นถึงแก่กรรมแล้ว โปรด ฯ ให้ตั้งนายน้อยญาณรังษีเป็นพระยานคร ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมยกขึ้นเป็นเจ้า ขนานนามว่าเจ้าวรญาณรังษี ภักดีราชธรรม์ สุพรรณโสมดไนย โยนกวิสัยประชาธิกร อมรมหาเดชเชษฐกเสนางค์ ลำปางคมหานคราธิบดี เจ้านครลำปาง

ที่เมืองลำพูนนั้น คำฟั่นเลื่อนเป็นพระยาเชียงใหม่ แล้วบุญมาอุปราชได้เป็นพระยาลำพูน ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็นเจ้าลำพูน ถึงแก่พิราลัยแล้ว โปรด ฯ ตั้งคำตันบุตรพระเจ้าลำพูนบุญมาเป็นพระยาลำพูน ว่าราชการเมืองได้ ๓ ปีก็ถึงแก่กรรม จึงโปรด ฯ ตั้งนายน้อยไชยลังกา บุตรพระยาเชียงใหม่คำฟั่นเป็นพระยาลำพูน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ยกเป็นเจ้าลำพูนขึ้น ขนานนามว่า เจ้าไชยลังการพิศาลโสภาคยคุณหริภุญไชยมหาเจดียาบูชากร ราษฎรธุรธาดาประดิษฐาธิบดี เจ้านครลำพูน(๑)

ตำนานเมืองน่าน

ฝ่ายเมืองน่านนั้น เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มาสวามิภักดิ์ขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าฟ้าน้อยอัตถะเป็นเจ้าเมืองที่ ๑ ได้ช้างเผือกถวาย ครั้นถึงแก่พิราลัยแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งนายน้อยสมณะเป็นพระยาน่าน พระยาน่านถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งนายน้อยมหายุต บุตรเจ้าฟ้าเมืองน่านเป็นพระยาน่าน พระยาน่านถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งนายจิตรวงศ์ซึ่งเป็นที่ราชวงศ์ เป็นบุตรพระยาน่านน้อยสมณะขึ้นเป็นพระยาน่าน พระยาน่านถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งนายมหาวงศ์บุตรนายพรหมเมืองเทิงเดิม เป็นพระเมืองใจเป็นหัวหน้า แล้วเป็นที่พระยาน่าน ครั้นถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งนายน้อยอุปนันท บุตรเจ้าฟ้าน้อยอัตถะ ซึ่งเป็นพระยาบุรีรัตน์เป็นที่พระยาน่าน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ยกขึ้นเป็นเจ้า ขนานนามว่า เจ้าอนันตวรฤทธิเดชกุลเชษฐมหันต ไชยนันทบุรมหาราชวงศาธิบดี เจ้านครเมืองน่าน

---

(๑) ในพงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ว่า "เจ้าชัยลังกาพิศาลโสภาคย์คุณ หริภุญไชยรัษฎาธิวาศ ประเทศราชธุระธาดา มลาวัยวงศมัตยานุกล ลำพูนนครวิชิตชัย เจ้านครลำพูนไชย""

ตำนานเมืองแพร่

เมืองแพร่นั้น เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น พระยาแสนซ้ายได้เป็นเจ้าเมือง ครั้นถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งพระเมืองใจบุตรพระยาแสนซ้ายเป็นพระยาแพร่ พระยาแพร่ถึงแก่กรรมแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งพระยาทวิไชยบุตรพระเมืองใจเป็นพระยาแพร่ ครั้นถึงแก่กรรมแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งราชวงศ์พิมพิสารบุตรพระยาวังขวา มารดาเป็นน้องพระยาแพร่แสนซ้าย เป็นพระยาแพร่ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็หาได้พระราชทานชื่อขึ้นใหม่ไม่ ด้วยเมื่อเวลานั้นพระยาแพร่ไม่ได้ลงมาเฝ้า

ทรงแก้สร้อยพระนาม องค์สมเด็จหริรักษ์รามา เจ้ากรุงกัมพูชา

ฝ่ายองค์สมเด็จพระหริรักษ์รามา เจ้ากรุงกัมพูชา ถวายศุภอักษรเข้ามาขอเปลี่ยนพระนามใหม่ ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์ด้วงซึ่งเป็นเจ้ากัมพูชาเดี๋ยวนี้ แต่ก่อนเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อยังทรงผนวชอยู่ ได้ไปเฝ้าคุ้นเคยโดยเคารพนับถืออันสนิท ครั้นทราบว่าเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว มีความชื่นชมยินดี บัดนี้ก็มีศุภอักษรถวายเข้ามาขอพระราชทานชื่อใหม่ จึงทรงพระราชดำริว่า จะแก้ชื่อเดิมในพระบาทสมเด็จพุทธเจ้าอยู่หัวก็ไม่สมควร จึงเพิ่มเติมบ้างเล็กน้อย ให้สมตามความปรารถนา จึงโปรด ฯ ให้จารึกนามว่า องค์สมเด็จพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี ศรีสุริโยประพันธ์ ธรรมิศวโรดม บรมศิรินทร บวร-มหาจักพรรดิราช พิกาศนารถบพิตร สถิตเป็นอิศรกัมพูชารัตนราช โอภาศชาติวรวงศ์ ดำรงกัมพูชามหาประเทศราชนคร บวรวิวัฒนาดิเรก เอกอัครมหาเขมราธิบดินทร นรินทรวิสุทธิอุดมบรมบพิตร แล้วพระราชทานออกไป

ทรงแต่งตั้งขุนนาง

แล้วก็ทรงตั้งแต่งขุนนางในกรุง ฯ ขึ้นให้เต็มตามที่ฐานันดรทุกหมู่ทุกกรม ครั้งนั้นขุนนางขาดตำแหน่งอยู่มาก ขุนนางผู้หนึ่งก็ว่า ๒ ที่บ้าง ๓ ที่บ้าง ที่สมุหพระกลาโหม ที่สมุห-นายก ที่ธรรมา ที่ยมราช ที่พลเทพ ที่ราชภักดี ตำแหน่งใหญ่ ๆ ก็ว่างอยู่ทั้งนั้น มีเป็น

ประธาน มีเป็นผู้ใหญ่อยู่แต่ท่านเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาศรีพิพัฒน-รัตนราชโกษา จางวางพระคลังสินค้า พระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก และว่าพระคลังมหาสมบัติ ด้วยท่านทั้ง ๓ เป็นประธานอยู่ในราชการทั้งปวง

จึงโปรด ฯ ตั้งเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม ให้เรียกว่า เจ้าพระยาอัครมหาอุดม บรมวงศาเสนาบดีไปพลางก่อน จนได้ฤกษ์ยกขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ วรุตตมพงศนายก สยามดิลกโลกานุปาลนนารถ สกลราชวราณา จักราธิเบนทรปรเมนทรมหาราชานุกูล สรรพกิจมูลมเหศวร เชษฐามาตยาธิบดี ศรีสรณรัตนธาดา อตุลยเดชา-นุภาพบพิตร ถือศักดินา ๓๐.๐๐๐ จารึกแผ่นสุพรรณบัฏเนื้อแปด พระราชทานกลด เสลี่ยงงาพระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดี เป็นเครื่องสำหรับยศอย่าง (พระองค์) เจ้าต่างกรม ให้สำเร็จราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้ง ๔ ทิศ ใช้ตราสุริยมณฑลเทพบุตรชักรถ (และคงถือตราพระคชสีห์ และตราบัวแก้วอยู่ด้วยอีกทั้ง ๒ ดวง) แล้วโปรด ฯ ให้ตั้งหลวงบำเรอ-ปรมามาตย์ จางวางทนาย ขุนวรบาทบริรักษ์ปลัดจางวาง หมื่นศักดิประสิทธิการสมุหบัญชี

พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา โปรด ฯ ให้เรียกเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติไปพลาง จนถึงฤกษ์ยกขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ นรเนตรนารถราชสุริยวงศสกลพงศประดิษฐา มุขมาตยาธิบดี ไตรสรณศรีรัตนธาดา สกลมหารัชชาธิเบนทร ปรเมนทร-มหาราชวโรประการ มโหฬารเดชานุภาพบพิตร ถือศักดินา ๓๐.๐๐๐ จารึกในแผ่นทองคำเนื้อแปด พระราชทานกลด เสลี่ยงงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดี เป็นเครื่องยศอย่าง (พระองค์) เจ้าต่างกรม ถือตราจันทรมณฑลเทพบุตรชักรถ ให้สำเร็จราชการในพระนครทุกสิ่งทุกพนักงาน (คงว่าพระคลังสินค้าด้วย) แล้วโปรด ฯ ให้ตั้งหลวงบำรุงปรมามาตย์จางวางขุนวรบาทบริบาลปลัดจางวาง หมื่นสรรพการกิจประสิทธิสมุหบัญชี

จึงยกเอาพระยาราชสุภาวดีมาเป็นที่จักรีได้นามว่า เจ้าพระยานิกรบดินทร มหินทร-มหากัลยาณมิตร อเนกบุญฤทธิ ประสิทธิธาดา สาธุสิทธิคุณ วิบุลยศุภผล นิพัทธกุศลกิริยาภิรัตธัญญธนสารสมบัติบริวารสมบุรณ อตุลยเมตยาชวาธยาศัย ศรีรัตนตรัยสรณารักษ อุดมศักดิพิเศษ นาคราามาตยเชษฐมหาสมุหนายก สยามโลกดิลกบรมราชมหิศร สกโลตรทิศประเทศา-ธิบดี มหาราชสีหมุรธาธร อัครมหาดทยวริศรเสนาธิบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ที่สมุหนายกจารึกนามในแผ่นทองคำเนื้อเจ็ด ได้พระราชทานเครื่องยศเพิ่มเติมแต่กระบี่จักรีเท่านั้น

จึงยกเอาท่านพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) จางวางมหาดเล็ก ซึ่งเป็นบุตรผู้ใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ มาว่าที่สมุหพระกลาโหมเพิ่มเติมนามออกไปว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศพิสุทธิ์ มหาบุรุษรัตโนดม ได้พระราชทานเครื่องยศเพิ่มเติมกลดเสลี่ยงงากระบี่เจ้าต่างกรม ประดับพลอยลงยาราชาวดี ๑ ถือตราศรพระขรรค์ แต่กลดเสลี่ยงงานั้นท่านไม่รับถวายคืน ครั้นสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ถึงแก่พิราลัยแล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งให้เป็นสมุหพระกลาโหม ได้นามว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศพิสุทธิ์ มหาบุรุษรัตโนดม บรมราชุตมัคคมหาเสนาธิบดี วรคชสีห์สิงหมุรธาธร จักรรัตนสหจร สุรศรขรรค์พิเศษลัญจธา-รินทร ทักษิณนครคามรัษฎาธิกิจการ ทวยหาญสมุหมาตยานุพินัย ยุติธรรมาภิธยาศัยสยามโลกานุปาลนนารถ ปรเมนทรมหาราชวราณาจักโรประการ ปรีชาญาณวรยศธาดา อภัยพิรีย-บรากรมพาหุ สมุหพระกลาโหม ถือศักดินา ๒๐.๐๐๐ จารึกนามลงในแผ่นสุพรรณบัฏเนื้อเจ็ดได้พระราชทานมาลาเบี่ยงอย่างเจ้าต่างกรม เสื้อจีบเอวเยียรบับเจียระบาดเข้มขาบ ผ้านุ่งสังเวียนพื้นทอง ดาบด้ามทองคำฝักทองคำประดับพลอย ไม้เท้าด้ามประดับพลอย กล้องยาแดงไม้ราชวังสันทองคำประดับเพชร ตลับยาแดงทองคำหลังประดับเพชรเป็นเครื่องยศ

จึงยกเอาจมื่นราชามาตย์ (ขำ) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ มาเป็นเจ้าพระยาผู้ช่วยราชการในกรมท่า พระราชทานเครื่องยศพานทอง กระโถนทอง เต้าน้ำ กระบี่นาคสามเศียร ฝักประดับพลอยลงยาราชาวดี ได้นามว่า เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี

จึงยกเอาจมื่นศรีสรรักษ์ (เอี่ยม) ซึ่งเป็นราชนิกูลฝ่ายสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ มาเป็นเจ้าพระยาพลเทพ สรรพพลเสพเสนาบดี ศรีวิไชยราชมไหศวรรย์ อเนกานันตธัญญาหารพิจารณปฏิพัทธ นพรัตนมุรธาธร มหิศรสมุหเชษฐ เกษตราธิบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ พระราชทานเครื่องยศพานทอง กระโถน เต้าน้ำทอง กระบี่ลงยาราชาวดี

จึงยกเอาพระยาเพ็ชรพิไชย (เสือ) มาเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ศรี-สุวีรมหามัตยวงศ์ ราชพงศนิกรานุรักษ์ มหาสวามิภักดิบรมราโชประการาภิรมย์ สรรโพดมกิจวิจารณ์ มหามนเทียรบาลบดินทร์ ราชนิเวศนินทรามาตย์ อันเตบุริกนารถเสนาบดี อภัยพิรีย-บรากรมพาหุ

จึงยกเอาพระยาสุรเสนา (ทองสุก) มาเป็นเจ้าพระยายมราช ชาติเสนางคนรินทร์ มหินทราธิบดีศรีวิไชย ราชมไหศวรรยบริรักษ์ ภูมิพิทักษ์โลกาธิกรณ์ ทัณฑฤทธิธร ชาติศรสิงหพาหนเทพมุรธาธร มหานครบาลสมุหบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ

ยกเอาจมื่นสมุหพิมาน (แพ) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย มาเป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา จางวางพระคลังสินค้า จึงยกเอาพระศรีสหเทพ (ปาล) เป็นพระยาราชสุภาวดี ยกเอาพระอินทรเทพ (ขุนทอง) มาเป็นพระยาเพ็ชรพิไชย ยกเอาพระยาพิพัฒนโกษา (บุญศรี) มาเป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดีพิรียพาห ยกเอาพระมหามนตรี (สวัสดิ์) ซึ่งเป็นน้องเจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) มาเป็นพระยาสุรเสนา ยกเอานายพลพัน (ชุ่ม) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ มาเป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ยกเอานายไชยชรรค์ บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย มาเป็นเจ้าพระยาวรพงศพิพัฒน์ จางวางมหาดเล็ก ภายหลังพระยาสุรเสนาถึงแก่อสัญกรรมแล้ว จึงตั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์ขึ้น ชื่อว่าพระยามนตรีสุริยวงศ์ ดำรงฤทธิอำนาจ มาตยาธิบดี จุฬคชสีหมุรธาธร สถาพรพิรียพาห สมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ แล้วโปรด ฯ ให้นายจันทร์มีชื่อ บุตรท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม มาเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ภายหลังมาโปรด ฯ ให้เลื่อนที่ขึ้นเป็นพระยาสุรวงศไวยวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก พระราชทานพานทอง เต้าน้ำทอง กระโถนทอง ดาบฝักทองอย่างพระองค์เจ้า ยกเอาพระมหาเทพ (แก้ว) บุตรเจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นพระยาสีหราชเดโชไชย ภายหลังทรงแปลงว่า พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญพลการภักดี ยกเอาพระยาพิไชยสงคราม (สุด) มาเป็นพระยาสิงหราชฤทธิไกรท้ายน้ำ ยกพระยาโชฎึก (ทองจีน) นอกราชการ มาเป็นพระยาโชฎึกราชเศรษฐีดังเก่า ยกเอาพระยาไชยวิชิต (ขำ) ผู้รักษากรุงเก่า ไปเป็นพระยานครราชสีมา ยกเอาพระยาอุไทยธรรม (เมือง) บุตรเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เป็นเจ้าพระยามหาศิริธรรม พโลปดัมภ์เทพทวาราวดี ผู้รักษากรุงเก่า

โปรด ฯ ตั้งข้าหลวงเดิม ยกเอาคุณช้างสัมพันธวงศ์มาเป็นพระยาราชภักดี ๑ จางวางเฉยเป็นพระอินทรเทพ แล้วเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ ๑ จางวางเสือเป็นพระยาพิไชยชาญฤทธิ แล้วมาเป็นพระยาฤทธิไกรเกรียงหาญที่ท้ายน้ำ ๑ นายเพ็งเป็นที่จมื่นสรรเพธภักดี แล้วมาเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ๑ นายดิศเป็นนายเสถียรรักษา แล้วเป็นจมื่นจงภักดีองค์ขวา แล้ว

มาเปนพระยาบำเรอภักดิ์ ๑ สมุหบัญชีแก้วเปนพระยาประมวญประมาณพล แล้วมาเปนพระยาราชสุภาวดี ๑ นายบัวใหญ่เปนพระนรินทรเสนี แล้วมาเปนพระยาเพชรบุรี ๑ นายบัวเล็กเปนพระยามหาเทพ แล้วมาเปนพระยาสีหราชฤทธิไกรท้ายน้ำ ๑ นายพุ่มเปนพระยาพิษณุโลก ๑ หลวงอินทรโกษา (เศษ) มาเปนพระยาพิพัฒนโกษา ๑ รวม ๑๐ นายนี้ได้พานทองใหญ่ กระโถนทอง เต้าน้ำทุกนาย

จางวางจันเปนพระยาพิพิธไอสูรย์ ๑ หมอด้วงเปนพระยาแพทยพงศาวิสุทธาธิบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ ภายหลังทรงแปลงเปนพระยาแพทยธรรมธาดา วิสุทธาธิบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ ๑ นายสิงโตเปนพระยาอนุรักษมนเทียร ๑ นายต่ายเปนพระบรมราชวรานุรักษ์ แล้วมาเปนพระยาพิไชย ๑ นายรอดเปนพระมหามนเทียร แล้วเปนพระยานครไชยศรี ๑ นายจันทร์เปนพระยาลพบุรี ๑ นายแจ่มเปนจ่าหาญยุทธกิจ แล้วไปเปนพระยาสุพรรณบุรี ๑ นายทัต (พระครูปลัด) เปนพระยาศรีภูริปรีชาเสนาบดีศรีสาลักษณ์ ๑ นายพักเปนพระศรีสุนทรโวหาร ๑ นายสุขเปนพระธรรมการบดี ๑ จัดข้าหลวงใหญ่ข้าหลวงเดิมเปนขุนนางเลื่อนตามกันขึ้นไปจนเต็มทุกตำแหน่งทุกพนักงาน ครั้งนั้นไม่โปรดถาดหมากให้ยกเสีย พระราชทานเครื่องยศพานทองอย่างเล็ก เต้าน้ำทอง กระโถนทองอย่าง ๑ โต๊ะทอง กาทองอย่าง ๑ โต๊ะถม กาถม กระโถนถมอย่าง ๑ ตามยศและคุณานุรูป

เติมหุ้มแพรขึ้นอีกเวรละ ๒ นาย คือนายเสนองานประพาส ๑ นายสนองราชบรรณหาร ๑ นายบำเรอบรมบาท ๑ นายบำรุงราชบทมาลย์ ๑ นายพินัยราชกิจ ๑ นายพินิจราชการ ๑ นายพิจารณสรรพกิจ ๑ นายพิจิตรสรรพการ ๑ แล้วตั้งจ่าตำรวจรองปลัดกรมเวรละคน ในขวา จ่าห้าวยุทธการ ในซ้าย จ่าหาญยุทธกิจ จางวางซ้าย จ่าชำนิหัวด้าน จางวางขวา จ่าชำนาญหัวด้าว ใหญ่ขวา จ่าผลาญอริพิษ ใหญ่ซ้าย จ่าแผลงฤทธิรอนราญ นอกขวา จ่าแรงรับราชการ นอกซ้าย จ่าเร่งงานรัดรุดม์ สนมขวา จ่าเขมงสัตยาวุธ สนมซ้าย จ่าเขมงสรยุทธยิง ตำรวจหลัง จ่าเผ่นผยองยิ่ง จ่าโผนวิ่งชิงชัย ตำรวจวัง จ่าโชนเชิดประทีปใน จ่าช่วงไฟประทีปวัง

ข้าหลวงเดิมนอกไปจากนี้มีอีกหลายคน เปนนายเวรบ้าง เปนนายรองหุ้มแพรบ้าง และเปนนายทหารรักษาพระองค์บ้าง และเปนผู้ว่าราชการหัวเมืองต่าง ๆ บ้าง ก็ได้ทรงพระกรุณา

ชุบเลี้ยงข้าหลวงเดิมตามสติบัญญาของบุคคลทั่วทุกคน และไพร่ข้าหลวงเดิม ก็โปรด ฯ ให้เป็นทหารรักษาพระองค์ รับพระราชทานเบี้ยหวัดด้วย

การที่ตั้งแต่งพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ก็มิได้พร้อมกัน ตามแต่ท่านผู้ใด จะชอบวันใดเดือนใด ก็ทำการตั้งพิธีสวดมนต์เลี้ยงพระ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ได้เสด็จไปพระราชทานน้ำสังข์ทุกพระองค์ พระองค์เจ้าตั้งกรมแล้ว เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ก็ได้จัดของถวายและแจกจ่ายขุนนางที่ไปช่วยในการพิธีนั้น ได้ตลอดถึงขุนหมื่นและทหารเลวทั่วทุก ๆ แห่ง การอย่างนี้มิใช่มีธรรมเนียมมาแต่โบราณ เป็นการธรรมเนียมใหม่เกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ การข้างในก็ได้ทรงตั้งแต่งขึ้นเต็มทุกพนักงาน

ขุดคลองคูพระนครชั้นนอก

แล้วทรงพระราชดำริว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อสร้างกรุงเทพพระมหานครอมรรัตนโกสินทร์ขึ้นนั้น ได้ขอแรงลาวเขมรเมืองประเทศราช มาขุดคลองในกำแพงและนอกกำแพงพระนครจนแล้ว ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็โปรด ฯ ให้จ้างจีนขุดคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ตำบล ๑ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จ้างจีนขุดคลองทุ่งแสนแสบตลอดถึงบางขนาก ออกแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทราตำบล ๑ ขุดที่บางจะเกรงลัดออกแม่น้ำเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ ใต้ปากคลองสำโรงตำบล ๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๓ พระองค์ก็ได้ทรงขุดคลองให้ราษฎรได้ไปมาโดยสะดวกใจ ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญขึ้น ผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครออกไปให้ใหญ่กว้างอีกชั้นหนึ่ง จึงโปรด ฯ ให้ ฯ พณ ฯ หัวเจ้าท่าน ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองเจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นกงสี จ้างจีนขุดคลองคูพระนครออกไปอีกชั้นหนึ่ง ปากคลองข้างทิศใต้ออกไปริมวัดแก้วฟ้า ปากคลองข้างทิศเหนือออกไปริมวัดเทวราชกุญชร ได้ลงมือขุดเมื่อ ณ วัน เดือน ๑๒ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน ตรีศก[๑] คลองนั้นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๑๓๗ เส้น ๑๐ วา ราคาเส้นละ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

---

(๑) เสาร์ ที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๔

การเทศนากระจาดใหญ่

แล้วทรงพระราชดำริว่า จะทำการกระจาดใหญ่ฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้ากระจาด ๑ พระบาทสมเด็จพระชนกาธิราชเจ้ากระจาด ๑ พระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้ากระจาด ๑ ทั้ง ๓ พระองค์ จึงขอแรงสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ทำกระจาด ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยทำกระจาด ๑ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ทำกระจาด ๑ ให้ตั้งที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท นอกกำแพงแก้วฝ่ายอุตรทิศ กระจาดสูง ๖ วาตลอดยอด กว้าง ๔ วา ตั้งเรียงกันทั้ง ๓ แห่ง มีเครื่องไทยธรรมถวายพระเทศนากระจาดละ ๑๐ ส่วน กระจาดนั้นมิได้กระทำเหมือนกระจาดผ้าป่า ทำเป็นการช่างประกวดกันเอาเครื่องไทยธรรมเข้าประดับเป็นลวดลายต่าง ๆ ทำการวิจิตรรจนา ข้าราชการและราษฎรก็พากันไปดูเบียดเสียดกันทั้งกลางวันกลางคืน มีพุ่มกัลปพฤกษ์กระจาดหนึ่ง ๑๐ พุ่ม ๆ ละ ๑๐ ตำลึง เรือสำปั้นเก๋งถังกระจาดละ ๑๐ ลำ ผ้าไตรและเครื่องบริขารกระจาดละ ๑๐ สำรับ ของไทยทานนอกนั้นมีต่าง ๆ กัน จะพรรณนาก็ยืดยาวนัก คิดส่วนที่ลงทุนและเงินพระราชทานกระจาดละ๑๐ชั่ง และของไทยทานกระจาด ๑ อยู่ใน ๓๐ ชั่งบ้าง ๒๕ ชั่งบ้าง แต่ตัวกระจาดไม่คิด ครั้นเสร็จแล้ว วันเดือน ๑ แรม ๔ ค่ำ มีธรรมเทศนาในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท วันเดือน ๑ แรม ๔ ค่ำ(๑) พระพิมลธรรม (จี่) วัดประยูรวงศ์ ถวายเทศนาพงศาวดารบริเฉท ๑ พระธรรมวโรดม (ถึก) วัดพระเชตุพน ถวายเทศนาพงศาวดารบริเฉท๒ วันเดือน ๑ แรม๕ค่ำ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ ถวายเทศนากัณฑ์ทศพร ๑ พระธรรมไตรโลก (รอด) วัดโมฬีโลก ถวายเทศนากัณฑ์หิมพานต์ ๑ พระพรหมมุนี (ยิ้ม) วัดสุทัศน์ ถวายเทศนากัณฑ์ทานกัณฑ์ ๑ พระอโนมศิริมุนี วัดปทุมคงคา ถวายเทศนากัณฑ์วนประเวศ ๑ พระธรรมราชานุวัตร (พุก) กรุงเก่า ถวายเทศนากัณฑ์ชูชก ๑ หม่อมเจ้าญาณวราภรณ์ วัดราชบุรณะ ถวายเทศนากัณฑ์จุลพน ๑ พระสมุทรมุนี (สังข์) วัดบวรนิเวศ ถวายเทศนากัณฑ์มหาพน ๑ พระวิสุทธิโสภณ (น้อย) วัดประยูรวงศ์ ถวายเทศนากัณฑ์กุมาร ๑ พระเทพโมฬี (เอี่ยม) วัดเครือวัลย์ ถวายเทศนากัณฑ์มัทรี ๑ พระกระวีวงศ์ (ทอง) วัดราชนัดดา ถวายเทศนากัณฑ์สักรบรรพ ๑ พระอริยคุณาธาร (เนียม)

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๑๒ ธันวาคม

วัดกัลยาณมิตร ถวายเทศนากัณฑ์มหาราช ๑ พระวิเชียรโมฬี (เพ็ง) วัดจันทาราม ถวายเทศนากัณฑ์ฉกษัตริย์ ๑ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน ถวายเทศนานครกัณฑ์ ๑

วันเดือน ๑ แรม ๖ ค่ำ(๑) สมเด็จพระวันรัตน์ (เซ่ง) วัดอรุณฯ ถวายเทศนากัณฑ์ทุกขสัจ ๑ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อู่) วัดสุทัศน์ ถวายเทศนากัณฑ์สมุทยสัจ ๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ ถวายเทศนากัณฑ์นิโรธสัจ ๑ พระอริยมุนี (ทับ) วัดสมอราย ถวายเทศนากัณฑ์มัคคสัจ ๑ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (พึ่ก) วัดบวรนิเวศ ถวายเทศนากัณฑ์สติปัฏฐานสูตร แต่ไตรสรณาคมจนถึงวิปัสสนาญาณ ๑

วันเดือน ๑ แรม ๗ ค่ำ(๒) พระเมธาธรรมรส (เอี่ยม) วัดพระยาญาติ(๓) ถวายเทศนากัณฑ์อุเบกขาบารมี ๑ มหามิตร วัดบวรนิเวศ ถวายเทศนากัณฑ์ปัญญาบารมี ๑ พระอมราภิรักขิต วัดบรมนิวาส ถวายเทศนาขันติบารมี ๑ พระมหาเหมือนวัดประยูรวงศ์ ถวายเทศนาสัจจบารมี ๑ พระวรญาณมุนี วัดจักรวรรดิ ถวายเทศนาเนกขัมมบารมี ๑

วันเดือน ๑ แรม ๘ ค่ำ(๔) พระเทพกระวี (สมบุญ) วัดทองธรรมชาติ ถวายเทศนาทานบารมี ๑ พระพินิตวินัย (จีน) วัดราชโอรส ถวายเทศนาวิริยบารมี ๑ พระปริยัติบัณฑิต วัดราชบุรณะ ถวายเทศนาอธิฏฐานบารมี ๑ พระนิกรม (ชู) วัดนาค ถวายเทศนาเมตตาบารมี ๑ พระเทพมุนี (กัน) วัดสุวรรณ ถวายเทศนาศีลบารมี ๑ รวม ๕ วัน พระเทศนาได้รับในส่วนกระจาดแบ่งถวายเป็นส่วน ๆ ไป ๓๐ ส่วน องค์ ๑ ได้ของไทยทานประมาณ ๒ ชั่งเศษบ้าง ๓ ชั่งบ้าง

ถวายพระนามพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมราชชนนี และกรมพระราชวังบวรที่สวรรคตแล้ว

ครั้นมาถึง ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ(๕) มีพระราชหฤทัยกตัญญูกตเวที คิดฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า และพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า และพระบาทสมเด็จพระบรมราชชนนี ทั้ง ๓ พระองค์ และกรมพระราชวัง ทั้ง ๓ แผ่นดิน ถวายเพิ่มพระนามขึ้นใหม่อีก

(๑) อาทิตย์ ที่ ๑๔ ธันวาคม (๒) จันทร์ ๑๕ ธันวาคม (๓) วัดพิชัยญาติ
(๔) อังคาร ที่ ๑๖ ธันวาคม (๕) วันที่ ๑๐ มีนาคม

จึงได้ตั้งการพระราชพิธีสงฆ์ จารึกพระนามพระบาทสมเด็จ ฯ พระบรมไอยกาธิราชเจ้าในแผ่นสุพรรณบัฏเนื้อเก้า โดยวิเศษออกไปว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนารถนเรศรราชวิวัฒนวงศ์ ปฐมพงศาธิราชรามาธิบดินทร พิชิตินทรวโรดม บรมนารถบพิตรพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แล้วประดิษฐานไว้ในกล่องศิลาหยก แล้วจารึกพระนามพระบาทสมเด็จ ฯ พระบรมชนกนารถ ธรรมิกราชบพิตร เป็นพระนามอันวิเศษเหมือนกันในแผ่นพระสุพรรณบัฏเนื้อเก้า ถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชพงศเชษฐมเหศวรสุนทรไตรเศวตคชาดิศรมหาสวามินทร์ สยามรัษฎินทรวโรดม บรมจักรพรรดิราช พิลาศธาดาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย แล้วประดิษฐานไว้ในกล่องศิลาหยก แล้วทรงตั้งพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนี คือสมเด็จพระพันวษาเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ แล้วทรงตั้งพระนามพระบาทสมเด็จ ฯ พระบรมเชษฐาธิราชเจ้าว่า พระบาทสมเด็จพระปรมาทิวรเสฏฐมหาเจษฎาบดินทร สยามินทรวโรดม บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วถวายพระนามกรมพระราชวังแผ่นดินต้นว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังแผ่นดินที่ ๒ ว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังแผ่นดินที่ ๓ ว่า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ แล้วทรงตั้งพระอัฐิพระองค์เจ้ากุ ซึ่งเป็นพระกนิษฐภคินีในพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขึ้นเป็นกรมหลวงนรินทรเทวี ทรงบำเพ็ญทานบริจาคพระราชทรัพย์ถวายพระสงฆ์ราชาคณะและราษฎรเป็นอันมาก เป็นการฉลองพระเดชพระคุณครั้งหนึ่ง

ข่าวหนังสือพิมพ์เรื่องพม่ากับอังกฤษ

ในปีกุน ตรีศก ได้ข่าวที่เมืองพม่าและหนังสือพิมพ์ ว่าด้วยอังกฤษกับพม่าได้รบกันขึ้นอีก เพราะเหตุพม่าทำผิดหนังสือสัญญา เรือลูกค้ามาขายที่เมืองย่างกุ้ง เจ้าเมืองย่างกุ้งจับกัปตันฝรั่งเศส ๒ คนขังคุกไว้ เพราะเหตุกฎหมายพม่าเรือลูกค้าเข้าไปแล้วต้องถอดหางเสือออกทุกลำ กัปตัน ๒ คนไม่ยอมถอดหางเสือ พม่าจึงเอากัปตันไปจำไว้ พวกพ่อค้านายห้างฝรั่งไปต่อว่า เจ้าเมืองย่างกุ้งก็ไม่ปล่อย พวกพ่อค้านายห้างทั้งปวงจึงเข้าชื่อกันมีหนังสือฟ้องลงมาถึงเจ้าเมืองมรแมน ว่าเจ้าเมืองย่างกุ้งคุมเหงลูกค้าทั้งปวงมากนัก ในคำฟ้องมีหลายประการ เจ้าเมือง

มรแมน จึงส่งคำฟ้องบอกไป ถึงเจ้าเมืองกลักตา เกาวนา อินเดีย เยเนราล เจ้าเมืองกลักตา มีหนังสือให้กำมะโดด[๑] แลมเบิก ถือมาถึงเจ้าเมืองย่างกุ้ง และคุมกำปั่นรบมาต่อว่าเจ้าเมืองย่างกุ้งใจความว่า ข้อ ๑ ให้ปรับไหมเจ้าเมืองย่างกุ้ง ๑๐.๐๐๐ รูเบี้ย ทำขวัญกัปตัน ๒ คน ข้อ ๒ ให้เจ้าเมืองอังวะถอดเจ้าเมืองย่างกุ้งเสีย ข้อ ๓ ว่าอังกฤษจะตั้งเอเยนต์คือผู้รับธุระลูกค้าอยู่ที่เมืองย่างกุ้งคน ๑ อยู่ที่เมืองอังวะคน ๑

กำมะโดดแลมเบิก ถือหนังสือไป ถึง เมืองย่างกุ้ง ได้ยื่นหนังสือและบอกเจ้าเมืองย่างกุ้ง ให้ส่งหนังสือขึ้นไปเมืองอังวะให้มีคำตอบลงมาใน ๕ อาทิตย์ เจ้าเมืองย่างกุ้งรับหนังสือส่งขึ้นไปเมืองอังวะ แล้วมีคำตอบลงมาให้ถอดเจ้าเมืองย่างกุ้งคนเก่าเสียเปลี่ยนลงมาใหม่แล้ว แต่เงินปรับไหม ๑๐,๐๐๐ รูเบี้ยนั้น ให้อังกฤษปรับเอากับเจ้าเมืองย่างกุ้งคนเก่าเถิด กำมะโดดแลมเบิกจึงให้ขุนนางขึ้นไปหาเจ้าเมืองย่างกุ้งคนใหม่ จะได้ปรึกษาหารือกัน เจ้าเมืองย่างกุ้งคนใหม่ก็ไม่ออกรับ ขุนนางอังกฤษยืนอยู่ที่แดดหลายชั่วโมงต้องกลับลงมาเรือ กำมะโดดแลมเบิกเห็นว่า เจ้าเมืองคนใหม่ดูถูกกับอังกฤษนัก จึงบังคับพวกฝรั่งที่ตั้งค้าขายอยู่ที่เมืองย่างกุ้งออกไปเสียจากเมืองให้หมด พวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ไม่มีที่อาศัย กำมะโดดแลมเบิกจึงให้เรือไฟไปชักลากเอาเรือรบใหญ่ของเจ้าอังวะซึ่งไว้รักษาเมืองลำ ๑ เอามาให้พวกพ่อค้าขนของลงอยู่ในเรือนั้น พม่าเห็นว่าพวกลูกค้าอังกฤษจะได้รบกันเป็นแน่แล้ว พม่าจึงยิงปืนที่ป้อมเมืองย่างกุ้งระดมลงมาที่กำปั่นรบอังกฤษ กำมะโดดแลมเบิกเห็นว่าพม่ายิงเอาก่อนก็เป็นขาดทางไมตรี แล้วก็ยิงปืนที่กำปั่นรบระดมขึ้นไปทุกลำ พม่าสู้มิได้ก็แตกหนีทิ้งเมืองเสีย อังกฤษได้เมืองย่างกุ้งแล้วก็ตั้งมั่นอยู่แล้วยกกองทัพไปตีเอาเมืองมอญและเมืองขึ้นของพม่าที่ปากน้ำออกทะเลได้สิ้น พอเปลี่ยนเจ้าแผ่นดินพม่าใหม่ เจ้าแผ่นดินองค์ใหม่เห็นว่าจะสู้รบไปไม่ได้ ก็ชักถอนกองทัพเลิกกลับไปเมืองอังวะหมด พวกนายทัพนายกองอังกฤษเห็นดังนั้น บอกหนังสือไปถึงแม่ทัพใหญ่ว่าพม่าไม่สู้รบจะให้ทำอย่างไร แม่ทัพใหญ่จึงบอกหนังสือไปถึงเกาวนาอินเดีย เยเนราลเจ้าเมืองกลักตา ๆ มีหนังสือตอบมาว่า ให้มีหนังสือไปถามพม่าดู จะว่าอย่างไร จะสู้หรือไม่สู้ ถ้าไม่สู้จะได้เมืองหรือไม่ได้ ถ้าไม่ได้เมืองจะทำหนังสือสัญญาใหม่หรือไม่ทำ แม่ทัพมีหนังสือไปถึงเจ้าอังวะ เจ้าอังวะตอบมาว่าไม่สู้รบแล้วจะได้เมืองเหมือนแต่ก่อน ก็ไม่มีเงินจะให้ ให้อังกฤษรักษาเอาเมืองที่ตีได้ไว้เถิด จะขอทำสัญญาแบ่งปันเขตแดนและการค้าขายใหม่ อังกฤษก็ยอม ได้ทำหนังสือสัญญา

(๑) กัมประโด

กันใหม่ ตั้งแต่นั้นเขตแดนพม่าฝ่ายทะเลก็เป็นของอังกฤษสิ้น ภายหลังพม่าแต่งราชทูตถือราชสาส์น คุมเครื่องราชบรรณาการไป คำนับเจ้าเมืองกลักตา จะขอเมืองที่ปากน้ำออกทะเลไว้สักเมือง ๑ แต่พอได้ใช้เรือเข้าออกทางปากน้ำได้ เจ้าเมืองกลักตาก็ไม่ยอมให้ ของเครื่องบรรณาการก็ไม่รับ กลับให้ของมาแก่เจ้าอังวะอีกเป็นหลายสิ่ง พม่าเสียเขตแดนแก่อังกฤษครั้งหลังเมื่อปีกุน ตรีศก ก็เป็นเมืองดอนสิ้นอำนาจไม่เหมือนแต่ก่อน

งานพระบรมศพ

ลุศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด(๑) จัตวาศก เป็นปีที่ ๒ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เร่งรัดทำการพระเมรุให้ทันในฤดูแล้ง เจ้าพนักงานจัดการทำพระเมรุขนาดใหญ่สูงตลอดยอดนั้น ๒ เส้น มียอดปรางค์ ๕ ยอด ภายในมีพระเมรุทองสูง ๑๐ วา ตั้งเบญจาทองรองพระบรมโกศ มีเมรุทิศทั้ง ๘ มีราชวัติ ๒ ชั้น มีฉัตรเงิน ฉัตรทอง ฉัตรนาก รายตามราชวัติชั้นใน ฉัตรเบญจรงค์รายตามราชวัติชั้นนอก มีโรงรูปสัตว์รายรอบไปในราชวัติฉัตรเบญจรงค์ มีระทาดอกไม้สูง ๑๒ วา ๑๖ ระทา มีเครื่องประดับประดาในพระบรมศพครบทุกสิ่งทุกประการ ตามเยี่ยงอย่างประเพณีพระบรมศพมาแต่ก่อน มีการวิเศษออกไปกว่าพระเมรุแต่ก่อน คือเจาะผนังเป็นช่องแตรทำเป็นซุ้มยอดประกอบติดกับผนัง ทำเรือนตะเกียงใหญ่ระวางมุขทั้ง ๔ เป็นที่ประกวดประขันกันอย่างยิ่ง ขอแรงในพระบวรราชวังซุ้ม ๑ ในสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ซุ้ม ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยซุ้ม ๑ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ซุ้ม ๑ ซุ้มตะเกียงนั้นสูง ๓ วา มีเครื่องประดับประดาและเรือนไฟเป็นการช่างต่าง ๆ มีรูปลั่นถันสูง ๖ ศอกข้างประตูทุกประตู มีศาลาหลวงญวนทำกงเต๊ก ๗ วัน ๗ คืน และโปรด ฯ ให้เจ๊สัวเจ้าภาษีผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปคำนับพระบรมศพ ตามอย่างธรรมเนียมจีน มีเครื่องเซ่นทุกวัน นอกจากนั้นจะพรรณนาไปก็ยืดยาวนัก ด้วยของมีตำราอยู่แล้ว จับการทำพระเมรุตั้งแต่เดือน ๑๑ มา ๘ เดือนจึงสำเร็จ

ครั้นมาถึงวันเดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ(๒) เวลาบ่ายโมง ๑ ได้ตั้งกระบวนแห่เชิญพระบรมสารีริกธาตุไปสู่พระเมรุมาศ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระบรมวงศานุวงศ์แต่งพระองค์ทรงช้างบ้าง ทรงม้าบ้างเป็นกระบวนหนึ่ง ๆ ตามลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อยทุก ๆ พระองค์ แต่กรมสมเด็จพระเดชาดิศรนั้นทรงพระราชยานกง มีกระบวนแห่เครื่องสูงกลองชนะสังข์แตรด้วย ผิด

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๕
(๒) อาทิตย์ ที่ ๒๕ เมษายน

กันกับพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง ตั้งกระบวนแห่ที่หน้าวัดพระเชตุพนมาตามถนนหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ตรงไปเลี้ยวศาลาคู่ มาเปลื้องเครื่องที่หน้าวัดมหาธาตุ สิ้นกระบวนแห่เจ้านายแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่อง แล้วเสด็จโดยพยุหยาตรา ๔ แถว ประทับเปลื้องเครื่องที่พลับพลา และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกสู่พระเมรุ ก็เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราเหมือนกัน ทรงพระราชดำริอย่างนี้ จะให้แขกเมืองต่างประเทศและเมืองประเทศราช และหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือที่เข้ามาดู และช่วยในการพระบรมศพได้เห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ยังมีอยู่มาก จะได้เป็นเกียรติยศแก่นานาประเทศทั้งปวง

ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง ก็ให้เดินกระบวนแห่พระบรมสารีริกธาตุออกจากประตูวิเศษไชยศรี ไปเลี้ยวป้อมเผด็จดัษกร เข้าสู่พระเมรุด้านตะวันออก เชิญพระบรมสารีริกธาตุขึ้นประดิษฐานบนพระเบญจา แล้วพระสงฆ์ราชาคณะ ๘๐ รูปเจริญพระปริตรในพระเมรุ พระสงฆ์ในกรุงฯและหัวเมือง ๔๐๐ รูปเจริญพระปริตรในสำสร้าง ๔ ด้าน ด้านละ ๑๐๐ รูป ทรงฟังพระพุทธปริตรเสร็จแล้ว เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จออกพลับพลาทรงโปรยทาน ให้มีการฉลองคืน ๑ ครั้นรุ่งขึ้น เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ[(๑)] เวลาเช้าเสด็จปรนนิบัติพระสงฆ์ เวลาบ่ายตั้งบายศรีเวียนเทียน เสร็จแล้วเสด็จออกทรงโปรยทาน ครั้นค่ำก็ให้จุดดอกไม้เพลิงกระทำสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ แล้วตั้งกระบวนแห่เข้าสู่พระบรมมหาราชวังเป็นคำรบวัน ๑ กับคืน ๑

ครั้นรุ่งขึ้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ[(๒)] เวลาเช้า เชิญพระบรมอัฐิตั้งกระบวนแห่ออกทางประตูวิเศษไชยศรี ไปเลี้ยวป้อมเผด็จดัษกร ไปเข้าประตูพระเมรุบุรพทิศขึ้นประดิษฐานในพระเมรุทอง สดับปกรณ์ถวายไทยทานแก่พระสงฆ์ มีการมหรสพอีกวัน ๑ กับคืน ๑ ครั้นรุ่งขึ้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เชิญพระบรมอัฐิแห่กลับเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ครั้น ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนพระมหาพิไชยราชรถ ตั้งกระบวนแห่มีรูปสัตว์ต่างๆ และรถประเทียบและนางสนมตามเบื้องหลัง คนเดินกระบวนแห่ ๗,๐๐๐ ออกไปสู่พระเมรุมาศ ตามบุราณราชประเพณี ทำการฉลองพระบรมศพ ๗ วัน ๗ คืน นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะ พระครูฐานานุกรม ทั้งในกรุง นอกกรุง ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือมาเทศนา

---

(๑) จันทร์ ที่ ๒๖ เมษายน
(๒) อังคาร ที่ ๒๗ เมษายน

และสวดพระอภิธรรมสดับปกรณ์ถวายไทยธรรมเป็นอเนกปริยายต่าง ๆ จำนวนพระสงฆ์หัวเมืองในกรุงนอกกรุงมากกว่า ๑๐,๐๐๐

ครั้นถึง ณ วันเดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ[๑] เป็นคำรบ ๗ วัน ๗ คืน ก็ได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จแล้ว ครั้งรุ่งขึ้นเวลาเช้าก็ได้แจงพระรูปเก็บพระบรมอัฐิเข้าประดิษฐานในพระโกศทองน้อยจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยเนาวรัตน์ มีพระสุวรรณฉัตรกั้นเป็นสำคัญ ขึ้นประดิษฐานไว้บนพระเบญจาในพระมหามณฑปทองคำ สมโภชพระบรมอัฐิบำเพ็ญพระราชกุศลอีก ๓ วัน ๓ คืน วันเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ[๒] เวลาเช้าเชิญพระบรมอัฐิขึ้นพระยานุมาศแห่ออกประตูด้านตะวันออก เลี้ยวป้อมเผด็จดัษกรมาเข้าประตูสกัดเหนือ แล้วมาเข้าประตูสุนทรศรีทวารขึ้นประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ราษฎรและเจ้าภาษีตั้งโต๊ะสักการบูชา ๒ ฟากถนน ตั้งการเฉลิมพระบรมอัฐิอยู่ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๗ วัน แล้วเชิญพระบรมอัฐิ ตั้งกระบวนเข้าประดิษฐานไว้ในหอพระบรมอัฐิ ตามเยี่ยงอย่างพระบรมกษัตริย์แต่ก่อน และเมื่อทำการฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าอยู่หัวนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้ทิ้งทานและทิ้งฉลากต่าง ๆ ทั้งขุนนางและไพร่และชาวต่างประเทศและคนทั้งหลาย ซึ่งไปประชุมพร้อมข้าราชการก็ดี ผู้ไปดูงานเล่นก็ดี ได้รับพระราชทานทั่วกันแทบไม่เว้นตัวคน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก คนชาวต่างประเทศก็ออกปากว่า ทำการพระบรมศพใหญ่เช่นนี้ ไม่มีประเทศใด ๆ ที่จะได้ทำการเหมือนประเทศสยามนี้ไม่มีเลย

แล้วจึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้อ้างพระนามตามแผ่นดินว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และในแผ่นดินปัจจุบันนี้ให้อ้างว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชทูตไทยไปเมืองจีน

ครั้นมาถึงเดือน ๘ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม แต่งให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาสน์ออกไปจิ้มก้องสมเด็จพระเจ้าฮ่ำฮอง มีความในพระราชสาสน์ว่า พระราชสาสน์สมเด็จพระเจ้ากรุงมหานครศรีอยุธยา บรมราชาภิเษกใหม่ เจริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าฮ่ำฮอง

(๑) พุธ ที่ ๕ พฤษภาคม
(๒) อาทิตย์ ที่ ๙ พฤษภาคม

ด้วยเมื่อ ณ มรสุมปีกุน ตรีศก เป็นกำหนดปีจิ้มก้อง ได้แต่งให้ทูตานุทูตจำทูลพระสุพรรณบัฏ สุวรรณราชสาส์นคำหับ เชิญเครื่องราชบรรณาการออกมาจิ้มก้องสมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้สำรับ ๑ เยี่ยมพระศพสมเด็จพระเจ้าเตากวางสำรับ ๑ ฮองไทฮอสำรับ ๑ ได้แจ้งความพระบาทสมเด็จฯ พระบรมเชษฐาธิราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าเตากวางหองให้ ตามโบราณราชประเพณี สมเด็จพระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบมาแต่ก่อน เสด็จสู่สวรรคต และได้ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติใหม่ ความแจ้งอยู่ในพระราชสาส์นครั้งก่อนนั้นแล้ว ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ[(๑)] ปีกุน ตรีศก ทูตานุทูตรับเชิญพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้กลับเข้าไป ถึงกรุงฯ ฉบับ ๑ ในพระราชสาส์นนั้นว่า จงต๊กหมู่เมืองกวางตุ้งบอกขึ้นไปกรุงปักกิ่งว่า สมเด็จ พระเจ้ากรุงมหานครศรีอยุธยาซึ่งได้สืบพระบรมวงศ์เป็นบรมมหากษัตริย์ขึ้นใหม่ แต่งให้ราชทูต อุปทูต ตรีทูต และทูตมีชื่อ เชิญพระราชสาส์น ๕ ฉบับ กับเครื่องราชบรรณาการออกมา เจริญทางพระราชไมตรี สมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้กับสมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่งพระองค์ใหม่ เห็น แก่ทางพระราชไมตรีพระมหากษัตราธิราชเจ้าแผ่นดินที่ล่วงไปแล้วก่อน จึงจัดให้ทูตานุทูตจำทูล พระราชสาส์น เชิญเครื่องราชบรรณาการออกมาเจริญทางพระราชไมตรี อุตสาหะมาทางทะเล ไกลกันดาร ได้ความลำบากยิ่งนัก สมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้มีความรักใคร่ ควรจะสรรเสริญ สมเด็จพระเจ้ากรุงมหานครศรีอยุธยาเป็นอันมาก เมื่อปีจอ โทศก เอี่ยมหอกเจ้าเมืองญวน และบรรดาเมืองซึ่งไปจิ้มก้องกรุงปักกิ่ง ให้ทูตเชิญพระราชสาส์นคุมเครื่องราชบรรณาการไปเยี่ยม พระศพก็ไม่ทัน จะฝังพระศพแล้วอย่างธรรมเนียม ก็หาได้ให้ทูตคุมสิ่งของขึ้นไปคำนับพระศพ ไม่ อย่าให้ทูตเมืองญวนและทูตเมืองอื่น ๆ ส่งสิ่งของคำนับพระศพ และของทรงยินดีขึ้นไปเลย สมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้มีพระทัยรักใคร่ในเมืองทั้งปวงที่เป็นไมตรีเสมอกันทั้งสิ้น สิ่งของซึ่งสมเด็จ พระเจ้ากรุงมหานครศรีอยุธยาพระองค์ใหม่ ให้ทูตคุมออกไปทรงยินดีนั้นก็ไม่ทันฝังพระศพ ให้ จงต๊กหมู่มอบคืนสิ่งของเครื่องราชบรรณาการให้กับทูตคุมเข้ามา แล้วให้สมเด็จพระเจ้ากรุง มหานครศรีอยุธยารู้น้ำพระทัยสมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้ ว่ารักใคร่ในทางพระราชไมตรีเป็นความ จริง มิได้หมิ่นประมาทนั้น กรุงพระมหานครศรีอยุธยาได้แจ้งในพระราชสาส์นทุกประการแล้ว ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้มีพระทัยรักใคร่ในทางพระราชไมตรีอันสนิท คิดแต่ที่จะให้ทางพระ

---

(๑) อาทิตย์ ที่ ๑ กุมภาพันธ์

ราชไมตรีจำเริญวัฒนาการสืบต่อไป ทรงจัดแจงการบำรุงทางพระราชไมตรีพระนครอันใหญ่และเมืองประเทศทั้งปวง มิได้ผิดด้วยเยี่ยงอย่างพระราชประเพณี เทพยดาและมนุษย์ก็จะสรรเสริญสมควรที่จะเป็นพระบรมกษัตริย์อันใหญ่ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาทรงคิดถึงทางพระราชไมตรีสมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้ยิ่งนัก มรสุมปีชวด จัตวาศกนี้ จึงแต่งทูตานุทูตจำทูลสุวรรณราชสาส์นคำหับเชิญเครื่องมงคลราชบรรณาการออกจิ้มก้องสมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้ตามพระราชประเพณี จะได้ทรงทราบการ ซึ่งฉลองพระเดชพระคุณถวายพระเพลิงพระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้านั้น เจ้าพนักงานจัดแจงทำการพระเมรุมาศเสร็จแล้ว ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๑) ปีชวดจัตวาศกเวลาเช้า ให้เชิญพระบรมศพออกจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ขึ้นสู่พระมหาพิชัยราชรถ ตั้งกระบวนแห่โดยทางสถลมารค เชิญพระบรมศพไปสู่พระเมรุ ให้มีการมหรสพต่าง ๆ สมโภช สักการบูชาทั้งกลางวันและกลางคืน เฉลิมพระเกียรติยศตามบุราณราชประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนสืบมา ครั้น ณ เดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ(๒) เป็นคำรบสักการบูชาสมโภช ๗ วัน ๗ คืน พระญาติวงศ์ เสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยข้างหน้า ข้างใน พระยาประเทศราช พร้อมกันกราบถวายบังคมกระทำสักการบูชาฉลองพระเดชพระคุณถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จแล้ว ได้ทำบุญให้ทานทำการฉลองพระบรมอัฐิต่อไปอีก ๓ วัน เป็นครบ ๑๐ วัน แล้วตั้งกระบวนแห่เชิญพระบรมอัฐิกลับเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ทำบุญให้ทานต่อไปอีก ๗ วัน อานิสงส์ที่ได้ทำบุญให้ทานการพระราชกุศลซึ่งได้กระทำครั้งนี้ แผ่กุศลส่วนบุญออกมาให้สมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้ทรงพระเจริญราชสมบัติจงยืนนาน ให้มีพระเกียรติยศปรากฏยิ่งขึ้นไปกว่าเก่า จะได้เป็นที่ยำเกรงแก่นานาประเทศ พระราชสาส์นลงวันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ(๓) ปีชวดจัตวาศก

ครั้งนั้นทูตขึ้นไปถึงกรุงปักกิ่ง แล้วได้เฝ้าสมเด็จพระเจ้าฮ่องเต้ มีพระราชสาส์นหองทรงยินดีตอบแทนมอบให้ทูตกลับเข้ามาด้วย ทูตกลับเข้ามาถึงแขวงเมืองเอียงเซียงกุย มีโจรผู้ร้ายตีชิงเอาของทรงยินดีและของทูตไปสิ้น ผู้ร้ายฆ่าจีนหงท่องสือใหญ่ตายคนหนึ่ง ทูตมาถึงเมืองกวางตุ้ง จงต๊กชำระเอาตัวผู้ร้ายไม่ได้ ก็ได้ใช้แต่ของทรงยินดีครบบริบูรณ์ แต่ของทูตนั้นหาได้ใช้ไม่ ทูตกลับเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ตั้งแต่นั้นมา ที่กรุงก็มิได้แต่งทูตออกไปจิ้มก้องจนทุกวันนี้

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๒๙ เมษายน
(๒) เสาร์ ที่ ๑๕ พฤษภาคม
(๓) อาทิตย์ ที่ ๔ กรกฎาคม

ขุดคลองผดุงกรุงเกษมและสร้างป้อม

ในปีชวด การขุดคลอง ๑๐ เดือนจึงสำเร็จ เมื่อวันเดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ[๑] รวมเงินค่าคลอง ค่าตอไม้ คิดเป็นเงิน ๓๙๑ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๑ บาท ๑ เฟื้อง ให้ชื่อคลองผดุงกรุงเกษม แล้วทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้ง ๓ พระองค์ก็ได้ทรงกระทำการบ้านเมืองต่อๆ มาทุกพระองค์ ก็การทำป้อมปีกกาก็จะเป็นที่ป้องกันข้าศึกศัตรูซึ่งจะเบียดเบียนพระนครอันเป็นที่ตั้งแห่งพระพุทธศาสนา และรักษาพุทธจักรอาณาจักรสมณพราหมณาจารย์ และพระญาติพระวงศ์ ข้าราชการ ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งสิ้น ครั้งนี้ไพร่บ้านพลเมืองก็สมบูรณ์มั่งคั่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ตึกกว้านบ้านเรือนข้าราชการ และราษฎร แผ่พานออกอยู่นอกพระนครโดยมาก ป้อมปีกกาที่เมืองสมุทรปราการและเมืองนครเขื่อนขันธ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระบรมมหากษัตราธิราชเจ้าโปรดฯ ให้สร้างไว้มั่นคงเป็นชั้นหนึ่ง สองชั้นอยู่แล้ว แต่ที่กรุงเทพมหานครยังหาเป็นที่มั่นคงที่จะสู้รบข้าศึกศัตรูอันจะเกิดขึ้นในชั้นในไม่ ในทางลำน้ำจะขึ้นล่องไปมาก็อยู่ในฝั่งตะวันออกทั้งเหนือน้ำใต้น้ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ขุดคลองเป็นคูออกไปอีกชั้นหนึ่ง แล้วจะทำป้อมก่อกำแพงขึ้นด้านตะวันออกให้มั่นคง กับทางลำน้ำจะขึ้นมากรุงเทพมหานคร จะให้ทำป้อมขึ้นอีกฟากละป้อม โดยหวังพระราชหฤทัยว่า มีข้าศึกสงครามจะได้เป็นที่อุ่นใจแก่ไพร่บ้านพลเมืองซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงพระนคร กับประการหนึ่งลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขาย เห็นบ้านเมืองป้อมคูมั่นคงก็จะไม่เป็นที่หมิ่นประมาทได้ การซึ่งทำป้อม ทำกำแพงพระบาทสมเด็จฯ พระบรมมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนนี้ก็ได้ขอแรงไพร่สะสมกำลัง ข้าเจ้าบ่าวข้าราชการมาปักหน้าที่ให้นายกำกับทำทุกครั้ง ก็การครั้งนี้จะปักหน้าที่ให้นายทำเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ จะต้องขอแรงให้ทำปีหนึ่งคนละเดือนเสมอไปกว่าการจะแล้วเสร็จ ให้กรมพระสุรัสวดีจ่ายตัวเลกไปส่งต่อ ฯพณฯ หัวเจ้าท่าน ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหพระกลาโหมจะได้มอบให้นายงานกรมพระกลาโหมได้ลงมือทำการ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ[๒] ได้ลงมือก็ยังมิทันแล้ว ก็พระราชทานชื่อป้อมที่ตรงปากคลองผดุงข้าม ชื่อป้อมปัจจามิตร ป้อมปากคลองที่ ๑ ชื่อป้อมป้องปัดปัจจนึก ป้อมเล็กสำหรับยิงสลุต เรียกว่า ป้อมฮึกเหี้ยมหาญ ป้อมที่ ๒ เรียกว่า

---

(๑) เสาร์ ที่ ๑๔ สิงหาคม
(๒) อาทิตย์ ที่ ๑๕ สิงหาคม

ป้อมผลาญไพรีราบ ป้อมที่ ๓ เรียกว่า ป้อมปราบศัตรูพ่าย ป้อมที่ ๔ เรียกว่า ป้อมทำลายปรปักษ์ ป้อมที่ ๕ เรียกว่า ป้อมหักกำลังดัษกร ป้อมปากคลองข้างเหนือชื่อป้อมมหานครรักษา ระยะห่างกันประมาณ ๔๒ เส้น

สมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดีสิ้นพระชนม์

ในเดือน ๑๐ นั้น พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระบุตรีพระองค์เจ้าลักขณา พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยงขึ้น ตั้งให้เป็นสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี ทรงพระประชวรเป็นพระยอดภายในที่ศูนย์พระนาภี แพทย์หมอไม่รู้ถึงพระโรค เข้าใจว่าเป็นโรคครรภรักษา ก็รักษาไป ครั้นพระครรภ์ได้ ๗ เดือน ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ[๑] ก็ประสูติพระราชกุมาร ออกมาอยู่ได้วัน ๑ ก็ดับศูนย์[๒] ฝ่ายสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดีนั้น พระยอดเป็นพระบุพโพแก่ ก็แตกออกมาที่ศูนย์พระนาภีบ้าง ตกข้างในบ้าง ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ[๓] ก็สิ้นพระชนม์ พระองค์ประสูติ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ[๔] ปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๙๖ สิริพระชนม์ได้ ๑๙ พรรษา จะเชิญพระศพไปไว้ ณ หอธรรมสังเวช การก็ทำยังไม่แล้ว จึงได้เชิญพระศพขึ้นไปไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

เริ่มการศึกเชียงตุง

ในปีชวดนั้น ทรงพระราชดำริว่า อุปราชามหาไชยลงมาค้างอยู่ที่กรุงเทพมหานครช้านานถึง ๓ ปีแล้ว บ้านเมืองลื้อก็ได้ข่าวว่าเรียบร้อยราบคาบ เจ้าแสนหวีฟ้าก็ได้กลับมาอยู่บ้านเมืองแล้ว จึงแต่งให้นายพิศณุวงศ์ ท้าวพระยาลื้อคุมต้นไม้ทองเงิน เครื่องราชบรรณาการส่งลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ขอเจ้ามหาอุปราชากับมารดาและมหาไชย ครอบครัวซึ่งตกอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง เมืองน่านกลับขึ้นไป แล้วรับต่อท่านเสนาบดีว่า ในปีที่ ๓ จะจัดต้นไม้ทองต้นไม้เงินเครื่องราชบรรณาการลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายครั้งหนึ่งเสมอไปทุกคราว จึงทรงเห็นว่า จะกักขัง หวงกันเจ้ามหาอุปราชา และมหาไชย พร้อมทั้ง ครอบครัวไว้ก็ไม่สมควรที่เป็น

---

(๑) จันทร์ ที่ ๒๐ กันยายน

(๒) บางฉบับว่า "อยู่ได้ ๗ ชั่วโมงก็สิ้นพระชนม์ในวันนั้น"

(๓) อาทิตย์ ที่ ๑๐ ตุลาคม (๔) วันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๗

ประเทศใหญ่ ควรจะต้องอนุเคราะห์ให้ตลอดไปจะได้สมที่เมืองน้อยมาพึ่งพิงเมืองใหญ่ แต่เมืองลื้อขึ้นอยู่แก่พม่าด้วยจีนฮ่อด้วยทั้ง ๒ ฝ่าย ถึงโดยจะรับไว้เป็นข้าขอบขัณฑเสมา ถ้าพม่า จีน มาติดเมืองเช้า จะแต่งทัพออกไปช่วยป้องกันบ้านเมืองก็เป็นอันยากด้วย หนทางก็ไกลกันดารยิ่งนัก ครั้นจะไม่เอาธุระอุปราชามหาไชยแล้ว อุปราชามหาไชยเป็นผู้น้อยก็ได้เข้ามาพึ่งพระเดชพระคุณแล้ว จะไม่อนุเคราะห์ก็ไม่สมควร จึงทรงปรึกษาด้วยท่านเสนาบดีตามเรื่องความซึ่งมีมาแต่หนหลัง

ท่านเสนาบดีปรึกษากันลงชื่อกราบทูล ว่าเมืองน้อยมาพึ่งเมืองใหญ่ก็ควรจะต้องเป็นธุระ พระเกียรติยศจึงจะปรากฏแผ่ไปในนานาประเทศ แล้วไพร่พลข้าราชการจะได้รู้จักการศึกสงครามให้ชำนิชำนาญไว้ ถ้าจะช่วยเมืองลื้อแล้วจะต้องตีเมืองเชียงตุงเสียก่อน ด้วยเมืองพม่านั้นอาณาเขตกว้างขวาง ก็เพราะหัวเมืองใหญ่ยึดหน่วงกันเป็นชั้น ๆ ออกมา จึงระวังรักษาเมืองอยู่ได้ เมืองหมอกใหม่เมืองนายยึดเมืองเชียงตุง ๆ ยึดเมืองเชียงรุ้งไว้ ถ้าตัดเมืองเชียงตุงเสียให้ขาดระยะ พม่าจะยกทัพมาทำอันตรายแก่เมืองเชียงรุ้งหนทางก็ไกล เสบียงอาหารจะส่งกันก็กันดาร ถ้าทำได้ดังนี้ จึงจะรักษาเมืองเชียงรุ้งไว้ได้

ได้ทรงทราบในคำท่านเสนาบดีปรึกษา ทรงเห็นพร้อมด้วยท่านเสนาบดี จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทคุมกองทัพกรุง กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ และทัพเมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองหล่มศักดิ์เป็นคน ๑๐,๐๐๐ เศษ ยกไปทางเมืองน่าน ตัดทางไปเมืองลื้อเข้าตีเมืองเชียงตุง ให้อุปราชามหาไชยไปในกองทัพนั้นด้วยทัพ ๑ ให้เจ้าพระยายมราชยกไปทางเมืองเชียงใหม่ คุมทัพหัวเมืองเชียงใหม่ เมืองนครเมืองลำพูน ยกไปทางเมืองยอง กำหนดให้ถึงเมืองเชียงตุงพร้อมกัน

ครั้น ณ วันเดือน ๑๒ แรม ๑ ค่ำ[๑] เจ้าพระยายมราชได้ยกไปจากกรุงเทพมหานคร

บรรจุดวงพระชะตาพระนคร

แล้วทรงพระราชดำริถึงหลักเมืองชำรุด ทำขึ้นใหม่แล้วจะได้บรรจุดวงพระชะตาเสียใหม่ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ แรม ๙ ค่ำ[๒] พระฤกษ์จะได้บรรจุดวงพระชะตาพระนครลงด้วยแผ่นทองคำหนักบาท ๑ แผ่กว้าง ๕ นิ้ว จารึกในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามกรมสมเด็จพระปรมานุชิต กรมหมื่นบวรรังษี กับพระสงฆ์ราชาคณะอีก ๓ รูป รวม ๕ รูป

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๒๘ ตุลาคม (๒) วันที่ ๕ พฤศจิกายน

เมื่อเวลาจารึก ได้เจริญพระปริตรแล้ว พระฤกษ์ ๑๒ พระยาโหราธิบดีได้บรรจุที่หลักเมือง เสร็จแล้วก็มีการสมโภช

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์เดือน ๑ แรม ๑๐ ค่ำ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้ยกกองทัพไปจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปเมืองเชียงตุง

สมณทูตไทยไปลังกาทวีป

ครั้นมาถึงเดือน ๒ ทรงพระราชดำริว่า ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ได้แต่งพระสงฆ์ออกไปลังกาครั้ง ๑ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้แต่งพระสงฆ์ออกไปอีก ๒ ครั้ง และหนังสือบาลีเก่าที่ยืมเข้ามาแต่ก่อนก็ยังมิได้ส่ง กับชาวลังกาได้ฝากของพระสงฆ์ไทยเข้ามาถวายหลายสิ่ง นานแล้วยังหาได้พระราชทานตอบแทนออกไปไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพนักงานแต่งกำปั่นสยามพิภพลำ ๑ หมื่นแกล้วสาครเป็นกัปตัน นายทรัพย์มหาดเล็กข้าหลวงเดิม(๑) เป็นนายเรือ ขุนอาจอรรคนิกร(๒) ปลัดกรมรักษาพระองค์ เป็นปลายหอกขวานาย ๑ นายพุ่มมหาดเล็ก(๓) ข้าหลวงเดิมเป็นข้าหลวงจัดซื้อพลอยนาย ๑ นายนุชอาจารย์ ๑ นายเปี่ยม(๔) อาจารย์ ๑ เป็นข้าหลวงคุมดอกไม้ทองเงินธูปเทียนขึ้นไปบูชาพระทันตธาตุ ณ เมืองสิงขัณฑ์และของที่จะพระราชทานชาวลังกาด้วย ฝ่ายข้างพระสงฆ์โปรดฯ ให้พระอโนมศิริมุนี(๕) ราชาคณะวัดปทุมคงคา ๑ พระมหาชื่น เปรียญ วัดพิชัยญาติ ๑ พระมหาหรุ่น เปรียญ วัดบวรนิเวศ ๑ พระอันดับ ๗ รูป รวมพระสงฆ์ ๑๐ รูป คุมหนังสือพระคัมภีร์ที่พระสมุทรมุนียืมมาแต่ครั้งก่อนไปส่งด้วย

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๒ แรม ๑๑ ค่ำ(๖) มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ที่จะไปราชการที่เมืองลังกานั้นเข้ามาฉัน ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมมหาราชวัง ทรงถวายไตรแพรบริขารพร้อมแก่พระสงฆ์ทั้ง ๑๐ รูป แล้วพระราชทานเงินตรามอบให้กับบี่ยการก สำหรับพระสงฆ์ใช้สอยองค์ละ ๑ ชั่งบ้าง ๑๐ ตำลึง

(๑) ภายหลังเป็นนายบำรุงราชบทมาลย์ (๒) ชื่อดิศ ภายหลังเป็นพระศักดาภิเดชวรฤทธิ
(๓) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ในรัชกาลที่ ๕ (๔) ภายหลังได้เป็นพระยาปริยัติธรรมธาดา
(๕) ภายหลังได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี) (๖) อังคาร ที่ ๕ ธันวาคม

บ้าง ไวยาวัจกรพระสงฆ์ที่จะไปด้วยนั้น ก็ให้พระราชทานเสื่อแพรมังกรเสื่อ ๑ เงินตราคนละ ๕ ตำลึง ครั้นพระสงฆ์รับไทยทานของหลวงเสร็จแล้ว พระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากัลยาณี ได้ถวายผ้าไตรพระสงฆ์อีกองค์ละ ๑ ไตร และประทานเงินตรามอบให้กับบี่ยการกสำหรับพระสงฆ์ใช้สอยอีกองค์ละ ๕ ตำลึง ต่อหน้าพระที่นั่งเป็นส่วนของพระองค์เจ้ากัลยาณี ครั้นพระสงฆ์ถวายพระพรลาแล้ว เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฝ่ายข้าราชการ ขุนอาจอรรคนิกร นายทรัพย์มหาดเล็ก นายพุ่มมหาดเล็ก นายนุชอาจารย์ นายเบี้ยมอาจารย์ กราบถวายบังคมลา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระราชทานเงินตราคนละ ๑ ชั่งบ้าง ๑๐ ตำลึงบ้าง และผ้าปูมเขมร ๑ เสื้อเข้มขาบ ๑ กาถมตะทอง ๑ โต๊ะถมตะทอง ๑ เป็นเครื่องยศทุกนาย แต่มหาดเล็กที่จะให้ไปหัดเป็นทหารเรือ ๒๐ คนนั้น ก็ให้พระราชทานเงินตราคนละ ๓ ตำลึง ผ้าม่วงจีน ๑ เสื้อแพรมังกร ๑ ทุกคน

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๒ แรม ๑๓ ค่ำ(๑) พระอโนมศิริมุนี และพระสงฆ์ทั้งปวงเข้าไปถวายพระพรลาในพระบวรราชวัง พระบาทสมเด็จฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายผ้าไตรบริขารพร้อมทั้ง ๑๐ รูป

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๒ แรม ๑๔ ค่ำ(๒) เจ้าพนักงานจัดเรือแจว ๒ ลำ มารับพระสงฆ์ ๑๐ รูปลำ ๑ รับข้าราชการซึ่งคุมของหลวงนั้นลำ ๑ ลงไปส่งถึงกำปั่นสยามพิภพซึ่งทอดอยู่นอกสันดอนเมืองสมุทรปราการ

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ(๓) ก็ใช้ใบไปจากสันดอนไปถึงเมืองสิงคโปร์ นายพุ่มมหาดเล็กได้เชิญพระราชหัตถเลขาไปพระราชทานมิสชาติเจ้าเมืองที่ ๒ ฉบับ ๑ พระราชทานจีนนายห้างชื่อตันกิมจิ๋งฉบับ ๑ ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๑ ค่ำ มิสชาติเจ้าเมืองที่ ๒ ตันกิมจิ๋งลงมาคำนับพระสงฆ์ที่กำปั่นสยามพิภพ เชื้อเชิญพระสงฆ์และข้าราชการให้ขึ้นไปพักอยู่บนตึกตันกิมจิ๋ง ณ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ พระสงฆ์และข้าราชการได้ขึ้นไปพักอยู่บนเมืองสิงคโปร์ประมาณ ๑๑—๑๒ วัน(๔) หมื่นแก้วสาครกัปตัน นายทรัพย์นายเรือได้จัดเสบียงอาหารเสร็จแล้ว พระสงฆ์และข้าราชการได้ไปลามิสชาติ ตันกิมจิ๋ง แล้วลงไปอยู่กำปั่น ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ(๕) กำปั่นสยามพิภพได้ใช้ใบออกจากเมือง

---

(๑) วันที่ ๗ มกราคม (๒) วันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๓๙๕ (๓) วันที่ ๑๑ มกราคม
(๔) บางฉบับประมาณ ๑๘ วัน (๕) วันที่ ๖ กุมภาพันธ์

สิงคโปร์ ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๑) ไปถึงเกาะลังกาได้ทอดสมอที่ท่าหน้าเมืองคาลุ(๒) ขุนอาจอรรคนิกร หมื่นแกล้วสาครให้ทหารยิงสลุตในเรือ ๑๙ นัด ทหารบนเมืองคาลุก็ยิงสลุตรับ ๑๙ นัดเหมือนกัน แล้วขุนอาจอรรคนิกรได้เชิญพระราชหัตเลขาไปพระราชทานเจ้าเมืองคาลุ ฉบับ ๑ พระราชทานโรตมละก๊อกเจ้าเมืองที่ ๒ ฉบับ ๑ นายนุชอาจารย์ นายเบี่ยมอาจารย์ได้เชิญสมณสาสน์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ และราชาคณะกรุงเทพมหานครถึงมหาสังฆนายกวัดวาลุการามฉบับ ๑ ถึงพระสิริสุมน (ติสส) วัดปรมานันทวิหารฉบับ ๑

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ(๓) พระสิริสุมน กรุณารัตน กับขุนนางฝ่ายลังกาที่มีชื่ออีกหลายนาย จัดเรือเป็นกระบวนแห่ตามประเทศชาวลังกา ลงมาที่กำปั่นสยามพิภพ คอยรับพระสงฆ์ หมื่นแกล้วสาครกัปตันจัดเรือกรรเชียง ๓ ลำ ให้พระอโนมศิริมุนีและพระสงฆ์ทั้งปวง ขุนอาจอรรคนิกรจัดทหารมหาดเล็ก ๒๐ คน แต่งตัวอย่างยุโรป ๔๐ คน รวมทหาร ๖๐ คน แต่งตัวสวมเสื้อหมวกสะพายดาบแบกปืนเป็นกระบวนไปด้วยเรือแห่ พวกชาวลังกาก็แวดล้อมไปจนถึงท่าเมืองคาลุ แล้วมีพระสงฆ์และขุนนางลังกามาคอยรับอยู่ที่ท่าเป็นอันมาก เมื่อพระอโนมศิริมุนีและพระสงฆ์ทั้งปวงจะเดินขึ้นไปนั้น มีพวกชาวลังกาแต่งตัวเป็นละครเต้นรำไปหน้าพระสงฆ์พวก ๑ มีทหารลังกาบ้าง ทหารในกำปั่นสยามพิภพบ้าง แห่หน้าหลัง พวกลังกาถือเพดานผ้าขาวบังร่มไปด้วย ถนนที่จะเดินไปนั้นปูเสื่อรวดชั้น ๑ ปูผ้าขาวชั้น ๑ ราษฎรชาวบ้านตั้งเครื่องโต๊ะบูชา ๒ ฟากถนน และมายืนคอยดูร้องสาธุการ โปรยข้าวตอกดอกไม้จนถึงวัดปรมานันทวิหาร หนทางที่จะไปวัดปรมานันทวิหารนั้น ไกลท่าประมาณ ๑๐๐ เส้น พระอโนมศิริมุนีและพระสงฆ์ทั้งปวงถึงวัดปรมานันทวิหารเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ โรตมละก๊อกเจ้าเมืองที่ ๒ ก็มาเยี่ยมพระอโนมศิริมุนีในเวลานั้น พูดอยู่สักครู่หนึ่ง แล้วโรตมละก๊อกก็ลากลับไป

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๔) นายนุชอาจารย์ นายเบี่ยมอาจารย์ ได้ขนของขึ้นจากกำปั่นสยามพิภพ มีหนังสือพระคัมภีร์และดอกไม้ทองเงินเครื่องบูชาพระทันตธาตุ

---

(๑) วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์

(๒) ที่เรียกว่า เมืองคาลุนี้ คือที่อังกฤษเรียกว่า กอลยัง เป็นเมืองท่าแห่งหนึ่งทุกวันนี้ พระมหาศีลรัตนะบอกว่า ที่จริงไม่ใช่ภาษาลังกา เดิมที่นี้เป็นแต่ตำบลบ้านน้อยแห่งหนึ่ง อยู่ในภาคมาลัยประเทศ เมื่อโปรตุเกสแล่นเรือมาเมืองลังกา ถึงที่ตำบลนั้นเวลาเช้ามืด ขึ้นไปได้ยินเสียงไก่ขัน จึงเรียกว่า บ้านไก่ตามภาษาโปรตุเกสว่า Callo คัลโลเป็นเดิมมา—จากเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ ในลังกาทวีป ๓๕๐

(๓) วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๕

(๔) วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์

บ้าง และของพระราชทานชาวลังกาบ้าง ขึ้นไปพักอยู่วัดปรมานันทวิหาร และได้จดหมายรายชื่อตามบัญชี ส่งให้พระสิริสุมนบอกกล่าวบ่าวร้องพระสงฆ์พวกรามัญวงศ์บ้าง(๑) พวกอุบาลีวงศ์บ้าง และคฤหัสถ์ที่ได้ถวายของแต่ครั้งก่อนบ้าง ให้มารับไทยทานและมารับพระราชทานของตอบแทนพร้อมกัน ณ วัดปรมานันทวิหาร และพระอโนมศิริมุนีให้กรุณารัตนขุนนางลังกาจัดรถเทียมด้วยม้ารถ ๑ ให้นายนุชอาจารย์ คุมดอกไม้ทองเงินของหลวงขึ้นไปบูชาพระทันตธาตุเมืองสิงขัณฑ์ นายนุชอาจารย์ได้ออกจากวัดปรมานันทวิหาร เมืองคาลุ ณ วันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ(๒) ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๓) เป็นวันมาฆบูชา พระอโนมศิริมุนีได้ให้พระสิริสุมนชักชวนพระสงฆ์ลังกา และสัปบุรุษมาประชุมพร้อมกันที่วัดปรมานันทวิหาร พระอโนมศิริมุนีได้เทศนาเป็นภาษามคธ พระสิริสุมนได้แปลออกเป็นภาษาลังกา สั่งสอนพระสงฆ์และสัปบุรุษเป็นอันมาก ตลอดวันยังค่ำคืนยังรุ่งเวลาวันนั้น

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๑ ค่ำ(๔) สิ้นกาลมาฆบูชาแล้ว พระสงฆ์คฤหัสถ์ชาวลังกาที่มีชื่อในบัญชีนั้น ก็มาถึงวัดปรมานันทวิหาร พระอโนมศิริมุนีได้จำหน่ายของหลวงถวายพระสงฆ์ชาวลังกา ลางองค์ได้ไตรแพร บาตร ย่ามบ้าง ลางองค์ได้แต่ไตรแพรเปล่าบ้าง รวมพระสงฆ์ชาวลังกาที่ได้รับไทยทานของหลวงครั้งนั้นประมาณ ๓๐ รูป คฤหัสถ์มีชื่อในบัญชีได้รับพระราชทานผ้าปูมเขมร ๑ แพรหงอนไก่เพลาะ ๑ บ้าง ได้แต่ผ้าม่วงจีน แพรหงอนไก่แถบ ๑ บ้าง รวมคฤหัสถ์ชาวลังกาได้รับพระราชทานของหลวงครั้งนั้นประมาณสัก ๒๐ คน พระอโนมศิริมุนีจำหน่ายของหลวงตั้งแต่วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ จนถึงวันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ จึงเสร็จ แล้วพระอโนมศิริมุนีจึงจัดให้พระมหาชื่น ๑ พระมหาหรุ่น ๑ คุมหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ และให้พระสิริสุมนช่วยพาไปส่งเจ้าของตามบัญชีเดิม ซึ่งพระสมุทรมุนียืมมาแต่ครั้งก่อน

ครั้นการส่งหนังสือ และจำหน่ายของหลวงที่เมืองคาลุ เสร็จแล้ว ณ วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ(๕) พระอโนมศิริมุนีและพระสงฆ์ทั้งปวง ชวนพระสิริสุมนไปหาโรตมละก๊อกเจ้าเมืองที่ ๒ คำนับกันตามธรรมเนียมแล้ว พระอโนมศิริมุนีพูดกับโรตมละก๊อก ว่าราชการที่เมืองคาลุก็สำเร็จแล้ว แต่พระสงฆ์ทั้งปวงนี้อยากจะขึ้นไปนมัสการพระทันตธาตุ ณ เมืองสิงขัณฑ์ ถ้าเจ้าเมืองกลำบู(๖) และเจ้าเมืองสิงขัณฑ์รับรองแข็งแรงไม่ให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ

---

(๑) บางฉบับเป็นมรัมวงศ์
(๒) วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์
(๓) วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์
(๔) วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๕
(๕) วันที่ ๑ มีนาคม
(๖) โกลัมโบ

พระเจ้าแผ่นดินสยามแล้วจึงจะขึ้นไป ถ้าไม่รับรองแข็งแรงแล้วก็จะไม่ไป ต้องลาท่านกลับเข้ากรุงเทพมหานคร โรตมระก๊อกตอบว่า จะต้องมีหนังสือถึงเจ้าเมืองกลำบู และเมืองสิงขัณฑ์ก่อน ได้ความประการใดแล้ว จึงจะให้ทราบต่อภายหลัง ขอให้พระอโนมศิริมุนีรอท่าอยู่ ๓—๔ เวลา พูดกันเท่านั้นแล้ว พระอโนมศิริมุนี พระสิริสุมนและพระสงฆ์ทั้งปวงก็ลาโรตมละก๊อกกลับมาอยู่ที่วัดปรมานันทวิหาร แต่รอฟังข่าวอยู่ประมาณ ๓--๔ เวลาแล้ว ไม่เห็นโรตมละก๊อกมาแจ้งความประการใดไม่ พระอโนมศิริมุนีและพระสงฆ์ทั้งปวงปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า ราชการที่เมืองกลำบูนั้น หนังสือคัมภีร์จะต้องส่งที่วัดอัมพรุกขารามแห่ง ๑ ควรจะต้องแบ่งกันไปเมืองกลำบูบ้าง และจะได้นมัสการพระกัลยาณีเจดีย์ด้วย ปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว จึงให้พระมหาชื่น ๑ พระอันดับ ๒ รูป ไปเมืองกลำบู กรุณารัตนขุนนางลังกาได้จัดรถมีคนลากให้พระมหาชื่นและพระสงฆ์รถ ๑ พระมหาชื่นและพระสงฆ์ทั้งปวงได้ออกจากวัดปรมานันทวิหาร แต่ ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ(๑) ไปด้วยรถมีคนลากโดยถนนหลังเมืองคาลุ ณ วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ พระมหาชื่นและพระสงฆ์ทั้งปวงถึงวัดอัมพรุกขาราม ได้ส่งหนังสือและจำหน่ายของหลวงถวายพระสงฆ์ที่วัดอัมพรุกขารามเสร็จแล้ว ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ ออกจากวัดอัมพรุกขาราม เดินทางไปเมืองกลำบู ถึงวัดกัลยาณีเจดีย์ ณ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ(๒) ปีฉลู ยังเป็นจัตวาศก นายนุชอาจารย์ซึ่งนำของหลวงไปบูชาพระทันตธาตุ ณ เมืองสิงขัณฑ์นั้นกลับมาถึงวัดกัลยาณีเจดีย์พร้อมกันในเวลาวันนั้นด้วย พระสงฆ์และนายนุชอาจารย์ได้นมัสการพระกัลยาณีเจดีย์ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีฉลู ยังเป็นจัตวาศก กลับจากวัดกัลยาณี-เจดีย์แขวงเมืองกลำบู ถึงวัดปรมานันทวิหารเมืองคาลุ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ(๓) ปีฉลู ยังเป็นจัตวาศก

พระอโนมศิริมุนี และพระสงฆ์ทั้งปวง ปรึกษาพร้อมกันว่า ราชการหลวงก็สำเร็จแล้ว ครั้นจะรอฟังข่าวจากเมืองกลำบูและเมืองสิงขัณฑ์ต่อไปจะป่วยการนัก ควรจะต้องรีบกลับเข้าไปกรุงเทพมหานคร จึงได้ไปลาพระสังฆนายกพระธีรานันท พระสิริสุมนเสร็จแล้ว พระสงฆ์และข้าราชการก็กลับไปลงกำปั่นสยามพิภพ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีฉลู ยังเป็นจัตวาศก เวลาเช้า ๓ โมง ครั้นพระอโนมศิริมุนีและพระสงฆ์ทั้งปวงถึงกำปั่นสยามพิภพแล้วประมาณสักครู่ ๑

(๑) วันที่ ๗ มีนาคม (๒) วันที่ ๑๒ มีนาคม (๓) วันที่ ๑๗ มีนาคม

พระสิริสุมนและกรุณารัตนตามลงมาถึงกำปั่นสยามพิภพ แจ้งความว่า เจ้าเมืองกลำบูและเจ้าเมืองสิงขัณฑ์ มีหนังสือมาถึงโรตมละก๊อกแล้ว ถ้าพระอโนมศิริมุนีและพระสงฆ์ทั้งปวงจะขึ้นไปนมัสการพระทันตธาตุ ณ เมืองสิงขัณฑ์จะรับรองแข็งแรง ไม่ให้เสียพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินสยามได้ พระอโนมศิริมุนีพูดกับพระสิริสุมนและกรุณารัตนว่าราชการที่ออกมาก็สำเร็จแล้ว ซึ่งว่าจะขึ้นไปเมืองสิงขัณฑ์นั้นเป็นแต่พระสงฆ์ที่มาคิดกันเอง อยากจะไปดูพระทันตธาตุ ท่านมาแจ้งความว่า เจ้าเมืองกลำบูและเจ้าเมืองสิงขัณฑ์ จะรับรองให้แข็งแรง ขอบใจอยู่แล้ว แต่หนทางตั้งแต่ท่าเมืองคาลุจะไปถึงเมืองสิงขัณฑ์นั้นหลายวันนัก เวลานี้ก็จวนเทศกาลมรสุมอยู่แล้ว เรือพัดเข้าฝั่งจัด เรือกำปั่นสยามพิภพจะทอดอยู่ไม่ได้ ต้องลาท่านรีบกลับเข้าไปกรุงเทพมหานคร พูดเท่านั้นแล้ว พระสิริสุมน กรุณารัตนก็ลากลับมา

งานพระศพสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร จุลศักราช ๑๒๑๔ ปีฉลู[๑] เบญจศก เป็นปีที่ ๓ การพระเมรุสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี ที่ท้องสนามหลวงเสร็จแล้ว ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ[๒] ได้ชักพระศพเข้าสู่พระเมรุ มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิง สมโภชพระอัฐิอีกวัน ๑ เป็นคำรบ ๔ วัน ๔ คืน ครั้นการเสร็จแล้ว ชักพระอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

ในเดือน ๕ นั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ข้าหลวงเดิม ข้าหลวงใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง พระบวรราชวัง ไปเดินสวนเดินนาตามอย่างธรรมเนียมแผ่นดินใหม่ พระยาเพ็ชรพิไชยเป็นแม่กองเดินสวนขวา พระยาประมวญประมาณพลเป็นแม่กองเดินสวนซ้าย นอกจากข้าหลวงเดิมนาแล้ว จัดเอาขุนหมื่นในกรมมหาดไทย กลาโหม กรมท่า กรมนา และกรรมการหัวเมืองกำกับกันรังวัดนาตามหัวเมืองขึ้นที่ได้เรียกค่านา

สมณทูตกลับจากลังกาทวีป

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ[๓] พระอโนมศิริมุนี และพระสงฆ์ที่ไปเกาะลังกากลับเข้ามาถึงสมุทรปราการ วันอังคาร เดือน ๗ ขึ้น ๘ ค่ำ พระบวรวงศ์เธอ

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๖ (๒) วันที่ ๑๘ มีนาคม (๓) อังคาร ที่ ๑๗ พฤษภาคม

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ และพระราชาคณะทั้งปวงก็ลงไปรับขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร พระอโนมคิริมุนีเข้าเฝ้าถวายพระพรว่า ได้ส่งหนังสือและจำหน่ายของที่พระราชทานให้ชาวลังกาเสร็จแล้ว ครั้นจะไปนมัสการพระทันตธาตุเห็นว่าจวนมรสุม จึงได้ใช้ใบกลับเข้ามา ออกจากท่าเมืองคาลุมาถึงเมืองสิงคโปร์ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ(๑) ตันกิมจิ้งให้คนใช้ถือหนังสือลงมาเชิญให้ขึ้นไปพักบนตึกสวนดอกไม้ ๙ วัน หมื่นแกล้วสาครกัปตัน นายทรัพย์นายเรือจัดการในเรือเสร็จแล้ว จึงได้ออกจากเมืองสิงคโปร์กลับเข้ามากรุงเทพมหานคร

ได้พระวิมลรัตนกิริณี ช้างพังเผือกตรี

ในเดือน ๘ นั้น พระสุนทรราชวงศาเจ้าเมืองยโสธรบอกมาว่าคล้องได้ช้างพังเผือกตรีที่ป่าฉมาตฉบาแขวงข่าระแด่ร์ ฟากน้ำโขงช้างหนึ่ง สูง ๔ ศอก ๒ นิ้ว เดินทางช้างลงมาทางกรุงเก่า แล้วล่องแพลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ(๒) พระสุนทรราชวงศากราบทูลว่า คล้องได้เมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ(๓) ปีชวด จัตวาศกจึงโปรด ฯ ให้มีการสมโภชในพระบรมมหาราชวัง ที่ชาลาหน้าโรงช้าง ช้างนั้นถ้าจะประสมสี ๆ แดงเป็นพื้นเจือทองเจือเขม่า ขึ้นระวางเป็น พระวิมลรัตนกิริณี สุทธศรีสรรพางค์พิเศษ ทุติยเศวตวรรโณภาส พงศกัมมาลาสนรังสฤษดิ์ ราชบุญฤทธิสมาหาร โสภาจารจุฬาหล้า มหาอุดมมงคล พรรษผลพิบุลยประสิทธิ์ ศุภสนิทพาหนนาถ ลักษณวิลาศเลิศฟ้า แล้วพระราชทานเสื้อผ้าเงินตราพระสุนทรราชวงศา ๓ ชั่ง พระราชทานหมอควาญคนเลี้ยง ๔ ชั่ง รวม ๗ ชั่ง ยืนผูกโรงไว้ที่โรงยอดหน้าคลังมหาสมบัติ

สมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์ประสูติเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ ข้างแรม สมเด็จพระนางรำเภยภมราภิรมย์ ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระบุตรีกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ พระราชโอรสผู้ใหญ่ ประสูติพระราชโอรสพระองค์หนึ่ง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณายิ่งนัก โปรดฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีสมโภช แล้วพระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีจึงเข้าชื่อกันกราบทูลว่า ทุกวันนี้เจ้าฟ้าก็ไม่มีเหมือนแต่ก่อน ขอให้ยกขึ้นเป็นเจ้าฟ้า จะได้สม

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๕ พฤษภาคม (๒) วันที่ ๒๓ มิถุนายน (๓) วันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๕

เยี่ยงอย่างแต่โบราณมา ได้ทรงทราบคำปรึกษากราบทูลดังนั้นแล้ว ก็พระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

การทัพศึกเมืองเชียงตุง

ฝ่ายกองทัพพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยายมราช ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุง ได้ตั้งค่ายประชิดเข้าไปจนถึงกำแพงเมือง พอได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมาช่วยเมืองเชียงตุง ก็พากันล่าทัพถอยกลับมา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทพักกองทัพอยู่ที่เมืองน่าน เจ้าพระยายมราชพักกองทัพอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ มีใบบอกลงมากราบบังคมทูลตามเรื่องความซึ่งได้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงทุกประการ ครั้นถึงเดือน ๑๒ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหมขึ้นไปปรึกษาราชการที่จะให้กลับไปตีเอาเมืองเชียงตุงให้ได้ เอาทหารปืนและปืนกระสุนแตกขึ้นไปส่งด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยายมราช ลงมาถึงเมืองอุตรดิตถ์ ได้พบพูดจากันแล้วก็กลับขึ้นไป เห็นว่าตกฤดูแล้ง ข้าวในนาของราษฎรพอจะเก็บเกี่ยวได้ ก็ยกกองทัพกลับขึ้นไป ครั้งนั้นพม่าเงี้ยวยกมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุงอยู่เป็นอันมาก ออกตั้งค่ายรับนอกเมือง กองทัพพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้สู้รบกับพม่าอยู่จนสิ้นกระสุนดินดำและเสบียงอาหาร ก็ล่าทัพกลับมา แต่ทัพเจ้าพระยายมราชนั้นยกไปได้กึ่งทาง ได้ข่าวว่าทัพพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทล่าถอยมาแล้ว ก็กลับทัพมายังเมืองเชียงใหม่

เรื่องเรือกระทงลอยพระประทีป

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครทรงพระราชดำริว่า เจ้านายฝ่ายในถูกเกณฑ์ทำกระทงใหญ่มาแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คิดดูทั้งค่าลงทุนค่าเลี้ยงคนแจกจ่ายก็อยู่ใน ๓๐ ตำลึงบ้าง ๒ ชั่งบ้าง แล้วก็ถูกเกณฑ์โถข้าวยาคูและร้อยดอกไม้ด้วย ผลประโยชน์ก็ได้น้อย โปรด ฯ ให้ยกเลิกกระทงลอยเสีย ให้ขอแรงพระวงศานุวงศ์ต่างกรม ข้าราชการข้างหน้าทำเป็นเรือกระทงยาว ๓ วา ๔ วาบ้างถวาย ผู้ที่กะเกณฑ์นั้นก็มิได้คิดว่าการจะมากเหลือเฟือ เกณฑ์ไปทุกหมู่ทุกกรม จนกระทั่งเจ้ากรมปลัดกรมไพร่หลวงก็ถูกหมด ครั้นถึงเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ แล้วก็ให้เสียบเทียนตกแต่งมาส่งต่อผู้พายให้ถวายทรงจุด ถึงเวลาจุดดอกไม้แล้วกระทงก็ไม่หมด รับสั่งให้ผู้พายช่วยกันจุดลอยลงไป ครั้นลอยไปถึงท้ายน้ำนอก

เรือล้อมวงแล้ว พวกเจ้าของก็เข้าแย่งกันรับเรือ จึงเกิดวิวาททุ่มเถียงกันว่า เรือของตัวที่เรือล่มหายไปก็มี ครั้นถึงปีใหม่เรือจะส่งต้องเสียเงินกับผู้รับบ้าง เรือมากเกินไปก็โปรด ฯ ให้แบ่งส่งขึ้นไปในพระบวรราชวังบ้าง แต่ก่อนทุ่นหยวกรายคบล้อมวงหน้าพระตำหนักน้ำก็ไม่มี สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่จึงคิดให้มีขึ้น ตั้งแต่นั้นมาก็เป็นธรรมเนียมรายคบในน้ำมาจนทุกวันนี้ แล้วโปรด ฯ ให้ทำฉัตรเทียนราวเทียนปักในเรือกิ่งเรือไชย ให้ฝีพาย ๆ ขึ้นล่องที่หน้าพระตำหนักน้ำเมื่อเวลาลอยพระประทีป ๓ วัน ลางทีก็โปรด ฯ ให้เถ้าแก่จ่าโขลนเก่า ๆ ลงพายเห่บ้าง

สร้างพระเจดีย์และถวายนามพระประธานในวัดพระเชตุพน

ครั้นมาถึงเดือน ๑๒ แรม ๑๔ ค่ำ[(๑)] แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ จะได้ตั้งพิธีสวดพระพุทธมนต์ก่อพระฤกษ์เจดีย์ในวัดพระเชตุพน ทรงพระราชดำริไว้แต่เดิมว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงสถาปนาพระเจดีย์ขึ้นไว้องค์ ๑ สูง ๑ เส้น ๒ ศอก ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้สร้างอุทิศถวายสมเด็จพระชนกาธิราชเจ้าขึ้นข้างเหนือองค์ ๑ สร้างเป็นส่วนของพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวองค์ ๑ อยู่ข้างใต้ พระเจดีย์ทั้ง ๓ องค์นี้สูงเท่ากัน ก็ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ทรงพระราชศรัทธาจะสร้างขึ้นอีกพระองค์ ๑ แต่โปรดอย่างพระเจดีย์วัดสวนหลวงกรุงเก่า จึงให้ช่างขึ้นไปถ่ายอย่างนั้นมา จึงได้จับการทำรากพระเจดีย์ ก่อต่อองค์กลางออกมาข้างตะวันตก แล้วให้รื้อพระระเบียงเก่าเสีย ทำพระระเบียงล้อมเข้าไว้ใหม่ เมื่อจะก่อพระฤกษ์ให้แผ่พระราชกุศลพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้พร้อมใจกันทำทานแก่คนชราพิการยาจกวณิพกทั้งหลายซึ่งอยู่ในกรุงและนอกกรุง มีจำนวนคน ๓,๕๖๒ คนบริจาคเงินพระคลังเดิม ๒๕ ชั่ง เงินในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ๒๔ ชั่ง ๑ ตำลึง พระคลังข้างใน ๔๐ ชั่ง รวมเป็นเงิน ๘๙ ชั่ง ๑ ตำลึง พระราชทานคนละ ๑ ตำลึงบ้าง กึ่งตำลึงบ้าง แต่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการที่ต้องบอกบุญรับไปเลี้ยงคนละ ๒๐ บ้าง ๓๐ บ้าง ๔๐ บ้าง ตามกำลังมากและน้อย มีของไทยทานต่าง ๆ ประกวดกัน คิดดูคนหนึ่งจะได้ไปทั้งเงินหลวง และสิ่งของประมาณ ๓ บาทบ้าง ๔ บาทบ้าง

ครั้นให้ทานเสร็จแล้ว ก็เสด็จไปก่อพระฤกษ์เป็นปฐม เมื่อตั้งสวด พระสงฆ์ ๓๐๐ รูป สวดตั้งแต่เดือน ๑๒ แรม ๑๔ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ[(๒)] ฝนตกหนัก

(๑) วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน
(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑ ธันวาคม

ทั้ง ๓ วัน น้ำในวัดพระเชตุพนลึกเพียงเข่า ครั้นขึ้น ๒ ค่ำ ได้ก่อพระฤกษ์ฝนก็หยุด และพระเจดีย์องค์ใหม่นั้น ทรงพระราชดำริว่า พระเจดีย์องค์เหนือประดับด้วยกระเบื้องขาว องค์กลางประดับด้วยกระเบื้องเขียว องค์ข้างใต้ประดับด้วยกระเบื้องเหลือง ก็องค์ในแผ่นดินนี้ประดับด้วยกระเบื้องสีขาบ

ครั้นการก่อพระฤกษ์แล้ว ก็ถวายพระนามพระพุทธรูปพิหารทิศทั้ง ๔ เดิมยังไม่มีพระนาม กับพระประธานเก่าซึ่งเชิญเข้ามาประดิษฐานไว้ในการเปรียญ ถวายพระนามว่า พระพุทธศาสดามหากรุณาธิคุณ สุนทรธรรมทาน บุราณสุคตบพิตร พระพิหารทิศตะวันออกข้างใน ถวายพระนามว่า พระพุทธโลกนาถ ราชมหาสมมติวงศ์ องค์อนันตญาณสัพพัญญู สยัมภูพุทธบพิตร ห้องนอกถวายพระนามว่า พระพุทธมารวิชัย อภัยปรปักษ์ อัครพฤกษโพธิภิรมย์ อภิสมพุทธบพิตร พิหาร พระป่าเลไลยถวายพระนามว่า พระพุทธปาลิไลย ภิรัติไตรวิเวก เอกจาริกสมาจาร วิมุตติญาณบพิตร พิหารพระนาคปรกถวายพระนามว่า พระพุทธชินสีห์มุนีนาถ อุรคอาสนบัลลังก์ อุทธังคทิศภาค นาคปรก ดิลกภพบพิตร พิหารเทศนาธรรมจักรถวายพระนามว่า พระพุทธชินราช วโรวาทธรรมจักร อัครปฐมเทศนา นราศภบพิตร และพระพุทธไสยาสน์ใหญ่ในพระวิหาร แต่ก่อนพระรัศมีลอยตัวอยู่ ครั้นกาลนานมา พระรัศมีถ่วงหนักลง ขัดเอาอิฐปูนที่พระจุฬาธาตุหักทำลายลงมา โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ปฏิสังขรณ์เสียใหม่ ต่อพระรัศมีให้ยาวออกไปจนถึงผนัง พระรัศมีได้อาศัยผนังอยู่ได้ก็มั่นคงดีอยู่ แต่พระนาม นั้นทรงไว้แล้วยังมิได้ถวายค้างอยู่

อนึ่ง พระเจดีย์ใหญ่สี่พระองค์เป็นของสำหรับสี่แผ่นดิน และในแผ่นดินต่อ ๆ ไปภายหน้าจะต้องสร้างต่อไปนั้นหามิได้ ไม่เป็นธรรมเนียม เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสี่แผ่นดินนั้น ท่านได้ทรงเห็นพระสี่พระองค์ในเวลาพระชนม์ของท่าน ก็กาลต่อไปภายหน้าพระเจ้าอยู่หัวซึ่งจะได้ทรงเห็นทั้งสี่พระองค์อย่างดีแล้ว จึงไม่เป็นธรรมเนียม

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์สิ้นพระชนม์

ในปีนั้น กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส กรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ประชวรพระโรคชรา ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๑ ขึ้น ๙ ค่ำ(๑) กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์ ๆ ได้ ๖๓ พระพรรษา ๔ วัน วันเสาร์ เดือน ๑ แรม ๒ ค่ำ(๒) กรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์สิ้นพระชนม์ ๆ ได้ ๖๒ พระพรรษา ๘ เดือน ๑๔ วัน

---

(๑) วันที่ ๙ ธันวาคม

(๒) วันที่ ๑๗ ธันวาคม

สร้างสระปทุมวันและวัดปทุมวนาราม

ในเดือนอ้ายนั้นแล้วทรงพระราชดำริว่า ท้องนาที่หลวงอยู่ในคลองบางกะปิราย ๑ จะทำเป็นสระบัวปลูกบัวต่าง ๆ ไว้ชมเล่น จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็นแม่กอง พระยาสามภพพ่าย(๑) เป็นนายงาน จ้างจีนขุดสระบัวให้เป็นเกาะน้อยเกาะใหญ่ลดเลี้ยวกันไป ถ้าที่ไม่พอก็ให้ซื้อราษฎรต่อไปอีก สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย พระยาสามภพพ่าย ทำพระที่นั่งที่ประทับแรมองค์ ๑ ทำพลับพลา โรงละคร ที่เจ้าจอมอาศัย โรงครัวข้างในและโรงครัวเลี้ยงขุนนางข้างหน้า ชักกำแพงล้อมรอบเป็นเขตข้างหน้าข้างใน ฝ่ายข้างใต้ให้สร้างวัดขึ้นวัด ๑ พระราชทานชื่อวัดปทุมวนาราม นิมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติกาไปอยู่ เจ้าอธิการชื่อพระครูปทุมธรรมธาดา แล้วขุดสระใหญ่มีเกาะน้อยเกาะใหญ่ในกลางสระ ในสระนั้นให้ปลูกบัวต่าง ๆ บนเกาะนั้นให้ปลูกผักต่าง ๆ พรรณดอกไม้ต่าง ๆ ถึงฤดูแล้งเดือน ๒ ข้างขึ้น ก็ไขน้ำเข้าไว้เปี่ยมสระ เสด็จมาประทับอยู่ ๒ ราตรีบ้าง ๓ ราตรีบ้าง ให้เจ้าจอมข้างในลงเรือพายเก็บดอกบัวและพรรณดอกไม้และพรรณผักเล่นเป็นการสนุก เวลาเช้า พระสงฆ์ราชาคณะลงเรือสำปั้นน้อยพายเข้าไปรับบิณฑบาต เวลาค่ำ ก็ให้มีผ้าป่า และให้เรือข้าราชการเข้าไปเล่นทิ้งท่อนสักวาดอกสร้อย และมีละครข้างในที่พระราชวังนั้นบ้าง ทรงดังนี้ทุก ๆ ปี

จุลศักราช ๑๒๑๖(๒) ปีขาล ฉศก เป็นปีที่ ๔ การเมรุผ้าขาวที่ท้องสนามหลวงเสร็จแล้วครั้น ณ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ(๓) ให้ยกโกศพระศพกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส กรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ตั้งกระบวนแห่แต่วัดพระเชตุพน ไปเข้าเมรุท้องสนามหลวง มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน ครั้นเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๔) พระราชทานเพลิง

การทัพศึกเมืองเชียงตุง (ต่อ)

ฝ่ายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยายมราชมาพักอยู่เมืองเชียงใหม่ ก็บอกข้อราชการลงมา ได้ทรงทราบข้อราชการแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ทางเมืองเชียงตุงเป็นทางกันดารยิ่งนัก ต้องขึ้นภูเขาสูงเป็นทางคับขันช่องแคบก็มี จะส่งเสบียงอาหารกระสุนดินดำก็ลำบาก จะทำทัพเป็นการปีก็เห็นจะไม่ได้ จะทำได้อยู่ก็เป็นการจู่โจม

(๑) นามเดิม หนู ภายหลังได้เป็นพระยาเพ็ชรพิไชย

(๒) พ.ศ. ๒๓๙๗

(๓) พฤหัสบดี ที่ ๖ เมษายน

(๔) เสาร์ ที่ ๘ เมษายน

เหมือนทัพโจรเท่านั้น เดี๋ยวนี้พม่ารู้ตัวแต่งกองทัพมาระวังรักษาอยู่ ทัพฝ่ายเราไปตีก็ถึง ๒ ครั้ง แล้วก็ไม่สำเร็จ จะให้ทำต่อไปอีกไพร่พลในกองทัพก็อิดโรยบอบช้ำมาถึง ๒ ฤดูแล้งแล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีท้องตราหากองทัพกลับลงมา ณ กรุงเทพมหานคร

ฝ่ายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยายมราชทราบตามท้องตราแล้ว ก็กลับลงมาถึงกรุงเทพมหานคร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทกราบทูลว่า มหาไชยกราบถวายบังคมลาพาครอบครัวไปถึงเมืองลื้อแล้ว ลงมาแต่อุปราชา จึงตรัสว่า อุปราชาเป็นคนสวามิภักดิ์จริง ๆ ไม่ควรจะกักขังไว้ที่กรุง จะให้ขึ้นไปอยู่พร้อมกันกับครอบครัวญาติพี่น้องที่เมืองหลวงพระบาง โปรด ฯ ให้พระยาราชวรานุกูลพาอุปราชาขึ้นไปส่งไว้เมืองหลวงพระบาง จะได้พร้อมกันกับครอบครัว

เจ้าเมืองห้อรู้เข้า จึงให้ขุนนางชื่อตากุนแยมาขออุปราชากับครอบครัวไป เจ้าเมืองหลวงพระบางจึงผัดว่า ขอบอกลงไปกรุงเทพมหานครก่อน ตากุนแยก็คอยฟังข่าวอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง จึงได้นางสุนทรีผู้น้องอุปราชาเป็นภรรยา

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร จึงโปรด ฯ ให้มีศุภอักษรขึ้นไปให้เจ้านครเมืองหลวงพระบาง ปล่อยครอบครัวลาวลื้อไปตามใจสมัคร อุปราชาไปอยู่ที่เมืองเชียงรุ้งพร้อมกันด้วยญาติพี่น้องแล้ว เมื่อปีมะเส็ง นพศก ก็เกิดรบพุ่งกันขึ้นอีก มหาไชยฆ่าอุปราชาตาย เปลี่ยนวงศ์ใหม่

เตรียมการต้อนรับเซอร์ยอนโบวริง

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร ณ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ[๑] นายบำรุงราชบทมาลย์กลับเข้ามาแต่เมืองสิงคโปร์ ด้วยกำปั่นสุดสาคร รับหนังสือเซอร์ยอนโบวริงเจ้าเมืองฮ่องกงเข้ามาด้วยฉบับหนึ่ง ใจความในหนังสือนั้นว่า พระมหากษัตริย์ของเซอร์ยอนโบวริงให้เข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีค้าขาย และการอื่น ๆ หลายอย่าง เพื่อจะให้บ้านเมืองเจริญขึ้น เซอร์ยอนโบวริงจะต้องบอกว่า เรือกี่ลำ คนกี่คน เดี๋ยวนี้ที่ทะเลเมืองจีน มีเรือรบอยู่ในบังคับอังกฤษมาก เซอร์ยอนโบวริงจะเข้ามาเยี่ยมเยือนมิใช่จะมาให้บ้านเมืองไทยตื่นตกใจ เซอร์ยอนโบวริงจะเข้ามาเรือน้อยลำ ท่านเสนาบดีอย่าเข้าใจผิดไปแล้ว ก็อย่าให้เป็นเหตุขัดขวางทางสัญญาไมตรีค้าขาย เพราะมาน้อยลำ ถ้ารับรองโดยรักใคร่กัน ใจของเซอร์ยอนโบวริงคิดสมควรกับบ้านเมืองใหญ่แล้ว ในใจเซอร์ยอนโบวริงไม่อยากจะเอากำลังอำนาจใหญ่ใช้เลย

(๑) เสาร์ ที่ ๑๖ กันยายน

ความพิสดารแจ้งอยู่ในหนังสือนั้นแล้ว ได้นำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่า เมื่อครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรี กัปตันเล็กอังกฤษได้เอาปืนคาบศิลาเข้ามาถวายครั้ง ๑ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กัปตันเล็กได้นำพระแสงกระบี่เข้ามาถวายองค์ ๑ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสม ฯ เด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าแผ่นดินเมืองโปตุคอลแต่งให้กาลสมันแวนสิงไวระ[๑] คุมเครื่องราชบรรณาการเป็นราชทูตเข้ามาเป็นทางพระราชไมตรี ขอเป็นกงสุลอยู่ที่กรุงเทพมหานคร และขอทำหนังสือสัญญาด้วย ครั้งนั้นโปรดเกล้าโปรดกระกระหม่อม ให้เจ้าพนักงานรับรองกาลสมันโดยสมควร ครั้นมาถึงปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าเมืองกาละกะตา แต่งให้การผึด[๒] เป็นทูตเข้ามานำหนังสือสัญญาก็ครั้ง ๑ ก็โปรดให้เจ้าพนักงานรับรองเป็นอันดี แต่มิได้ทำสัญญากัน ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าเมืองกาละกะตาแต่งให้กัปตันหันตรีบารนี[๓] เป็นทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาก็ครั้ง ๑ ครั้งนั้นได้ทำสัญญากันเป็นสัญญาข้อ ครั้นมาถึงปลายแผ่นดิน สมเด็จ ฯ พระนางเจ้าควีนวิคตอเรีย พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ แต่งให้เซอร์เยมสบรุกเจ้าเมืองสรวะ เป็นราชทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาเก่า ครั้งกัปตันหันตรีบารนีเข้ามาทำไว้เสียใหม่ ให้เป็นทางพระราชไมตรีด้วยเมืองหลวง ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ไม่สบายพระองค์ เซอร์เยมสบรุกก็ไม่ได้เฝ้า หนังสือสัญญาก็ไม่ได้แก้ ครั้งนี้สมเด็จพระนางเจ้าควีนวิคตอเรียผูกพันที่จะเป็นทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพมหานคร จึงตั้งให้เซอร์ยอนโบวริงเจ้าเมืองฮ่องกงเป็นราชทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ ถ้าจะไม่รับถึง ๒ ครั้งแล้ว เห็นทางพระราชไมตรีเก่าที่ทำไว้ด้วยกัปตันหันตรีบารนีก็จะมัวหมองเสียไป หนังสือสัญญาที่ทำไว้แต่ก่อนก็เป็นแต่ทำด้วยเจ้าเมืองเบงคอลเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษเท่านั้น การได้ทำมาแต่เดิมแล้วก็จะต้องทำเสียใหม่ แล้วก็ได้ทำกับเจ้าแผ่นดินเมืองใหญ่ ๆ สมควรอยู่แล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ปรึกษาท่านเสนาบดีตามพระกระแสพระราชดำริว่า ถ้าไม่ทำหนังสือสัญญาด้วย

(๑) คือ กาลสมันแวนต์สิลไวร์ ซึ่งเจ้าเมืองหมาเก๊าให้เป็นทูตมาขอเจริญทางพระราชไมตรี พ.ศ. ๒๓๖๑ และเจ้าเมืองโคให้เข้ามาทำหนังสือสัญญา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ อีกครั้ง ๑

(๒) คือ ยอห์น ครอเฟิด

(๓) คือ เฮนรีเบอร์นี

เซอร์ยอนโบวริงครั้งนี้แล้ว ก็คงจะขาดพระราชไมตรีไป จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยามหาอรรคนิกร คุมเลกทหารปืนทำศาลาใหญ่ขึ้นที่หน้าเมือง ขื่อยาว ๓ วา ๕ ห้อง มีเฉลียง ๒ ชั้นรอบทั้ง ๔ ด้าน เป็นที่รับทูตหลังหนึ่ง

ฝ่ายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระรามอิศเรศรซึ่งประชวรพระโรคลม ถึง ณ วันเสาร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[๑] สิ้นพระชนม์ ๆ ได้ ๖๕ พรรษา กับ ๑ เดือน ๑๐ วัน

การฉลองคลองคูพระนครชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม)

และทรงพระราชดำริว่า คลองผดุงกรุงเกษมขุดสำเร็จแล้วแต่ในปีชวด ควรจะทำการฉลองด้วยเป็นคูพระนครชั้นนอก มีป้อมเสมาเป็นที่สู้รบข้าศึกเหมือนกำแพงพระนครชั้นหนึ่ง พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขุดคลองและสร้างป้อมกำแพงเมืองเสร็จแล้ว โปรด ฯ ให้มีการฉลองกำแพงพระนครเป็นการใหญ่ครั้งหนึ่ง ก็ครั้งนี้จะต้องทำการฉลองให้เป็นเกียรติยศไว้บ้าง จึงโปรดพระราชทานเงิน ให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ช่วยทำสำรับถวายพระและช่วยปรนนิบัติพระสงฆ์ ให้ปลูกศาลาและโรงตามริมคลองฟากละ ๕๐ หลัง เป็นโรงศาลา ๑๐๐ หลัง ครั้นเดือน ๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ[๒] ให้ผดียงพระสงฆ์ ๕๐๐ รูป เจริญพระปริตรหลังละ ๕ รูป ครั้นเดือน ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จะได้ถวายอาหารบิณฑบาต และถวายไทยทาน แล้วมีการเล่นต่าง ๆ ทุกสิ่ง ราษฎรที่อยู่ริมคลองก็ให้ทำบุญตามศรัทธา วันอาทิตย์ เดือน ๑ แรม ๑ ค่ำ เวลากลางคืนให้ชาวบ้านจุดโคม ให้สว่างทั้ง ๒ ฟากคลอง แต่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ และราษฎรพากันลงเรือไปดูการเล่นเป็นที่เจริญใจ

สร้างพระอภิเนาวนิเวศน์

ในปีขาลนั้น ทรงพระราชดำริว่า ในบริเวณพระราชอุทยานซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรด ฯ ให้ขุดสระก่อภูเขาสร้างเก๋งปลูกต้นไม้ไว้เป็นที่ประพาสสำราญพระราชหฤทัยมาแต่ก่อน ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชอุทิศสิ่งของในบริเวณสวนนั้นรื้อไปถวายในพระอารามต่าง ๆ มีวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนเป็นต้น ยังแต่ที่เป็นแผ่นดินว่างอยู่ จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็น

(๑) ศุกร์ ที่ ๑ ธันวาคม

(๒) อาทิตย์ ที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๙

แม่กองให้ทำพระมหาราชมนเทียรขึ้นอีก ๕ องค์ ให้รื้อพระตำหนักเดิมมาปลูกไว้ด้วย แล้วให้สร้างพระที่นั่งสูงมีพื้น ๕ ชั้น สำหรับทอดพระเนตรไปไกล ๆ องค์ ๑ แล้วให้สร้างพระที่นั่งสำหรับไว้ของต่าง ๆ องค์ ๑ แล้วมีหอสำหรับพระสงฆ์เจริญพระปริตรหลัง ๑ สำหรับไว้พระแสงเครื่องศาสตราคมหลัง ๑ สำหรับเลี้ยงแขกเมืองหลัง ๑ ชักเขื่อนเพชรล้อมรอบ สำหรับพวกพนักงานอยู่ทุกพนักงาน ชั้นนอกเขื่อนเพชรที่เชิงเทินปราการตรงหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้สร้างพระที่นั่งขึ้นองค์ ๑ และพระที่นั่งสุทธาสวรรย์เดิมก็โปรดให้ซ่อมแซมขึ้นใหม่ ทำป้อมที่พระราชวังกำแพงตรงถนนบำรุงเมือง ให้ชื่อป้อมสัญจรใจวิงทำขึ้นยังไม่เสร็จ ครั้นการนั้นสำเร็จแล้ว โปรด ฯ พระราชทานชื่อให้คล้องเนื่องกันทั้งเก่าทั้งใหม่ พระที่นั่งหน้าวัดพระศรีรัตน-ศาสดารามชื่อพระที่นั่งไชยชุมพล พระที่นั่งสูง ๕ ชั้นชื่อภูวดลทัศไนย พระที่นั่งสุทธาสวรรย์โปรด ฯ ให้แปลงชื่อว่าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ท้องพระโรงเสด็จออกให้ชื่อพระที่นั่งอนันตสมาคม พระมหามนเทียรฝ่ายในองค์ ๑ ชื่อบรมพิมาน ท้องพระโรงฝ่ายในเฝ้าชื่อนงคราญสโมสร พระพิมานฝ่ายใต้องค์ ๑ ชื่อจันทรทิพโยภาส พระพิมานฝ่ายเหนือองค์ ๑ ชื่อภาณุมาศจำรูญ พระตำหนักเดิมชื่อมูลมนเทียร หอพระปริตรชื่อว่าหอพระเสถียรธรรมปริตร หอแสงศาสตราคมให้ชื่อว่าหอราชฤทธิรุ่งโรจน์ หอที่เลี้ยงแขกเมืองให้ชื่อหอโภชนลีลาศ พระที่นั่งไว้ของประหลาดต่าง ๆ ชื่อพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์

ประตูเข้าไปตรงพระที่นั่งอนันตสมาคม ชื่อประตูเทวราชดำรงศร ประตูข้างทิศใต้ชื่อประตูทักษิณสิงหรณ์ ประตูข้างทิศเหนือริมเกยช้าง ชื่อประตูอุตรสิงหาสน์ ประตูย่ำค่ำข้างเหนือนั้น ชื่อประตูแถลงราชกิจ ประตูข้างใต้ ชื่อประตูปริตรประเวศ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็นแม่กอง พระยาเพ็ชรพิไชย พระยาสามภพพ่ายเป็นนายงาน ครั้นสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยถึงแก่พิราลัยแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ พณ ฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ดูการต่อไปจนสำเร็จ

ได้พระวิสูตรรัตนกรีณี ช้างพังเผือกโท

ในเดือน ๔ ปีขาลนั้น พระสุนทรราชวงศาเจ้าเมืองยโสธร คล้องได้ช้างพังเผือกโทที่ป่าฉมาตฉะบาอีกช้าง ๑ สูง ๔ ศอก ๑๑ นิ้ว ผึกหัดเชื่องราบแล้ว เดินช้างมาถึงป้อมเพชร

กรุงเก่า ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ[(๑)] เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปรับ ตั้งโรงสมโภชที่ป้อมเพชร ๓ วัน แล้วล่องแพลงมาถึงกรุงเทพมหานคร วันพุธ เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ[(๒)] มีการสมโภชที่ท้องสนามไชยหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน ถ้าประสมสีๆ แดงเป็นพื้นเจือเหลือง ขนานนาม พระวิสูตรรัตนกริณี โบกษรหัสดีตระกูล สกลบริบูรณ์บริสุทธเศวต คชพิเศษวรลักษณ เฉลิมราชศักดิ์สยามโลกยาธิเบนทร์ ปรเมนทรมหาราชาธิราชบุญวราดุลยฤทธิสมาหาร สรรพาการศุภโสภณ มงคลคุณประเสริฐเลิศฟ้า แล้วพระราชทานเสื้อผ้าเงินตราพระสุนทรราชวงศา หมอควาญให้ ๕ ชั่ง ผูกไว้ที่โรงพระเทพกุญชร

เซอร์ยอนโบวริงเข้ามาทำหนังสือสัญญา

ลุศักราช ๑๒๑๗[(๓)] ปีเถาะ สัปตศก เป็นปีที่ ๕ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ เซอร์ยอนโบวริงราชทูตนาย ๑ มิสเตอร์ฮาริปั๊ก[(๔)] อุปทูตนาย ๑ มิสเตอร์ยอนจาโรโบวริงตรีทูตนาย ๑ รวม ๓ นาย มาด้วยเรือกลไฟชื่อลัสเลอ[(๕)] ลำ ๑ ชื่อปรือซันลำ ๑ ถึงปากน้ำเจ้าพระยา ทอดอยู่นอกสันดอน พระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ บอกขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ลงไปรับเซอร์ยอนโบวริงที่เมืองสมุทรปราการ เซอร์ยอนโบวริงกับขุนนางอังกฤษเข้ามาด้วยกำปั่นไฟชื่อปรือซันถึงเมืองสมุทรปราการ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[(๖)] แล้วได้ยิงปืนสลุตธงแผ่นดิน ๒๑ นัดทั้ง ๒ ฝ่ายท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จัดเรือกระบวนแห่ที่เกณฑ์ลงไปแต่กรุงเทพมหานคร ๒๖ ลำ ส่งเซอร์ยอนโบวริง ฮาริปั๊ก ยอนจาโรโบวริง กับขุนนางอังกฤษนายไพร่ ๒๔ คน ขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ ขึ้นพักอยู่ที่ตึกรับทูตหน้าวัดประยูรวงศ์ ครั้นเวลาบ่ายกำปั่นไฟเซอร์ยอนโบวริงขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร ขอให้เรือทอดหน้าป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปิดปัจจนึก แล้วได้ยิงปืนสลุตธงแผ่นดิน ๒๑ นัดอีกทั้ง ๒ ฝ่าย แล้วเลื่อนขึ้นมาทอดที่หน้าตึกพัก

ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ เข้าเฝ้าออกใหญ่ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เซอร์-ยอนโบวริงจัดนาฬิกาพก ๑ ตลับทองคำประดับเพชร ๑ สายสร้อยทองคำสำหรับนาฬิกาสาย ๑

---

(๑) วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์
(๒) จันทร์ ที่ ๗ มีนาคม
(๓) เสาร์ ที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๗
(๔) แฮร์รี ปาร์กส์
(๕) แรตต์เลอร์
(๖) อาทิตย์ ที่ ๑ เมษายน

หีบเขียนหนังสือสำหรับเดินทาง ๑ ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งผู้รับสั่งให้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยเซอร์ยอนโบวริง คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๑ เจ้าพระยาผู้ช่วยราชการกรมท่า ๑[๑] รวม ๕ แต่เจ้าพระยานิกรบดินทร์ที่สมุหนายกนั้นท่านชราป่วยไปไหนไม่ได้ จึงไม่มีชื่อเข้าในที่ประชุม ประชุมทำหนังสือสัญญาพระราชวังเดิม เป็นสัญญาว่าด้วยการแผ่นดิน ๑๒ ข้อ กฎหมาย ๖ ข้อ พิกัดสินค้า ๓ ข้อ รวม ๒๑ ข้อ เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือสัญญานั้น ได้ยิงปืนที่ป้อมวิชเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ฝ่ายกำปั่นรบอังกฤษก็ยิงปืนสลุตด้วย ๒๑ นัด

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ[๒] เซอร์ยอนโบวริงเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาไปด้วยเรืออสุรวายุภักษ์ กับเรือกระบวนรวม ๙ ลำ ไปส่งถึงเมืองสมุทรปราการ แล้วเซอร์ยอนโบวริงกับขุนนางอังกฤษ ลงเรือโผนเผ่นทะเลออกไป กำปั่นรบนอกสันดอนได้ออกจากเมืองสมุทรปราการ เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ[๓] ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ใช้จักรไปจากที่ทอดนอกสันดอน ความในข้อสัญญาและการรับรองทูตโดยละเอียดนั้น แจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ถึงแก่พิราลัย

ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ เมื่อทำหนังสือสัญญานั้นป่วยอยู่แล้ว การป่วยนั้นเป็นโรคถูกกระทบไม้เสี้ยนที่หลังเท้าข้างซ้าย แผลนั้นใหญ่ทำพิษออกไป อยู่ได้เดือนหนึ่งถึงแก่พิราลัยในเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระชนมายุ ๖๗ ปี ๓ วัน[๔]

ในเดือน ๖ นั้น การเมรุผ้าขาวที่วัดสุวรรณารามเสร็จแล้ว ณ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ[๕] ได้ชักพระศพกรมพระรามอิศเรศรพระองค์เจ้าเกยูรไปเข้าเมรุ ณ เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ พระราชทานเพลิง

แล้วโปรดฯ ให้ทำการเมรุสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ เป็นเมรุจัตุรมุขขึ้นที่หน้าวัดประยูรวงศ์ ครั้น ณ เดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ ได้เชิญโกศสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ลงเรือแห่

(๑) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี
(๒) อาทิตย์ ที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘
(๓) อาทิตย์ ที่ ๒๒ เมษายน
(๔) บางฉบับเป็น ๓๑ วัน
(๕) พฤหัสบดี ที่ ๑๐ พฤษภาคม

ไปขึ้นที่หน้าวัดประยูรวงศ์ ได้ทำการฉลอง ๓ วัน ๓ คืน ครั้นเดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิงที่ทำเมรุ ที่หน้าวัดประยูรวงศ์ นั้น เพราะเหตุความประสงค์ของท่านพูดไว้เนือง ๆ ว่าจะให้เผาที่หน้าวัดของท่าน เวลานั้นบ้านและตึกห้าง ๒ ฟากถนนยังไม่มี

ครั้นมาถึงเดือน ๒ ขึ้น ๑๔ ค่ำ(๑) โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ทรงพระราชศรัทธาฉลองวัดเขมาภิรตาราม มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน

มิสเตอร์ฮาริบั๋กเข้ามาแก้หนังสือสัญญา

ในปีเถาะเดือน ๔ นั้น มิสเตอร์ฮาริบั๋กซึ่งเป็นทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญาด้วยเซอร์ยอนโบวริงแต่ก่อนนั้น นำเอาหนังสือสัญญาออกไปประทับตราแผ่นดินที่กรุงลอนดอน แล้วกลับเข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญาซึ่งประทับตราแผ่นดินกรุงเทพมหานคร มีพระราชสาส์น และเครื่องราชบรรณาการเข้ามาเป็นอันมาก มิสเตอร์ฮาริบั๋กกลับเข้ามาด้วยเรือกลไฟชื่อออกแกลนถึงกรุงเทพมหานคร ทอดอยู่ที่หน้าป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปิดปัจจนึก ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ(๒) ได้ยิงสลุตธงแผ่นดิน ๒๑ นัดทั้ง ๒ ฝ่าย ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ(๓) มิสเตอร์ฮาริบั๋กกับขุนนางอังกฤษ ๑๗ นาย เข้าเฝ้าออกใหญ่ถวายพระราชสาส์น ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถวายเครื่องราชบรรณาการอย่างรถไฟ ๑ อย่างกำปั่นไฟ ๑ กระจกฉากรูปควีนวิคตอเรียเมื่อได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ฉาก ๑ กระจกฉากรูปควีนวิคตอเรียเมื่อมีบุตร ๘ คน ฉาก ๑ กับเครื่องเขียนหนังสือสำรับ ๑ เครื่องคิดเลขสำรับ ๑ เครื่องโต๊ะก้าไหล่เงินสำรับ ๑ และของต่าง ๆ เป็นอันมาก เจ้าพนักงานในตำแหน่งทั้งปวงมารับไปต่อมือฮาริบั๋กเองเนือง ๆ เจ้าพนักงานกรมท่าจึงได้บัญชีไว้บ้าง ไม่ได้ไว้บ้าง ของถวายในพระบวรราชวังก็มีเป็นอันมาก ท่านก็ให้เจ้าพนักงานมารับไปเหมือนกัน

ลุศักราช ๑๒๑๘(๔) ปีมะโรง อัฐศก เป็นปีที่ ๖ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ(๕) ได้ประชุมเปลี่ยนหนังสือสัญญาที่ศาลาลูกขุนในฝ่ายขวา เวลานั้นหาได้ยิงสลุตไม่ เปลี่ยนสัญญาแล้วเข้าเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ(๖) มิสเตอร์ฮาริบั๋กกราบถวายบังคมลากลับไป

---

(๑) จันทร์ ที่ ๒๑ มกราคม
(๒) อาทิตย์ ที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๘
(๓) อาทิตย์ ที่ ๓๐ มีนาคม
(๔) เสาร์ ที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๙
(๕) เสาร์ ที่ ๕ เมษายน
(๖) จันทร์ ที่ ๑๒ พฤษภาคม

ทูตอเมริกันเข้ามาทำหนังสือสัญญา

ฝ่ายเปรสิเดนต์พระเจ้าแผ่นดินอเมริกัน แต่งให้กัปตันเซนด์ฮาริสราชทูตนาย ๑[๑] กับขุนนางเมืองอเมริกาเข้ามาทำหนังสือสัญญา มาด้วยเรือกลไฟชื่อเซนยะซิงโตลำ ๑ กำมะโดชื่อยิมอัมสปรอง ถึงปากน้ำเจ้าพระยา วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ[๒] เรือนั้นใหญ่เข้าปากน้ำไม่ได้ ที่กรุงจัดเรือกลไฟสยามอรสุมพลไปรับ กัปตันเซนด์ฮาริสเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ทหารที่ป้อมได้ยิงปืนสลุตธงแผ่นดิน ๒๑ นัด แล้วกัปตันเซนด์ฮาริสกับขุนนางอเมริกัน ๔๖ นาย ขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ[๓] พักอยู่ที่เรือนปลูกไว้รับแขกเมืองที่หน้าโรงฝางเก่าปากคลองผดุงกรุงเกษม เพราะด้วยตึกรับแขกเมืองหน้าวัดประยูรวงศ์ พวกมิสเตอร์ฮาริบิ๊กขุนนางอังกฤษขออาศัยอยู่หลายนาย

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ[๔] กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ซึ่งประชวรลมอัมพาตสิ้นพระชนม์ พระชนม์ได้ ๖๑ พรรษา ๖ เดือน ๙ วัน

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ[๕] กัปตันเซนด์ฮาริสราชทูตเข้าเฝ้าออกใหญ่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถวายปืนโก ๕ ลำ กล้องหุ้มทอง ๑ ปืนเปรียมทอง ๑ บอก[๖] กระจกรูปเปรสิเดนต์ ๒ บาน กระจกเงาใหญ่คู่ ๑ หมึกโกรโส ๒ หีบ สมุด ๑๐ เล่ม ฉากแผนที่ ๑๒ แผ่น ระย้ากิ่งทองเหลืองคู่ ๑ ของทรงยินดีในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กระจกรูปเปรสิเดนต์ ๒ บาน แผนที่บ้านเมืองต่าง ๆ ๖ แผ่น กระจกเงาบานใหญ่บาน ๑ เครื่องไฟฟ้าสำรับ ๑ ปืนชาตไลผกาแมนบอก ๑ ปืนมือเสือหีบ ๑ เครื่องปืน ๔ ห่อ หนังสือเรื่องต่าง ๆ ๑๐ เล่ม แผนที่เมืองอเมริกาแผ่น ๑

แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งผู้รับสั่งให้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยทูตอเมริกัน คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ สมเด็จพระเจ้ายาองค์น้อย ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหกลาโหม ๑ เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ รวม ๕ นาย ประชุมทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เป็นสัญญา ๒๑ ข้อ เมื่อลงชื่อประทับตราหนังสือสัญญานั้น ให้ยิงปืนที่ป้อมวิชเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ครั้น ณ วันเดือน ๖ แรม

---

(๑) บางฉบับเป็น มิสเตอร์ คันเซลฮาริศ
(๒) เสาร์ ที่ ๑๒ เมษายน
(๓) อาทิตย์ ที่ ๒๐ เมษายน
(๔) อาทิตย์ ที่ ๒๗ เมษายน
(๕) พุธ ที่ ๓๐ เมษายน
(๖) บางฉบับเป็น "ปืนปริแงนหนึ่งสองบอก"

๑๒ ค่ำ[๑] กัปตันเชนด์ฮาริสราชทูตเฝ้าไปรเวตกราบถวายบังคมลาไป ความในข้อสัญญาและการที่รับรองทูตแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว

การถวายสลากภัตในวัดพระเชตุพน

อนึ่ง เมื่อเดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ เมื่อทูตอเมริกันยังอยู่นั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้แผ่พระราชกุศลไปในพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ควรกระทำได้ ให้ทำสลากภัตถวายพระสงฆ์ราชาคณะทั้งปวงในวัดพระเชตุพน ของหลวงไปหน้าแต่งละครข้างในหาบสลากภัตเป็นคู่ ๆ มาถึงท่านที่ต้องเกณฑ์ก็คิดทำประกวดกัน จัดหาหญิงที่ศีรษะจุกและหญิงรุ่นสาวมาตกแต่งให้นุ่งยกบ้าง นุ่งสังเวียนบ้าง ห่มเข้มขาบบ้าง หาบสลากภัตเป็น ๔ แถว แล้วก็มีคนถือสำรับคาวหวาน เครื่องไทยทานเป็นขนมผลไม้ต่าง ๆ ที่จะถวายพระในสลากภัตนั้นตามไปเบื้องหลังเป็นอันมาก ลางแห่งก็แต่งเป็นละครยืนเครื่องและนางเป็นคู่ ๆ กัน หาบสลากภัตลางแห่งก็แต่งเป็นยักษ์บ้าง เป็นลิงบ้าง ลางแห่งก็แต่งเป็นเขียวกางแทงพิไสยไปข้างหน้า ลางแห่งก็แต่งเป็นงิ้วรบกัน ลางแห่งก็แต่งเป็นนางต่างภาษาทูนกระบุงสิ่งของเป็นอันมาก ลางแห่งก็จัดเป็นรถและเกวียนบรรทุกสิ่งของไปเป็นคู่ ๆ ลางแห่งก็จัดเอาเด็กที่รุ่นมาแต่งตัวถือผลไม้ต่าง ๆ ไปเป็นอันมาก ตามแต่ปัญญาท่านผู้ใดจะเห็นดีก็ทำไป มีพิณพาทย์จีนพิณพาทย์ไทยไปบนเกวียนบ้าง และหาบไปบ้างทุก ๆ กระบวน ตั้งกระบวนที่หน้าประตูวิเศษไชยศรี ไปเลี้ยวป้อมเผด็จดัสกรเดินกระบวนไปวัดพระเชตุพน คิดกระบวน ๑ คนที่อย่างน้อยทั้งหญิงทั้งชายเพียง ๑๐๐ เศษ ที่อย่างมากก็ถึง ๒๐๐ เศษ แต่ล้วนถือสิ่งของทั้งนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จขึ้นทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งสุทไธศวรรย์

ทูตฝรั่งเศสเข้ามาทำหนังสือสัญญา ๓๒ ข้อ

ครั้นมาถึงเดือน ๘ ชา มายิสตี นาโปเลออนอัมเปรอ[๒] พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแต่งให้มองสิเออร์มองติคนี[๓] ราชทูตนาย ๑ มาด้วยเรือไฟชื่อกัสตินัสลำ ๑ ชื่อมาร์โซลำ ๑ เรือใบชื่อกาบรีซีเออเซอลำ๑ รวม ๓ ลำ กำมะโดดชื่อโดดโดลิเว พระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ บอกขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ[๔] ครั้น ณ วัน

(๑) ศุกร์ ที่ ๓๐ พฤษภาคม

(๒) Sa Majesté Napoleon III, L' Empereur des Francais.
พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ บรมราชาธิราชแห่งประเทศฝรั่งเศส

(๓) มองสิเออร์ ชาร์เลอส์ หลุยส์ นิโกลาส์ มักซีมีเลียง เดอ มองตีญี

(๔) วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๘

พฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เรือลงไปรับมองติคนีกับขุนนางฝรั่งเศสมาด้วยเรือไฟลำเล็กของเขาชื่อมาร์โซ ถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้ยิงปืนสลุตธงแผ่นดิน ๒๑ นัดทั้ง ๒ ฝ่าย คราวนั้นที่ตึกรับแขกเมืองกงสุลอังกฤษอาศัยอยู่ และเรือนจากสำหรับทูตที่ปากคลองผดุงกรุงเกษมก็ติเสียว่าเป็นเรือนจากไม่สมควร เพราะฉะนั้น จึงให้ขึ้นอาศัยอยู่ที่หอนั่ง บ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ[(๑)] เข้าเฝ้าออกใหญ่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถวายฉากเขียนมีกรอบเหมือนกระจกเท่าคน รูปพระเจ้าอัมเปรอแผ่น ๑ รูปอัมเปรสมเหสีแผ่น ๑ เครื่องมงคลราชบรรณาการ ปืนเปรียมทองกระสุน ๖ นิ้วบอก ๑ รางเกวียนใส่กระสุนดินดำราง ๑ หีบใส่กระสุนแตก ๒ หีบ ใส่ดินดำ ๒ หีบ รวม ๔ หีบ เครื่องม้าเทียมลาก ๔ สำรับ ระย้าแขวนก้าไหล่มีกิ่งเป็นดอกไม้จงกล จานแก้วรองปักเทียน ๒ ชั้น ๆ ที่ ๒ ที่ ๓ เป็นก้านขดไม่มีดอกไม้จงกลระย้า ๑ ฉากแผนที่เมืองปารีสพับ ๑ ฉากอย่างแต่งตัวทหารพับ ๑ ฉากตำราเล่นหมากรุกแผ่น ๑ ตัวหมากรุกหีบ ๑ ถ้ามองคู่ ๑ หีบใส่รูปชักต่าง ๆ สำหรับดูถ้ามองหีบ ๑ ปืนโก๊มีลำกล้องหันยิงได้ ๕ นัดหีบ ๑ หีบแก้วครอบมีนกร้องได้ ๒ นกหีบ ๑ แก้วทับกระดาษใหญ่ ๕ เล็ก ๔ รวม ๙ หีบเทียนสำหรับปักระย้า ๖ หีบ

ของส่วนมองติคนีถวาย ม้าสูง ๒ ศอกม้า ๑ หีบเหล้าหีบ ๑ เครื่องแต่งตัว ๑

ของสมเด็จพระเจ้าอัมเปรอ ถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เครื่องดับไฟ ๑ ตู้เขียนฉาก ๑ ปืนโก๊มีลำกล้องหันยิงได้ ๕ นัดบอก ๑ แก้วทับกระดาษ ๑ นาฬิกาตั้ง ๑ กล้องส่องดูของเล็กให้เป็นใหญ่ ๑

ครั้น ณ วันเดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งผู้รับสั่งให้ประชุมปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยมองสิเออร์มองติคนี คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดีที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ รวม ๕ ประชุมทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิมเป็นสัญญา ๓๒ ข้อ เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือสัญญานั้น ได้ยิงปืนสลุตที่ป้อมวิชเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ฝ่ายฝรั่งเศสก็ยิงปืนขึ้นที่เรือรบสลุต ๒๑ นัด ครั้นทำ

---

(๑) วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๙๘

หนังสือสัญญาตกลงแล้ว มองสิเออร์มองติคนีว่าจะไปทำสัญญากับเมืองญวนด้วย ให้เรือกำปั่นกัสตินัสถือหนังสือบอกล่วงหน้าไปก่อน

พม่าถือหนังสือเสนาบดีผู้ใหญ่เมืองพม่าเข้ามาถวายพระสังฆราช

ครั้นวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ(๑) มีพม่า ๔ คนมากับลาวพวกเมืองเชียงใหม่ ขึ้นพักอยู่ที่วัดราชาธิวาส แจ้งความแก่พระสงฆ์ในวัดนั้นว่า เป็นผู้ถือหนังสือเสนาบดีผู้ใหญ่เมืองพม่ามาถวายพระสังฆราชฉบับ ๑ เป็นหนังสือสำหรับตัวผู้ถือหนังสือฉบับ ๑ พระสงฆ์ที่วัดราชาธิวาสจึงมาแจ้งแก่พระพรหมมุนีตามวัดขึ้น พระพรหมมุนีถวายพระพรได้ทรงทราบแล้ว โปรดฯ ให้พระพรหมมุนีเป็นผู้รับรอง ได้ให้ล่ามแปลหนังสือพม่า ๒ ฉบับออก มีความว่า

ข้าพเจ้ามหาเมลชีชู ซึ่งเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ ได้กินเมืองบ้านหมอ เป็นข้าหลวงเดิมฝ่ายในแห่งพระเจ้าช้างเผือกอันประเสริฐ อันได้เป็นใหญ่บังคับบัญชากษัตริย์ทั้งหลายทั้งปวง อันมีเศวตฉัตรครอบครองเมืองใหญ่ มีต้นว่าสุนาปรันตประเทศตามพทีปประเทศ ซึ่งมีบ่อเงิน บ่อทอง บ่อแก้ว บ่อกาเยน ทั้งหลายต่างๆ และมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ และเป็นเจ้าน้ำเจ้าดินอันมีจักราวุธอันประเสริฐ ละอองฝ่าพระบาททั้ง ๒ เหมือนหนึ่งเกษรปทุมชาติ เหตุการณ์บ้านเมืองซึ่งมีเป็นอันมาก ข้าพเจ้าได้กราบทูลอยู่เป็นนิตย์ ข้าพเจ้ากราบทูลสมเด็จพระสังฆราชให้ทราบความว่า แต่ต้นวิวัฏฏฐายีภัททกัลป จำเดิมแต่พระบรมโพธิสัตว์ลงมาเกิดเป็นพระเจ้ามหาสมมติราช เสวยสมบัติอยู่ในชมพูทวีปสืบต่อมา เป็นกษัตริย์ได้ ๒๕๒.๕๕๖ พระองค์ ภายหลังในมัชฌิมประเทศ กบิลพัสดุ์ เทวทหะ โกลิยะ ได้ตั้งบ้านเมืองใหญ่ในมัชฌิมประเทศ คือเมืองกบิลพัสดุ์ เมืองเทวทหะ เมืองโกลิยะ ๓ เมือง พระยาโอกกากมุขอันมีเปลวเพลิงพลุ่งออกจากปาก บุตรพระยาโอกกากมุขชื่อว่า พระยาจันทิมะ บุตรแห่งพระยาจันทิมะชื่อว่า จันทมุขบุตรแห่งพระยาจันทมุขชื่อว่า พระยาสญชัย บุตรแห่งพระยาสญชัยชื่อว่า พระยาเวสสันดร อันเป็นเจ้าของแห่งพระยามหาปัจจัยนาค บุตรพระยาเวสสันดรบรมกษัตริย์ชื่อว่า พระชาลี บุตรพระยาชาลีชื่อว่า พระยาสีหวา บุตรพระยาสีหวาชื่อว่า พระยาสีหัสร

(๑) เสาร์ ที่ ๑๕ กันยายน

จำเดิมแต่พระยาสีหัสรมาเปนกษัตริย์ ๘๒.๐๑๐ กษัตริย์สืบต่อมาเปนที่สุด เมื่อนางกัจจานีผู้เปนพระราชธิดาแห่งพระเจ้าเทวทหะอภิเษกด้วยพระเจ้าสีหนุราช อันเปนบุตรแห่งพระยาชยเสนแล้ว จึงได้พระราชบุตรทรงพระนามชื่อว่า พระเจ้ากรุงศิริสุทโธทน เมื่อพระศิริมหามายาผู้เปนพระราชธิดาแห่งพระยาอัญชนราช ราชาภิเษกด้วยพระเจ้ากรุงศิริสุทโธทนแล้ว จึงได้พระโอรสทรงพระนามว่า พระสิทธัตถราชกุมารบรมโพธิสัตว์ ครั้นพระชนมายุได้ ๑๖ พระพรรษา แวดล้อมเพลิดเพลินไปด้วยนางทั้งหลายทั้งปวง ๔๐.๐๐๐ มีนางยโสธราราชเทวีเปนต้น เสวยราชสมบัติอยู่ในปราสาททั้ง ๓ ชื่อรามปราสาท ๑ ชื่อสุภปราสาท ๑ ชื่อสุรามปราสาท ๑ ในเมื่อพระชนมายุได้ ๒๙ ปี ได้เห็นซึ่งนิมิตอันใหญ่ ๔ ประการ คือเห็นคนแก่ประการ ๑ คนเจ็บประการ ๑ คนตายประการ ๑ รูปสมณะประการ ๑ แล้วได้ธรรมสังเวชสละเสียซึ่งราชสมบัติและปราสาททองอันใหญ่ เสด็จออกไปทรงผนวชแล้วประพฤติซึ่งทุกรกิริยาถึง ๖ ปี ทรงชนะซึ่งมารทั้ง ๕ ประการในควงไม้พระมหาโพธิมณฑล ครั้นเมื่อได้ตรัสเปนพระพุทธเจ้าไม่มีใครเสมอในภูมิทั้ง ๓ ทรงตรัสเทศนาซึ่งอมฤตรสธรรม โปรดเวไนยสัตว์ทั้งหลายอันล่มจมอยู่ในสงสารสาคร เมื่อได้ ๔๕ พรรษา พระชนมายุภายในเต็ม ๘๐ (ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน)

ภายหลังเมื่อ (พระพุทธองค์) เสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ศาสนาก็รุ่งเรืองในมัชฌิม (ประเทศแล) สีหฬประเทศ สมเด็จพระพุทธเจ้าเห็นว่าพระพุทธศาสนาจะรุ่งเรืองยืดยาวในประเทศพม่าทั้ง ๒ คือประเทศสุนาปรันตป ประเทศตามพทีป เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่นั้น เสด็จไปสู่พระวิหารอันมหาบุญ จุลบุญ พี่น้อง ๒ คนกระทำด้วยไม้แก่นจันทน์แดงเนือง ๆ จำเดิมแต่ได้เทศนาอมฤตรสธรรมโปรดซึ่งสัตว์อันควรจะพ้นทุกข์เปนลำดับไม่ขาดแถว จนกระทั่งถึงความรุ่งเรือง ประเทศพม่าเมืองสุเรเขตรา เมืองปุกาม เมืองเมงจัน เมืองจะกันเมืองปีณยะ เมืองรัตนบุระ เมืองรัตนสิงขร จนกระทั่งถึงเมืองอมรบุระ กษัตริย์พม่าตั้งแต่พระเจ้าปู่ทวดและสมเด็จพระเจ้าปู่เปนสุริยวงศอสัมภินขัตติย ได้ตั้งบ้านตั้งเมืองเศวตฉัตรปราสาททองครอบครองสืบกันมา ชวนกันได้รับความเจริญในพระพุทธศาสนาและได้ความเจริญแก่อาณาประชาราษฎรทั้งสิ้น พระยาทรงธรรมอันเปนเจ้าพิภพและเปนเจ้าแห่งพระยาช้างฉัททันต์ ก็ได้ครอบครองซึ่งบ้านเมืองแว่นแคว้นกับด้วยปราสาททองเศวตฉัตร กับด้วยเมืองอมรรัตนบุระอังวะ

สืบต่อกันมา สมเด็จพระเจ้าปู่ทวด และ สมเด็จพระเจ้าปู่ก็ได้ทรงขอพรอันประเสริฐ ถึงว่าได้ครอบครองบ้านเมืองอันใหญ่ก็ไม่หลงลืมในการกุศล ได้รักษาศีลเป็นนิตย์เหมือนกับพระยาศีลวะ พระยาสุทัศนจักร พระยาเนมี พระยาเวสสันดรโพธิสัตว์ มีความอดใจจำแนกแจกทานรักษาศีลเมตตากรุณาแก่อาณาประชาราษฎร และบังคับตัดสินขัดข้องราษฎรผู้ใดผิดก็ทำตามผิด ผู้ใดชอบก็ทำตามชอบ มิได้เห็นแก่หน้าบุคคล ผู้ใด มีความอุตสาหะใน ความ เจริญโลกีย์และโลกุตรมีสติ ๓ ประการ คือชุมนุมปรึกษาด้วยอำมาตย์ผู้มีปัญญาวันละ ๓ ครั้ง สัสสเมธ ส่วย ๑๐ ส่วนเอาแต่ส่วน ๑ ปุริสเมธ ให้เสบียงอาหารแก่ข้าราชการ ๖ เดือนครั้ง ๑ สัมมาปาส ให้ทุนรอนแก่ราษฎรชาวบ้านชาวเมืองถึง ๓ ปี แล้วจึงเรียกเอาคืน ๑ วาจาเปยย กล่าวซึ่งถ้อยคำอันไพเราะเป็นที่รัก ๑ เป็นสังคหธรรม ๔ ประการ บริบูรณ์ไปด้วยกำลังกายและกำลังมือ พาหุพล ๑ บริบูรณ์ไปด้วยรัตนทั้งปวง มีเงินและทองเป็นต้น เป็นโภคพล ๑ มากไปด้วยหมู่อำมาตย์พลทหาร เป็นอมัจพล ๑ เป็นอสัมภินสากยวงศ์ไม่ขาดแถว จำเดิมแต่พระยามหาสันทปฐมกัตป มีพระญาติวงศ์เป็นอันมาก เป็นอภิชัจจพล ๑ มีพระปัญญาอันคมว่องไว เป็นปัญญาพล ๑ มีกำลัง ๕ ประการ ขมา มีความอดไว้ ๑ ชาคริย ตื่นอยู่ในความเพียร ๑ อุฏฐาน มีความหมั่นลุกขึ้น ๑ สํวิภาค อาจในที่จำแนกแจกทาน ๑ ทยา มีความเอ็นดู ๑ อิกขนา พิจารณาดูในการทั้งปวง ๑ นี้เป็นนายกคุณ ๖ ประการ สันนิปาต เสด็จออกปรึกษาด้วยการบ้านเมืองวันละ ๓ ครั้ง ๑ สมัคค พร้อมไปด้วยราชวงศ์ราชบุตรและเสนาอำมาตย์ ๑ ปฏิปี่ชชน ไม่ละเสียซึ่งข้อบัญญัติโบราณไม่แต่งจัดเสียใหม่ ๑ นิวาตวุตติ กระทำเคารพแก่คนผู้มีอายุอันสูงมีคุณอันใหญ่ ๑ อัปปเสยห ไม่ข่มขี่เอาบุตรหญิงชายชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลาย ๑ พลีกร ทำการบวงสรวงบูชาตามบุราณ ๑ คุตติ สร้างกุฎีให้สมณะทั้งหลายอันมาถึงแล้วให้เพลิดเพลิน ระวังรักษาสมณะทั้งหลายซึ่งยังมิได้มา ๑ นี้เป็นอปริหานิยธรรม ๗ ประการ ปริจาค จำแนกแจกทานเพื่อจะให้เป็นภูมิแก่อิธโลกปรโลก ๑ ทาน กิริยาที่จำแนกแจกทาน ๑ ศีล กิริยาที่รักษาศีล ๕ ประการ ๑ อาชว ซื่อตรงประดุจเขาพระสุเมรุราช ๑ มัททว กายและน้ำจิตอ่อนโยน ๑ ตป รักษาอุโบสถศีล ๑ อักโกธ ไม่โกรธมีเมตตาจิตเป็นเบื้องหน้า ๑ อวิหิสา ไม่เบียดเบียนให้กรุณาจิตบังเกิด ๑ ขันติ อดใจเหมือนดังแผ่นพระธรณี ๑ อวิโรธน ไม่รบกวนราษฎร กระทำตามสมควร ๑ เป็นราชธรรม ๑๐ ประการและประพฤติธรรมในบิดามารดา ๑ และบุตรภรรยา

ญาติทั้งหลาย ๑ ประพฤติธรรมในข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยอันเป็นมิตร ๑ ในหมู่พลโยธาหาญ ๑ สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรทั้งปวง ๑ และสัตว์จัตุบาททวิบาททั้งปวงบรรดาอาศัยอยู่ในน้ำบนบก ๑ และสัตว์ที่บินได้ในอากาศเป็นชาติเดรัจฉานทั้งสิ้น ๑ ประพฤติธรรมให้คุ้นเคยชำนิชำนาญไม่ให้หลงลืมในราชธรรม ๑๐ ประการ และอุปถัมภ์ค้ำชูพลโยธาหาญและบำรุงรักษาราชตระกูลมิให้เสื่อมถอย และอุปถัมภ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งปวงและอุปถัมภ์สมณะชีพราหมณ์ และเนื้อนกสัตว์เดรัจฉานชาติทั้งหลาย และอุปถัมภ์ค้ำชูซึ่งชนชาวนิคมชนบทน้อยใหญ่ทั้งหลาย และห้ามปรามคนทั้งหลายในแว่นแคว้นอาณาเขตมิให้กระทำความชั่วและความผิด เกื้อหนุนให้ทุนรอนแก่ราษฎรที่ยากจนให้ประกอบการหากินเลี้ยงบุตรภรรยาโดยผาสุก และหมั่นพูดจาธรรมสากัจฉาในสำนักสมณพราหมณาจารย์ ในเหตุอันไม่ควรจะผูกใจอยากได้ ก็ไม่ผูกใจอยากได้ ไม่อยากได้ทรัพย์สิ่งของ ๆ คนอื่นอันไม่ควรจะพึงได้ อันนี้เป็นข้อปฏิบัติของมหาจักรพรรดิ ๑๒ ประการ ประพฤติในราชธรรมทั้งหลายดังที่กล่าวมาแล้วนั้นทั้งกลางวันและกลางคืน

ทรงอภิบาลรักษาดูแลซึ่งราษฎรทั้งหลายทั้งปวง ดังหนึ่งว่าบุตรอันเกิดในอุทร เหมือน ดังพระยา อชาตศัตรู อันได้ครอบครองเมือง ราชคฤห์ใน มัชฌิม ประเทศ เหมือน หนึ่งพระยา กาลาโศก อันได้ครอบครอง เมืองเวสาลี อันใหญ่ เหมือน พระยาศรีธรรมาโศก อันได้ครอบครอง เมืองปาตลีบุตร อันใหญ่ เหมือนหนึ่ง พระยาเทวานัมปิยดิสอันได้ครอบครองเมืองลังกาสีหพ เหมือนอย่างพระยาทุฏฐคามินีและกษัตริย์อื่น ๆ อันได้บำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรืองมีความ เลื่อมใสไม่หวั่นไหวใน พระรัตนตรัย ทั้ง ๓ มีความอุตสาหะ จัดแจง พระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุแห่งพระพุทธเจ้าไว้เป็นที่ไหว้สักการบูชา และจัดแจงซ่อมแปลงกุฎีวิหารที่หักพังให้คืนดีดังเก่าให้พระสมณะที่มีศีลวิสุทธิบริบูรณ์ไปด้วยสมาธิคุณต่าง ๆ และรู้พระไตรปิฎกควรนับถือบูชาตั้งไว้ให้เป็นสังฆราชเพื่อจะให้พระศาสนารุ่งเรือง องค์แห่งอลัชชี ๓ ประการ ควรอันภิกษุสงฆ์จะละเว้นมีต้นว่ากุหก ๙๓ ประการ กุลโทสก ๘ ประการ อเนสนา ๒๑ ประการ ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ไม่ให้ประพฤติ สมเด็จพระพุทธเจ้ามิประสงค์บัญญัติไว้ซึ่งจตุปาริสุทธศีลสิกขาบท ๒๒๗ ประการ คือคันถธุระ วิปัสสนาธุระ ให้ประพฤติสิกขาบทตามวินัยบัญญัติของพระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ พระพุทธศาสนาก็จะรุ่งเรืองวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป ที่เมืองอมรบุระมีพระอารามชื่อมหาสีวการามซึ่งพระสังฆราชอยู่ กับอารามนอกนั้นมีอยู่ ๗๐ อารามเศษ มีพระ

ภิกษุสามเณรประมาณ ๑๐.๐๐๐ รูปเศษนั้น ได้ถวายจตุปัจจัยทั้ง ๔ และนิตยภัตมิได้ขาด แล้วได้ถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์สามเณร ซึ่งอยู่ในพระอารามนอกพระนคร บรรดาอยู่ในเขตแดนเมืองอมรบุระทั้งสิ้น และได้เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองกรมการ และราษฎรชาวบ้านให้ถวายจตุปัจจัยด้วย กับได้ประกาศป่าวร้องให้ราษฎรชาวบ้านเมืองรักษาศีล ๕ ศีล ๘ ทุกวันอุโบสถ เพื่อจะให้เป็นหนทางสวรรค์ทางนิพพาน ด้วยอำนาจผลทาน ศีล ภาวนา บ้านเมืองก็อยู่เย็นเป็นสุข ฝนก็ตกตามฤดู ราคาข้าวก็ถูก ภัยอันตรายก็ไม่มีกับบ้านเมือง พระสงฆ์ก็ได้ปฏิบัติเล่าเรียนสัทธรรมทั้ง ๓ อย่าง คือปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม พระศาสนาก็จะรุ่งเรืองดังหนึ่งว่าพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ได้ทำการพระศาสนาถึงเพียงนี้แล้วก็ยังไม่สมดังพระทัยปรารถนาอีก

พระศาสนาในลังกาทวีป เมืองอมรบุระ และในกรุงศรีอยุธยาก็รุ่งเรืองบริบูรณ์ทั้ง ๓ แห่ง พระสงฆ์ก็ประกอบไปด้วยศีลาจารวัตรสมาธิคุณ เนื้อความก็แผ่ซ่านเลื่องลือไปถึงว่าในกรุงพระนครศรีอยุธยา พระสงฆ์ก็ตั้งอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนพระสังฆราช ทั้งพระสงฆ์ก็ประพฤติตามคำสั่งสอนพระสังฆราช ที่ให้ถือหนังสือเข้ามาทั้งนี้ เพื่อจะรู้ว่าพระสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยาจะมีสักเท่าใด หนังสือพระไตรปิฎกมีอยู่เท่าใด จะต้องการหนังสือพระไตรปิฎกเท่าใด ให้จัดไทยทานเข้าไปถวาย แล้วให้ทูลถามพระสังฆราชดู ขุนนางฝ่ายในชื่อเมลชอสันหะริง ได้ทูลพระเจ้าทรงธรรมอันเป็นเจ้าพิภพว่า จะให้งะชวยซี ๑ งะชวยมอง ๑ งะคลา ๑ งะทวย ๑ รวม ๔ คน ถือหนังสือและคุมสิ่งของมาสู่สำนักพระสังฆราช ไทยทานที่ถวายเข้ามานั้นประคำยางไม้กาเยน ๔๐ สายให้มอบถวายพระสังฆราช

พระยาธรรมราชพระเจ้าช้างเผือกนั้น เป็นพระยามหาธรรมราชศาสนทายก แต่พอได้ฟังสารคดีเหตุกิตติศัพท์กิตติคุณแห่งพระสังฆราช ก็มีความยินดีศรัทธาเลื่อมใสนัก พระสงฆ์ที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกมีมากน้อยเท่าใด จะต้องการหนังสือพระไตรปิฎกสักเท่าใด ให้พระสังฆราชแจ้งความมากับคน ๔ คนที่ถือหนังสือนี้เถิด ตัวข้าพเจ้าขอเป็นศิษย์อันสนิทในกุฎิเหมือนอย่างศิษย์ตั้งแต่เล็ก ๆ มา ไม่ว่าปัจจัยอันใด เป็นต้นว่าหนังสือพระไตรปิฎกบรรดาที่ต้องการนั้นก็จะให้คนที่เดินใช้ไปนั้นเอากลับมาถวายข้าแต่พระสังฆราช ดังข้าพเจ้ากราบทูลมาฉบับ ๑

หนังสือเดินทางของพม่า

ฉบับหนึ่งเป็นหนังสือให้มาสำหรับตัวผู้ถือหนังสือนั้นว่า

เมลชอสันหะริงขุนนางฝ่ายในเฝ้าอยู่เป็นนิตย์ ให้งะชวยชี งะชวยมอง งะคลา งะทวย ถือเข้ามา ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ด้วยได้ข่าวว่ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาพระพุทธศาสนารุ่งเรือง พระภิกษุสงฆ์ประกอบด้วยศีลสมาธิคุณ มีอุตสาหะเล่าเรียนฝ่ายคันถธุระวิปัสสนาธุระ มีศีลบริสุทธิ์ เจ้าอังวะจึงมอบสิ่งของและหนังสือเข้ามาให้ถวายพระสังฆราช และพระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง แล้วสั่งกำชับผู้ถือหนังสือเข้ามาว่า ให้ระวังรักษาหนังสือให้ดี แล้วอย่าให้เนิ่นช้าอยู่ในกลางทาง ให้รีบเร่งเข้ามาให้ถึงโดยเร็ว จะพูดจาว่ากล่าวเป็นประการใด ให้ปรึกษาหารือให้พร้อมกันอย่าให้แตกร้าวได้

ถ้าถึงกรุงพระมหานครศรีอยุธยาแล้ว ก็ให้ไปสำนักอาศัยอยู่ในที่สมควรอันชอบ จะพูดจาว่ากล่าวกินอยู่หลับนอนให้สมควรประเพณีบ้านเมืองประเทศอันใหญ่ ถ้าแลจะพูดจาว่ากล่าวประการใด ให้พร้อมกันเป็นคำเดียว ถ้าแลจะเข้าไปหาพระสังฆราช เอาหีบไขกุญแจเอาของในหีบถวายพระสังฆราชแล้วก็เอาหนังสือถวายพระสังฆราชด้วย

ถ้าแลพระสังฆราชจะไต่ถามด้วยเรื่องราวพระศาสนาในเมืองอมรบุระอังวะ ก็ให้เรียนพระสังฆราชว่า เจ้าเมืองอังวะเป็นพระมหากษัตริย์พระเจ้าช้างเผือกผู้ประเสริฐ ได้ครอบครอง ซึ่งกษัตริย์ ทั้งหลาย อันมีเศวตฉัตรใน แว่นแคว้นบ้านเมืองอันใหญ่เป็นมหาราชผู้บำรุง พระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าโดยวิเศษยิ่งนัก ทรงพระราชศรัทธาถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์ทั้งหลายเป็นอันมากทุกวันทุกเวลา มิให้พระสงฆ์ขัดสนด้วยจตุปัจจัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเสมอเป็นนิตย์ทุกเดือนทุกปีมิได้ขาด จะได้มีพระทัยย่อหย่อนต่อการบุญหามิได้ พระเจ้าช้างเผือกนั้นทรงพระราชศรัทธาอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายอันเล่าเรียน และทรงไว้ซึ่งพระศาสนาทั้ง ๓ คือ ปริยัติศาสนา ๑ ปฏิบัติศาสนา ๑ ปฏิเวธศาสนา ๑ และพระสงฆ์ซึ่งมีอุตสาหะเล่าเรียนคันถธุระวิปัสสนาธุระทั้งคามวาสี อรัญวาสี อันอยู่ในแว่นแคว้น

ข้อหนึ่งว่าราษฎรชาวบ้านทั้งหลาย ไม่ว่าชาติใดตระกูลใด สุดแท้แต่ว่ามีศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนา ฟังธรรมเทศนา จำแนกแจกทานรักษาศีลเจริญภาวนา พระเจ้าช้างเผือกก็อุปถัมภ์ค้ำชูด้วย เพราะอาศัยเหตุอันนั้นชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลายก็ได้ตั้งอยู่ในพระไตรสรณาคมน์

ได้ประพฤติธรรมจริยาสมจริยาที่กรุงพระมหานครศรีอยุธยามีพระศาสนารุ่งเรืองอยู่ พระเจ้าช้างเผือกได้ทราบดังนั้น จึงให้คนทั้ง ๔ ถือหนังสือเข้ามาร่ำเรียนด้วยในกรุงศรีอยุธยา มีพระสงฆ์ซึ่งเล่าเรียนประพฤติในพระศาสนาสักเท่าใด พระไตรปิฎกที่นับถือเล่าเรียนมีสักเท่าใด จะต้องการหนังสือพระไตรปิฎกอย่างใด ในกรุงศรีอยุธยาจะต้องการพระไตรปิฎกสักเท่าใดก็ให้ร่ำเรียนจดหมายให้มั่นคง แล้วอย่าให้เนิ่นช้าอยู่ ให้รีบกลับออกมาโดยเร็ว อย่าได้อวดอ้างอื้ออึงไปในระหว่างหนทางที่ไปมา คนที่มาด้วยกันนั้นอย่าให้วิวาทกัน ถ้ามีวิวาทแตกร้าวขึ้นแล้ว สืบได้ภายหลังจะมีโทษจงหนัก

ลิขิตสมณสาส์นตอบหนังสือเสนาบดีพม่า[๑]

ครั้นพม่าจะลากลับไป โปรด ฯ ให้มีลิขิตตอบไปมีความว่า

ลิขิตพระพรหมมุนี คัมภีรญาณนายกตรีปิฎก คุณาลังกรณ์มหาคณฤศรบวร สังฆารามคามวาสี สถิต ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง เป็นอัพภันตรารามภายในกำแพงพระนคร ตั้งอยู่ ณ ทิศทักษิณแห่งพระบรมมหาราชวัง ณ กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาบรมราชธานี อันประดิษฐานตั้งในบางกอกประเทศ ขอแสดงความมายังท่านที่มีชื่อในหนังสือ ซึ่งผู้ถือหนังสือเข้ามาอ้างให้เราได้ยินว่ามหาเมลชีซูเสนาบดีผู้ใหญ่ซึ่งได้ครองเมืองบ้านหมอ และคนอื่น ๆ ที่ควรจะอ่านและรู้ความในหนังสือทั้งปวงให้ทราบ

ด้วยเมื่อ ณ เดือนภัทรบทมาส ปีมะโรงนักษัตร อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ปี[๒] มีพวกพม่า ๔ คนเข้ามาทางเมืองนครเชียงใหม่ ลงมากับด้วยเจ้านายและขุนนางเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง ซึ่งลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามครั้งนั้น ถึงกรุงเทพพระมหานคร ขึ้นพักอยู่ที่วัดราชาธิวาส เป็นพระอารามน้อย ขึ้นกับวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง จึงขึ้นไปหาพระสงฆ์ในพระอารามนั้นเล่าความให้ฟังว่า มาเพื่อจะพบพระสงฆ์ที่เป็นใหญ่ในพระพุทธศาสนา พระสงฆ์ในพระอารามนั้นจึงพาตัวมายังสำนักเรา ณ วัดพระเชตุพน พม่า ๔ คนจึงแจ้งว่า

(๑) ลิขิตนี้เข้าใจกันว่า เป็นพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๒) พ.ศ. ๒๓๙๙

คน ๑ ชื่องะซวยชี่ คน ๑ ชื่องะซวยมอง คน ๑ ชื่องะคลา คน ๑ ชื่องะทวย และว่าเจ้าแผ่นดินกรุงอังวะให้เข้ามานมัสการสมเด็จพระสังฆราช ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในพระพุทธ-ศาสนา ณ กรุงสยาม และได้ยื่นหนังสือให้แก่เราเป็นอักษรพม่าฉบับ ๑ และได้ถวายไทยธรรม คือ ประคำกาเยนยางไม้ใหญ่ ๒๙ สาย เล็ก ๑๐ สาย รวม ๓๙ สาย หีบกำมะลอ ๑ กล่อง อย่างเงี้ยวใหญ่ ๒ เล็ก ๒ รวม ๔ โอลายอย่างเงี้ยว ๒ แหนบ ๒ กระจก ๑ เป็นของ ๘ สิ่ง ให้แก่เรา กับไทยธรรมอื่นอีก คือกล่องอย่างเงี้ยว ๔๔ โอลายอย่างเงี้ยว ๔๔ แหนบ ๔๔ กระจก ๔๔ ได้ถวายพระเถรานุเถระอื่นอีก ๔๔ รูปแล้ว เราทั้งหลายพร้อมกันได้กระทำอนุโมทนาให้ต่อหน้าพม่า ๔ คน ในวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำนั้นแล้ว

เราจึงได้หาล่ามพม่ามาให้อ่านแปลหนังสือนั้นออกเป็นภาษาไทย ก็ได้ความไพเราะวิจิตรด้วยกิตติคุณการสรรเสริญเจ้าแผ่นดินกรุงอังวะมหาราชธานีในแดนพม่า ฟังก็น่าเพลิดเพลิน เราจึงคิดว่า ถ้าคนเหล่านี้เป็นคนผู้ซึ่งมีอิสริยยศบรรดาศักดิ์ในเมืองใหญ่ใช้เข้ามาจริง เราก็มีความประสงค์เพื่อจะให้ท่านผู้ที่ใช้เข้ามานั้น ได้เชื่อด้วยสลักสำคัญเป็นแน่นอน ว่าผู้ที่รับใช้เข้ามานั้นได้มาถึงเราแล้วจริง หนังสือกับสิ่งของไทยธรรมได้มอบให้แก่เรา และถวายแก่พระเถรานุ-เถระอื่น ๆ ตามจำนวนของนั้นตามบังคับมาแล้วจริง เราจึงรจนาการลิขิตนี้มาให้เป็นสำคัญ ถ้าท่านผู้ใช้มามีตัวจริงแล้ว เราขออวยพรอนุโมทนาถึงท่านด้วยปรารถนาความเจริญอายุ วรรณ สุขะ พละ ปฏิภาณ และสวัสดิมงคลผลอย่างอื่น ๆ และความประสงค์สิ่งไรของท่านซึ่งเป็นกุศลไม่มีโทษ จงสำเร็จทุกประการเทอญ

เพราะเราได้รับธรรมบรรณาการความรำพันพรรณนามาถึงเจ้ากรุงอังวะ เป็นมหาราชกษัตริย์ และสรรเสริญสมบัติทั้งพระเกียรติยศธรรมคุณต่าง ๆ ยืดยาวนักหนา เราก็ควรจะต้องกล่าวความในกรุงสยามประเทศนี้ แสดงออกไปเป็นปฏิบรรณาการตอบแทนให้ท่านฟังบ้าง แต่ปกติไทยชาวกรุงสยามประเทศนี้ย่อมรู้ประมาณในทางกถา ความใด ๆ ถึงจะจริงแท้ แต่ถ้าเป็นความไกลตาเห็นว่าเป็นคนไกล ๆ จะเชื่อยาก ก็ไม่อยากกล่าวยืดยาวไป ด้วยเห็นว่าไม่มีประโยชน์ และคำยกยอว่ากษัตริย์มหาสมมติราชวงศ์ อสัมภินขัตติยพงศบริสุทธิ์มาเนื่อง ๆ ในพระบาลีและอรรถกถาฎีกาต่าง ๆ นั้น คนทั้งปวงชาวประเทศต่าง ๆ ได้ทราบทั่วกันว่า เป็นคำยกย่องของคนโบราณใช้ในมัธยมประเทศที่ได้รู้อยู่บัดนี้ว่าฮินดูสถาน เพราะบาลีเป็นของสัง-

คายนาในมัธยมประเทศนั้น และอรรถกถาฎีกาก็เป็นคำกล่าวแก้บาลี แต่การในมัธยมประเทศไม่ได้ว่าด้วยการประเทศอื่น ๆ และคนบางพวกในประเทศนั้นได้ชื่อว่ากษัตริย์ เพราะเนื่องด้วยขัตติยชาติตามเชื้อชาติสืบตระกูลเป็นลำดับมาดังนี้ ชาติอื่นคือ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร จัณฑาลเนสาทปุกุสเป็นต้น ซึ่งถือกันต่าง ๆ ในประเทศนั้น และคนที่ใช่ชาติกษัตริย์ เดิมจะชื่อว่ากษัตริย์ด้วยเป็นเจ้าแผ่นดินก็หาไม่ และเจ้าแผ่นดินในประเทศนั้น คนทั้งหลายย่อมนับถือให้ได้ราชาภิเษกเฉพาะแต่ขัตติยชาติเป็นธรรมเนียมมา ชาติอื่นแม้มีอำนาจว่าการแผ่นดินก็ไม่ได้ราชาภิเษก แต่ถ้าจะว่าโดยธรรมวงศ์แล้ว แม้นถึงในประเทศอื่น ผู้ที่ได้ครอบครองราชสมบัติเป็นเจ้าแผ่นดินในประเทศนั้น ๆ เมื่อประพฤติถูกต้องตามมูลนิติขัตติยธรรมเหมือนกษัตริย์ในมัธยมประเทศ ซึ่งเป็นต้นแบบแผนอย่างกฎหมายบ้านเมืองต่าง ๆ สืบมา ก็จะพึงกล่าวได้บ้างโดยที่ตั้งอยู่ในธรรมวงศ์ของกษัตริย์ แต่ก็หาสู้ต้องการนักไม่ ด้วยชื่อว่ากษัตริย์ขัตติยนี้ เมื่อความดีมีอยู่แล้ว ก็เป็นความดี และข้อซึ่งว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ๆ มีชาติบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์เจือปนนัก ไม่เจือปนมาแต่ต้นเดิมนั้น ถึงจะว่าจริงก็เป็นการไกลห่างล่วงมาแล้วนาน ก็เชื่อยาก จะเอาเป็นประมาณไม่ได้ ด้วยว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง มีความแปรปรวนยักย้ายไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น คำเกิน ๆ เช่นนี้ เราจะขอยกเสียไม่เลียนตามว่าตาม ซึ่งไม่ว่านั้นเพราะจะเห็นว่า พระเจ้ากรุงสยามของเราต่ำตระกูลกว่าเจ้านายในกรุงอังวะบัดนี้นั้นก็หามิได้ ด้วยว่าต้นเชื้อวงศ์ในประเทศพม่าและไทย ซึ่งใกล้เคียงกัน ก็มีสืบมาในพระราชพงศาวดาร และคำให้การคนไปมาอยู่เนือง ๆ ความจริงอย่างไรก็ย่อมแจ้งแก่คนทั้ง ๒ ประเทศที่พอใจพึ่งโดยจริงอยู่ด้วยกัน จะขอว่าแต่การที่ควร อันนี้เป็นธรรมเนียมคนทั้งปวง ทุกประเทศย่อมนับถือเจ้านายที่มีชาติภาษา และตระกูลจารีต ถือธรรมลัทธิเสมอกันมากกว่าชาติอื่นภาษาอื่น เพราะฉะนั้น ฝ่ายข้างกรุงสยามนี้ ถึงเมื่อบ้านเมืองได้เป็นระส่ำระสายยักย้ายไป ต้องอยู่ในอำนาจชาติอื่นภาษาอื่น และได้ความลำบากยากเข็ญซึ่งเป็นมาแล้วแต่หลัง ดังครั้งจุลศักราช ๑๑๒๙ ปี(๑) นั้นก็ดี ก็ยังได้รวบรวมประดิษฐานราชตระกูลมีเจ้านายที่สมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎรทั้งปวงนับถือวงศ์ตระกูลและคุณธรรมแต่เดิมมานั้นขึ้นดำรงรักษาพระราชอาณาจักรเป็นพระเจ้าแผ่นดินเอกราช ไม่ต้องพึ่งเมืองอื่นครอบครอง

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๐

แผ่นดินสืบมา แลพระราชวงศ์นี้มิใช่โจรราชอาณาจักร คือใคร กล้าแข็งกว่าผู้อื่น แล้วก็ขึ้นเป็นใหญ่โดยกำลังพลานุภาพเท่านั้น อันพระราชวงศ์นี้เป็นพระบรมวงศ์มหาราชอาณาจักร ดำรงราชตระกูลมาด้วยความยินดียอมพร้อมเพรียงแห่งคนทั้งปวง ซึ่งได้รับพระเดชพระคุณ และนับถือสืบมาในราชตระกูล และอมัจจตระกูลสืบมาได้ ๔ ลำดับพระเจ้าแผ่นดิน นับการก็เกือบได้ ๑๐๐ ปีมาแล้ว พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามพระองค์นี้ เป็นบรมนัดดาธิราชของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม พระองค์เป็นปฐมพระบรมราชวงศ์นี้ และเป็นพระบรมราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ซึ่งได้เถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์มาเป็นที่ ๒ และเป็นบรมกนิษฐาธิราชของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ซึ่งได้เถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์มาเป็นที่ ๓ และพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามพระองค์นี้ ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ ไม่มีคนตระกูลอื่นขัดคั่นแทรกแซงให้เสื่อมทราม เสวยราชสมบัติมาได้ ๗ ปีทั้งปีนี้ เมื่อก่อนยังไม่ได้เสวยราชสมบัตินั้น พระองค์ก็ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอันมาก บัดนี้ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ได้ดำรงรักษาสยามราช-อาณาจักรทั้งประเทศราชทั่วทุกทิศ ให้มีความสุขสำราญโดยราชวิธานกิจนั้น ๆ และได้ทรงอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง ให้มีอิสริยยศ บริวารยศ โดยฐานานุศักดิ์ และทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองดำรงอยู่เป็นปกติ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ทรงอุปถัมภ์พระภิกษุสงฆ์สามเณรทั้งปวงโดยสมควรแก่ศีลคุณสุตคุณ พระนครนี้ก็เจริญรุ่งเรืองเป็นสุขสำราญ นิราศอุปัทวอันตราย

อนึ่งเพราะคำซึ่งมีมาในหนังสือว่า พม่าซึ่งมาครั้งนี้มานมัสการพระสังฆราชซึ่งเป็นพระมหาเถรเจ้า เป็นประธานในพระพุทธศาสนาในสยามประเทศนี้ และพม่าพวกซึ่งมาครั้งนี้หาได้พบพระมหาเถระที่เรียกชื่อดังนั้นไม่ ก็ด้วยเหตุนั้นท่านผู้ใช้มาจะเข้าใจว่าในกรุงสยามบัดนี้การพระพุทธศาสนาจะไม่มีผู้ใหญ่บังคับบัญชา เพราะฉะนั้น จะขออธิบายชี้แจงมาให้ทราบด้วยตำแหน่งพระสังฆราชนั้น เดิมแต่ก่อนอย่างธรรมเนียมในสยามประเทศนี้และเมืองอื่น ๆ ใกล้เคียงกัน บรรดาเป็นเมืองมีพระสงฆ์อยู่เป็นที่นับถือโดยปกติ คนในพื้นบ้านเมืองนั้นย่อมมีจารีตมา คือพระมหาเถระเจ้าองค์ใด ซึ่งพระเถรานุเถระผู้น้อยผู้ใหญ่ เจ้าหมู่ เจ้าคณะในพระพุทธศาสนาเป็นอันมากพร้อมใจกันนับถือบูชา เป็นผู้ประกอบด้วยศีลและปัญญาศรัทธาธิคุณควร

จะเป็นประธาน ที่พึ่งแก่พระสงฆ์ ทั้งปวงและราชตระกูล ทั้งราษฎรในการสั่งสอนแนะนำให้ปฏิบัติการกุศล ในพระพุทธศาสนาได้ด้วยดีแล้ว ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพร้อมกับความคิดท่านเสนาบดี ก็ย่อมแต่งตั้งพระมหาเถรเจ้าองค์นั้น ให้มีอิสริยยศบรรดาศักดิ์อย่างใหญ่อย่างสูงกว่าพระสงฆ์ทั้งปวง เรียกนามว่าพระสังฆราชเยี่ยงอย่างนี้มีมานาน ครั้นเมื่อถึงรัชกาลแผ่นดินปัจจุบันนี้ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามได้ทรงสังเกตการเก่าที่มีมาในพระบาลีอรรถกถาโดยละเอียด แล้วทรงปรึกษาด้วยพระสงฆ์เถรานุเถระผู้รู้ปริยัติธรรมและนักปราชญ์ราชบัณฑิตเป็นอันมาก เห็นพร้อมกันว่า คำว่า ราชา นี้ไม่ควรจะใช้เป็นชื่ออันควรจะเรียกจะให้แก่บรรพชิตอื่น นอกจากองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเลย เพราะในบาลีและคัมภีร์อรรถกถาฎีกาใช้แต่พระนามสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว เรียกบางแห่งว่าธรรมราชา ถึงฤๅษีมุนีนอกจากพระศาสนาจะชื่อราชิสีก็มีแต่พระเจ้าทัฬหเนมีพระเวสสันดรเป็นต้น ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินมาแต่ก่อน แล้วออกทรงผนวชจึงได้นามเดิมมาเรียกบ้าง อย่างในจักกวัตติสูตรและชาดกว่าราชฤๅษี แต่ในพระพุทธศาสนาแล้วถึงท่านที่เป็นเจ้าแผ่นดินมาแต่เดิม อย่างพระเจ้ามหากบินราช พระเจ้าภัททิยราช พระเจ้าปุกกุสาติราชเป็นต้น เมื่อได้ออกทรงบรรพชาแล้ว มีแต่นามว่าพระมหากบินเถระ พระภัททิยเถระ พระปุกกุสาติภิกษุ ไม่ได้ปรากฏนามว่าราชาเลย ตั้งแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานมาแล้ว ถึงพระมหากัสสป พระสัพพกามีเถระและพระโมคคัลลีบุตรติสเถระ ซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในการปฐม ทุติย ตติย สังคายนาก็ดี พระมหินทเถระ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช ออกไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปก็ดี ก็ไม่ได้เรียกว่าสังฆราชเลย เพราะฉะนั้น จึงพร้อมกันให้ยกตั้งนามว่าสังฆราชนั้นเสีย ไม่ได้ตั้งท่านองค์ใดเป็นที่พระสังฆราชเลย และในการแรกตั้งแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระบรมวงศ์เธอพระองค์หนึ่ง เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม พระองค์เป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์นี้ เป็นกนิษฐาธิบดีของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ซึ่งได้เถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์มาเป็นที่ ๒ ได้ทรงผนวชในพระพุทธศาสนาแต่ทรงพระเยาว์มาจนทรงพระเจริญพระชนม์ได้ ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามพระองค์นี้ เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่นั้นได้ทรงศึกษาอักขรวิธีและพุทธวจนะและวิชาการคดีโลกอื่น ๆ ในสำนักแห่งพระบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นมา ครั้นเมื่อได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงปรึกษาด้วยพระบรม

วงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ และพร้อมด้วยอนุมัตยาภิชฌาศัยแห่งพระเถรานุเถระเจ้าหมู่เจ้าคณะทั้งปวงด้วยกันแล้ว ได้สถาปนาพระบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ให้มีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่ากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นพระสมณุตมมหาสังฆปรินายกอันใหญ่ยิ่งกว่าสงฆบริษัททั่วทั้งสกลราชอาณาจักร กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเจ้านั้น จึงได้ทรงจัดแจงมอบคณะฝ่ายเหนือให้ขึ้นแก่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สถิต ณ วัดสุทัศนเทพวราราม คณะฝ่ายใต้ให้ขึ้นแก่สมเด็จพระวันรัต สถิต ณ วัดอรุณราชวราราม คณะกลางคือพระสงฆ์ในเขตแดนพระนครนี้ แบ่งกันบังคับว่ากล่าวเป็น ๓ คณะ คือขึ้น ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามโดยมาก ขึ้นในพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ สถิต ณ วัดบวรนิเวศวรวิหารบ้าง ขึ้นแก่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สถิต ณ วัดมหาธาตุบ้างตามที่คุ้นเคย กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ได้เสด็จดำรงอยู่ได้ ๓ พรรษา ก็ทรงพระประชวรสิ้นพระชนม์ล่วงไป ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม จึงโปรดฯ ให้จัดแจงการถวายพระเพลิงพระศพ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเสร็จแล้ว ก็ยังทรงพระอาลัยถึงยิ่งนัก จึงได้โปรดฯ ให้ประดิษฐานพระอัฐิธาตุไว้ ณ ตำหนักซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้น ได้เสด็จอยู่เหมือนยังมีพระชนม์ มิได้ทรงตั้งแต่ง ท่านผู้ใด เป็นที่สังฆราชต่อไป อีกเลย แต่มีท่านที่เป็นมหาเถระผู้ใหญ่ เป็นเจ้าคณะทั้ง ๕ ว่ากล่าวตามคณะ ๆ จนบัดนี้ ฝ่ายเราเป็นเชฏฐันเตวาสิกในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส จึงได้ปฏิบัติเฝ้าพระอัฐิและรักษาหมู่คณะอยู่ ณ พระอารามนี้ ตามอย่างเมื่อกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสยังทรงพระชนม์อยู่ เพราะฉะนั้น เมื่อพม่า ๔ คน มาถึงวัดราชาธิวาส ไต่ถามพระสงฆ์ว่าจะมาหาพระสังฆราช พระสงฆ์ในพระอารามนั้นจึงได้พาพวกพม่ามายังสำนักเรา ณ วัดพระเชตุพน ซึ่งเคยเป็นที่สถิตแห่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้นดังนี้ และการพระพุทธศาสนาในกรุงสยามนี้ ถึงจะไม่มีสมเด็จพระสังฆราชตามอย่างเดิม เจ้าหมู่เจ้าคณะทั้ง ๕ ก็มีสมัครสโมสรพร้อมกันปรึกษาว่ากล่าวการทั้งปวง ให้เรียบร้อยเป็นปกติ การปฏิบัติเล่าเรียนก็บริบูรณ์อยู่ทุกประการ

และแต่ก่อนมาจนบัดนี้ คนชาวกรุงสยามประเทศนี้ได้รู้ทั่วกันมานานว่าพม่าเป็นข้าศึกกับไทย เมื่อก่อนแต่นี้ไปภายหน้าใน ๒๐๐ ปีลงมา พม่าได้กล่าวโทษไทยว่าเป็นอย่างไรกับพม่านั้น การที่จริงที่แท้อย่างไรในคำนั้นก็ดี พม่าได้ทำกับเมืองไทยอย่างไรก็ดี การทั้งปวงนั้นก็แจ้งอยู่กับใจของไทย และบุตรหลานของไทยที่ตกอยู่ ณ เมืองพม่า หรือแต่ตัวพม่าที่เป็นคน

ซื่อสัตย์มักสืบสาวการโบราณรู้เรื่องราชพงศาวดารแต่ก่อนอันจริงนั้นทุกประการแล้ว อย่าให้เราผู้เป็นสมณะต้องกล่าวถึงความบ้านเมืองแต่หลังนั้นเลย ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงสยามแต่ก่อน ๆ ครั้งนี้ขึ้นไปนั้น มีพวกพม่าได้เข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานครหลายครั้งแล้ว มาอวดอ้างว่าเป็นขุนนางทูตพระเจ้าแผ่นดินและเสนาบดีพม่าใช้มาบ้าง ว่าตัวเป็นคนมีชาติมีตระกูลเป็นเชื้อเจ้านายบ้าง เข้ามาขอเจริญทางพระราชไมตรีผูกพัน ๒ พระนครให้เป็นทองแผ่นเดียวกันบ้าง หรือว่าจะหนีภัยข้างเมืองโน้นมา หรือขอให้ช่วยตัวด้วยกำลังอื่น ๆ บ้าง และการที่คนเหล่านั้นให้การไว้อย่างไร ครั้นสืบฟังไปการก็เป็นอย่างอื่นเป็นเท็จแท้ไม่เป็นจริงดังนั้น ภายหลังมามีพม่าบางพวกบางคนเข้ามาอีก มาพูดจากันต่าง ๆ เช่นนั้นอีก ก็ไม่มีใครเชื่อฟัง ผู้มีบรรดาศักดิ์ย่อมมีความสงสัยว่าเป็นคนสอดแนม เที่ยวสืบข่าวการบ้านเมือง หรือหลอกลวงจะเอาลาภผลรางวัลด้วยเล่ห์กล ท่านจึงจับตัวกักขังไว้บ้าง จองจำทำโทษเสียบ้าง มิได้ปล่อยให้ไปมาตามสบาย ครั้นข่าวนี้ทราบออกไปในเมืองพม่า คนในเมืองพม่าถึงเป็นคนดีมีศรัทธาซื่อตรงประสงค์จะเข้ามาเที่ยวนมัสการพระเจดีย์และทำบุญให้ทานด้วยเห็นแก่พระพุทธศาสนาฝ่ายเดียว ไม่เกี่ยวข้องด้วยราชการบ้านเมืองก็ดี ก็มีความสะดุ้งเกรงกลัวจะต้องกักขังตัวไว้ จึงหาได้ไปมาถึงกันไม่นานแล้ว แต่บัดนี้พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามพระองค์นี้ ทรงพระกรุณาเมตตาแก่คนชาติมนุษย์ทุกประเทศที่ถือพระพุทธศาสนาตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา ก็มาทรงพระราชดำริว่า เมืองต่าง ๆ ที่เป็นข้าศึกมาแต่ก่อนก็สงบเงียบมาช้านานแล้ว คนชาติอื่นภาษาอื่นที่ถือพระพุทธศาสนาถูกต้องกัน คือพระสงฆ์สามเณรและคฤหัสถ์ จะเที่ยวชนบทจาริกแสวงหาข้อปฏิบัติและนมัสการพระเจดีย์ โดยความประสงค์ประโยชน์ชาติหน้าก็ดี หรือลูกค้าวาณิชเที่ยวค้าขายหมายผลประโยชน์ชาตินี้ก็ดี เมื่อไม่มีข้อเหตุต่าง ๆ ขัดขวางต่อการแผ่นดิน มาตามตรงไปตามตรงแล้ว ก็ทรงพระมหากรุณาโปรดให้สำเร็จความประสงค์ของคนพวกนั้น จะมาก็ให้มา จะไปก็ให้ไปตามสบาย ไม่ได้ห้ามหวงยุดหน่วงเอาตัวไว้ และครั้งนี้เราได้เห็นพม่าพวกนี้เป็นคนถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน เราได้ให้ล่ามไต่ถามพูดจาฟังดู ก็เห็นว่าไม่มีความเกี่ยวข้องขัดขวางการแผ่นดินแต่อย่างหนึ่งอย่างใด เราจึงได้รับรองโดยปกติตามวิสัยสมณะ และได้รับไทยธรรมของท่านโดยหารังเกียจมิได้ดังว่ามาแล้วแต่หลัง

อนึ่งเราขอแจ้งความมาให้ท่านเชื่อว่าในกรุงเทพมหานครบัดนี้ พระพุทธศาสนาก็รุ่งเรืองดำรงอยู่ พระเถรานุเถระผู้ทรงคุณธรรมครอบครองหมู่คณะสั่งสอนพระสงฆ์สามเณรและคฤหัสถ์ให้เล่าเรียนพระคัมภีร์ใหญ่น้อยและได้ตั้งอยู่ในข้อปฏิบัติบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ ก็มีอยู่มากทั้งภายในภายนอกพระนคร และคัมภีร์พระพุทธวจนะ คือบาลีอรรถกถาฎีกาทั้งปวงก็มีบริบูรณ์ในกรุงเทพมหานครนี้ เราทั้งหลายคือพระภิกษุสงฆ์ขออนุโมทนาเจริญเมตตาอวยพรมาถึงท่าน ขอท่านจงมีความสุขสวัสดิ์เจริญและประกอบด้วยความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยให้มั่น จงบำเพ็ญการกุศลทานศีลภาวนาสัมมาปฏิบัติ เพื่อเป็นอุปนิสัยแก่ทางสุคติสวรรค์นฤพาน ให้บริบูรณ์ทุกประการเทอญ

ลิขิตมา ณ วันฯ ปีมะเส็ง นักษัตร นพศก

พม่ามาครั้งนั้นก็ไม่ได้พระราชทานเบี้ยเลี้ยงเสบียงอาหาร อยู่นานมาอดอยากเข้า ก็เที่ยวขอเงินที่พระราชาคณะวัดใหญ่เลี้ยงชีวิต ครั้นได้หนังสือตอบแล้ว ก็โดยสารเรือพวกลูกค้าเมืองเชียงใหม่กลับไป

ทูตฝรั่งเศสไปเมืองเขมรและเมืองญวน

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำ[๑] มองติคนีเข้ามาเฝ้ากราบถวายบังคมลากลับไป ความในข้อสัญญาและการที่รับรองทูตนั้นแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว มองซิเออร์มองติคนี ราชทูตฝรั่งเศสว่า จะไปทำหนังสือสัญญาที่เมืองเขมรเมืองญวนนั้น ไม่มีล่ามญวนล่ามเขมร ขอล่ามญวนล่ามเขมรที่กรุงออกไป จึงโปรดฯ ให้พวกญวนเข้ารีต ๒ คน เขมรล่าม ๒ คนไปด้วยมองซิเออร์มองติคนี ไปแวะที่เมืองจันทบุรี ขึ้นไปหาพระยาวิชยาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองวันหนึ่งแล้วก็กลับใช้จักรไปถึงเมืองกำปอด เมื่อ ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ[๒] มองซิเออร์มองติคนีได้ส่งหนังสือโครงข้อสัญญา และหนังสือมองติคนีให้ออกญาเสนาอันชิตส่งขึ้นไปเมืองอุดงมีไชย องค์พระหริรักษ์ทราบแล้ว มีหนังสือให้ฟ้าทะละหะ พระยาจักรี พระยากลาโหมกับขุนนางอีก ๑๕ คน ลงมาต้อนรับรองยินดีมองติคนีที่เมืองกำปอด

(๑) วันที่ ๑๙ กันยายน
(๒) อาทิตย์ ที่ ๕ ตุลาคม

ความในหนังสือนั้นว่า เมืองเขมรเป็นเมืองน้อย อยู่ในบำรุงกรุงสยาม จะอาจทำสัญญาไปแต่ลำพังไม่ได้ หนังสือสัญญานั้นจะขอเอาไว้ส่งเข้าไปปรึกษาที่กรุงเทพมหานครก่อน แล้วองค์พระหริรักษ์จะได้มีหนังสือถวายไปถึง สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอภายหลัง จะทำเดี๋ยวนี้ไม่ทัน ฝากของไปถวายสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอบ้างเล็กน้อย

มองติคนีอยู่ได้ ๘ วันรับสิ่งของถวาย แล้วไล่ล่ามญวน ล่ามเขมรขึ้นเสียที่เมืองกำปอด รับบาทหลวงเกลามิสซึ่งอยู่ที่เมืองเขมรลงเรือไปด้วย แล้วก็ใช้จักรลงไปอ่าวตุรน คลื่นลมว่าวจัดนัก ลงใบมิได้ ก็ข้ามไปเมืองสิงคโปร์ตัดขวางลมลงไปเกาะมนิลา จึงไปถึงอ่าวตุรนเมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ(๑) นายเรือกัสตินัศที่ล่วงหน้าลงมาก่อน แจ้งแก่มองติคนีว่า ต้องเดินทางอ้อมเหมือนกัน ต่อ ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๒ ค่ำ จึงไปถึงปากน้ำเมืองเว้ ได้ให้ขุนนางถือหนังสือไปส่งที่ด่านญวน นายด่านไม่รับ เอาหนังสือวางไว้ที่ด่านแล้วกลับลงมาเรือ รุ่งขึ้นนายด่านให้ขุนนางญวนเอาหนังสือลงมาคืนที่กำปั่นรบ กำมะดันสั่งให้จับขุนนางญวนไว้ แล้วเรือพวกญวนก็หนีกลับเข้ามาในปากน้ำ แล้วกำมะดันสั่งให้จับขุนนางญวนกับหนังสือลงมาเรือโบตขึ้นไปส่งที่ฝั่ง นายเรือโบตเห็นญวนจัดแจงการสู้รบก็กลับมาเรือ กัสตินัศกำมะดันจะสู้รบก็ไม่ได้ ด้วยปากน้ำตื้นเข้าไม่ถึง ก็ใช้จักรมาอ่าวตุรน ก็ไม่มีญวนลงมาไต่ถามว่ากระไร

อยู่ได้ ๒ วัน มีขุนนางญวนเอาหนังสือมองติคนี ที่ส่งไปไว้ปากน้ำเมืองเว้นั้นกลับมาคืนอีก ว่าไม่มีผู้ใดแปล กัปตันนายกำปั่นเห็นว่าญวนดูถูก ไม่รับหนังสือจริง แล้วเห็นญวนเรียกทหารขึ้นป้อมจะรบ จึงได้คิดหักกำลังญวนลงเสียก่อน จึงสั่งให้ทหารยิงปืนขึ้นไปที่ป้อมญวนก็แตกหนีไป จึงให้ทหารไปอุดชนวนปืนใหญ่เผารางเสีย ๖๐ บอก แล้วเอาน้ำล้างดินปืนในตึกดินเสีย ๕ หลัง ญวนยกทัพมาจะแย่งเอาป้อม พวกทหารในกำปั่นก็ยิงเอาหนีไปอีก พอกำปั่นรบชื่อกาปริสิเออเชอไปถึงเข้าอีกลำ ๑ กำมะโดด ก็มีหนังสือขึ้นไปถึงเจ้าเมืองกวางหนำ เจ้าเมืองกวางหนำมีหนังสือมาว่า ได้ส่งต้นหนังสือไปถวายเจ้าเวียตนามแล้ว เจ้าเวียตนามให้ตอบมาว่า มีน้ำใจจะทำไมตรีกับฝรั่งเศส ครั้นมองติคนีไปถึงแล้ว มีขุนนางญวนมาบอกว่าเจ้าเวียตนามจะให้ขุนนางผู้ใหญ่ลงมาทำหนังสือสัญญาด้วย

(๑) อาทิตย์ ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์

อยู่ได้ ๓ วันมีเจ้าองค์ ๑ ขุนนางผู้ใหญ่ ๔ คน ลงมาที่เมืองกวางหนำ ญวนเชิญมองติคนีขึ้นไปปรึกษาด้วยการจะทำหนังสือสัญญาที่เมืองกวางหนำ ขุนนางญวนจึงว่า เมืองญวนไม่เคยทำหนังสือสัญญาแก่ผู้ใด สินค้าสิ่งไรก็ไม่มี ที่คลองน้ำใหญ่ๆ เรือลูกค้าเข้าไปได้ก็ไม่มี ถึงทำหนังสือสัญญาก็ไม่เป็นประโยชน์สิ่งไร มองซิเออร์มองติคนีตอบว่า มิใช่จะทำหนังสือสัญญาการค้าขายแต่สิ่งเดียว การบ้านเมืองก็มีอีกหลายข้อ คือ ญวนจับเอาพระสังฆราชบาทหลวงฝรั่งเศสไม่มีผิดสิ่งไร ก็เอาไปฆ่าเสียหลายคน และคนที่เข้ารีตก็ต้องซ่อนตัว ถ้ารู้ว่าเข้ารีตแล้วก็ต้องตาย ขุนนางญวนจึงว่าจะขอทำสัญญาแต่เป็นไมตรีกันทั้งสองฝ่าย ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน มองติคนีไม่ยอม ขุนนางญวนจัดโต๊ะมาเลี้ยง มองติคนีก็ไม่กิน แล้วมองซิเออร์มองติคนีก็ลามาลงเรือ แล้วมองซิเออร์มองติคนีก็ใช้จักรไปทั้ง ๓ ลำ จะไปเมืองจีนก็ไม่ได้ ต้องไปเมืองสิงคโปร์ก่อน แลที่อ่าวตุรนนั้นกว้างใหญ่ มีช่องเข้าออกแต่จำเพาะ ในอ่าวตุรนนั้นมีปากน้ำเล็กๆ เข้าไปเมืองกวางหนำ เมืองกวางหนำนั้น เดินไปเมืองเว้ใกล้ทางเดินเร็วเพียง ๓ วัน ญวนทำป้อมไว้ที่ปากช่องเข้าไป ๒ ป้อม ในอ่าวนั้นเป็นที่ไว้กำปั่นเรือรบต่างๆ ของญวน เป็นที่บังคลื่นบังลม หนทางนั้นต้องเดินด้วยเท้า จะไปด้วยช้างม้าไม่ได้ คนถือหนังสือเจ้าเวียตนามตั้งโรงไว้เป็นระยะวิ่งส่งถึงกันจนตลอดเมืองเว้ ถ้ามีราชการสิ่งไรก็ได้ทราบโดยเร็ว ที่เมืองไซ่ง่อนก็ทำเหมือนกัน ที่ไปม้าได้ก็ให้ควบม้าวิ่งส่งถึงกัน

หนังสือองค์พระหริรักษ์ถึงพระเจ้านโปเลียนที่ ๓

ฝ่ายที่เมืองเขมรนั้น เมื่อ ณ เดือน ๑๒ นั้น องค์พระหริรักษ์ ได้มีหนังสือไปด้วยกำปั่นของพระหริรักษ์ ไปส่งมองซิเออร์มองติคนีที่เมืองสิงคโปร์ ใจความว่า

(หนังสือองค์พระหริรักษรามหาอิศราธิบดี เป็นเจ้าตั้งแต่พงศ์เผ่าสาวดาน[๑] ตั้งแต่เดิมหลายแผ่นดินมา ทรงราชดำรงเมืองเขมรทั้งสิ้นตามธรรมเนียมแต่ก่อนมา บัดนี้ตูพอพระทัยรักใคร่นับถือมหาราชพระบรมนาโปเลออนคำรบ ๓ เป็นเจ้านครฝรั่งเศส ก็อยากใคร่ชี้บอกใจรักซื่อตรงกับเธอ ด้วยตูเป็นเจ้าเมืองเขมร ใช้มองติคนีแวะเข้ามาเยี่ยมนั้นมีจิตยินดีนัก ได้ใช้ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมร ๓ คน กับขุนนางรอง ๑๕ คนออกมารับยินดี ณ เมืองกำปอด ด้วยเมื่อปีก่อนหลายปีมาแล้ว บรรดาบาทหลวงฝรั่งเศสไปอยู่เมืองเขมรได้บอกตูผู้เป็นเจ้าเมืองเขมร

---

(๑) พงศาวดาร ?

สรรเสริญว่าเจ้าฝรั่งเศส ชาติฝรั่งเศส ถือเพศมีใจเอ็นดูทุกประเทศทั้งปวงมิได้เบียดเบียนชาวต่างประเทศให้ขาดประโยชน์ มีแต่ช่วยทำนุบำรุงทุกประเทศให้เขามีประโยชน์ ได้ความสุขสบายใจเจ้าฝรั่งเศสดีไม่เหมือนประเทศชาติฝรั่ง แขกทั้งปวง คิดแต่เบียดเบียนให้เสียประโยชน์เขา ตูเจ้าเมืองเขมรได้ยินดังนั้น ก็มีใจยินดีอยากจะผูกไมตรีกับเจ้าเมืองฝรั่งเศส จะมีประโยชน์ไมตรียืดยาวต่อไป นครก็จะได้กว้างขวางมีประโยชน์แก่ราษฎรเป็นอันมาก จึงได้ให้บาทหลวงฤทราวิเรมดอกตีมิชะเบะดานสารา (?) ทำเป็นหนังสือชี้บอกใจรักใคร่ ถวายงาช้าง ๔ กิ่ง นอระมาด ๒ ยอด รงหนัก ๕๐ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ พริกไทยหนัก ๕ หาบ มาให้เจ้าฝรั่งเศส ข้อความนั้นก็หายไปหลายปีไม่ได้รับตอบ บัดนี้ถวายผ้าเขมร ๔ ผืน งาใหญ่ ๔ กิ่ง นี้น้อยนัก พอแต่ให้เห็นใจ จะถวายมามากด้วยมองติคนี้ว่าไปพูดไมตรีกับเมืองญวน แล้วจะเลยไปเมืองจีน ยังไม่กลับไปเมืองฝรั่งเศส จึงถวายแต่น้อยพอให้เห็นใจ แล้วทูลเจ้าฝรั่งเศสให้ได้รู้ ด้วยเมืองเขมรเดิมเป็นเมืองใหญ่มีเขตแดนกว้างขวาง ครั้นอยู่มาญวนเป็นคนใจร้ายทำไมตรีกับเมืองเขมร เบียดเบียนเอาเมืองเขมรทีละเมือง ๒ เมือง เมื่อครั้งเจ้ายาลองวิวาทกับเจ้าไกเซิน หนีไปพึ่งกรุงเทพมหานคร พบกับบิดาตูเจ้าเมืองเขมรที่กรุงเทพมหานคร ได้เป็นไมตรีกัน ครั้นหนีมาจากกรุงเทพมหานครไปอยู่เมืองพระตะพัง ตั้งทัพรบกับกองทัพไกเซิน บิดาตูอยู่เมืองเขมรได้ให้กองทัพไปช่วยรบจนชนะเจ้าไกเซิน ได้เป็นเจ้าเมืองญวน ให้มาขอเมืองพระตะพัง แต่บิดาตูว่าเมืองพระตะพังมีคุณ ขอเมืองนั้นอย่าให้เอาส่วยและใช้สอยคนเมืองนั้น บิดาตูเห็นว่าเป็นทางไมตรี ก็ยอมยกส่วยและมิได้ใช้สอยคนเมืองนั้น ครั้นนานมาก็เอาเมืองนั้นเป็นเมืองขึ้นญวน ครั้นมาถึงพี่ตูอีก กลับไปพึ่งเจ้ายาลอง ตูไปอยู่กรุงเทพมหานคร บุตรเจ้ายาลองชื่อมินมางได้เป็นเจ้า ให้ขุดคลองตัดเมืองเขมร ตั้งแต่เปียมมาถึงโจฎก ให้ขุนนางราษฎรญวนอยู่ ครั้นพี่ตูตาย ยังอยู่แต่บุตรหญิง เจ้ามินมางทำโทษให้เอาบุตรพี่ตูกับมารดาตู บุตรตู ไปกักขังไว้ที่เมืองไซ่ง่อน ให้ฆ่าบุตรหญิงพี่ตูเสียคน ๑ ให้ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมรและราษฎรแยกย้ายกันไปอยู่เกาะบ้าง ไปอยู่เมืองตังเกียใกล้เมืองจีนบ้าง ราษฎรเขมรทั้งสิ้นรู้ว่าเจ้าเมืองญวนใจร้าย ก็กำเริบฆ่าพวกญวนตายเป็นอันมาก ไปขอตูแก่กรุงเทพมหานครมาเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้เจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ คุมไพร่พลกว่า ๕,๐๐๐ ทั้งปืนใหญ่ปืนน้อย กับเครื่องศาสตราวุธ กระสุนดินดำ เสื้อผ้า เสบียงอาหาร เงินทอง คิดเป็นเงินหลวงเสียหาย

ไปหลายหาบ มาช่วยรบกับญวนยังไม่ได้เมืองเขมรสิ้น ๘ ปี เจ้าญวนให้ขอเป็นไมตรีรับส่งมารดาตู บุตรตู บุตรหญิงพี่ตู และขุนนางมุขมนตรีกับราษฎรที่แยกไปอยู่ทุกเกาะทุกเมือง รวบรวมส่งมาให้ตูทั้งสิ้น แล้วรับยินดีให้ตูเป็นเจ้าเมืองเขมร ให้ตราตั้งเป็นตราญวน ๒ ดวง ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ แล้วสัญญาว่า เมืองเขมรที่ญวนได้ไปเท่าใด จะมอบให้ทั้งสิ้น เจ้าพระยาบดินทรเดชา แม่ทัพคิดกับตูว่าควรรับเป็นทางไมตรีเถิด ด้วยได้มารดา บุตรและหลานกับขุนนางมุขมนตรี บ้านเมืองคืนมาสิ้นแล้ว ก็ได้รับเป็นไมตรีต่อกันแต่ศักราช ๑๒๐๙[๑] ปีมะแม นพศก ต่อมาฝ่ายเมืองซึ่งญวนได้ (สัญญา) ไว้ว่าจะคืนให้ เมืองนั้นก็ไม่ให้มากลับบังคับตู ส่วยก็มิให้เอา เขมรจะทำเป็นเรือเสาใช้ใบไปค้าขายประเทศนอก ก็มิให้เข้าออกเนื้อความเมืองเขมรเช่นนี้ ขอทูลเจ้าฝรั่งเศสให้รู้คิดแต่ญวน เอาเมืองเขมรไปเป็นเมืองญวน เมืองดงหน่าย ๑ ญวนเอาไปเป็นเมืองญวนประมาณกว่า ๒๐๐ ปีแล้ว ที่เอาภายหลังนั้น เมืองไซ่ง่อน ๑ เมืองล่องโห้ ๑ เมืองสาแดก ๑ เมืองสมิถ่อ ๑ เมืองโจฎก ๑ เมืองกระมวนสอ ๑ เมืองอุบล ๑ เมืองตึกเขมา ๑ เมืองเปี่ยม ๑ และเกาะสน ๑ เกาะตลาด ๑ ตั้งแต่ปีนี้ต่อไปเบื้องหน้า ถ้าญวนยกเมืองทั้งสิ้นนี้และเมืองใด ๆ ถวายเจ้าฝรั่งเศสนั้น ขอเจ้าฝรั่งเศสอย่าได้รับเอา ด้วยเป็นเมืองเขมรจริงตั้งแต่แม่น้ำเมืองไซ่ง่อนฝั่งข้างตะวันตกจนถึงเมืองเปี่ยม และเกาะทั้ง ๒ ให้คงอยู่เป็นเมืองเขมรเหมือนแต่ก่อน ฝ่ายฝั่งตะวันออกแม่น้ำเมืองไซ่ง่อนต่อไปด้วย เมืองทั้งนั้นญวนเอามานานแล้วมิได้วิวาทปรารถนาดอก ให้เจ้าฝรั่งเศสรู้ อย่าให้ตูกับราษฎรเสียประโยชน์ เกิดทุกข์เดือดร้อนคับแค้น เกียรติยศชื่อเจ้าฝรั่งเศสก็จะลือชาปรากฏว่าเป็นคนใจดี ให้มีประโยชน์แก่ประเทศอื่น เขมรกับฝรั่งเศสก็จะได้เป็นไมตรีรักใคร่กัน ค้าขายต่อไปเบื้องหน้า

ได้เขียนหนังสือนี้อยู่มนเทียรตู ณ เมืองอุดงมีชัย แล้วได้ประทับตรา ณ วันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๘[๒] ปีมะโรง อัฐศก ส่งไปเมืองสิงคโปร์

ข้อนี้กล่าวไว้พอให้ทราบสำนวนเขมรเล่น

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ[๓] กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ซึ่งประชวรพระโรคทุลาวะสาสิ้นพระชนม์ ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ[๔] ได้เชิญพระศพกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ๒ พระศพมาลงเรือเอกไชย

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๐
(๒) วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๙
(๓) วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน
(๔) พฤหัสบดี ที่ ๕ มีนาคม

ที่หน้าวัดพระเชตุพน ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เพลา ๒ ยามเศษ จัดเป็นกระบวนแห่ข้ามไปเข้าเมรุผ้าขาวที่หลังวัดอรุณราชวราราม มีการมหรสพ ๒ วัน ๒ คืน ครั้น ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พระราชทานเพลิงพร้อมกันทั้ง ๒ พระศพ

ราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ

ลุศักราช ๑๒๑๙[๑] ปีมะเส็ง นพศก เป็นปีที่ ๗ ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษและพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสเป็นประเทศอันใหญ่ ก็ยังแต่งราชทูตคุมของทรงยินดีเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาเป็นทางพระราชไมตรีด้วย ฝ่ายเราควรจะแต่งราชทูตออกไปตอบแทนคำนับบ้างจึงจะสมควร ทางพระราชไมตรีจะได้สนิทยิ่ง ๆ ขึ้นไป ครั้นจะแต่งเรือให้ทูตออกไปแต่ลำพังก็จะเสียเงินมากนัก จึงได้ว่ากับกงสุลอังกฤษ กงสุลฝรั่งเศสว่า ที่กรุงจะแต่งทูตออกไปกรุงอังกฤษ กรุงฝรั่งเศสบ้าง จะขอพึ่งกำลังให้กำปั่นเข้ามารับจะได้หรือไม่ได้ กงสุลก็มีหนังสือแจ้งความออกไปถึงมินิสเตอร์ว่าการต่างประเทศ มินิสเตอร์ตอบเข้ามาว่า ได้ปรึกษาคอเวอนเมนต์ทราบแล้ว ยอมจะให้เรือรบเข้ามารับ ถ้าทูตออกไปถึงแล้วก็จะรับรองแข็งแรงให้สมพระเกียรติยศ คอเวอนเมนต์อังกฤษมีหนังสือมาให้อัดมิราลที่อยู่ในทะเลจีนจัดกำปั่นรบเข้ามารับทูตไทยลำ ๑

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ[๒] กัปตันโกแกลแฮนคุมเรือรบกลไฟชื่อเยอระเบียนเข้ามารับราชทูตที่กรุงเทพมหานคร ออกไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงลอนดอน ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่เป็นราชทูตนาย ๑ เจ้าหมื่นสรรเพธภักดีข้าหลวงเดิมเป็นอุปทูตนาย ๑ จมื่นมนเทียรพิทักษ์ข้าหลวงเดิมในพระบวรราชวังเป็นตรีทูตนาย ๑ หม่อมราโชทัยเป็นล่าม ๑ จมื่นราชามาตย์ ๑ นายพิจารณ์สรรพกิจ ๑ คุมเครื่องราชบรรณาการ ๒ นาย กับข้าหลวงมีชื่อรวม ๒๗ นาย เชิญพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการ คือราชูปโภค และเครื่องสูง และตัวอย่างสินค้าต่าง ๆ ออกไปเจริญทางพระราชไมตรี สมเด็จพระนางเจ้าเฮอมายิศตีควีนวิคตอเรีย พระเจ้ากรุงบริตาเนีย ราชทูตได้กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพมหานคร เมื่อวันศุกร์เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ[๓]

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๐
(๒) วันที่ ๑๐ กรกฎาคม
(๓) วันที่ ๒๔ กรกฎาคม

สร้างสวนนันทอุทยาน

ครั้นทูตไปแล้วทรงพระราชดำริว่า ที่พระราชวังเดิมพระราชทานให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทอยู่ มีเหตุสิ่งไร ประชวรสิ่งไร จะว่าราชการแผ่นดินไม่ได้แล้ว จะต้องออกนอกราชการก็ไม่มีที่วังจะอาศัยอยู่ จะประมาทกับการมิได้ ไม่ไว้พระราชหฤทัย ด้วยนิสัยพระองค์เป็นปราชญ์ มิได้มีความประมาท จึงให้เจ้าพนักงานซื้อสวนที่ในคลองมอญหลังวัดชิโนรสารามเป็นอันมาก ใช้ชื่อว่า สวนนันทอุทยาน[๑] แล้วโปรด ฯ ให้ช่วยทาสที่มีทุกข์ยากอยู่ตามขุนนางและราษฎรมาเป็นทาสหลวง ให้รักษาสวนอยู่เป็นคน ๑๕๐ เศษ โปรด ฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็นแม่กองทำการ ครั้นสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยถึงแก่พิราลัยแล้ว โปรด ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิททำการต่อไป สร้างเป็นพระราชวังขึ้น มีพระที่นั่งใหญ่น้อย แล้วมีเขื่อนเพชรล้อม มีตึกพระสนม ๑๐ หมู่ ครั้นมาถึงปีฉลูสัปตศก พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ที่วังสวนนันทอุทยาน ก็โปรด ฯ ให้รื้อไปทำวังพระเจ้าลูกยาเธอเสียหลายหมู่ ที่วังนั้นก็เลิกเสียมิให้ทำการต่อไป

ขุดคลองมหาสวัสดิ์

ในปีนั้น[๒] โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยารววิวงศมหาโกษาธิบดี พระศรีสมบัติ จ้างจีนขุดคลองขึ้นตำบล ๑ ตั้งแต่วัดไชยพฤกษมาลา ตลอดออกริมศาลเจ้าสุบินตกแม่น้ำเมืองนครไชยศรี ได้ลงมือขุดเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ[๓] คลองยาว ๖๗๖ เส้น กว้าง ๗ วา ลึก ๖ ศอก สิ้นพระราชทรัพย์กับเงินยายเงิน ซึ่งเป็นท้าวเทพอากรเจ้าตลาด เมื่อถึงแก่กรรมบุตรหลานแย่งทรัพย์มรดกเป็นความกัน เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ท้าวเทพอากรมั่งมีก็เพราะทำตลาด บุตรหลานจะมาแย่งกันมรดกมากนักไม่ชอบ จึงโปรด ฯ ให้เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ ไปขนเอาเงินมาไว้ในพระคลัง ๑.๐๐๐ ชั่ง ผู้คนข้าทาสทรัพย์สิ่งของที่เหลืออยู่ ก็โปรด ฯ ให้แบ่งปันกันตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราช

---

(๑) ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕ กล่าวว่า "พระราชทานนามว่า วังนันทอุทยาน"

(๒) ประชุมพงศ. ๒๕ ว่า "ขุดเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓" แต่ที่นี้ว่าเริ่มแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๓

(๓) วันที่ ๑๓ กันยายน

ทานเงินรายนี้เป็นค่าแรงจีนขุดคลอง ไม่พออยู่ ๑๐๐ ชั่ง ต้องออกเงินพระคลังมหาสมบัติอีก ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึงนั้นของเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ธารณะ รวมเป็นเงิน ๑๑๐๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง รวมทั้ง (ขุดแก้) คลองเก่าด้วย ๘ เส้น เป็น ๖๘๔ เส้น ขุดทะลุเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ[๑] ปีวอก โทศก พระราชทานชื่อ คลองมหาสวัสดิ์

ครั้น ณ เดือน ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[๒] เวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินด้วยเรือกระบวนและเรือแห่ข้าราชการ ขึ้นไปรับพระแสนองค์ ๑ พระไสองค์ ๑ ลงมาจากวัดเขมาภิรตารามไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม

เสด็จประพาสหัวเมืองตะวันออก

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๒ แรม ๕ ค่ำ[๓] เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสหัวเมืองฝ่ายตะวันออกจนถึงเมืองตราด ครั้งนั้นได้ทำเรือกลไฟขึ้นลำ ๑ ชื่อพระที่นั่งสยามอรสุมพล ครั้นจะเสด็จไปในเรือพระที่นั่งสยามอรสุมพล ก็เป็นเรือเล็ก ไม่พอเจ้าจอมที่จะตามเสด็จด้วย และข้าราชการพนักงาน จึงเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งข้าหลวงเดิม ชื่อโผนเผ่นทะเล ให้เรือพระที่นั่งสยามอรสุมพลชักไปประทับเมืองชลบุรีและอ่างศิลา แล้วไปประทับที่บางพระเมืองบางละมุง แล้วไปประทับที่ช่องแสมสาร สั่งให้กรมการเมืองระยองสร้างพระเจดีย์ขึ้นที่เขาแหลมเทียนองค์ ๑ แล้วข้ามตัดไปเมืองจันทบุรี เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับพลับพลาที่หน้าเมืองเนินวง ๓ ราตรี รับสั่งให้ทำพระเจดีย์ขึ้น ที่หลังพระอุโบสถวัดโยธานิมิตรองค์ ๑ สูง ๘ วา แล้วเสด็จไปเขาสระบาปทอดพระเนตรน้ำธารที่คลองนารายณ์ สั่งให้พระพิพิธภักดีทำพระเจดีย์ขึ้นที่กลางคลองนารายณ์องค์ ๑ สูง ๓ วา แล้วเสด็จประพาสไปที่เมืองเก่าเขาพลอยหัวแหวนบ้านบางกะจะ ทั่วแล้วเสด็จออกจากเมืองจันทบุรีไปเมืองตราด ขึ้นไปประพาสที่เกาะช้าง แล้วเสด็จกลับเข้าแวะตามเกาะและฝั่งเป็นหลายแห่งหลายตำบล จนกระทั่งถึงกรุง ณ วันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ[๔] เวลาบ่าย

ครั้นเวลาพลบ เจ้านายและขุนนางที่ไม่ได้ไปตามเสด็จพระราชดำเนินนั้น เข้าไป

(๑) วันที่ ๑๗ พฤษภาคม
(๒) พุธที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๐๓
(๓) อังคารที่ ๑ มกราคม
(๔) วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๐๔

เฝ้าเยี่ยมเยียนที่เสด็จกลับเข้ามาถึงเวลานั้นเสด็จออกที่พระที่นั่งสนามจันทน์ ตรัสอยู่ด้วยสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย จนเวลา ๕ ทุ่มจึงได้เสด็จขึ้น เจ้านายขุนนางทนหมอบไม่ได้ก็หลบหลีกแอบแฝงตามกระถางต้นไม้ หมอบเฝ้าอยู่แต่สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยผู้เดียว

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยป่วยเป็นลมถึงแก่พิราลัย นับอายุเรียงปีได้ ๖๗ ปี

พระราชทานที่ให้ชาวต่างประเทศตั้งห้างและขุดคลองถนนตรง

ในปีมะเส็งนั้น พวกกงสุลนายห้างต่างประเทศเข้าชื่อกันทำหนังสือยื่นว่า เรือลูกค้าจะขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพมหานครทางไกลนัก หน้าฤดูน้ำ น้ำก็เชี่ยวแรงนัก กว่าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานครได้ก็ป่วยการหลายวัน จะขอลงไปตั้งห้างซื้อขายใต้ปากคลองพระโขนงตลอดถึงบางนา จะให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บางนามาตลอดคลองผดุงกรุงเกษม จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ปรึกษาท่านเสนาบดี ๆ ปรึกษาเห็นพร้อมกันให้กราบทูลว่า ถ้าชาวยุโรปยกกันลงไปตั้งอยู่ที่บางนาได้ ก็จะห่างไกลออกไป ก็มีคุณอย่างหนึ่งด้วยความหยุกหยิกนั้นน้อยลง ถึงจะขุดคลองให้เดินเป็นทางลัดก็ควร จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดีที่พระคลัง จ้างจีนขุดคลอง ตั้งแต่หน้าป้อมผลาญไพรีราบตัดทุ่งลงไปถึงคลองพระโขนง และตัด (แก้) คลองพระโขนงออกไปทะลุออกแม่น้ำใหญ่ เป็นคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๒๐๗ เส้น ๒ วา ๓ ศอก เอามูลดินขึ้นถมเป็นถนนฝั่งเหนือตลอดลำคลอง ราคาค่าจ้างจีนขุดคลองและถมถนนเป็นเส้นละ ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง คิดรวมทั้งค่าขุดคลองตอไม้ เป็นเงิน ๒๐๗ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ๑ บาท พระราชทานชื่อว่าคลองถนนตรง ครั้นคลองแล้วพวกชาวยุโรปก็ไม่ลงไปอยู่ที่บางนา ท่านเจ้าพนักงานต่อว่า ก็ว่าไกลนัก จะขออยู่ตามเดิม

พระราชทานทรัพย์สร้างศาลาที่เมืองร่างกุ้ง

ในปีนั้นเมื่อเดือน ๒ แรม ๑๒ ค่ำ มิสเตอร์เฟาเป็นที่หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลสยามที่เมืองร่างกุ้ง มีหนังสือถวายเข้ามาว่า เชิงเนินพระธาตุเป็นทางรวมสัตบุรุษ ผู้คน

ไปมาไหว้พระธาตุไม่มีที่พักอาศัย ถ้าได้ทำเป็นศาลาใหญ่ให้คนอาศัยก็จะดี โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีหนังสือขอที่เกาวนาอังกฤษ เจ้าเมืองร่างกุ้งยอมให้แล้ว จึ่งได้พระราชทานพระราชทรัพย์ออกไปให้หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลสร้างศาลาไว้ที่เนินเขา ริมทางที่จะขึ้นไปนมัสการพระบรมธาตุเป็นศาลาใหญ่หลัง ๑ สิ้นพระราชทรัพย์ ๒,๓๐๐ เหรียญ ก็มีคนไปมาอาศัยมากมิได้ขาด

หนังสือองญวนข้าหลวงเมืองไซ่ง่อน ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม

ลุศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก[๑] เป็นปีที่ ๘ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ[๒] องจูชือถือหนังสือกินเลือกไกชือข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน มาถึงพณ ฯ หัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหมฉบับ ๑ ได้แปลหนังสือออกเป็นคำไทยใจความว่า

หนังสือองกินเลือกไกชือดงกักใดหกสีแซ่เอียน ข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนฝ่ายใต้ ๖ หัวเมือง มาถึงท่านเสนาบดีเจ้าพระยากลาโหมให้ทราบ ด้วยเมื่อ ณ เดือน ๑๒ ปีมะเส็งนพศก จีนหลินหองแซ่หงอลูกค้ามาถึงไซ่ง่อนแจ้งความว่า ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่กรุงเทพมหานคร มอบญวนเรือซัด ๒๑ คน ฝากเรือลูกค้าออกไปถึงไซ่ง่อน มีหนังสือเบิกร่องเจ้าพนักงานกรุงเทพมหานครสำหรับลำออกไปด้วย และไพร่ญวน ๒๑ คนได้รับไว้แล้วนั้น ได้ให้บำเหน็จรางวัลจีนหลินหองลูกค้า และข้าพเจ้าคิดถึงการครั้งก่อน เมื่อข้าพเจ้ากับเจ้าคุณจักรี[๓] แม่ทัพกรุงเทพมหานคร ได้ชุมนุมกันที่เมืองอุดงมีไชย พูดจาสัญญากันว่า เมื่อครั้ง ๒ พระมหานครยังรบกันอยู่ ว่าพวกญวนที่กองทัพกรุงเทพมหานครจับไปได้และอาวุธปืนของกรุงเทพมหานครที่กองทัพญวนเก็บไปได้ ภายหลังนั้นเมื่อเลิกทัพกลับไปเมือง ทั้ง ๒ ฝ่ายขอให้นำความกราบทูลทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครได้มอบไพร่ญวนไป ฝ่ายเมืองญวนจะได้คืนอาวุธปืนส่งมาให้ ตั้งแต่นั้นมากว่า ๑๐ ปีแล้ว ยังไม่ได้ข่าวคราวประการใด และการข้อนี้เป็นการแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายสัญญากันไว้ ข้าพเจ้าเป็นพนักงานอยู่ในการ

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๑

(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑๘ มีนาคม ยังเป็นนพศก จ.ศ. ๑๒๑๙ (พ.ศ. ๒๔๐๐)

(๓) หมายถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นแม่ทัพรบญวนในรัชกาลที่ ๓ เพราะท่านเป็นที่สมุหนายก ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่าที่จักรี

อันนี้ การที่สัญญากันไว้นั้นช้านานมาแล้วหาสำเร็จไม่ เป็นการหน่วงหนักอยู่ในใจ และเมื่อเดือน ๑๒ ปีมะโรง อัฐศก เมืองพุทไธมาศบอกหนังสือมาว่า ไพร่ญวนต้องพายุเรือซัดไป ๒๐ คน นายเรือชื่อเวียนเธอกินกลับมาถึงพุทไธมาศให้การว่า กรุงเทพมหานครจัดเรือและคนมาส่งที่เกาะคงปล่อยมา ญวนรายนี้ไม่มีหนังสือสำคัญมา จึงไม่ได้ทูลเจ้าเวียดนาม แต่จีนหลินหองพาพวกญวนออกมา มีหนังสือเบิกร่องจะแจ้งเป็นสำคัญ ข้าพเจ้าคิดว่า ครั้งนี้ที่ส่งพวกญวนออกมามิใช่พวกญวนที่จับไว้แต่ก่อน แต่เป็นคนอยู่ในเมืองญวน เดินทางทะเลต้องลมพายุซัดไป กรุงเทพมหานครได้ทำนุบำรุงเลี้ยงดูแล้วส่งมา เหมือนเป็นข้อเมตตาเมืองญวนก็เป็นการเจริญดี และซึ่งญวนเก็บได้อาวุธปืนไว้ จะต้องใช้คนส่งคืนไป จะได้ต้องกับคำสัญญาเดิม และตอบแทนซึ่งเมตตาส่งญวนมา ข้าพเจ้าได้นำข้อความขึ้นทูลเจ้าเวียดนามก็โปรดตามที่ข้าพเจ้าคิดไว้นั้น ข้าพเจ้าจึงสั่งให้เจ้าเมืองโจฎกจัดปืนที่เก็บไว้ได้ครั้งก่อน ปืนทอง ปืนเหล็ก รวม ๓๐ กระบอก บรรทุกเรือลำเลียงลำ ๑ มอบให้ขุนนางชื่อจูชือคุมเข้ามาส่ง จึงได้ทำหนังสือบอกมา ถ้าพวกจูชือเข้ามาถึงแดนกรุงเทพ ฯ วันใดขอให้รับไว้โดยสะดวก พวกญวนซึ่งต้องจับไว้นั้น ถ้าผู้ใดสมัครกลับไปบ้านเมือง ก็ขอให้ส่งออกไป จะได้ต้องกับคำสัญญาเดิม ขอท่านเสนาบดีจงพิจารณาให้สมควร

หนังสือมา ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) ตือดึก ๑๐ ปี ปีมะเส็ง นพศก

หนังสือตอบองญวนย้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน

แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ ฯ พณ ฯ หัวเจ้าท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม มีหนังสือตอบออกไป ใจความว่า

กินเลือกไกซือได้มีหนังสือส่งปืนเข้าไป และได้รับญวนเรือซัด ๒๑ คนไว้แล้ว ว่าเมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพได้พูดจาสัญญากับแม่ทัพญวนที่เมืองอุดงมีไชยว่า เลิกทัพกลับไปบ้านเมืองแล้ว ฝ่ายแม่ทัพไทยรับจะส่งไพร่ญวนที่กองทัพจับได้ออกไป ฝ่ายญวนจะคืนเครื่องศาสตราวุธมาให้ กาลนานมาถึง ๑๐ ปี หาได้ข่าวคราวไม่ ครั้งนี้พวกญวนต้องพายุเรือซัดมาในเขตแดนกรุงเทพมหานคร ทำนุบำรุงเลี้ยงดูส่งออกมาเหมือนเมตตาญวน

---

(๑) พุธ ที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๐

เจ้าเวียตนามจึงรับสั่งให้ส่งปืนที่เก็บได้ ๓๐ บอกให้องจูซือแซวิน ซื่อยินตัช ว่าที่เมืองติงเบียนคุมเข้าไปส่งนั้นได้แจ้งตามหนังสือแล้ว และญวนซึ่งจีนหลินหองพาไปส่งที่เมืองไซ่ง่อนนั้นเป็นญวนเรือต้องพายุซัดไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ๆ บอกส่งเข้าไป ณ กรุง ได้ให้ไล่เลียงไต่ถามก็เป็นญวนมาเที่ยวค้าขายโดยสุจริต มิใช่ญวนมาทำร้ายกับบ้านเมืองใด จึงได้ให้ส่งญวนกลับไป ใช่จะส่งแต่ญวน ๒๑ คนนั้นหาไม่ ญวนต้องพายุเรือซัดมาในเขตแดนเมืองขึ้นกรุงเทพมหานครครั้งใด พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงพระกรุณาเมตตาแก่คนทั้งหลายซึ่งมิได้มีความผิด ได้ส่งให้กลับไปบ้านเมืองเป็นหลายครั้ง ซึ่งว่าเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปทำศึกสู้รบกับญวนพูดสัญญาไว้ว่า เลิกทัพไปแล้วจะส่งญวนที่กองทัพจับได้คืนไป ฝ่ายญวนจะคืนเครื่องศัสตราวุธให้นั้น เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพออกไปจัดแจงการเมืองเขมร บอกเข้าไปกราบบังคมทูลพระกรุณาว่าญวนมาพูดจาจะงดทัพไม่สู้รบ นักมารดาและภรรยาพระเขมรบรรดาตกไปอยู่กับญวนก็ส่งคืนให้ ฝ่ายองค์พระหริรักษรามหาอิศราธิบดีและพระยาเขมรก็ยอมเป็นไมตรีกันตามเมืองใหญ่น้อย ๓ ปีจะส่งไปบรรณาการแก่ญวนครั้ง ๑ ตามอย่างเมืองเขมรเคยมาแต่ก่อน จึงโปรดเกล้า ฯ ดำรัสว่า ญวนกับเขมรไม่คิดทำศึกรบกวนกัน จะให้ไพร่บ้านพลเมืองลูกค้า ไปมาค้าขายถึงกันก็ดีแล้ว จึงได้ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเลิกทัพกลับเข้าไปกรุงเทพมหานคร และธรรมดาแม่ทัพนายกองไปทำศึกสงครามแก่กัน ต่างคนต่างได้ผู้คนช้างม้าเครื่องศัสตราวุธทั้ง ๒ ฝ่าย แต่ฝ่ายกรุงเทพมหานครได้ญวนมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่คนซึ่งมีชีวิต จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เลี้ยงดูทำนุบำรุง ตั้งบ้านตั้งเรือนทำมาหากินเป็นภาคภูมิมาจนทุกวันนี้ ฝ่ายญวนก็ได้คนไทยไป แต่หาได้ยินว่าเอาไปเลี้ยงดูทำนุบำรุงไว้ที่แห่งใดไม่ และปืนอาวุธซึ่งเจ้าเวียตนามรับสั่งให้องญวนผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนส่งเข้าไปนั้น ก็ขอบใจอยู่แล้ว แต่ของอันนี้ฝ่ายเมืองญวนเก็บไว้ได้ก็เป็นสิทธิของญวนเถิด หาต้องการที่ไทยจะรับไว้ไม่ กรุงเทพมหานครตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ลดค่าธรรมเนียมปากเรือเปิดทางค้าขายเรือลูกค้าทั้งปวงคนนานาประเทศเข้ามาค้าขายโดยมาก หาได้เกียดกันหึงหวงแก่คนต่างประเทศต่างภาษาไม่ ถ้าญวนไม่คิดเป็นข้าศึกศัตรูกันแล้ว จะมาค้าขายก็มาเถิด

หนังสือมา ณ วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก[๑]

องจูชือไม่รับ ว่าธรรมเนียมญวนไม่เคยรับหนังสือตอบ แล้วองจูชือก็ลาไป องจูชือเข้ามาครั้งนั้นก็โปรดเกล้า ฯ ให้เลี้ยงดูอยู่แพท่าบ้านเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้เอาหนังสือฝากจีนหลินหองลูกค้าออกไป

หนังสือองญวนข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน ตอบเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

ครั้นภายหลัง ณ เดือน ๒ ขึ้น ๓ ค่ำ[๒] องกินเลือกไกชือ มีหนังสือตอบลูกค้ามาใจความว่า

กินเลือกไกชือกงดักใดหกสีตรีหยองเตืองตรานเลียดบ๊า เป็นข้าหลวงผู้กำกับเมืองไซ่ง่อนฝ่ายใต้ทั้ง ๖ หัวเมือง ณ กรุงเวียตนาม มีความชอบแล้ว ครั้งทำหนังสือตอบมายังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศ์พิสุทธิ มหาบุรุษรัตโนดม ว่าที่สมุหพระกลาโหม ผู้ได้บังคับการรบฝ่ายหัวเมืองทะเลตะวันตก ณ กรุงเทพมหานครให้ทราบ ด้วยเมื่อเดือน ๑๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก เรือจีนหลินหองจีนก๊กฮุนมาถึงเมืองไซ่ง่อน ถือหนังสือเจ้าคุณมาถึงข้าพเจ้าฉบับ ๑ ให้แปลออกดูได้ความในหนังสือนั้นว่า ได้ทราบตามในหนังสือข้าพเจ้าที่มีเข้าไปส่งคืนให้ และว่าท้าวถึงซึ่งข้อสัญญาคืนปืนคืนคนนั้นด้วย เมื่อครั้งทั้ง ๒ พระนครยังทำศึกต่อกันอยู่นั้น ทหารฝ่ายกรุงเทพฯ จับได้ราษฎรเมืองญวนก็โปรด ฯ ให้เลี้ยงดู ให้ทำมาหากินเป็นสุขอยู่ ฝ่ายทหารเมืองญวนจับได้คนเมืองไทยไปนั้น หาได้ข่าวว่าเลี้ยงดูอยู่ที่แห่งใดตำบลใดไม่ ซึ่งอาวุธปืนที่ญวนเก็บไปได้นั้น ก็เป็นสิทธิฝ่ายเมืองญวน กรุงเทพมหานครไม่ควรจะรับไว้ และว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานคร เสวยราชสมบัติแล้ว โปรด ฯ ให้ยกค่าธรรมเนียมปากเรือเปิดทางค้าขาย มิได้เกียดกันหึงหวงแก่คนนานาประเทศ เหตุดังนั้น เรือลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายชุกชุมเป็นอันมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ถ้าเมืองญวนไม่อยากก่อเหตุทำศึกสงครามต่อไปอีก จะเข้ามาค้าขายก็มาเถิด และซึ่งปีก่อนกรุงเทพมหานครโปรด ฯ ให้ส่งญวน

---

(๑) วันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๐

(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑

ต้องพายุซัดออกไปนั้น ก็มีข้อดีเป็นอันมาก เหตุดังนั้นข้าพเจ้าจึงคิดถึงข้อสัญญาแต่ครั้งก่อนที่เมืองอุดงมีไชย จึงได้มีหนังสือบอกขึ้นไปกราบทูลเจ้าเวียดนามทรงทราบแล้ว จึงจัดให้คนบรรทุกเข้ามาส่งคืน ปรารถนาจะให้ถูกต้องตามสัญญาเดิม ซึ่งกรุงเทพมหานครจะรับไว้หรือไม่รับไว้สุดแต่จะเห็นควรเถิด ก็ไม่เกี่ยวข้องในการอะไรดอก แลแต่ครั้งก่อนเมื่อได้สัญญากันที่เมืองอุดงมีไชยแล้ว ซึ่งทหารเมืองญวนจับได้บุตรพระยาพระเขมร ฝ่ายกรุงเทพมหานครและคนกรุงเทพมหานคร คนลาวก็ส่งมอบให้เจ้าพระยาบดินทรเดชารับไว้ทั้งสิ้น ไม่แต่เท่านั้นสืบไปราษฎรฝ่ายกรุงเทพมหานครต้องพายุซัดไปแขวงเมืองพุทไธมาศ ขุนนางผู้รักษาเขตแดนทำตามพระทัยเจ้าเวียดนามก็เลี้ยงดูส่งกลับไปถึงเขตแดน ณ เมืองประจันตคีรีเขต มิได้หวงไว้อยู่ที่แห่งใดตำบลใดสักคนเดียว และซึ่งคนเมืองญวนแต่ครั้งก่อน ทหารฝ่ายกรุงเทพมหานครจับได้ไปเลี้ยงดูอยู่ในแขวงกรุงเทพฯ มาหลายปีแล้ว สุดแต่ฝ่ายกรุงเทพมหานครจะจัดแจงให้ตามใจคนสมัครเถิด ซึ่งข้าพเจ้ามีหนังสือเหตุด้วยการจะส่งปืนคืน จึงว่าเอื้อมไปถึงการสัญญาเดิมมาดังนั้น และซึ่งให้หนังสือที่มีมาว่างดการศึกสงคราม ให้ไปมาค้าขายถึงกัน การข้อนี้แต่ครั้งก่อน เมืองญวนและกรุงเทพฯ เป็นทางพระราชไมตรีไปมาถึงกันเป็นอันสนิทมิได้ขาดสืบไป เหตุด้วยขุนนางรักษาเขตแดนปรารถนาจะหาความชอบจึงก่อเหตุเป็นศึกสงคราม ร้าวรานต่อกันตั้งแต่ชุมนุมสัญญากันที่เมืองอุดงมีไชยแล้วก็งดการศึกสงครามเลิกทัพกลับไป ทั้ง ๒ ฝ่ายก็เป็นทางพระราชไมตรีดีต่อกันแล้ว ซึ่งเขตแดนทั้ง ๒ พระนครทางไปมากันดารอยู่ และเหตุด้วยในขณะเมื่อขาดทางพระราชไมตรี ราษฎรลูกค้าทั้ง ๒ พระนครจึงไม่ไปมาค้าขายถึงกัน แต่ก่อนกรุงเทพฯ ก็หามีใจที่จะเกียดกันหึงหวงฝ่ายเมืองญวนก็หาได้มีใจห้ามปรามไม่ บัดนี้กรุงเทพฯ อยากจะไปค้าขายไปมาถึงกันเป็นอันสะดวกก็เป็นความอยู่แล้ว ลมทิศตะวันตกพัดชื่นบาน ขอให้ท่านจำเริญสุขเถิด

หนังสือเขียนที่ตือดึก ๑๘ ปี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[๑]

ทูตเดนมาร์กเข้ามาทำหนังสือสัญญา

ครั้นมาถึงเดือน ๖ พระเจ้าเฝรเดอริกที่ ๗ เจ้าแผ่นดินเดนมาร์ก และพวกวันดาลซ์พวกกอธซ์ และเป็นดุ๊กแห่งเมืองเชลสวิค เมืองโฮลสไตน์ เมืองสตอมาร์น เมือง

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

ดิคมาชเลาเอนเบิค เมืองโอลเดนเบิค รวม ๘ เมือง แต่งให้มิสเตอร์ยอนยาเวอิศเกวร์เป็นกงสุลเดนมาร์กอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ เป็นราชทูตเชิญพระราชสาสน์พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์ก เข้ามาทำหนังสือสัญญา ณ กรุงเทพมหานคร มาด้วยเรือกำปั่นเหล็กชื่อจลอนเยนรัลวิเลียม มาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ(๑) ขึ้นพักอยู่ที่บ้านมิสเตอร์ดีเกดะมาชอนเหนือปากคลองผดุงกรุงเกษม แล้วมิสเตอร์ยอนยาเวได้เข้าเฝ้าไปรเวตครั้งหนึ่ง

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ(๒) โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งผู้รับสั่งให้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยมิสเตอร์ยอนยาเวทูต คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ ท่านเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ พระยาวรพงศพิพัฒน์ บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็นผู้พึ่งราชการ ๑ ประชุมปรึกษาทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เป็นสัญญา ๓๕ ข้อ ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ(๓) ได้ประทับตราหนังสือสัญญา

ราชทูตไทยกลับจากลอนดอน

ในวันนั้น กำปั่นชื่อไปเลดิศ กัปตันชื่อดิกอเซ เข้ามาส่งพระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูต ซึ่งออกไปกรุงลอนดอนเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ความโดยพิสดารแจ้งอยู่ในเรื่องราวจดหมายเหตุของทูตนั้นแล้ว(๔)

ทูตเดนมาร์กกลับ

ครั้นมาถึง ณ วันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ(๕) มิสเตอร์ยอนยาเว เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลากลับไปด้วยเรือเจ้าพระยา มิสเตอร์ยอนยาเวเข้ามาครั้งนั้นก็ไม่ได้ทำยศสิ่งไร ด้วยเป็นนายห้างอยู่ที่เมืองสิงคโปร์เคยเข้ามาหลายเที่ยวแล้ว โดยสารเรือลูกค้าเข้ามาแต่ผู้เดียว จึงมิได้เข้าเฝ้าออกใหญ่ ปืนสลุตก็ยิงแต่ฝ่ายไทยข้างเดียว ความในข้อสัญญาและการที่รับรองมิสเตอร์ยอนยาเวแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว

---

(๑) ศุกร์ ที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๑
(๒) วันที่ ๑๑ พฤษภาคม
(๓) ศุกร์ ที่ ๒๑ พฤษภาคม
(๔) คือจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย
(๕) วันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

โปรด ฯ ตั้งองค์พระนโรดมและองค์หริราชดะไน ไปช่วยราชการเมืองเขมร

ในปีนั้น องค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี เจ้าแผ่นดินกัมพูชา มีศุภอักษรให้พระยาราชเดชะ พระยานรินทราธิบดีเข้ามา ว่าตัวแก่ชราแล้ว ขอให้โปรด ฯ ตั้งแต่งนักองค์ราชาวดี นักองค์ศรีสวัสดิ์ ซึ่งทำราชการอยู่ที่กรุงเทพมหานครนั้น ขอรับพระราชทานออกไปช่วยรักษาแผ่นดิน ให้นักองค์วัตถาเข้ามาทำราชการแทนนักองค์ทั้ง ๒ และว่าอย่างธรรมเนียมเมืองเขมรที่แก้วฟ้ามีอยู่ ขอให้ตั้งนักองค์ศรีสวัสดิ์เป็นที่แก้วฟ้าออกไปด้วย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งนักองค์ราชาวดีมีนามว่า องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ตั้งนักองค์ศรีสวัสดิ์เป็นองค์หริราชดะไนไกรแก้วฟ้า ให้ออกไปทำราชการด้วยบิดา องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ องค์หริราชดะไนไกรแก้วฟ้า ได้กราบถวายบังคมลาออกไป เมื่อ ณ วันเดือน ๗ แรม ๑๐ ค่ำ เป็นจำนวนคนเข้ามารับ ๕๙๓ คน ตามออกไปไทยเขมร ๖๗๒ คน รวมเป็นคน ๑๒๖๕ คน

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ เสเนศผู้ครองเมืองลูแบก เมืองปลิแมน เมืองฮำเบิก รวม ๓ เมือง เรียกว่า แฮนไซแอติกริปับลิค มีอักษรสาส์นส่งเข้ามาให้ทิโอโดร์นิศแอสกิว ลูกค้าซึ่งตั้งห้างค้าขายอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ส่งให้เจ้าพนักงานหน้าที่ทูลเกล้า ฯ ถวาย ขอให้ทิโอโดร์นิศแอสกิวทำหนังสือสัญญา ณ กรุงเทพมหานคร

ครั้นมา ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๑๔ ค่ำ ทิโอโดร์นิศแอสกิวเข้าเฝ้าถวายอักษรสาส์น เครื่องมงคลราชบรรณาการกระจกใหญ่คู่ ๑ กล้องใหญ่ส่องดาวคัน ๑ ปืนทหารมีหอกปลายบอก ๑ มีดาบปลายบอก ๑ รวม ๒ บอก แตรสำหรับเป่าสำรับ ๑ พรมใหญ่ ๒ ผืน ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จออกอย่างกลาง แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งผู้รับสั่งให้ประชุมปรึกษา ทำหนังสือสัญญาด้วยทิโอโดร์นิศแอสกิว คือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ ท่านเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ พระยาวรพงศพิพัฒน์ ๑ รวม ๕ ปรึกษาทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือนั้น ไม่ได้ยิงปืนสลุตเพราะไม่มีกำปั่นรบเข้า

ฝรั่งเศสรบกับญวน

ฝ่ายที่เมืองญวน สมเด็จพระเจ้าอัมเปรอให้ไวส์อัดมิราลริโกเดอ เยอนุยีเป็นแม่ทัพคุมกำปั่นรบมาทำหนังสือสัญญาด้วยญวนอีก ถ้าไม่ยอมทำก็ให้รบเอาเมืองญวน อัดมิราลริโกมาถึงปากน้ำเมืองเว้ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ[(๑)] คลองน้ำตื้น เรือใหญ่เข้าไม่ได้ จึงใช้ขุนนางถือหนังสือลงเรือโบตเข้าไปหลายลำ ขุนนางเอาหนังสือไปยื่นก็ไม่มีผู้ใดรับ จึงเอาหนังสือไปปักไว้ที่ชายตลิ่ง แล้วก็กลับมาลงเรือ คอยอยู่หลายวันก็ไม่เห็นญวนตอบหนังสือลงมา จึงแต่งให้คนขึ้นไปสืบ พวกญวนเข้ารีตกระซิบบอกว่า มีขุนนางญวนฉีกหนังสือของท่านทิ้งเสีย อัดมิราลริโกทราบความดังนั้นก็ยกทหารและเรือรบไประดมยิงป้อมค่ายที่อ่าวตุรน ญวนสู้รบทนฝีมือฝรั่งเศสไม่ได้ แตกหนีไป แต่ไพร่บ้านพลเมืองนั้นฝรั่งเศสมีใจกรุณาให้อยู่เป็นปรกติ ฝรั่งเศสได้ป้อมค่ายไว้เป็นที่มั่นของฝรั่งเศสทั้งสิ้น ฝรั่งเศสคิดจะไปว่ากล่าวแก่เจ้าเวียดนาม เรื่องญวนฆ่าบาทหลวงที่เมืองเว้

ครั้นเดือน ๑๑ ข้างขึ้น ไวส์อัดมิราลริโกให้ขุนนางยกกองทัพไปตีได้เมืองกวางหนำอีกเมือง ๑ พวกญวนจับได้ทหารฝรั่งเศส ๒ คนตัดศีรษะเสียคน ๑ เอาแขวนคอคน ๑ แล้วเที่ยวตระเวนว่าญวนไม่ทำหนังสือสัญญา ญวนจะสู้รบแข็งแรง เตรียมทหารไว้ที่เมืองเว้หลายหมื่น ฝรั่งเศสว่าในเดือน ๑๑ ข้างแรมจะยกไปตีเมืองเว้ให้จงได้ แล้วเห็นว่าญวนยกลงมามาก สืบได้ความว่า หนทางที่จะขึ้นไปเมืองเว้ลำบากยากมากนัก ต้องขึ้นเขาลงเขา คนน้อยก็สู้คนมากได้ จะเอาปืนเปรียมใหญ่ไปก็ขัดสน จึงได้งดกองทัพไว้ คิดตั้งเมืองขึ้นที่อ่าวตุรน สร้างบ้านเมืองขึ้นมากแล้ว พวกทหารในกองทัพเจ็บเป็นโรคตาแดงและโรคบิดเป็นอันมาก มีพวกญวนเข้ารีตบอกอัดมิราลริโกว่า ตั้งอยู่ที่นี่ไม่เป็นประโยชน์อะไร อากาศก็ไม่ดี ถ้าไปตั้งอยู่เมืองไซ่ง่อนมีประโยชน์มาก ลำน้ำทั้งกว้างทั้งลึก สินค้าเมืองลาวเมืองเขมรลงมาทางนั้น เสบียงอาหารก็บริบูรณ์ และข้าวเปลือก ข้าวสารก็เป็นสินค้าใหญ่ อัดมิราลริโกก็เห็นชอบด้วย

---

(๑) พุธ ที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๑

ดาวหางขึ้น

ฝ่ายกรุงเทพมหานคร ในปีมะเมีย สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๒๐ นั้น เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ[๑] เกิดดาวหางขึ้น หัวอยู่ข้างทิศพายัพ หางนั้นอยู่ข้างทิศอีสาน หางใหญ่ขึ้นตั้งแต่เวลาพลบค่ำก็แลเห็นเป็นลำพุ่งขึ้นไปบนอากาศ ครั้นเวลาดึกศีรษะตกไปตามตะวัน หางก็โด่งขึ้นไปอยู่บนอากาศ หางเป็นหางกราด ครั้นนานวันเข้าหางก็สั้นไปทุกที ประมาณ ๑๔ วันจึงหาย พิเคราะห์ดูก็ไม่เห็นมีเหตุสิ่งใด เห็นมีแต่ไข้โคกระบือล้มทั่วทั้งพระราชอาณาจักร คอก ๑ ลางทีก็เสียไปส่วน ๑ บ้าง ๒ ส่วนบ้าง ๓ ส่วนบ้าง ลางทีก็หมดคอกบ้าง เป็นที่บ้านนั้นเกิดแล้วย้ายไปเป็นที่บ้านอื่น ๆ ต่อไป มิได้เป็นพร้อมกันทีเดียว เป็นอยู่ ๓ ปี ดวงดาวนี้ ข้างยุโรปเขาเห็นมาก่อนเราประมาณ ๕ เดือน ฝ่ายเราจึงได้เห็น[๒]

พระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ และศพสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑ ขึ้น ๓ ค่ำ[๓] โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ยกศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณขึ้นเสลี่ยงแปลงหามทางบก ตั้งแต่วัดสุทัศนเทพวรารามไปเข้าเมรุผ้าขาวที่วัดสระเกศ ครั้น ณ เดือน ๑ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จพระราชทานเพลิง

ครั้นถึงวันจันทร์ เดือน ๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ได้ชักศพสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยไปเข้าเมรุที่หน้าวัดพิชัยญาติการาม ครั้นวันพฤหัสบดี เดือน ๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิงแล้วรับสั่งว่าที่เมรุนั้นเปล่าอยู่ ขอฝากเครื่องศพหลวงไว้ในเมรุ เมรุนั้นจึงได้ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และความประสงค์ของสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยท่านทำขึ้นไว้ ปรารถนาจะประชุมอัฐิทั้งปวงในประยูรวงศ์สมเด็จพระอัมรินทรามาตย์ให้อยู่เสียแห่งเดียวกัน การก็ไม่สมประสงค์

(๑) วันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

(๒) ในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๔ ว่า นายจบกชศิลป ทรงบาศขวาเป็นคนเห็นดาวดวงนี้ แต่วันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ วันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

(๓) พุธ ที่ ๘ ธันวาคม

ทูตโปรตุเกสเข้ามาทำหนังสือสัญญา

ครั้นมาถึงเดือน ๒ พระเจ้าแผ่นดินโปรตุคอลแต่งให้อิศิโกโรฝรั่งสิสุโกยิมารัง เจ้าเมืองมาเก๊าเป็นราชทูตนาย ๑ บุแสมาริบกาฟนสักกัดตีเป็นอุปทูตนาย ๑ ฝรั่งสิสุโกเมวรูป ราสุเป็นตรีทูตนาย ๑ กับขุนนางโปรตุเกสมาด้วยเรือชื่อมงดิโก กปตันชื่อตรีกงอรี เข้ามาถึง สันดอน ณ เดือน ๒ แรม ๓ ค่ำ[(๑)] พระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรบุรานุรักษ์บอกขึ้นมา โปรดฯ ให้ลงไปรับ

ครั้น ณ เดือน ๒ แรม ๕ ค่ำ ทูตโปรตุเกสมาด้วยเรือใบของเขาเองถึงกรุงเทพ มหานคร ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๙ ค่ำ ขึ้นพักอยู่ที่ตึกแขกเมือง ปากคลองผดุง กรุงเกษมเข้ามาเฝ้าออกใหญ่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถวายเครื่องมงคลราชบรรณาการ เครื่องใส่น้ำร้อนทำด้วยเงินสำรับ ๑ พรมใหญ่ผืน ๑ ฉากเรื่องรบ ๒ สมุดเรื่องรบรูเซีย ๑ หีบ มีเครื่องหอมหีบ ๑ กล้องแฝด ๑ กล้องส่องตาเดียวกล้อง ๑ หีบมีของหวานแช่อิ่ม ๒

ของทรงยินดี ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เครื่องน้ำร้อนทำด้วยเงิน สำรับ ๑ ฉากคู่ ๑ หีบเครื่องหอมหีบ ๑ กล้องส่องแฝด ๑ กล้องส่องตาเดียวกล้อง ๑ หีบ เหล้าหวาน ๒ หีบ แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งผู้รับสั่งให้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยผู้ ครองเมืองมาเก๊า คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ ท่านเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ที่สมุหนายก ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ พระยาวรพงศพิพัฒน์ ๑ รวม ๖ ปรึกษาทำหนังสือสัญญาที่ พระราชวังเดิม เป็นสัญญา ๔๗ ข้อ เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือสัญญานั้น ได้ยิงปืนสลุต ที่ป้อมวิชเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ฝ่ายที่เรือรบโปรตุเกสก็ยิงปืนสลุต ๒๑ นัด ณ เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ[(๒)] ราชทูตเข้าเฝ้าถวายบังคมลากลับไป ความในข้อสัญญาและการที่รับรองทูต นั้นแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว

---

(๑) ศุกร์ที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑

(๒) เสาร์ที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๑

งานเฉลิมพระมหามนเทียรพระที่นั่งอนันตสมาคม

ลุศักราช ๑๒๒๑ ปีมะแม[๑] เอกศก เป็นปีที่ ๙ การที่ทำพระที่นั่งอนันตสมาคม ได้ลงมือทำมาตั้งแต่ปีชวด ฉศก มาจนถึงปีมะแม เอกศก จึงแล้ว กำหนดพระฤกษ์จะได้เสด็จพระราชดำเนินไปเฉลิมพระมหามนเทียรใหม่ มีพระบรมราชโองการดำรัสว่า เมื่อทำการพระบรมราชาภิเษกแต่ก่อน กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสดับเทียนชัยเสียก่อน การยังไม่ทันแล้ว ก็ครั้งนี้จะต้องทำให้เหมือนอย่างการบรมราชาภิเษก เทียนชัยจะได้เอาไว้จนเสร็จการจึงดับ

ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ[๒] เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ สุทธิสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันต-บรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งนงคราญสโมสร พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายไตรบริขารในการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร พระสงฆ์ ๘๐ รูป พระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๑ หม่อมเจ้าราชาคณะ ๓ องค์ คือ หม่อมเจ้าสีลวราลังการ ๑ หม่อมเจ้าญาณวราภรณ์ ๑ หม่อมเจ้าสังวรวรประสาธน์ ๑ หม่อมเจ้าเปรียญ ๔ องค์ และพระราชาคณะในพระนคร ๕๕ รูป พระครู ๑๑ พระราชาคณะหัวเมือง ๕ พระครู ๑ ทรงถวายผ้าไตรเนื้อดี ย่ามพัชนีอัตลัดดอกเสมอกันทั้ง ๘๐ ที่ศาลาพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ สรงน้ำครองไตรเสร็จแล้ว สวดพระพุทธมนต์ในพระที่นั่งนงคราญสโมสรทั้ง ๘๐ รูป ตั้งน้ำวงด้าย ครั้นเวลา ๘ ทุ่ม ๖ บาท เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงถวายเทียนชนวนแก่พระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ทรงจุดธูปเทียนชัย ประโคม ปี่พาทย์กลองแขกแตรสังข์ฆ้องชัยบัณเฑาะว์ แล้วพระสงฆ์ ๔ รูปตั้งสวดท้องภาณ พระราชาคณะนั่งปรกรูป ๑ ผลัดเปลี่ยนกันจนจบ จบละ ๕ รูปจนสำเร็จการพระราชพิธี และพระมหาราชครูพิธีพราหมณ์โหราจารย์ประชุมพร้อมกัน เชิญเทวรูปตั้งเบญจนพรัตนโหมกูณฑ์ หอเสถียรธรรมปริต

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๒

(๒) วันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ(๑) เวลาเช้า เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงถวายบาตรผ้าเชิงเขียนลายทองสลักแพรจินเจา ๘๐ ทรงประเคนสำรับคาวหวาน พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ครั้นเวลาบ่าย พระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์และพระราชาคณะ ๑๙ รูป เข้าไปสวดพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน ๕ รูป พระที่นั่งจันทรทิพโยภาศ ๕ รูป พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ ๕ รูป พระที่นั่งมูลมนเทียร ๕ รูป หม่อมเจ้าราชาคณะ ๓ องค์ หม่อมเจ้าเปรียญ ๔ องค์ พระราชาคณะ ๕๐ องค์ พระครู ๓ องค์ รวม ๖๐ รูป สวด ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระมหาราชครูพิธีถวายใบสมิตโหมเพลิงบูชาพระองค์ แล้วเสด็จขึ้นทรงสดับพระสงฆ์สวดบนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญทั้ง ๓ วัน และเจ้าพนักงานชาวพระเครื่องต้นได้ครอบสายสิญจน์ ตั้งพระมหามงคลทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาเช้า เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม พระสงฆ์ ๘๐ รูป รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว ทรงถวายบริขารหีบหมากแก้วมีเครื่องพร้อม มุ้งประทุน เสื่ออ่อน หมอนอิงลายวิลาศ หมอนหนุนหน้าอัตลัด พัชนีหน้าลายวิลาศ เสื่อคล้า หมอนขวาน รวม ๑๐ สิ่ง ครั้นเวลาบ่ายสวดพระพุทธมนต์ทั้ง ๕ แห่ง ครั้นวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาเช้าพระสงฆ์ ๘๐ รูป รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว ทรงถวายบริขารเครื่องน้ำชา อั้งโล่ กาทองแดง กล่องแดงมีฝาปิด เครื่องสำหรับคาวหวานทั้ง ๘๐ รูป เวลาบ่ายสวดพระพุทธมนต์ในพระที่นั่งทั้ง ๕ แห่ง ครั้นเวลา ๗ ทุ่มเศษ พระฤกษ์เสด็จแต่พระมหามนเทียร มีโหรพราหมณ์โปรยข้าวตอกดอกไม้ เป่าพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ ตีบัณเฑาะว์นำเสด็จ ทรงโปรยเงินตามทางมีนางเชิญเครื่องราชบริโภค พานถ้วงาศิลาบดผลพิกวิลาโดยเสด็จถึงพระที่นั่งแล้วประโคมปี่พาทย์ กลองแขก แตรสังข์ ฆ้องไชย เสด็จพระราชดำเนินขึ้นที่สรง จึงพระราชโกษาไชสหัสธาราถวายเครื่องพระมุรธาภิเษก สรงน้ำพระพุทธมนต์กับพระเต้า ๕ พระองค์ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ถวายน้ำพระพุทธมนต์ด้วยพระเต้าศิลา พระครอบสัมฤทธิ์ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระพิทักษเทเวศร พระบวรวงศ์เธอ กรมขุนนรานุชิต ถวายน้ำพระพุทธมนต์ด้วยพระเต้าปทุมนิมิต ๔ องค์ พราหมณ์พฤฒิบาศโหราจารย์ถวายพระเต้าเบญจคัพย์ และพระมหาสังข์ ๕ พระมหาสังข์ ๓ พระฤกษ์ยกพระเศวตฉัตรบนพระที่นั่งบรมพิมานองค์ ๑ บน

---

(๑) วันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญองค์ ๑ พร้อมกัน ครั้นสรงเสร็จแล้วพระฤกษ์เสด็จขึ้นบนพระที่บรรทมบนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ เสด็จโดยทางลาดพระบาท มีนางชำระพระบาทแทบเชิงอัฒจันทร์พระที่นั่งเสด็จถึงที่พระบรรทมแล้ว พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ถวายไชยมงคล ท้าววรจันทร์ ถวายดอกหมาก ทองคำ ลูกกุญแจ ครั้นหยุดเสียงประโคมแล้ว เจ้าพนักงานประโคมขับไม้

ครั้นรุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ(๑) เวลาเช้า ๒ โมง ๓ บาท เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม พระฤกษ์ยกพระมหาเศวตฉัตรพระที่นั่ง และพระเศวตฉัตรพระที่นั่งภัทรบิฐ พระที่นั่งอัฐทิศ พร้อมกันทั้ง ๓ องค์ พระสงฆ์ ๘๐ รูป ถวายชัยมงคล ประโคมปี่พาทย์ กลองแขก แตรสังข์ ฆ้องชัย ยิงปืนเล็ก ๑๐๘ บอก บอกละ ๑ นัด ยิงปืนใหญ่ ๔ ทิศ พระราชวัง ๔ บอก ยิง ๒๑ นัด มีปี่พาทย์ประโคมที่ยิงปืนทั้ง ๔ ทิศ ครั้นเสร็จแล้วพระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว ทรงถวายไทยธรรม ธูปเทียน โคมแก้วร่มฝรั่งแพร ชามเถามีฝา กาถ้วย รองเท้ากำมะหยี่ เสร็จแล้วจึงนิมนต์พระสงฆ์ขึ้นบนยกพื้นพระเฉลียงพระที่นั่งอนันตสมาคมข้างละ ๔๐ รูป แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศเป็นพระฤกษ์ พระสงฆ์ถวายชัยมงคล ประโคมอีกครั้ง ๑ พระมหาราชครูพราหมณ์ พฤฒิบาศโหราจารย์ ปี่พาทย์กลองแขก ฆ้องชัย แตรสังข์ มโหระทึก พร้อมกัน ๘ นายทั้ง ๘ ทิศกล่าว และโหรพราหมณ์ไปรับข้าวตอกดอกไม้ เชิญพานพระมหาสังข์ทักขิณาวัฏกลับเข้าประจำทิศทั้ง ๘ ทิศ แล้วอ่านเวทถวายน้ำเวียนไปโดยลำดับ เป่าพระมหาสังข์ตีบัณเฑาะว์นำเสด็จโดยทางลาดพระบาทไปขึ้นพระที่นั่งภัทรบิฐ ครั้นถึงทรงประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐลาดด้วยแผ่นทอง จำหลักเส้นชาดหรคุณเป็นรูปราชสีห์อันมีมหันตเดชะ แล้วให้หยุดเสียงประโคม ทรงเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์พระยาโหราธิบดี พระยาธรรมสัตย์สุจริต ถวายไชยวัฒนมงคล พระมหาราชครูพิธีอ่านเวทถวายชัยเสร็จแล้ว ทรงโปรยดอกพิกุลทองเงิน แล้วพระสงฆ์ถวายยถาสัพพี ทรงพระราชอุทิศด้วยพระเต้าทักษิโณทกเสร็จแล้ว ให้ประโคมอีกครั้ง ๑ แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งมหาเศวตฉัตรพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพร้อมกันโดยลำดับ แล้วให้หยุดเสียงประโคม จึงเจ้าพระยานิกรบดินทรมหินทรมหากัลยาณมิตร เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี กราบบังคมทูลพระกรุณาถวายชัยมงคล ขอให้ทรงพระเจริญในสิริ

---

(๑) วันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

ราชสมบัติสืบไปภายหน้า พระสงฆ์สวดพระคาถาจบลง พระพิมลธรรมดับเทียนชัย แล้วถวายอดิเรกถวายพระพรลา ทรงพระราชทานทองเพื้องเงินเถา พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั่วกัน

พระบรมวงศานุวงศ์และท้าวนาง ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในพร้อมกัน พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่จึงถวายไชยมงคล ทรงโปรยดอกพิกุลทองพิกุลเงิน พระราชทานเงินเถาเสร็จแล้ว ครั้นเวลาบ่ายตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีตอง ๕ ชั้น ๒ สำรับ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายในเวียนเทียนสมโภชพระที่นั่ง ประโคมปี่พาทย์กลองแขก แตรสังข์ ฆ้องชัย มีงานสมโภชไม้ลอย เดินลวด นอนร้านหอกดาบ โมงครุ่ม ญวนหกเวลาเช้าบ่าย ๓ เวลา แล้วออกทรงโปรยทาน ณ พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ เวลาบ่าย ๓ วัน มีพระบรมราชโองการ ให้ถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์ในการพระราชพิธี ๘๐ รูปโดยลำดับตามกาล พระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี่) เป็นผู้อำนวยการพระราชพิธี ทรงถวายองค์ละ ๕ ตำลึง พระธรรมไตรโลกเป็นผู้ประกาศเทวดา ทรงถวาย ๕ ตำลึง พระราชาคณะนั่งปรก ๑๒ รูป ทรงถวายรูปละ ๔ ตำลึง พระราชาคณะ พระครูสวดท้องภาณ ๔๘ รูป ทรงถวายรูปละ ๔ ตำลึง หม่อมเจ้าราชาคณะ ๓ องค์ หม่อมเจ้าเปรียญ ๔ องค์ พระราชาคณะ พระครู ๑๐ รูป รวม ๑๗ รูปที่มิได้สวดท้องภาณ ทรงถวายรูปละ ๓ ตำลึง รวมเงินถวายพระสงฆ์ ๘๐ รูปเป็นเงิน ๑๓ ชั่ง ๘ ตำลึง มีเทศนา ๓ วัน พระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ถวายเทศนา เทวตาอุทิศ พระศาสนโสภณ ถวายเทศนามงคลสูตร รัตนสูตรสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ถวายเทศนาพระราชพงศาวดาร ทรงถวายไตรจีวรเครื่องบริขารพร้อม เงินค่าจตุปัจจัยในเทศนากัณฑ์ละ ๑๐ ตำลึง รวมเงินถวายพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์และเทศนาเป็นเงิน ๑๔ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ทรงโปรยทานการสมโภชเวลาบ่าย ๓ วัน เป็นเงิน ๓ ชั่ง ๒ ตำลึง ๒ บาท พระราชทานแจกเงินเถาข้างหน้าข้างใน เงินเถา ๕๗๘ เถา เป็นเงิน ๑๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๓ บาท ๓ สลึง ทองเพื้อง ๗๔๐ เพื้อง ทองหนัก ๑ ชั่ง ๓ ตำลึง ๒ สลึง ดอกพิกุลทองทรงโปรย ๘๖๐ ทองหนัก ๑ ตำลึง ๓ บาท ๓ สลึง ๑ เพื้อง รวมทองหนัก ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง ๑ สลึง ๑ เพื้อง เงินพระราชทานเครื่องเล่นเครื่องประโคมสมโภช เงิน ๑๘ ตำลึง ๓ สลึง ๑ เพื้อง พระราชทานคนประจำงาน ๓๑๙ คน เป็นเงิน ๙ ตำลึง ๓ บาท ๓ สลึง

๑ เฟื้อง พระราชทานข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายใน ๒ ชั่ง เครื่องประโคมข้างในพระราชทานสิ้น ๑๗ ตำลึง ๓ บาท รวมพระราชทานในการพระราชกุศล เป็นทอง ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง ๑ สลึง ๑ เฟื้อง เงิน ๓๔ ชั่ง ๑๗ ตำลึง ๒ บาท

สร้างประตูกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก

ทรงพระราชดำริว่า ประตูกำแพงพระราชวังที่เปิดอยู่เป็นนิตย์ใกล้กระชั้นนัก ผู้คนเข้าออกละเล้าละลุมไว้ใจไม่ได้ จึงทำประตูออกอีกชั้น ๑ เป็นประตู ๒ ชั้นขึ้น ประตูวิเศษไชยศรีประตู ๑ ประตูเทวาพิทักษ์ประตู ๑ ประตูศรีสุนทรทวารประตู ๑ เดิมเป็นประตูชั้นเดียว มีซุ้มอย่างฝรั่ง ก็โปรด ฯ ให้ทำเป็นประตู ๒ ชั้นขึ้น แก้ซุ้มเป็นยอดปรางค์ทั้งสิ้น

เรื่องรักใคร่ระหว่างขุนสุวรรณกับเจ้าจอมช้อย

ครั้นมาถึงเดือน ๗ เกิดความเรื่องอ้ายเขียนขุนสุวรรณบุตรพระยาราชภักดี ให้อีกุหลาบภรรยาเข้าไปพูดจาแทะโลมเจ้าจอมช้อย บุตรพระยาบำเรอภักดี มีผู้ทิ้งหนังสือข้างในโปรด ฯ ให้ตระลาการชำระได้ความจริงว่ารักใคร่ให้ข้าวของกันเนือง ๆ แต่ไม่ถึงตัวกัน ลูกขุนวางบทให้เอาอ้ายเขียนอีกุหลาบไปประหารชีวิตเสียที่วัดมักกสัน ณ วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๑๒ ค่ำ(๑) แต่ตัวอีช้อยนั้นให้ลงพระราชอาญาหกสิบ แล้วสับเสียงไว้ แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เนรเทศพระโยคาญาณภิรัตเถร ราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระ วัดราชสิทธาราม ๑ เจ้าอธิการวัดบางประทุน ๑ เป็นผู้ให้น้ำมนต์อ้ายเขียนอีกุหลาบ ให้เนรเทศไปอยู่ที่เมืองสงขลา

พระราชทานเงินคนชราพิการ

ครั้นมาถึงเดือน ๘ ผู้ที่ไปทำบัญชีคนชราพิการทั้งในกรุงนอกกรุงและหัวเมืองชั้นในได้จำนวนคนชราพิการ ๑๕,๒๐๘ คน ให้ปลูกปะรำตลอดที่หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ขอแรงข้าราชการเจ๊สัวเจ้าภาษีหาข้าวกระทงน้อย ๆ พอสมควร มาเลี้ยงในวันศุกร์เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ(๒) ครั้นรับอาหารแล้วก็พระราชทานเงินคนละ ๑ บาท เป็นจำนวนคน ๑๔.๘๒๗ คน สิ้นพระราชทรัพย์ ๑๘๕ ชั่ง ๖ ตำลึง ๓ บาท ครั้นวันรุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ คนที่มารับทานทางไกลยังมาไม่ถึง ก็ได้พระราชทานอีกคราว ๑ คน ๓๘๑ คน เงิน ๔ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ๑ บาท รวมกันเป็นคน ๑๕.๒๐๘ คน เงิน ๑๙๗ ชั่ง ๑๒ ตำลึง

---

(๑) วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๒

(๒) วันที่ ๒๒ กรกฎาคม

เสด็จประพาสหัวเมืองทะเลตะวันตก

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ(๑) เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสทอดพระเนตร ณ หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกพระฤกษ์เวลา ๒ ยามเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยทางชลมารค ณ เรือพระที่นั่งกลีบสมุทร จากท่าที่ประทับนิเวศวรดิษฐ์ มีเรือกระบวนนำเสด็จ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทซึ่งอยู่รักษาพระนครตามส่งเสด็จพระราชดำเนินถึงหน้าวัดยานนาวา ทรงเรือพระที่นั่งมณีเมขลา ใช้จักรไป วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลา ๒ ทุ่มเศษ ถึงท่าที่ประทับปากน้ำเมืองปราณบุรี ทอดประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่งราตรี ๑ วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาย่ำเที่ยงแล้ว ออกเรือพระที่นั่งมณีเมขลาใช้จักรไป เวลา ๒ ทุ่มเศษ ถึงท่าที่ประทับพลับพลาทอง อ่าวตำบลเกาะหลัก แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ทอดประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่งราตรี ๑ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือช่วง ไปประพาสทอดพระเนตรตามเกาะและฝั่งคุ้งมะนาว เวลาย่ำค่ำแล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับบนพลับพลา พระราชทานเงินแก่ราษฎรชายหญิงซึ่งมีอายุมากกว่า ๒๐,๐๐๐ วัน คนละ ๑ บาท เวลายามเศษ เสด็จกลับประทับแรม ณ เรือพระที่นั่งมหาไชยเทพ

วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๗ ค่ำ(๒) เวลาย่ำรุ่งแล้วออกเรือพระที่นั่งมหาไชยเทพใช้จักรไป เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงท่าที่ประทับ ตำบลแหลมทองหลาง แขวงเมืองกำเนิดนพคุณ ทอดเรือพระที่นั่งประทับเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือช่วง ไปประพาสทอดพระเนตรตามเกาะและฝั่งแล้วเสด็จขึ้น ประทับบนพลับพลา พระราชทานเงินแก่ราษฎร ชายหญิงซึ่งมี อายุมากกว่า ๒๐,๐๐๐ วัน คนละ ๑ บาท แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับประทับแรม ณ เรือพระที่นั่งมหาไชยเทพราตรี ๑ ณ วันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งแล้ว ออกเรือพระที่นั่งใช้จักรไป เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงท่าที่ประทับพลับพลาปากน้ำเมืองชุมพร ตั้งแต่วันเสด็จพระราชดำเนินไปจนถึงวัน ๘ ค่ำ ตามทางไม่มีพายุไม่ มีฝนคลื่นสงบ เมื่อเรือพระที่นั่งทอดประทับหน้าพลับพลาปากน้ำเมืองชุมพร มีลมพายุฝนตกอยู่โมงเศษ เวลาค่ำ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับบนพลับพลา ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท นำสิ่งของทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย เวลายามเศษเสด็จกลับประทับแรม ณ เรือพระที่นั่งมหาไชยเทพราตรี ๑ วันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ

(๑) วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๒
(๒) วันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งมณีเมขลา ไปประพาสทอดพระเนตรตำบลเกาะง่าม เป็นที่มีรังนกอย่างดีเป็นอันมากอยู่ห่างฝั่งทาง ๔๘๐ เส้น เวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินกลับประทับแรมบนพลับพลา พระราชทานเงินแก่คนชราราษฎรชายหญิง ซึ่งมีอายุมากกว่า ๒๐.๐๐๐ วันคนละ ๑ บาท แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ ประทับแรม ณ เรือพระที่นั่งมณีเมขลา เวลา ๓ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งใช้จักรไป วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ(๑) เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ถึงท่าที่ประทับตำบลเกาะพลิกัน แขวงเมืองนครศรีธรรมราชทอดเรือพระที่นั่งประทับพักอยู่หน้าพลับพลาเกาะพลิกัน ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองไชยา ซึ่งมาคอยรับเสด็จอยู่ที่ตำบลเกาะพลิกันนั้น จัดน้ำจืดพื้นส่งเรือพระที่นั่งทุกลำแล้ว เวลา ๒ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งใช้จักรไป วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงท้องอ่าวปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช ทอดเรือพระที่นั่งประทับอยู่ ๒ ราตรี วันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาย่ำเที่ยงแล้วเสด็จ ณ เรือพระที่นั่งมณีเมขลาใช้จักรไปถึงที่น้ำตื้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือช่วงไปประทับที่พลับพลาตำบลท่าสัก เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ทรงม้าพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนม้า เวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงพลับพลาที่ประทับ ค่ายหลวงตั้งท้องสนามหน้าเมืองนครศรีธรรมราชด้านเหนือ

วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาเย็น เสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการพระมหาธาตุเจดีย์ เวลาค่ำเสด็จกลับประทับแรม ณ พลับพลาค่ายหลวง วันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๒) เสด็จพระราชดำเนินไปวัดพระธาตุอีกโดยกระบวนม้า พระราชวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทตามเสด็จพระราชดำเนินไปเป็นอันมาก ทรงนมัสการแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับ ณ พลับพลาค่ายหลวง เวลายาม ๑ กับ ๑๓ นาที มีจันทรุปราคา พระราชทานเงินตราแก่พระราชวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยโดยสมควร และผู้สำเร็จราชการเมืองและกรมการเมืองอื่น ๆ ซึ่งมาคอยรับเสด็จ ณ เมืองนครศรีธรรมราช วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ เสด็จกระบวนม้าพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทตามเสด็จ ทรงนมัสการพระมหาธาตุเจดีย์อีกครั้งหนึ่ง

---

(๑) วันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

(๒) วันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

แล้วมีละครรำอย่างฝรั่งสมโภชเป็นการบูชา บังเอิญฝนตกอยู่ประมาณ ๒ ชั่วโมงเศษ เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินกลับประทับแรม ณ พลับพลาค่ายหลวง

วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง พระราชทานเงินตราแก่ราษฎรชายหญิง ซึ่งมีอายุมากกว่า ๒๐,๐๐๐ วันคนละ ๑ บาท แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะที่ตามเสด็จด้วยพระครูฐานานุกรมหัวเมือง ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ในพระวิหารหลวง วัดพระธาตุ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงปรนนิบัติพระสงฆ์ ถวายผ้าไตรจีวรบริขารพร้อม แล้วถวายผ้าขาวพับแก่พระสงฆ์เจ้าอธิการทุกอาราม ๕๐ รูป ให้เจ้าพนักงานประโคมเวียนเทียนสมโภช มีละครรำอย่างฝรั่งเป็นการบูชาเวลาหนึ่ง ฝนตกประปรายบ้างเล็กน้อย เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินกลับประทับแรม ณ พลับพลาค่ายหลวง วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ(๑) เวลาเช้า นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมและเจ้าอธิการทุกอารามนั้น มารับบิณฑบาต แล้วให้มีละครข้างหน้าค่ายหลวง เวลาค่ำมีเทศนากัณฑ์ ๑ ตั้งแต่วันเดือน ๙ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินถึงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช ทรงประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่ง ๒ ราตรี เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับแรมอยู่บนพลับพลาค่ายหลวง ๘ ราตรี วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ เวลา ๓ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดพระเนตรรูปพระพุทธสิหิงค์ ซึ่งเป็นของโบราณส่งมาแต่รามราชประดิษฐานอยู่ในหอพระ ณ บ้านเจ้าพระยานครศรีธรรมราช แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับหยุดประทับทอดพระเนตรวัดโพธิ์ วัดประดู่ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินถึงพลับพลาตำบลท่าสัก แล้วเสด็จโดยเรือช่วงมาประทับเรือพระที่นั่งมณีเมขลา เวลา ๒ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งใช้จักรไป วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ถึงท่าที่ประทับพลับพลา ตั้งแหลมสนปากน้ำเมืองสงขลา ทอดประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่งราตรี ๑

วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับแรมบนพลับพลาค่ายหลวง วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดพระเนตรป้อมกำแพงในเมือง แล้วเสด็จกลับประทับแรม ณ พลับพลาค่ายหลวง วันพุธ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนิน

---

(๑) วันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

โดยเรือพระที่นั่งสยามอรสุมพล ถึงบ้านเจ้าพระยาสงขลา ขึ้นทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินไป ประพาสทอดพระเนตรตามแถวตลาด แล้วเสด็จกลับ หยุดประทับบนป้อมหน้าเมือง ทรงโปรยทานแก่ราษฎร แล้วเสด็จกลับประทับแรม ณ พลับพลาค่ายหลวง วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จโดยเรือพระที่นั่งสยามอรสุมพล ถึงท่าบ้านเจ้าพระยาสงขลา ขึ้นทรงม้าพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนม้า ไปประพาสทอดพระเนตรภูเขาเก้าเซ่ง แล้วเสด็จกลับประทับแรม ณ พลับพลาค่ายหลวง วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ[๑] เวลาเช้า ให้นิมนต์พระครูฐานานุกรม ๕ รูปมารับบิณฑบาต ทรงถวายผ้าไตรจีวรและบริขาร แล้วให้มีละครข้างในที่พลับพลาค่ายหลวง วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระราชทานเงินตราแก่ราษฎรชายหญิง ซึ่งมีอายุมากกว่า ๒๐,๐๐๐ วัน คนละ ๑ บาท ตั้งแต่วันเดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินถึงปากน้ำเมืองสงขลา ทรงประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่งราตรี ๑ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับแรมบนพลับพลาค่ายหลวง ๗ ราตรี

ครั้งนั้น พระยากลันตัน พระยาแขกหัวเมืองเข้ามาเฝ้าถวายเครื่องราชบรรณาการเป็นอันมาก เว้นแต่พระยาตรังกานูบอกป่วยเสียให้แต่ศรีตวันกรมการเข้ามาเฝ้าแทนตัว ตั้งแต่เสด็จออกไปจนวันกลับ พระราชทานคนชราจำนวนคน ๓,๘๖๓ คน พระราชทานคนละ ๑ บาท สิ้นพระราชทรัพย์เป็นเงิน ๔๘ ชั่ง ๕ ตำลึง ๓ บาท พระราชทานข้าราชการที่ตามเสด็จและกรมการหัวเมือง เงิน ๑๒๗ ชั่ง ๑ บาท รวมสิ้นพระราชทรัพย์ ๑๗๕ ชั่ง ๖ ตำลึง วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ[๒] เวลา ๑ ยามเศษ เสด็จกลับจากพลับพลามาประทับเรือพระที่นั่งมณีเมขลา เวลา ๒ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งใช้จักรมา วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ถึงตำบลแหลมชุมพุกแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทอดเรือพระที่นั่งประทับพักอยู่ เวลา ๓ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งใช้จักรมา วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ ทรงเรือพระที่นั่งมหาไชยเทพใช้จักรมา เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ถึงตำบลช่องมุขตะเภาแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทอดเรือพระที่นั่งพักอยู่ เวลา ๓ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งใช้จักรมา วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลา ๑ ทุ่มเศษถึงปากน้ำเมืองชุมพร ทอดเรือพระที่นั่งประทับพักอยู่ เวลา ๓ ยามเศษออกเรือพระที่นั่งใช้จักรมา วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลา

(๑) วันที่ ๒๖ สิงหาคม
(๒) วันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

ย่ำค่ำแล้ว ถึงตำบลเกาะหลัก แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ทอดเรือพระที่นั่งประทับพักอยู่ เวลา ๓ ยามเศษ ออกเรือพระที่นั่งใช้จักรมา วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ[๑] เวลา ๒ ยามเศษ ถึงด่านปากน้ำเมืองสมุทรปราการ วันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาเช้า ๑ โมงเศษ ถึงท่าที่ประทับท่านิเวศวรดิตถ์ เสด็จขึ้นพระมหามนเทียร

ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี เข้าไปเฝ้าที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ยินดีที่เสด็จกลับมา เสด็จออกตรัสอยู่ด้วยจนเวลา ๔ ทุ่ม

กรมสมเด็จพระเดชาดิศรสิ้นพระชนม์

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง กรมสมเด็จพระเดชาดิศรประชวรลมสิ้นพระชนม์ พระชนม์เรียงปีได้ ๖๗ พรรษา

พระบรมวงศานุวงศ์พากันกราบทูลว่า เสด็จกลับมาถึงพระนครวันเสาร์เป็นเหตุทั้ง ๒ ครั้ง ครั้งเมื่อเสด็จไปเมืองจันทบุรีข้างฝั่งตะวันออก ก็เสียสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ครั้งนี้ก็เสียกรมสมเด็จพระเดชาดิศร ตั้งแต่นั้นมาเสด็จไปแห่งใด ถ้าจะกลับเข้าพระนครก็เลิกวันเสาร์เสีย ก็ดีอยู่ทุกครั้ง

ในปีมะแมนั้น เกิดฝนแล้งมาจนเดือน ๑๐ จึงมีฝนมาได้ทำนา ฝนนั้นตกกล้าตลอดมาถึงเดือน ๑ เดือน ๒ ข้าวที่เสียก็กลับได้คืนหมด

เสด็จประพาสตลาดสำมุข

ครั้นมาถึง ณ วันพุธ เดือน ๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[๒] เสด็จพระราชดำเนินลงเรือพระที่นั่งมณีเมขลาใช้จักรจากท่านิเวศวรดิตถ์ไปประพาสตลาดที่สำมุข แล้วเสด็จกลับเข้าทางปากน้ำบางปะกง ทอดพระเนตรเขาดิน แล้วก็เสด็จขึ้นไปตามลำน้ำถึงเมืองปราจีนบุรี แล้วก็เสด็จกลับเข้าพระนคร ภายหลังมีผู้กล่าวว่าจระเข้หนีเข้าไปอยู่ในคลองปากน้ำโยทะกาทั้งใหญ่เล็กเป็นอันมาก

(๑) วันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๒

(๒) วันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๒

ดูเหมือนไม้ซุง เรือเข้าออกก็ยากต้องระวังตัว จะเป็นเหตุด้วยเรือไฟหลายลำ เสียงจักรนั้นสนั่นไป ไม่รู้ว่าอะไร จระเข้จึงได้หนีเข้าไปซ่อนอยู่ในลำแม่น้ำนั้น

โปรดฯ ให้รื้อปราสาทผไทตาพรหม

ทรงพระราชดำริว่า ปราสาทศิลาเมืองเขมรมีมากนัก ถ้าได้ปราสาทย่อม ๆ รื้อมาทำไว้ที่เขามหาสวรรค์ปราสาท ๑ วัดปทุมวันปราสาท ๑ ก็จะเป็นเกียรติยศไปภายหน้า จึงโปรดฯ ให้พระสุพรรณพิศาล ขุนชาติวิชาออกไปเที่ยวดูที่เมืองหลวงพระนครธม พระนครวัดเมืองพุทไธสมัน ขุนชาติวิชากลับเข้ามากราบทูลว่า ได้ไปดูหลายแห่งทั่วทุกตำบลแล้ว ที่เมืองอื่นๆ มีอยู่แต่ปราสาทใหญ่ ๆ ทั้งนั้น จะรื้อเอาเข้ามาเห็นจะไม่ได้ ปราสาทผไทตาพรหมอยู่ที่เมืองนครเสียมราฐมีอยู่ ๒ ปราสาท สูง ๖ วา พอจะรื้อเอามาได้ จึงโปรดฯ ให้มีตราออกไปเกณฑ์คนเมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองพนมศก ให้พระสุพรรณพิศาลไปรื้อปราสาทผไทตาพรหม แบ่งเป็น ๔ ผลัดๆ ละ ๕๐๐ คน ให้แบ่งเป็นกองชักลากบ้าง กองส่งบ้าง

ฝรั่งเศสรบกับญวน (ต่อ)

ครั้นมาถึงเดือน ๓ ไวสอัศมิราลริโกก็ทิ้งอ่าวตุรนเสีย รื้อเครื่องไม้บรรทุกเรือมาตีปากน้ำเมืองไซ่ง่อน ญวนเมืองไซ่ง่อนสู้รบ ขึงทุ่นแล่นสายโซ่ไว้หน้าป้อม กำปั่นรบฝรั่งเศสก็ยิงทุ่นและสายโซ่ขาดออก แล้วตีเมืองดงนายได้แล้วก็มาตีเอาเมืองไซ่ง่อนได้ พระเจ้าเวียตนามก็จัดกองทัพให้ญวนลงมาตีเมืองไซ่ง่อนคืนก็ไม่ได้ ได้รบกันหลายครั้ง ญวนก็แตกไปทุกที

งานพระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศร

ลุศักราช ๑๒๒๒ ปีวอก โทศก(๑) เป็นปีที่ ๑๐ ได้ทำการเมรุผ้าขาวกรมสมเด็จพระเดชาดิศรที่ท้องสนามหลวง วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ(๒) ชักพระศพไปเข้าเมรุ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิง

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๓

(๒) วันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓

เกิดความไข้ที่กรุงเทพ ฯ

ในเดือน ๔ นั้น ที่กรุงเทพมหานครเกิดความไข้จับไข้ป่วงทั้ง ๒ อย่าง เกิดมาแต่ทางเมืองตาก เมืองระแหงก่อน จึงมาถึงกรุงเทพมหานคร ไข้จับนั้นเดิมแรกดูเหมือนไม่ร้ายแรง ครั้นไปได้ ๑๔ วัน ๑๕ วัน ก็มีอาการกระทำให้ท้องลงเป็นโลหิตออกมา อยู่ได้ ๔๐ วันหรือ ๔๐ วันเศษก็ตาย ไม่เห็นผู้ใดรักษาหายแต่สักคน ๑ ความไข้ครั้งนั้นเป็นไม่ยืดยาว สืบข่าวดูก็เสียไปบ้านละคน ๒ คน ๓ คน ตามบ้านใหญ่บ้านเล็ก แล้วก็สงบหายไป

ได้พระมหาศรีเศวตวิมลวรรณ ช้างพลายเผือกโท

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ(๑) พระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ พาช้างพลายเผือกโทลงมาถึงกรุงเก่า เสด็จขึ้นไปสมโภช พระรัตนวงศากราบทูลว่า จับได้ที่เขาจองแมวแขวงฉะมาตฉะบา เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ(๒) ปีมะแม เอกศก สูง ๓ ศอก ๒ นิ้ว รับสั่งว่าวันจับได้ ตรงกับวันเมื่อยกพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอนันตสมาคม สมโภชแล้วล่องแพลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๘ ค่ำ(๓) จึงโปรด ฯ ให้มีราชวัติฉัตรธงปักรายมาตามถนนตลอดถึงท่า แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงไปรับที่ท่าพระ มาขึ้นโรงสมโภชท้องสนามไชย หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน แล้วพระราชทานอ้อยจารึกชื่อต่อพระราชหัตถ์ขึ้นระวางเป็น พระมหาศรีเศวตวิมลวรรณ ฉัททันตคเชนทรชาติ วรราชรัตนกิรินีลักษณ์ จัตุรพักตร์พิสุทธิพงศ์ มิ่งมงคลสกลสรรพางคไพบูลย์ ปรเมนทรนเรนทรสูรบารมิตาสมาหาร สุนทราจารจริตงามสยามโลกยดิลก คชนายกนาคินทร์ หัสดินทรรัตนรุ่งฟ้า ช้างนั้นถ้าจะประสมสี ๆ ดินแดงเป็นพื้น เจือฝุ่น เจือเหลือง แล้วพระราชทานเสื้อผ้าเงินตราพระรัตนวงศาเจ้าเมือง เงิน ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง พระราชทานหมอควาญเจ้าของช้างต่อ เงิน ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ปลูกโรงไว้ที่เขื่อนเพชร ด้านตะวันออก พระที่นั่งอนันตสมาคม

---

(๑) วันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓
(๒) วันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๒
(๓) วันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๓

โปรดเกล้า ฯ ให้งดการรื้อปราสาทผไทตาพรหม

ฝ่ายพระยาอภัยภูเบศร บอกให้พระยาอานุภาพไตรภพ เจ้าเมืองเสียมราฐเข้ามากราบทูลว่า ได้เกณฑ์คนและกรมการให้พระสุพรรณพิศาลแล้ว ไปตั้งพลีกรรมบวงสรวง ได้ลงมือรื้อปราสาท เมื่อ ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ[(๑)] มีเขมรประมาณ ๓๐๐ คนออกมาแต่ป่าเข้ายิงพื้นพวกรื้อปราสาท ฆ่าพระสุพรรณพิศาลตายคน ๑ พระวังตายคน ๑ บุตรพระสุพรรณพิศาลตายคน ๑ ไล่แทงพื้นพระมหาดไทย พระยกกระบัตร ป่วยเจ็บหลายคน แต่ไพร่นั้นไม่ทำอันตราย แล้วหนีเข้าป่าไป ได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงรับสั่งให้มีตราออกไปให้พระยาอภัยภูเบศร พระยาอานุภาพไตรภพ ชำระเอาผู้ร้ายรายนี้ให้ได้ แล้วเกณฑ์ให้พระยาอภัยภูเบศรรื้อปราสาท ๑ พระยาอานุภาพไตรภพรื้อปราสาท ๑ ให้เอาเข้ามาให้จงได้ ท่านเสนาบดีทราบดังนั้นเข้าชื่อกันทำเรื่องราวถวายว่า ปราสาทศิลาที่เมืองเขมรนั้นกษัตริย์แต่โบราณให้ทำไว้เพื่อจะให้เป็นเกียรติยศติดแผ่นดินของท่านอยู่ ของอันนี้ก็ช้านานมาจนไม่ทราบว่าทำมาได้กี่ร้อยปีกี่พันปี ถ้าจะไปรื้อลง คนทุกวันนี้กำลังที่จะยกรื้อก็ไม่ไหว ศิลาก้อน ๑ ก็ใหญ่ ๆ ถ้ารื้อลงแล้วเอาเข้ามาปรับปรุงทำขึ้นไม่ได้ ก็จะเสียพระเกียรติยศไป หรือมีเหตุขึ้นอย่างไรอย่างหนึ่งเหมือนครั้งนี้ ก็เป็นที่จะให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศไปอีก ขอพระราชทานให้ทรงพระราชดำริก่อน ได้ทรงทราบเรื่องราวแล้วก็มีรับสั่งให้งดการนั้นเสีย แต่ผู้ร้ายนั้นให้สืบสวนเอาตัวให้ได้

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้

ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ[(๒)] เวลาเช้า ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จโดยทางชลมารค ไปประพาส ณ เมืองปักษ์ใต้ฝ่ายทะเลฝั่งตะวันตก ตั้งแต่เมืองเพชรบุรีออกไปทุก ๆ เมือง ตลอดถึงเมืองสงขลา วันพุธ เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ[(๓)] ถึงเมืองสงขลา ประทับแรมอยู่ที่ค่ายหลวงเมืองสงขลา ๑๐ ราตรี เสด็จกลับมาแวะเมืองนครศรีธรรมราช ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ[(๔)] เสด็จขึ้นไปนมัสการพระบรมธาตุแล้ว

---

(๑) เสาร์ ที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓

(๒) วันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

(๓) วันที่ ๘ สิงหาคม

(๔) อาทิตย์ ที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

ประทับอยู่ที่ค่ายหลวงเมืองนคร ฯ ๓ ราตรี ครั้น ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จกลับมากรุงเทพมหานคร

ทูตฮอลันดาเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี

ครั้นมาถึงเดือน ๑ พระเจ้าแผ่นดินนิเธอแลนด์ แต่งให้คองเดอรเกอเชียดเป็นราชทูตนาย ๑ ชาเยเป็นอุปทูตนาย ๑ เฮสะโปนเป็นตรีทูตนาย ๑ กับขุนนางฮอลันดามาด้วยเรือกลไฟชื่อตรูละนัน กัปตันชื่อฟองเกอแมน ไปทำสัญญาที่เมืองญี่ปุ่นแล้วมาขอทำหนังสือสัญญากับประเทศสยาม มาถึงสันดอนวันพฤหัสบดีเดือน ๑ ขึ้น ๒ ค่ำ(๑) มีหนังสือให้ขุนนางลงเรือบตขึ้นมาส่งที่เมืองสมุทรปราการ แล้วพระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรบุรา-นุรักษ์บอกส่งหนังสือขึ้นมา จึงโปรด ฯ ให้แปลออกได้ความว่า พระเจ้าแผ่นดินนิเธอร์แลนด์ให้เข้ามาทำหนังสือสัญญาด้วย ไม่ได้บอกล่วงหน้ามาก่อน คอเวอนเมนต์ฝ่ายสยามจะรับหรือไม่รับ ถ้าไม่รับก็จะกลับไป จึงโปรดให้จัดเรือกลไฟชื่อสยามอรสุมพล ให้พระยาราชานุประพันธ์ลงไปรับทูตฮอลันดา เมื่อเรือพระที่นั่งสยามอรสุมพลออกไปถึงเรือรบ ทูตให้ยิงปืนสลุตธงช้าง ๒๑ นัด แล้วเรือรับทูตเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ทหารปืนที่ป้อมเสือซ่อนเล็บได้ยิงสลุตธงแผ่นดินของฮอลันดา ๒๑ นัด แล้วขึ้นมาถึงกรุงเทพพระมหานคร ณ วันจันทร์ เดือน ๑ ขึ้น ๖ ค่ำ (๒) พักอยู่ที่ตึกรับทูตที่ปากคลองผดุงกรุงเกษม

ณ วันอังคาร เดือน ๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เข้าเฝ้าออกใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ถวายเครื่องมงคลราชบรรณาการ ดาบญี่ปุ่น ๒ เล่ม เสื้อหมวกเครื่องแต่งตัวทหารญี่ปุ่นสำรับ ๑ ขวดปักดอกไม้ทองแดงลายเงินคู่ ๑ หม้อใส่น้ำทองแดงลายเงินขอน ๑ ธนู ๑๗ คัน มีเครื่องสำหรับธนูพร้อม กับตัวอย่างสินค้าซึ่งเกิดในแผ่นดินนิเธอแลนด์อินเดีย น้ำตาลทราย ๑๒ ปี๊บ กาแฟ ๑๒ ปี๊บ ข้าวสาร ๑๐ ปี๊บ คราม ๔ หีบ ดอกจันทน์เทศ ๔ หีบ ผลจันทน์เทศ ๒ หีบ กานพลู ๔ ปี๊บ ตัวสัตว์สำหรับย้อมผ้าแดง ๒ หีบ

ของทรงยินดีในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดาบญี่ปุ่น ๒ เล่ม เสื้อหมวกเครื่องแต่งตัวอย่างทหารญี่ปุ่น ๑ สำรับ ธนู ๑๖ คัน มีเครื่องสำหรับธนูพร้อม เชิงเทียนทองแดง

(๑) วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน
(๒) วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๓

คู่ ๑ ดอกไม้ทองแดงคู่ ๑ กระถางธูปทองแดงซอน ๑ แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งผู้รับสั่งให้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยราชทูตฮอลันดา คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ๑ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าซ้าย ๑ รวม ๖ เป็นผู้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เป็นสัญญา ๓๓ ข้อ วันประทับตราสัญญาได้ยิงปืนสลุตที่ป้อมวิชาเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ที่เรือรบฮอลันดาอยู่นอกสันดอนก็ยิงปืนสลุตพร้อมในเวลาเดียวกัน ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ (๑) ทูตกราบถวายบังคมลากลับไป

คนสนิทของสุลต่านมะหมุดเข้ามาขอกำลังรบเมืองปาหัง

และเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ (๒) เจะแดงเป็นคนสนิทของสุลต่านมะหมุด โดยสารเรือไฟเจ้าพระยาเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร มีหนังสือพระพิเทศพานิชนำเข้ามาด้วย เจะแดงกราบเรียนต่อ พณ ฯ หัวเจ้าท่าน ที่สมุหพระกลาโหม ว่าสุลต่านมะหมุดเจ้าเมืองลิงา เดิมบิดาสุลต่านมะหมุดถึงแก่กรรมลง วิลันดาจึงตั้งตนกูมะหมุดผู้บุตรเจ้าเมืองลิงา ขึ้นเป็นสุลต่านที่เจ้าเมืองอยู่ได้ ๑๘ ปี วิลันดาว่าสุลต่านมะหมุดไม่เอาใจใส่ในราชการ แต่มีการเล่นกับไปเที่ยวเสียทางไกล ๆ เนือง ๆ วิลันดาจึงตั้งตนกูมุดาผู้อาของสุลต่านมะหมุดขึ้นเป็นเจ้าเมือง สุลต่านมะหมุดเข้าเมืองมิได้ ก็พาครอบครัวพี่น้องมาอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ แล้วก็มาอาศัยอยู่เมืองปาหัง ๓ ปี โต๊ะบันดาหราเจ้าเมืองปาหังไม่ชอบกับชีหวันมะหมัดผู้น้อง รบพุ่งกันเนืองๆ ไพร่บ้านพลเมืองก็รักชีหวันมะหมัด สุลต่านมะหมุดไปอยู่เมืองปาหังก็ชอบกับชีหวันมะหมัด ชีหวันมะหมัดนับถือว่าเป็นเจ้านายของตัว ด้วยเมืองปาหังแต่ก่อนขึ้นกับเมืองลิงา ชีหวันมะหมัดคิดจะเอาเมืองปาหังให้ แต่ยังขัดด้วยกำลังน้อย ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามช่วยอุดหนุนสุลต่านมะหมุดได้เป็นเจ้าเมืองปาหังแล้ว จะคิดเอาเมืองปาหังมาขึ้นกับกรุงเทพมหานคร ได้ทรงทราบดังนั้นแล้วดำรัสว่าเมืองปาหังเดี๋ยวนี้ก็อยู่ในบำรุงอังกฤษ จะคิดมาขึ้นกรุงเทพ ฯ นั้นไม่สมควร ด้วยไทยกับอังกฤษก็เป็นไมตรีรักใคร่กันสนิท ถ้าสุลต่านมะหมุดอยู่ที่เมืองปาหังไม่สบาย จะเข้า

---

(๑) วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

(๒) จันทร์ ที่ ๑๗ ธันวาคม ๒๔๐๓

มาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ก็จะโปรดฯ ให้อยู่เป็นสุข เจะแดงได้ทราบกระแสรับสั่งดังนั้นแล้วก็ลากลับไป ภายหลังสุลต่านมะหมุดอยู่ที่เมืองปาหังไม่สบาย ก็เข้ามาอยู่เมืองตรังกานูกับมารดา ด้วยมารดาสุลต่านนั้นเป็นพี่หญิงของตนกูอุมาซึ่งเป็นพระยาตรังกานู

องค์พระหริรักษ์ เจ้ากรุงกัมพูชา สุรคต

ฝ่ายที่เมืองเขมร องค์พระหริรักษรามมหาอิษราธิบดีป่วยทำศึกอยู่ด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา ๘ ปี ได้รับสุพรรณบัฏแล้วทรงราชย์ได้ ๑๓ ปี รวม ๒๑ ปี ครั้นมาถึงเดือน ๒ ปีวอก สุรคตอายุนับได้ ๖๕ องค์พระหริรักษ์มีบุตรชายชื่อ นักองค์ราชาวดี ๑ นักองค์ศรีสวัสดิ์ ๑ นักองค์วัตถา ๑ นักองค์ศิริวงศ์ ๑ นักองค์แก้วมโนหอ ๑ นักองค์สุวรรณหงส์ ๑ นักองค์ตรอหุก ๑ บุตรหญิง นักองค์จงกลนี ๑ นักองค์พระราชธิดา ๑ นักองค์ศรีวรกษัตริย์ ๑ นักองค์อุบลปรีดา ๑ นักองค์กระเบน ๑ นักองค์สรออุก ๑ นักองค์กระเมียด ๑ นักองค์ดอกเดื่อ ๑ นักองค์ตรอลน ๑ นักองค์มุม ๑ นักองค์เภา ๑ รวม ๑๘ คน แล้วองค์วัตถาที่ ๓ ซึ่งอยู่ที่กรุงเทพมหานคร จึงกราบถวายบังคมลาออกไปเยี่ยมศพบิดา

สมโภชพระสมุทรเจดีย์

ในปีวอกนั้น เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี กราบทูลว่าพระสมุทรเจดีย์ได้ก่อพอกเสริมขึ้นไปแล้วเสร็จ ขอเชิญเสด็จบรรจุพระบรมธาตุ จึงโปรดเกล้าฯ โปรดกระหม่อม พระราชทานฤกษ์

วันอาทิตย์ เดือน ๒ แรม ๓ ค่ำ (๑) เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค แห่พระบรมธาตุ แห่พระไชย พระห้ามสมุทรลงไปเมืองสมุทรปราการ พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญแห่ไปด้วย รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๒ แรม ๔ ค่ำ ได้บรรจุพระบรมธาตุ พระไชย พระห้ามสมุทร ในห้องแผ่นศิลาใหญ่ที่ทำไว้ ได้ลงรักปิดทองเป็นอันดี ได้ทรงจารึกแผ่นศิลาด้วยพระหัตถ์ที่ผนังห้องพระบรมธาตุทั้ง ๔ ด้าน และข้างล่างข้างบนด้วยชาดหรคุณเป็นคาถาต่าง ๆ ครั้นเสร็จแล้วก็ปิดแผ่นศิลาข้างด้านทักษิณ แล้วก่ออิฐปิดช่องนั้นเสีย แล้วโปรดฯ ให้ยิงปืนสลุต

(๑) วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

ที่เรือพระที่นั่ง และเรือกลไฟที่ตามเสด็จลำละ ๒๑ นัด ทุกลำ แล้วเสด็จข้ามมามีละครข้างในสมโภช ประทับพระที่นั่งทำใหม่ จึงพระราชทานชื่อว่า พระที่นั่งสมุทาภิมุข ที่พระบรรทมชื่อว่า วายุสุขไสยาศน์ ที่พระสนมเอกอยู่ชื่อว่า นาฎสำราญรมย์ (๑) ตึกแถวชื่อ สนมนิกร โรงละครชื่อสัณฐาคารสถาน โรงทหารให้ชื่อว่า โรงศึกษาสงคราม ครั้นเสร็จการสมโภชพระสมุทรเจดีย์ วัน ๑ กับคืน ๑ แล้วเสด็จกลับมายังพระนคร

ราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศส

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ (๒) คอเวอนเมนต์ ฝรั่งเศสแต่งให้กัปตันฟะเรศตอยยอง คุมเรือกลไฟชื่อยิรอนเดอเข้ามารับทูตฝ่ายกรุงเทพมหานคร ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอ ณ กรุงปารีสฝรั่งเศส เจ้าพนักงานได้นำความขึ้นกราบทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วจึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เป็นราชทูตนาย ๑ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ บุตรท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นอุปทูตนาย ๑ พระณรงค์วิชิต บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ เป็นตรีทูตนาย ๑ เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ รวม ๒๘ นาย ออกไปเจริญทางพระราชไมตรี สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงฝรั่งเศส เหมือนเมื่อครั้งพระยามนตรี-สุริยวงศ์ เป็นทูตออกไปเจริญทางพระราชไมตรีกรุงอังกฤษครั้งก่อนนั้น (๓)

ใบบอกพระยาสระบุรี เรื่องคล้องได้ช้างพังเผือกโท

ครั้นมาถึงเดือน ๔ ข้างขึ้น พระยาสระบุรีบอกลงมาว่า พระสุนทรราชวงศาเจ้าเมืองยโสธรนำช้างเข้ามาถวาย ว่าพระศรีวรราช ผู้ช่วยราชการกับท้าวเพี้ยเมืองยโสธร คล้องได้ช้างพังเผือกโทที่ป่าฉะมาตฉะบาช้าง ๑ จับได้เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (๔) ปีวอก

(๑) ตำหนักนาฏนารีรมย์ (ประชุมพงศ. ๒๕).

(๒) วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๓

(๓) เรื่องราชทูตไทยไปฝรั่งเศสคราวนี้ พระณรงค์วิชิต (จอม บุนนาค) ผู้เป็นตรีทูตไปในคราวนั้นได้จดหมายเหตุไว้แต่ฉบับตอนปลายหายสูญเสีย หอสมุด ฯ ได้พิมพ์เป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๐ แล้ว

(๔) เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓

โทศก สูง ๓ ศอก ๑ คืบ ผึกหัดเชื่องราบแล้ว เดินช้างมาถึงเขาแก้ว แขวงเมืองสระบุรี กรมการได้ปลูกโรงพักไว้คอยรับเสด็จ

เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี

ครั้นมาถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ (๑) เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปพระพุทธบาท ยกยอดมณฑปและบรรจุพระบรมธาตุ ด้วยเสด็จขึ้นไปครั้งนั้นเป็นกระบวนใหญ่ สมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์ประชวรอยู่ ก็โปรดฯ ให้ตามเสด็จขึ้นไปด้วย พระเจ้าลูกเธอ ๑๕ พระองค์ เจ้าจอม ๒๐ พระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายในและเจ้าจอมเถ้าแก่ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งไม่ได้เคยไปนมัสการพระพุทธบาท ก็โปรดฯ ให้ตามเสด็จขึ้นไปด้วยเป็นอันมาก ละครข้างในสำรับเล็กด้วย วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ (๒) เสด็จขึ้นไปประทับพระราชวังท้ายพิกุล ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สวดพระพุทธมนต์บนลานพระพุทธบาท เวลาค่ำ มีระบำ ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เป็นวันพระฤกษ์ยกยอดพระมณฑปบรรจุพระบรมธาตุในพระมกุฎพันธนเจดีย์แล้วมีละครด้วย ครั้นขึ้น ๑๔ ค่ำ ทรงปิดทองพระพุทธรูปในถ้ำพิมานจักรี เวลาบ่าย สวดพระพุทธมนต์ที่ถ้ำประทุน ครั้นรุ่งขึ้น ๑๕ ค่ำ บรรจุพระบรมธาตุพระเจดีย์ศิลาที่สั่งให้ทำเข้ามาแต่เมืองจีน เวลาบ่าย มีพระธรรมเทศนา

วันแรม ๑ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินไปเขาแก้วทางพุแคโดยทางชลมารค ถึงพลับพลาที่ประทับเขาแก้วแล้ว ได้ทอดพระเนตรเห็นช้างสำคัญสีเหลืองเป็นพื้นเจือแดง จักษุเหมือนบุษย์น้ำทอง ขนตัวขนหางก็เหลืองด้วย เป็นเผือกโทเทียมเอก ในตำราช้างจะเรียกว่าเหมหัตถีก็ได้

ครั้นรุ่งขึ้นวันแรม ๒ ค่ำ เวลาบ่าย เสด็จไปทรงนมัสการพระฉาย ประทับแรมราตรี ๑ แรม ๓ ค่ำ เสด็จกลับมาประทับเขาแก้ว รุ่งขึ้นวันแรม ๔ ค่ำ ให้มีละครทำขวัญช้าง วันแรม ๕ ค่ำ เสด็จกลับมาประทับแรมอยู่พลับพลาท่าเจ้าสนุก ทรงพระราชดำริว่า ศาลเทพารักษ์เขกตกนั้น เดิมเป็นช่อฟ้าเครื่องไม้ ไฟป่าลามมาไหม้ ก็ต้องทำบ่อยๆ เห็นว่าไม่มั่นคง

(๑) วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์
(๒) จันทร์ ที่ ๑๘ กุมภาพันธ์

จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ทำเป็นเก๋งฝาอิฐปูนขึ้นหลัง ๑ แล้วให้หลวงสัจจพันธคีรี เลือกหาก้อนศิลาเนื้อดีริมศาลเจ้า ส่งลงไปกรุงเทพมหานคร จะทำจะเหว็จเทวรูป จะเอาขึ้นไปไว้แทนจะเหว็จใหม่ วันแรม ๗ ค่ำ เสด็จกลับถึงกรุงเทพมหานคร

ฝ่ายสมเด็จพระนางเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา คุมช้างลงมาได้วัน ๑ ครั้นเดินมาถึงบ้านเริงราง ช้างนั้นป่วยเป็นไข้ให้ตัวสั่นไปก็ล้มเสีย ได้ทรงทราบแล้วรับสั่งว่าเสียดายนักหายาก

ราชทูตกราบถวายบังคมลา

ลุศักราช ๑๒๒๓ ปีระกา ตรีศก[๑] เป็นปีที่ ๑๑ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ[๒] พระยาศรีพิพัฒน์ ราชทูต อุปทูต ตรีทูต ได้กราบถวายบังคมลาไป

ฝ่ายที่เมืองญวน สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอ ให้อัดมิราลกอนตราบอนาดมาเปลี่ยนไวสะอัดมิราลริโกกลับไป อัดมิราลกอนตราบอนาดได้ให้ทหารไปตี ได้เมืองสมิถ่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ[๓]

สมโภช
พระพุทธบุษยรัตน์ จักรพรรดิพิมลมณีมัย

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร ทรงพระราชดำริว่า พระพุทธรูปแก้วผลึก ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มาแต่เมืองนครจำปาศักดิ์ ทรงทำเครื่องประดับพระองค์เสร็จแล้วประดิษฐานไว้ในหอพระเจ้า แต่ยังหาสู้มีเพชรพลอยที่มีราคามากไม่ ครั้งนี้จะทรงทำฉลองพระเดชพระคุณใหม่ให้งามดียิ่งกว่าเก่า จึ่งให้ช่างกระทำเครื่องประดับพระองค์และฐานเสียใหม่ ล้วนเพชรพลอยใหญ่ ๆ มีราคาเป็นอันมาก มีฉัตรกลางและฉัตรซ้ายขวาด้วย ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ[๔] ได้ทำการฉลองสมโภชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๒๐ รูป ได้ถวายไตรจีวร พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๒๐ รูป ได้

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๔

(๒) วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

(๓) วันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๔

(๔) วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๔๐๔

ถวายไตรจีวรพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๒๐ รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี ขึ้น ๗ ค่ำ พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน เวลาบ่าย สวดอีก ๒๐ รูป รุ่งขึ้นวันศุกร์ ขึ้น ๘ ค่ำ พระสงฆ์ฉันแล้วได้ถวายพระนามว่า พระพุทธบุษยรัตน จักรพรรดิพิมลมณีมัย เวลาบ่าย ตั้งบายศรีเงิน แก้วทอง เวียนเทียนสมโภชเวลา ๑ วัน ๙ ค่ำเว้น

รุ่งขึ้น ๑๐ ค่ำ ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ มีการฉลองพระพุทธบุษยรัตน์ ฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วย ทำเป็นส่วนในพระองค์พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย อีกส่วน ๑ แล้วทรงพระราชอุทิศถวายสิริราชสมบัติแด่พระพุทธบุษยรัตน์ ๓ วัน เวลาบ่าย พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ในพระอุโบสถ ๑๐๘ รูป แบ่งพระสงฆ์ฉันในพระอุโบสถ ๓๖ รูป หอพระนาค ๑๕ รูป ศาลาราย ๕๗ รูป ทั้ง ๓ วัน ณ วันพุธขึ้น ๑๓ ค่ำ ตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน เวียนเทียนสมโภชอีกเวลา ๑ มีธรรมเทศนาวันละ ๔ กัณฑ์ มีการสมโภชตั้งแต่ ณ วันขึ้น ๑๐ ค่ำ ไปจนถึงวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาเช้า เวลาบ่าย มีมงครุ่ม ไม้ลอย ญวนหก กะอั้วแทงควาย แทงพิลัย เวลาค่ำ มีดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ครบทุกสิ่ง สมโภช ๔ วัน ๔ คืน เมื่อมีงานสมโภชนั้น โปรด ฯ ให้ขอแรงเจ้าและขุนนางผู้ใหญ่ตั้งโต๊ะที่หน้าพระอุโบสถด้วย เครื่องโต๊ะนั้นก็เปลี่ยนทุกวัน ประกวดประชันกันยิ่งนัก

กรมหลวงสรรพศิลปปรีชา
และกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศรสิ้นพระชนม์

ฝ่ายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพศิลปปรีชาไปตามเสด็จ ประชวรไข้ป่ากลับลงมาจากพระพุทธบาท สิ้นพระชนม์ วันจันทร์ เดือน ๘ บุรพาสาฒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ(๑) พระชนม์นับเรียงปีได้ ๕๖ พรรษา ครั้นวันพุธ เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๓ ค่ำ(๒) แห่พระศพไปเข้าเมรุวัดบวรนิเวศ ซึ่งพระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ามณฑานพรัตน์

ในวันนั้น กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศวร ซึ่งประชวรพระโรคเถาดานสิ้นพระชนม์ พระชนม์นับเรียงปี ๕๙ พรรษา

---

(๑) วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๔
(๒) วันที่ ๑๐ กรกฎาคม

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๕ ค่ำ พระราชทานเพลิงพระศพกรมหลวงสรรพศิลปปรีชา

สุลต่านมะหมุด
เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

เมื่อ ณ เดือน ๗ เจ้าพระยาสงขลาแต่งเรือกำปั่นให้กรมการลงไปเตือนต้นไม้ทองต้นไม้เงิน เครื่องบรรณาการเมืองตรังกานู สุลต่านมะหมุดกับบุตรภรรยา ก็โดยสารเรือเมืองสงขลาเข้ามาเป็นจำนวนคนนายไพร่ชายหญิง ๖๐ คน เจ้าพระยาสงขลาส่งเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๑) โปรด ฯ ให้ไปอยู่ที่เรือนริมวังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระราชทานข้าวสารเงินเดือนให้เจ้าพนักงานไปจ่ายให้พอสมควร ณ วันศุกร์ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๔ ค่ำ โปรด ฯ ให้สุลต่านเข้าเฝ้าพร้อมด้วยศรีตวันกรมการเมืองตรังกานู ซึ่งเข้ามาถวายต้นไม้ทองเงิน เสด็จออกรับใหญ่ให้เป็นเกียรติยศแก่สุลต่านมะหมุด สุลต่านมะหมุดคิดถึงพระเดชพระคุณ จึงยกน้องหญิงต่างมารดาอายุ ๒๓ ปี ชื่อตนกูสุปิยา ถวายให้ทำราชการอยู่ข้างใน

ในเดือน ๘ นั้น เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ) ป่วยเป็นบิด ถึงแก่อนิจกรรมอายุนับเรียงปีได้ ๗๕ ปี ครั้น ณ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ(๒) ได้ยกโกศศพเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ไปเข้าเมรุวัดสระเกศ ณ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ พระราชทานเพลิง

สมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์สิ้นพระชนม์

ฝ่ายสมเด็จพระนางประชวรพระยอดเม็ดเล็ก ทรงพระกาสะเป็นพระโลหิตติดระคนเสมหะออกมา ทรงพระประชวรอยู่หลายเดือน ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ(๓) เวลาเช้า ๕ โมงเศษ สิ้นพระชนม์ พระองค์ประสูติเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก ศักราช ๑๑๙๖(๔) สิริพระชนม์ได้ ๒๘ พรรษา ได้

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๔

(๒) วันอาทิตย์ ที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

(๓) วันที่ ๙ กันยายน

(๔) พ.ศ. ๒๓๗๗

เชิญพระศพเข้าสถิตในพระโกศทองคำ แล้วเชิญพระศพแห่ออกประตูพรหม ไปประดิษฐานไว้ในหอธรรมสังเวช ด้วยเมื่อครั้งสมเด็จพระนางโสมนัส หอธรรมสังเวชทำยังไม่แล้ว ไม่มีที่จะไว้ จึงได้เชิญพระศพขึ้นไว้บนพระมหาปราสาท

เรื่องเมืองเขมร

ฝ่ายที่เมืองเขมร องค์วัดถาซึ่งกราบถวายบังคมลาไปเยี่ยมศพบิดานั้น ไปวิวาทกันขึ้นกับองค์พระนโรดมผู้พี่ด้วยเหตุผู้คนทรัพย์มรดก องค์วัดถาสู้ไม่ได้ ก็พาองค์ศิริวงศ์ผู้น้องหนีเข้ามาในแดนกรุงเทพ ฯ ฝ่ายสนองโสซึ่งเป็นน้าองค์วัดถา เห็นว่าองค์พระนโรดมไม่โอบอ้อมอารีต่อพี่น้อง ก็คุมสมัครพรรคพวกเป็นกบฏขึ้น

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ[(๑)] พระยาอนุชิตชาญไชย จางวางกรมพระตำรวจขวา ซึ่งโปรด ฯ ให้ไปพึ่งราชการอยู่ที่เมืองพระตะบอง จึงบอกเข้ามาว่า เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๔ ค่ำ มีศุภอักษรองค์พระนโรดม หนังสือฟ้าทะละหะเข้ามาว่า สนองโสซึ่งเป็นที่พระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชยกับพระยากำแหงโยธา พระยาพระเขมร ๓๕ นาย ยกมาตั้งอยู่เมืองพนมเบ็ญ เมืองลาดปะเอีย องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราชาและพระยาพระเขมรยกไป ได้สู้รบกัน พวกกองทัพพระยากำแหงโยธาแตกแล้ว ราษฎรกำเริบตั้งเป็นกองทัพขึ้นอีก องค์พระนโรดมกับพระยาพระเขมรล่าถอยเข้ามาเมืองอุดงมีไชย แล้วให้องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าออกไปสืบราชการ ทราบความว่า พวกกองทัพสนองโสและพระยากำแหงโยธา จะยกมาล้อมเมืองอุดงมีไชย กำหนด ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๔ ค่ำ องค์พระนโรดมเห็นจะอยู่เมืองอุดงมีไชยไม่ได้ ด้วยราษฎรไม่เต็มใจด้วย จึงพาครอบครัวบุตรภรรยาพระยาพระเขมรพวกพ้อง ๓๐ นายกับบ่าวไพร่ที่ใช้สอย ๗๐๐ เศษ ลงเรือล่าหนีเข้ามาอยู่ที่ท่ากพงฉนัง มีหนังสือเข้ามาถึงพระยาคทาธรธรณินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง ขอให้ออกไปรับ พระยาคทาธรธรณินทร์เกณฑ์พระ หลวง ขุน หมื่น และไพร่ ๖๐๐ คน บรรทุกเรือ ๕๐ ลำ ออกไปพบองค์พระนโรดมที่แพรกรังตึน แขวงเมืองโพธิสัตว์ แล้วให้พระพลพระพิพิธราชา

(๑) วันที่ ๒๑ ตุลาคม

กรมการเมืองพระตะบองไป ณ เมืองอุดงมีไชย ให้พบกับองค์พระหริราชดไชยไกรแก้วฟ้า พระยาคทาธรธรณินทร์พาองค์นโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช เข้าถึงด่านเสมา แขวงเมืองพระตะบองแต่ ณ เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ

พระยาอนุชิตชาญไชยจึงได้ส่งองค์วัตถาเข้ามาเสียก่อน มาถึงเมืองศรีโสภณ พบพระยาราชวรานุกูลยกออกมา พระยาราชวรานุกูลส่งองค์วัตถาเข้ามาพักอยู่ที่เมืองศรีโสภณ ให้จัดข้าหลวงกรมการนายไพร่ ๕๐๐ คน รักษาองค์วัตถาไว้ แล้วพระยาราชวรานุกูลออกไปด่านเสมา พบองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช แล้วบังคับให้พระยาคทาธรธรณินทร์นายไพร่ ๖๐๐ คน ตั้งรักษาอยู่ที่ด่านเสมา แล้วมีหนังสือไปให้พระยาอานุภาพไตรภพเมืองนครเสียมราฐ เกณฑ์กรมการนายไพร่ ๖๐๐ คน ยกไปตั้งรักษาด่านอยู่ที่สตึงกำบดพรมแดนกับเมืองพระตะบองตำบล ๑ กับด่านทางน้ำต่อแดนเมืองกพงสวาย ๓ ตำบล ทางบก ๒ ตำบล ณ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ(๑) พระยาราชวรานุกูลกลับเข้ามาเมืองพระตะบอง จะส่งองค์วัตถาเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ยังไม่ทันจะส่ง มีหนังสือบอกพระพลพระพิพิธราชากรมการเมืองพระตะบองที่ออกไปพึ่งราชการอยู่ ณ เมืองอุดงมีไชยฉบับ ๑ หนังสือองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าฉบับ ๑ เข้ามาใจความว่า ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๔ ค่ำ นายทัพนายกองพวกสนองโสซึ่งเป็นพระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชย พระยากำแหงโยธา จำนวนคน ๙,๐๓๗ คน มาล้อมเมืองอุดงมีไชย แล้วแต่งคนใช้เข้าไปว่ากับองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ยกกองทัพมาครั้งนี้ไม่ได้เป็นกบฏต่อองค์พระนโรดม องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้ายกมาทั้งนี้ จะมาจับเอาตัวสมเด็จฟ้าทะละหะกับพระยาพระเขมร ๗ คน

องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า กับนักมารดาองค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี จึงให้หานายทัพนายกองพระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชย พระยากำแหงโยธา เข้าไปว่ากล่าวสมัครสมานดีกันไป แล้วให้สาบานตัวถือน้ำ เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๘ ค่ำ นายทัพนายกองพวกพระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชย ยกกลับไปเมืองบาพนม ๓ ส่วน ยังตั้งพึ่งราชการ

(๑) วันพฤหัสบดี ที่ ๑๕ สิงหาคม

อยู่ที่เมืองอุดงมีไชยส่วน ๑ พระยาราชวรานุกูลได้บอกส่งต้นหนังสือพระพลพระพิชิธราชา หนังสือองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ณ เดือน ๙ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พระยาราชวรานุกูลมีหนังสือบอกแต่งให้พระอินทรเดช จมื่นรักษพิมาน พาองค์วัตถาเข้าไปส่ง ณ กรุงเทพมหานคร เกณฑ์เจ้าเมืองกรมการหัวเมืองรายทางกำกับเข้าไปเมืองละ ๑๐๐ คน แล้วพระยาราชวรานุกูลให้พระยาคทาธรธรณินทร์ มีหนังสือออกไปหาตัวพระยาเดโช เจ้าเมืองกพงสวาย กับพระยาสังขโลก เจ้าเมืองโพธิสัตว์ ให้เข้ามาพึ่งราชการ ณ เมืองพระตะบอง พระยาเดโชเจ้าเมืองกพงสวาย พระเสน่หาไมตรีเจ้าเมืองชีแครง เข้ามาหาพระยาราชวรานุกูล พระยาราชวรานุกูลได้ชี้แจงการให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรีฟัง ตามกระแสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ออกไป แล้วองค์พระนโรดมกับพระยาพระเขมรเข้ามา ณ เมืองพระตะบอง ได้มาหาพระยาราชวรานุกูล พระยาคทาธรธรณินทร์จึงหาพระยาเดโช พระเสน่หาไมตรีมาพร้อมด้วยพระยาราชวรานุกูล พูดจาให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรีให้เป็นปรกติดีกันกับองค์พระนโรดมเหมือนแต่ก่อน พระยาราชวรานุกูลได้มีหนังสือให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรีกลับออกไปประกาศห้ามปรามพระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวง ตั้งแต่ทะเลสาบฝั่งตะวันออกตลอดจนทะเลธมตะวันตกตะวันออก ให้พระยาอิศรพานิชถือหนังสือออกไปประกาศห้ามปรามตั้งแต่เมืองสำโรงทอง ตลอดจนถึงเมืองกำปอดกพงโสม อย่าให้ผู้ใดคิดกำเริบตั้งเป็นกองทัพรบพุ่งฆ่าฟันกันต่อไป ซึ่งองค์วัตถากับองค์พระนโรดมวิวาทขัดเคืองกัน กับข้อความที่ว่า พระยาธรมาเดโช เจ้าเมืองบาพนมจับพี่ชายสนองโสไปฆ่าเสียนั้น ได้บอกข้อความเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครแล้ว จะโปรดเกล้าฯ ประการใด คงจะมีตราพระราชสีห์ โปรดฯ ออกไปให้ทราบ

ณ เดือน ๑๐ แรม ๑ ค่ำ (๑) องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า มีหนังสือบอกเข้ามาถึงพระยาราชวรานุกูล ว่าราชการที่เมืองอุดงมีไชย ซึ่งพระยาพระเขมรและราษฎรคิดกำเริบรบพุ่งฆ่าฟันกันนั้นสงบลงแล้ว กับมีหนังสือพระยาเสนาจักรวรรดิแขกจามเข้ามาฉบับ ๑ ว่าสมเด็จบวรเทศพี่ชายพระยาเสนาจักรวรรดิ คิดอ่านจะพาครอบครัวแขกจามกลับมาพึ่งพระบารมี

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔

อยู่ที่เมืองเขมรตามภูมิลำเนาเดิม พระยาเสนาจักรวรรดิมาพบพระยาธรมาเดโช สนองโสรบกันได้ว่ากล่าวห้ามปราม ทั้ง ๒ ฝ่ายหยุดทัพไม่ได้ รบกันต่อไปอีก แล้วสนองโสกับพระยาธรมาเดโชได้จัดคนใช้พาพระยาเสนาจักรวรรดิ เข้ามาเฝ้าองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ณ เมืองอุดงมีไชย

ฝ่ายสนองโสมีหนังสือเข้ามาว่า ได้แต่งให้สนองไชยไปรับประกันตัวสมเด็จบวรเทศ พระยาเสนาจักรวรรดิมาจากกองญวนผู้ใหญ่ ณ เมืองโจดก พระยาธรมาเดโชมีหนังสือเข้ามาว่า พระยาเสนาจักรวรรดิเข้ามาหาพระยาเดโช พระยาเดโชได้แต่งคนให้พระยาเสนาจักรวรรดิเข้ามาเฝ้าองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ต่างคนต่างชิงความชอบกัน พระยาราชวรานุกูลได้บอกส่งต้นหนังสือทั้ง ๓ ฉบับเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครแล้ว เจ้าพระยามุขมนตรี พระยาสิงหราชฤทธิไกร กับนายทัพนายกอง ยกออกไปถึงเมืองพระตะบอง ยังกำลังที่จะจัดการแจกหนังสือประกาศ ให้พระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวงทราบ ในหนังสือประกาศ ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานออกมา บอกมา ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๓ ค่ำ[๑] ปีระกา ตรีศก

ฝ่ายพระอินทรเดช จมื่นรักษพิมาน พาองค์วัตถาเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครในเดือน ๑๑

ทูตปรุสเซีย
เข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี

ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ[๒] พระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรบุรานุรักษ์บอกขึ้นมาว่า พระเจ้าแผ่นดินปรุสเซีย แต่งให้กอนต์เอวเลนเบิก เป็นราชทูตนาย ๑ มิสเตอร์ชานลีใบเซลเป็นอุปทูตนาย ๑ กอนต์เอวเลนเบิกหลานอุปทูตเป็นตรีทูตนาย ๑ กับขุนนางปรุสเซียมาด้วยเรือกลไฟชื่อเปติด กำมะโดดชื่อซุนเดระอาละ มาถึงนอกสันดอน ได้ทรงทราบแล้ว จึงโปรด ฯ ให้จัดเรือกลไฟเสพย์สหายไมตรีลำ ๑ เรือเขจรชลคดีลำ ๑ ให้

(๑) วันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๔
(๒) วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน

พระยาราชานุประพันธ์ ขุนพิทักษคงคา หลวงวิสูตรสาครดิฐลงไปรับทูต ครั้นเรือออกไปถึงเรือรบ ทูตให้ยิงปืนใหญ่คำนับธงแผ่นดินไทย ๒๑ นัด เรือรับทูตเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ทหารปืนที่ป้อมเสือซ่อนเล็บได้ยิงสลุตธงแผ่นดินปรุสเซีย ๒๑ นัด แล้วขึ้นมาถึง ณ กรุงเทพมหานครพักที่ตึกแขกเมือง หน้าวัดประยูรวงศ์ วันอาทิตย์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑)

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๑ แรม ๑๐ ค่ำ(๒) เข้าเฝ้าอยกใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันต-สมาคม ถวายรูปสมเด็จพระเจ้าปรุสเซีย ๑ เครื่องตะแลแกรบสำรับ ๑ พระแสงกระบี่องค์ ๑ เครื่องพิมพ์หนังสือสำหรับ ๑ แล้วโปรดเกล้า ฯ ตั้งผู้รับสั่งปรึกษาทำหนังสือสัญญากับกอนต์เอวเลนเบิกราชทูต คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ พระยามนตรีสุริยวงศ์แทนพระยาวรพงศพิพัฒน์ ๑ รวม ๕ ประชุมปรึกษา ทำหนังสือสัญญาด้วย กอนต์เอวเลนเบิกราชทูตที่พระราชวังเดิม กอนต์เอวเลนเบิกแจ้งว่า พระเจ้าแผ่นดินปรอยซินคืออังกฤษเรียกปรุสเซีย ยอมให้กษัตริย์เมืองเหนือ ๆ ขึ้นไปในพวกพ้องของเมืองปรุสเซียนั้น หลายจำพวกหลายกษัตริย์เข้าชื่อกันเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาด้วยเมืองละฉบับ คือซอละฟะไรนะและประเทศดอยชะ คือเมืองเมกเลนบูร์คสะเอริน ๑ เมืองเมกเลนบูร์ค สะเตรีลิศ ๑ เมืองลุกเซมบูร์ค ๑ เมืองอันอันตะเดะเซาโกเตน ๑ เมืองอันอันตะแปรินบูร์ค ๑ เมืองวันเดกแลปีระมอนต์ ๑ เมืองลิปเป ๑ เมืองไมเซนไฮม์ ๑ ที่เรียกในภาษาดอยชะซอละฟะไรนะ คือเมืองเบเวเรีย ๑ เมืองซักโซนี ๑ เมืองฮันโนเวอร์ ๑ เมืองเวอเตมบูร์ค ๑ เมืองบาเดน ๑ เมืองเฮะซินกาสะลี ๑ เมืองเฮะซินการมัสตาศ ๑ และฮัมบูร์คและประเทศทรินคีเมืองซักซิไวมาระไอเซนนาค ๑ เมืองซักเซนไมนินเคน ๑ เมืองซักเซนอาละเตมบูร์ค ๑ เมืองซักเซนโคบูร์คโคตา ๑ เมืองฉวาศบูร์ครูดลสตาศ ๑ เมืองฉวาศบูร์คซนเดอซะรอเซน ๑ เมืองรอยซะใหญ่ ๑ เมืองรอยซะน้อย ๑ ทั้งเมืองปรอนสะไวค์ ๑ เมืองออลเดนบูร์ค ๑ เมืองนาเซาแลรีบ์บลิก คือฟรันกะโฟด ๑ คือ

---

(๑) วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

(๒) วันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

เมกเลนบูร์คสะเวะริน ๑ และเมืองเลนบูร์คสะเตรีลิศ ๑ รวม ๒๘ เมืองเป็นสัญญา ๓๖ ข้อ รวม ๒๘ ฉบับ เนื้อความต้องกัน ความแจ้งอยู่ในสัญญานั้นแล้ว เมื่อวันลงชื่อในหนังสือสัญญานั้น ได้ยิงปืนสลุตที่ป้อมวิชเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ฝ่ายทูตเอาพวกแตรขึ้นมาเป่าประโคมด้วย ฝ่ายที่กำปั่นรบนอกสันดอนก็มีหนังสือลงไปนัดให้ยิงปืนสลุตให้ถูกต้องเวลากัน

ราชทูตไทยกลับจากประเทศฝรั่งเศส

พ.ศ. ๒๔๐๔

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๑ ขึ้น ๘ ค่ำ[๑] พระยาศรีพิพัฒนรัตนาราชโกษา ราชทูต อุปทูต ตรีทูต และข้าหลวงมีชื่อซึ่งออกไปกรุงฝรั่งเศส กลับเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครด้วยกำปั่นรบฝรั่งเศส ชื่อเยอระเบียน กำมโดชื่อเลอฟาเประ ความโดยพิสดารแจ้งอยู่ในเรื่องราวจดหมายเหตุนั้นแล้ว[๒]

เรื่องเมืองเขมร (ต่อ)

ครั้น ณ วันเดือน ๒ แรม ๙ ค่ำ[๓] องค์พระนโรดมเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ก็โปรด ฯ ให้ไปอยู่บ้านพระยาไกรโกษา ซึ่งตีใช้หนี้เงินหลวง แล้วจึงโปรด ฯ ให้มีศุภอักษรออกไปให้องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าว่าราชการแผ่นดินอยู่ ภายหลังพณ ฯ หัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม กลับเข้ามาจากเมืองสิงคโปร์พร้อมกัน จึงได้ทรงปรึกษาพระวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดีว่า เมืองเขมรจะจัดให้ผู้ใดเป็นเจ้านายดี องค์พระนโรดมเป็นบุตรผู้ใหญ่ แต่ราษฎรไม่รักใคร่ เป็นคนโคลงอยู่ องค์พระหริราชดไนยผู้น้องเป็นคนซื่อ ๆ ราษฎรก็รักใคร่นับถือมาก จะตั้งน้องขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ก็ต้องเก็บพี่ไว้เสียที่กรุงเทพมหานคร จะให้อยู่ด้วยกันไม่ได้ พระราชวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดีกราบทูลว่า ถ้าจะเลี้ยงองค์หริราชดไนยผู้น้องขึ้น ก็จะไม่รู้พระเดชพระคุณ

(๑) วันอังคาร ที่ ๑๐ ธันวาคม

(๒) ดูเชิงอรรถหน้า ๑๒๐

(๓) ศุกร์ ที่ ๒๔ มกราคม

ด้วยถือใจว่าราษฎรนิยมรักใคร่ตัว จึงได้เป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ถ้าจะชุบเกล้าฯ เลี้ยงองค์พระนโรดมผู้พี่ขึ้น เห็นจะรู้พระเดชพระคุณมาก ด้วยไม่มีผู้ใดนับถือ ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีกลับได้เป็นเจ้าเมือง ออกไปก็จะคิดถึงพระเดชพระคุณเป็นอันมาก ดีกว่าตั้งองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ทรงพระราชดำริเห็นด้วยความคิดพระราชวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดี

งานพระศพ
กรมหลวงมหิศวรินทร์ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์
และพระองค์เจ้านิลวรรณ

ฝ่ายเจ้าพนักงานทำเมรุผ้าขาว กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศร ที่วัดอรุณราชวรารามเสร็จแล้ว ณ วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ[๑] ได้ชักพระศพลงเรือที่ท่าพระ แห่ไปเข้าเมรุ ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พระราชทานเพลิง แล้วได้ชักพระศพเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ พระองค์เจ้านิลวรรณในพระบวรวงศ์เธอชั้นที่ ๑ เข้ามาเมรุพระราชทานเพลิงอีกคราว ๑

พวกทูตปรุสเซีย พากันไปดูเห็นเขาทอดผ้าชักมหาบังสุกุล จึงให้ล่ามถามว่า คนนุ่งขาววางผ้าลง คนนุ่งเหลืองหยิบเอาไปทำอะไรกัน ล่ามก็แปลว่าเป็นการทำบุญของไทย

ส่งองค์พระนโรดม
ไปครองเมืองเขมร

ครั้นการศพเสร็จแล้ว จึงโปรดฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์พระยาบริรักษราชา เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายตะวันออก พาองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราช ไปทางทะเลด้วยเรือกลไฟ ไปขึ้นที่เมืองกำปอด ให้ไปสมัครสมานด้วยองค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ได้ออกจากกรุงเทพมหานคร ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[๒]

(๑) วันที่ ๘ กุมภาพันธ์
(๒) อังคาร ที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

ทูตปรุสเซียกราบถวายบังคมลา

ฝ่ายกอนต์เอวเลนเบิกราชทูตปรุสเซียขึ้นไปเที่ยวดูพระพุทธบาทกลับลงมาแล้ว ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ได้เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาไปเที่ยวเมืองเพชรบุรี แล้วก็ลงเรือไปทีเดียว

ฝ่ายพระยามนตรีสุริยวงศ์ ยกไปถึงเมืองกำปอดแล้ว พักรอท่ากองทัพหัวเมืองตะวันออก พร้อมแล้วจึงยกขึ้นไปเมืองอุดงมีไชย เมื่อออกเดินนั้น องค์พระนโรดมก็แต่งกระบวนแห่ของตัว มีทหารปืนทหารแห่ดาบหอก แล้วมีธงฝรั่งเศสนำหน้ากระบวนไปด้วย ดูเหมือนจะลืมพระเดชพระคุณที่ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงออกไปแต่ครั้งนั้นมา พระยามนตรีสุริยวงศ์ระงับความวิวาทให้สมัครสมานกันแล้ว ก็พาพระราชเสนาซึ่งอยู่ด้วยองค์แก้วฟ้ากลับมาเสีย แล้วให้พระยาพิไชยชาญฤทธิ์รอฟังราชการอยู่ที่เมืองกำปอด จึงโปรด ฯ ให้มีตราออกไปถึงเจ้าพระยามุขมนตรี พระยาราชวรานุกูล ซึ่งออกไปตั้งฟังราชการอยู่ที่เมืองพระตะบองแต่ก่อน ยกลงไปเป็นเพื่อนองค์พระนโรดมที่เมืองอุดงมีไชย เพื่อจะได้ป้องกันสนองโสพวกกบฏด้วย เจ้าพระยามุขมนตรีกับองค์พระนโรดม จัดกองทัพเขมรไปจับสนองโส สนองโสสู้ไม่ได้ หนีเข้าไปอยู่ในเขตแดนฝรั่งเศส ได้มีหนังสือไปขอเอาตัวสนองโส อัดมิราลบอนาดตอบมาว่า การโปลิติกเป็นธรรมเนียมกฎหมายอย่างยุโรป ส่งไม่ได้ แต่จะระวังรักษามิให้กลับมาทำอันตรายได้อีก เจ้าพระยามุขมนตรี พระยาพิไชยชาญฤทธิ์ เห็นว่าการกบฏสงบแล้ว ก็กลับเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร แต่พระยาราชวรานุกูลยังอยู่เป็นเพื่อนองค์พระนโรดม

ทำเงินตราใช้แทนเบี้ยและหอย

แล้วทรงพระราชดำริว่า ราษฎรใช้หอยเบี้ยจ่ายของกินกันมาแต่โบราณมาช้านานแล้ว ไม่เห็นสมควรเลย ด้วยแต่ก่อนเป็นคนป่า เห็นว่าหอยเบี้ยมาแต่ทางทะเล ไม่มีผู้ใดทำแปลกปลอมได้ จึงให้ใช้กันแทนเงินได้ ก็ครั้งนี้บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้นแล้ว ควรจะยักย้ายเปลี่ยนธรรมเนียมเสียบ้าง จึงโปรด ฯ ให้เอาดีบุกบริสุทธิ์มาเจือสังกะสีทองแดงให้แข็งขึ้น ทำเป็นอัฐ

เป็นโสพศ เป็นเหรียญด้วยเครื่องจักร ใช้แทนเบี้ย ๘ อันเป็นเฟื้องเรียกว่า อัฐ ๑๖ อันเป็นเฟื้องเรียกว่า โสพศ ทองแดงทำเป็นเหรียญ ๒ แผ่นเป็นเฟื้องเรียกว่าซีก ๔ แผ่นเป็นเฟื้องเรียกว่าเสี้ยว ราษฎรก็นิยมยินดีใช้สอยกันทั่วไปทั้งพระราชอาณาเขต และเงินบาทนั้นทำกว่าจะได้ก็ช้านัก จึงโปรด ฯ ให้ทำเหรียญบาทขึ้นใช้แทนเงินตราบาท เบี้ย อัฐ โสพศ และซีก เสี้ยว ก็เกิดขึ้นแต่นั้นมา

ตัดถนน ๓ สายและขุดคลอง

ครั้นมาถึง เดือน ๓ พวกกงสุลเข้าชื่อกันมีหนังสือถวายว่า ชาวยุโรปเคยขี่รถขี่ม้าเที่ยวตากอากาศ ได้ความสบายไม่มีไข้เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถขี่ม้าไปเที่ยวพากันเจ็บไข้เนือง ๆ ได้ทรงทราบหนังสือแล้วทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุก ๆ ปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบรื่นสะอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่รกเรี้ยว หนทางก็เป็นตรอกเล็กซอกน้อยหนทางใหญ่ก็เปรอะเปื้อนไม่เป็นที่เจริญตา ขายหน้าแก่ชาวนานาประเทศ เขาว่าเข้ามาเป็นการเตือนสติ เพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ พณ ฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง จึงให้พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นนายงาน ได้จับการทำตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ(๑) และทำทางก่อถนนที่สะพานเหล็ก ริมวังเจ้าเขมรออกไป ๒ สาย สาย ๑ ตัดตรงไปข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ต่อถนนตรงต่อไปคลองพระโขนงสาย ๑ แยกไปข้ามคลองข้างวัดแก้วฟ้า ตลอดลงไปทะลุออกแม่น้ำดาวคะนองสาย ๑ อีกสาย ๑ ตัดตรงหลังบ้านกงสุลฝรั่งเศสตลอดมาถึงคลองถนนตรงริมศาลาเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีสร้างไว้ (๒) ขุดคลองตั้งแต่คลองบางรักมาตลอดถึงคลองถนนตรง เอามูลดินถมเป็นถนน(๓) ไม่ต้องหามูลดินที่อื่นมาถมถนนกว้าง ๕ ศอก สูง ๑ ศอกคืบ รวมทั้ง ๓ สายเป็น ๒๘๑ เส้น ๕ วา ค่าจ้างจีนถมทางเส้นละ

(๑) อาทิตย์ ที่ ๕ กุมภาพันธ์

(๒) ศาลาแดง

(๓) ถนนสีลม

๑๔ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ค่าถมนั้นเป็นเงิน ๒๑๙ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๒ บาท ค่าถมร่องค่าขุดตอไม้อีกเป็นเงิน ๑๓๐ ชั่ง ๔ ตำลึง ๓ บาท รวมกันเป็นเงิน ๓๕๐ ชั่ง ๙ ตำลึง ๒ บาท ค่าขุดคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๖๘ เส้น ๑๖ วา เส้นละ ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง เป็นเงิน ๘๖ ชั่ง ค่าขุดตอไม้เงิน ๑๖ ชั่ง ๘ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง รวมเป็นเงิน ๑๐๒ ชั่ง ๘ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง

สร้างสะพานข้ามคลอง

การถนนแล้วยังไม่มีสะพาน ได้บอกบุญขุนนางและเจ๊สัวตามแต่ผู้ใดจะศรัทธา รับทำสะพานข้ามคลองที่ตรงถนนใหม่ข้ามท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม รับทำสะพานเหล็ก (๑) ข้ามคลองรอบกรุงริมวังเจ้าเขมรข้าม คิดทั้งเหล็กสะพานค่าจ้างไม้ ค่าอิฐ รวมเป็นเงิน ๑๖๐ ชั่ง ที่สะพานหันเก่าข้ามคลองรอบกรุงลงไปวัดจักรวรรดิทำสะพานเหล็กอีกสะพาน ๑ เป็นของหลวง ราคาเครื่องเหล็กที่สั่งเข้ามาก็เหมือนกัน สะพานข้ามคลองวัดจักรวรรดิลงไปถนนสำเพ็ง เป็นสะพานไม้ของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธรจ้างทำ ค่าไม้ค่าเหล็กเหมาเสร็จ เป็นเงิน ๑๐ ชั่ง สะพานข้ามศาลเจ้าใหม่(๒) สะพาน ๑ เป็นสะพานก่ออิฐปูนของพระศรีทรงยศจ้างทำเหมาเสร็จ เป็นเงิน ๒๐ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองวัดสามจีนเป็นสะพานไม้ของหลวงจิตต์จำนงวานิช จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๒ ชั่ง สะพานข้ามคลองผดุงริมป้อมปิดปัจจนึกเป็นสะพานไม้(๓) ของ พณ ฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมจ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๓ ชั่ง สะพานข้ามคลองหลังบ้านกงสุลอังกฤษ เป็นสะพานก่ออิฐปูนของพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (*ยิ้ม*) จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๘ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองบางรัก เป็นสะพานอิฐปูนของหลวงพิศาลศุภผล จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๒๐ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองเหนือวัดยานนาวาข้างเหนือ เป็นสะพานก่ออิฐปูน ของพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (*จ๋อง*) จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๒๐ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองวัดยานนาวา ข้างใต้เป็นสะพานก่ออิฐปูน ของหลวง

(๑) สะพานดำรงสถิตย์
(๒) ศาลเจ้าเก่า
(๓) สะพานทิพยเสถียร

นาวาเกนิกร จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๘ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองวัดลาว (๑) เป็นสะพานก่ออิฐปูนของหลวงไมตรีวานิช จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๗ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองบางขวาง เป็นสะพานก่ออิฐปูน ของหลวงภาษีวิเศษจ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๒๐ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองวัดใหม่ (๒) เป็นสะพานก่ออิฐปูนของกลีบบุตรอำแดงแฟง จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๖ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามปลายคลองบางรักริมคลองบางขวางขุดใหม่ เป็นสะพานก่ออิฐปูน ของเจ้าพระยาพลเทพ (หลง) จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๒ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองถนนตรงต่อเนื่องมาสะพานเจ้าพระยาพลเทพ เป็นของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๒ ชั่ง สะพาน ๑ ข้ามคลองปทุมวันเป็นสะพานไม้ของเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี จ้างทำเหมาเสร็จเป็นเงิน ๑๐ ชั่ง อีกสะพาน ๑ ข้ามคลองปทุมวันมาข้ามคลองผดุงมาคลองถนนตรงเป็นสะพานไม้ ของเจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี จ้างทำเหมาเสร็จ เป็นเงิน ๑๓ ชั่ง และถนนนอกนั้น โปรด ฯ ให้ชื่อว่า ถนนเจริญกรุง

งานพระศพกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ และพระองค์เจ้าสว่าง

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ (๓) ได้ชักพระศพพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสว่าง แต่วังไปลงเรือศรีที่ท่าวัดพระเชตุพนไปเข้าเมรุวัดอรุณราชวราราม ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ ได้เสด็จพระราชทานเพลิง

โสกันต์พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๑ แรม ๑ ค่ำ แรม ๒ ค่ำ แรม ๓ ค่ำ (๔) ได้ตั้งการมงคลพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๓๐ รูป เวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่แต่เกยที่ประทับในพระบรมมหาราชวัง เลี้ยว

---

(๑) วัดสุทธิวราราม

(๒) วัดกันมาตุยาราม

(๓) ศุกร์ ที่ ๒ มีนาคม

(๔) อาทิตย์ ที่ ๑๖ จันทร์ ที่ ๑๗ อังคาร ที่ ๑๘ มีนาคม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เข้าประตูพิมานไชยศรีประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท แห่ไปฟังสวดทั้ง ๓ วัน รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้าพระฤกษ์ได้โสกันต์ แล้วสรงน้ำที่ภูเขาทำด้วยศิลาที่หลังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ด้านตะวันตกชีพ่อพราหมณ์ถวายน้ำกลศ น้ำสังข์เสร็จแล้ว แห่กลับตามทางที่แห่มาคู่เคียงและคู่แห่ผลัดเครื่องชมพู ครั้นเวลาบ่าย ตั้งขบวนแห่มาสมโภชเวียนเทียนบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกเวลา ๑ กระบวนแห่และเครื่องเล่นรายทางที่พร้อมทุกสิ่งเหมือนอย่างโสกันต์ใหญ่

พระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ (๑) เวลาบ่ายได้ตั้งการพระราชพิธีแห่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ตั้งขบวนแห่งแต่เกยที่ประทับข้างในมาออกประตูราชสำราญ เลี้ยวมาหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม มาฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท รับพระสุพรรณบัฏแทนลงสรง กระบวนแห่เหมือนแห่โสกันต์อย่างใหญ่ มีนางมยุรฉัตร นางเชิญเครื่อง นางสระ คู่เคียงพระราชยานนั้นทรงพระราชดำริว่า จะต้องจัดท่านที่เนื่องมาตามตระกูล ซึ่งเคยเป็นคู่เคียงเมื่อครั้งทรงโกสันต์นั้นมาเป็นคู่เคียงบุตรที่ทำราชการเป็นผู้มีฐานันดรยศก็มีอยู่หลายตระกูล จึงโปรดฯให้เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ตระกูลในพระยามนตรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยายมราช (นุช) ตระกูลในเจ้าพระยาอภัยภูธรเป็นคู่ที่ ๑ ที่ ๒ เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ) ที่ ๓ พระยาราชภักดี (ช้าง) พระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี) ที่ ๔ พระยาราชบุรี (กุ้ง) ตระกูลในเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ พระยาราชพงศานุรักษ์ ตระกูลในพระยาอุทัยธรรม (แก้ว) ที่ ๕ พระยาศรีพิพัฒน์ (แพ) ตระกูลพระยาศรีสุริยวงศ์ พระยาประชาชีพ ตระกูลในเจ้าพระยาพลเทพ ที่ ๖ พระยาโบราณบุรานุรักษ์ พระวิชิตสรไกร ตระกูลเจ้าพระยานครศรีธรรมราช

---

(๑) วันที่ ๒๐ มีนาคม

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ[(๑)] เวลาเช้าตั้งกระบวนแห่ไปรับพระสุพรรณบัฏ ครั้นถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเสด็จเข้าที่สรง แล้วพระราชทานสุพรรณบัฏจารึกพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ปลัดกรมเป็นหมื่นวรราชบุตรารักษ์ สมุหบาญชีเป็นหมื่นอนุรักษพลสังขยา แล้วแห่กลับ คู่เคียงและกระบวนแห่ผลัดเครื่องชมพู เวลาบ่ายแห่มาสมโภชเวียนเทียนบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกเวลา ๑ พระราชวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดี และข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็ได้ทำการสมโภชเป็นอันมาก เสร็จการพิธี

พระยาเพชรรัตนทำเทวรูปแล้ว ได้นำเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย โปรดฯ ให้มีละครสมโภช แล้วแห่ลงเรือที่ท่าพระ ส่งขึ้นไปประดิษฐานไว้ศาลเจ้าเขาตก

เจ้าเมืองเบตาเวีย
เข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญาฮอลันดา

ลุศักราช ๑๒๒๔ ปีจอ จัตวาศก[(๒)] เป็นปีที่ ๑๒ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ[(๓)] อาเล็กซันเดอร์คูคอนที่ ๒ เจ้าเมืองเบตาเวียเข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญาฮอลันดา ซึ่งคองเตระเกยเชียดเข้ามาทำไว้ ได้ถวายพงศาวดารครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่าซึ่งมีในจดหมายเหตุและหนังสือต่าง ๆ ที่ชาวยุโรปจดไว้ คัดออกทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย โปรดฯ ให้แปลออกมีความว่า เมื่อเดือนโนเวมเบอ คริสต์ศักราช ๑๖๐๑ ตรงกับเดือน ๑๒ จุลศักราช ๙๖๓ ปีฉลูตรีศก[(๔)] อัดมิราลอันเนตได้มาทำหนังสือสัญญากับผู้ครองเมืองตานี ซึ่งเคยส่งเครื่องบรรณาการที่กรุงสยาม ในสัญญานั้นว่าจะยอมให้ลูกค้าไปตั้งห้างค้าขาย ตั้งแต่นั้นมามีเรือลูกค้าเข้าไปค้าขายที่เมืองตานีบ้าง มาจนถึงคริสต์ศักราช ๑๖๐๔ ตรงกับจุลศักราช ๙๖๖ ปีมะโรง โทศก[(๕)]

---

(๑) วันที่ ๒๐ มีนาคม
(๒) พ.ศ. ๒๔๐๕
(๓) ๓๑ มีนาคม
(๔) พ.ศ. ๒๑๔๔
(๕) พ.ศ. ๒๑๔๗

ครั้งนั้นกำแมนเดอร์ไวปรันวรเวกได้ตั้งผู้ดีนาย ๑ ชื่อโกระผิกลิศเปกสะให้เข้ามาเฝ้าพระเจ้ากรุงสยาม กราบทูลให้ได้ความว่า พระเจ้ากรุงสยามจะมีพระทัยโปรดทำนุบำรุงให้พวกฮอลันดาเข้าตั้งห้างค้าขาย หรือประการใด อยากจะใคร่ทราบ พระเจ้ากรุงสยามทรงพระกรุณาโปรดฯ รับรองทูตด้วยดี และยอมให้ลูกค้าฮอลันดาเข้ามาตั้งห้างค้าขาย ครั้นมาถึงคริสต์ศักราช ๑๖๐๘ ตรงกับจุลศักราช ๙๗๐ ปีวอก สัมฤทธิศก[(๑)] พระเจ้ากรุงสยามได้แต่งตั้งให้ราชทูตฝ่ายไทยไปถึงเมืองเฮกคือเมืองหลวงฮอลันดา ให้ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนิเธอแลนด์ ฮอลันดาผู้เป็นปรินซ์ออฟออแรนช์ ตั้งแต่นั้นมาทางพระราชไมตรีฝ่ายกรุงสยามกับกรุงนิเธอแลนด์ฮอลันดา ก็ได้เป็นไมตรีกันสนิทมา

ฉบับ ๑ มีความว่า ในครั้งนั้นพระเจ้ากรุงสยามมีอำนาจลงไปจนถึงข้างทิศใต้เป็นอันมาก และแหลมมลายูมีความปรารถนาจะยกเกาะที่ปากน้ำเมืองตะนาวศรี ให้แก่พวกฮอลันดาเมื่อทางพระราชไมตรีนี้ยังอยู่ มิสเตอร์ปราวเออร์ราชทูตสำหรับเมืองญี่ปุ่นได้แวะเข้ามาที่กรุงสยาม ในคริสต์ศักราช ๑๖๑๓ ตรงกับจุลศักราช ๙๗๕ ปีฉลู เบญจศก[(๒)] แล้วได้ตั้งห้างค้าขายขึ้นที่กรุงสยามและเมืองนครโกระนีลิศวอรในอินรตูได้รักษาห้างนั้นไว้นาน

หนังสืออีกฉบับ ๑ ว่า ในคริสต์ศักราช ๑๖๒๐ ตรงกับจุลศักราช ๙๘๒[(๓)] ปีวอก โทศก เจ้าเขมรที่อยู่กับไทยนั้นทำวุ่นวายขึ้น คอเวนเนอเยเนราลเจ้าเมืองเบตาเวีย ชื่อโกเอนได้ใช้ให้กำปั่น ๒ ลำมาช่วยพระเจ้าแผ่นดินสยามระงับพวกกบฏเขมร ครั้นมาถึงคริสต์ศักราช ๑๖๒๗ ตรงกับจุลศักราช ๙๘๙ ปีเถาะ นพศก พระเจ้ากรุงสยามได้มีพระราชสาส์นกับสิ่งของออกไปขอบใจเจ้าเมืองเบตาเวีย ให้ส่งของออกไปขอบใจเจ้าเมืองเบตาเวีย ให้ส่งของทรงยินดีออกไปเมืองฮอลันดา ครั้นมาถึงคริสต์ศักราช ๑๖๒๘ ตรงกับจุลศักราช ๙๙๐[(๔)] ปีมะโรงสัมฤทธิศก พระเจ้าแผ่นดินนิเธอแลนด์ได้ตั้งขุนนางฮอลันดา ๒ คน ชื่อมิสเตอร์นาริศคน ๑

---

(๑) พ.ศ. ๒๑๕๑

(๒) พ.ศ. ๒๑๕๖

(๓) พ.ศ. ๒๑๖๓

(๔) พ.ศ. ๒๒๗๑

ชื่อมิสเตอร์ชะรูเตอคน ๑ เชิญพระราชสาส์นคุมสิ่งของมา ทรงยินดีตอบแทนพระเจ้ากรุงสยาม ตั้งแต่นั้นมาทางพระราชไมตรี และการค้าขายทั้ง ๒ ฝ่ายได้เจริญทวีขึ้นเป็นอันมาก ครั้นมาถึงคริสต์ศักราช ๑๖๓๓ ตรงกับจุลศักราช ๙๙๕ ปีระกา เบญจศก[๑] มีอีกคน ๑ ตำแหน่งสูงชื่อดีรอย กับที่ ๒ คน ๑ รับใช้ มาแต่เมืองเบตาเวียได้มาที่กรุงสยาม เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงนิเธอแลนด์คำนับมายังพระเจ้ากรุงสยาม พระเจ้ากรุงสยามได้รับทูต ๒ คนนี้โดยยศสมควรเป็นอันมาก ครั้นราชทูตสองคนนั้นได้รับพระราชสาส์นและของทรงยินดี ของพระเจ้ากรุงสยามตอบแทนไปถึงพระเจ้ากรุงนิเธอแลนด์แล้ว ก็ทูลลากลับไป มิสเตอร์ชะรูเตอที่อยู่ก่อนคน ๑ และคนของราชทูตค้างอยู่ชื่อมิสเตอร์วอนวะเลียตคน ๑ เมื่อเดือนแฟบวารีตรงกับเดือน ๓ ได้เข้าไปเฝ้าที่ศาลาโรงละคร แล้วพระเจ้ากรุงสยามได้ตั้งคน ๑ เป็นที่หลวง คน ๑ เป็นที่ขุน พระราชทานเครื่องยศถมตะทอง แล้วพระเจ้ากรุงสยามขอให้เจ้าเมืองเบตาเวียช่วยระงับการวุ่นวายที่เมืองตานี เจ้าเมืองเบตาเวียจึงได้ใช้ให้กำปั่น ๘ ลำและพวกทหารบก ๔๕๐ คน กับแม่ทัพชื่อมิสเตอร์กลาศบูรอินไปที่ปากอ่าวเมืองตานี ก็ได้ช่วยการวุ่นวายให้สงบแล้ว เจ้าเมืองตานีก็ยอมแต่งทูตไปขึ้นแก่พระเจ้ากรุงสยามดังเก่า การงานก็เจริญมาจนถึงคริสต์ศักราช ๑๖๕๘ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๒๐ ปีจอ สัมฤทธิศก[๒] ครั้งนั้นสมเด็จพระนารายณ์พระเจ้าช้างเผือก มีข้อเข้าพระทัยผิดไปมีเหตุขึ้น แต่ความนั้นสงบลงเร็ว แล้วท่านจึงได้ตั้งชาวฮอลันดาอีก ๒ คน ๆ หนึ่งชื่อมิสเตอร์เวศเตอเวน คน ๑ ชื่อมิสเตอร์ดีไรกะ พระราชทานเครื่องยศเป็นเครื่องถมตะทอง การค้าขายก็ยังไม่เจริญขึ้นน้อยลงไป พวกฮอลันดาก็ได้เลิกห้างค้าขายที่กรุงและที่เมืองนครเสีย แล้วพระเจ้ากรุงสยามได้แต่งราชทูตเชิญพระราชสาส์นและของทรงยินดี ไปถึงคอเวอเนอเยเนราลเจ้าเมืองเบตาเวีย ให้มาตั้งห้างค้าขายใหม่ คอเวอเนอเยเนราลก็ยอมตาม จึงได้ตั้งให้มิสเตอร์ดีบิดเป็นทูต ให้มีอำนาจมาทำหนังสือสัญญาการค้าขายที่กรุงสยาม ราชทูตก็ได้ทำสัญญาเสร็จในเดือนออกัสต์ คริสต์ศักราช ๑๖๖๔ ตรงกับเดือน ๙ จุลศักราช ๑๐๒๖ ปีมะโรง ฉศก[๓] ตั้งแต่นั้นมา การค้าขายก็ได้เจริญทวีขึ้นเป็นอันมาก

---

(๑) พ.ศ. ๒๑๗๖
(๒) พ.ศ. ๒๒๐๑
(๓) พ.ศ. ๒๒๐๗

ฉบับ ๑ ว่า การวุ่นวายในคริสต์ศักราช ๑๖๘๘ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๕๐[๑] ปีมะโรง สัมฤทธิศกนี้ คราวสมเด็จพระเพทราชา พระยาวิชาเยนทร์ อันมีชื่อเสียงในพงศาวดารได้มีคุณในการรักษาทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ ฝ่าย ครั้นถึงอนิจกรรมแล้ว ก็ไม่มีผู้ใดทำนุบำรุงทางพระราชไมตรี การวุ่นวายในบ้านเมืองก็ยังมีอยู่ ครั้นถึงคริสต์ศักราช ๑๗๐๔ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๖๖ ปีวอก ฉศก[๒] พระเจ้าเสือได้ผ่านพิภพใหม่ เพราะการวุ่นวาย ห้างค้าขายที่กรุงสยามและที่เมืองนครก็ต้องเลิก ในคริสต์ศักราช ๑๗๐๕ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๖๗ ปีระกาสัปตศก จนทูตกอลุเออร์ได้เข้ามาขอค้าขาย และเจริญทางพระราชไมตรีอีก ในคริสต์ศักราช ๑๗๐๘ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๗๐ ปีชวด สัมฤทธิศก แต่ยังมีการวุ่นวายต่าง ๆ จนต้องเลิกอีก ในคริสต์ศักราช ๑๗๔๑ ตรงกับจุลศักราช ๑๑๐๓ ปีระกา ตรีศก[๓] คราวนั้นทรัพย์สิ่งของทั้งปวงต้องเก็บเอาไปเมืองเบตาเวีย เหลืออยู่แต่ ๒ คน ๓ คนพอได้รักษาห้างและของที่เหลือค้างอยู่นั้น ตั้งแต่ปีนั้นมาการค้าขายฝ่ายเบตาเวียและกรุงสยามไม่ใคร่จะเป็นผลประโยชน์ มีแต่เรือบางลำเคยไปมาบ้าง ฝ่ายประเทศสยามจึงได้มีหนังสือออกไปขอให้ขุนนางฮอลันดาเข้ามาทำหนังสือสัญญาใหม่ คอเวอเนอเยเนราล จึงตั้งให้มิสเตอร์บางและมิสเตอร์โยนาสเป็นทูตเข้ามาทำสัญญาห้างเมืองนครไม่มีกำไร จึงได้เก็บทรัพย์สิ่งของทั้งปวงเข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ครั้นมาถึงคริสต์ศักราช ๑๗๖๐ ตรงกับจุลศักราช ๑๑๒๒ ปีมะโรง โทศก[๔] มังลองพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุธยาครั้ง ๑ ห้างก็ค้าขายไม่มีผลประโยชน์ มาจนถึงคริสต์ศักราช ๑๗๖๗ ตรงกับจุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกุน นพศก[๕] กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ห้างค้าขายก็เสียไปด้วย ทรัพย์สิ่งของพวกฮอลันดาพม่าก็เก็บเอาไปหมด พม่าฆ่ามิสเตอร์บางและอีกคน ๑ และจับพวกฮอลันดาอีก ๕ คนที่เป็นคนสำหรับห้างเอาไปเป็นเชลย ตั้งแต่นั้นมาลูกค้าฮอลันดาก็ไม่อาจเข้ามาตั้งห้าง

---

(๑) พ.ศ. ๒๒๓๑
(๒) พ.ศ. ๒๒๔๗
(๓) พ.ศ. ๒๒๘๔
(๔) พ.ศ. ๒๓๐๓
(๕) พ.ศ. ๒๓๑๐

ค้าขายต่อไปอีกจนกาลทุกวันนี้ พระเจ้าแผ่นดินนิเธอแลนด์ได้ทราบว่ากรุงสยามตั้งขึ้นใหม่ มีความเจริญด้วยลูกค้าพาณิชเข้ามาค้าขายเป็นอันมาก คิดถึงทางพระราชไมตรีเก่าซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน จึ่งได้แต่งให้คองเตระเกอเชียดเป็นราชทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญา เมื่อเดือน ๑ ปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒

อาเล็กซันเดอร์ลูคอนเปลี่ยนหนังสือสัญญาแล้ว ก็กราบถวายบังคมลากลับไป.

งานพระศพ
สมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์

ฝ่ายพนักงานทำการพระเมรุสมเด็จพระนาง เมรุครั้งนั้นยกพื้นสูงทำเป็นภูเขาประกอบเชิงเมรุรอบ ที่สามสร้างก็แปลงเป็นศาลารายรอบ พระที่นั่งทรงธรรมก็ทำติดแท่นสามส้างอยู่ด้าน ๑ สิ่งของเครื่องประดับผ้าดาดหลังคาในบริเวณพระเมรุก็ใช้ผ้าดำทั้งนั้น การเพิ่มเติมนอกธรรมเนียม มีพระราชคณะตั้งโคมประกวดประขันกันเป็นอันมาก มีพระญวณสวดกงเต๊กทั้งกลางวันกลางคืน ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ(๑) เวลาบ่าย ๒ โมงเชิญพระบรมธาตุ พระบรมอัฐิ ออกจากพระบรมมหาราชวัง แห่ออกประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวไปป้อมเผด็จดัสกร ไปเข้าประตูพระเมรุด้านตะวันออกมีการสมโภชคืน ๑ ครั้นรุ่งขึ้นได้ถวายไทยทานมีธรรมเทศนาและงานสมโภช ครั้นเวลาบ่ายทรงโปรยทาน เวลาค่ำมีหนังมีดอกไม้อีกคืน ๑ ครั้นรุ่งขึ้นวัน ๑๓ ค่ำเวลาเช้า พระสงฆ์ฉันแล้วแห่กลับ วัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ หยุดเป็นวันสงกรานต์ ณ วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ เวลาเช้า ได้เชิญพระศพออกประตูศรีสุนทรทวาร แห่ไปตามทางท้ายสนม เข้าขบวนใหญ่ที่หอกลอง โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นรถพระภูษาโยงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าองค์กลางขึ้นพระยานุมาศทรงโปรยข้าวตอก โปรด ฯ ให้ทรงฉลองพระบาทอย่างการพระราชพิธีโสกันต์แห่ไปสู่พระเมรุด้านตะวันออก ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและมีงานสมโภช ๙ วัน ๙ คืน

---

(๑) วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๕

ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เวลาบ่ายพระราชทานเพลิง ณ วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้าเชิญพระอังคารแห่ลงไปลอย แล้วจะได้แห่พระบรมอัฐิพระอัฐิในสมเด็จพระวรวงศ์เธอออกพระเมรุ มีงานสมโภชพร้อมกันกับพระอัฐิสมเด็จพระนางอีก ๒ วัน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ เวลาเช้าได้เชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิ แห่กลับเข้าพระบรมมหาราชวัง

ราชสาส์นเจ้ากรุงจีน

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ[๑] จีนเนียวถิมขุนนางเมืองกวางตุ้งนาย ๑ มาด้วยสำเภาเซงหิน จีนไก๋เป็นนายสำเภา เชิญพระราชสาสน์พระเจ้าฮำฮอง ๒ ฉบับ พระเจ้าถ้องตี้ฉบับ ๑ รวม ๓ ฉบับ เป็นคำประกาศว่าจะทำบั้นซิ่ว พระเจ้าฮำฮองทรงพระชนม์ได้ ๓๐ ปี พระราชสาสน์ลงวันเดือน ๓ ขึ้นค่ำ ๑ ปีมะแม เอกศก[๒] ฉบับ ๑ ว่าสมเด็จพระเจ้าฮำฮองทรงพระประชวรมาก วันเดือน ๙ แรมค่ำ ๑ ได้ประชุมพระวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่ ฝ่ายทหารพลเรือนพร้อมกัน เขียนเป็นคำรับสั่งด้วยชาด ตั้งพระราชโอรสองค์ใหญ่ชื่อใจสุนเป็นฮองไทจือ พระราชสาสน์ลงวันเดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ ฮำฮอง ๑๑ ปีระกา ตรีศก พระราชสาสน์สมเด็จพระเจ้าถ้องตี้พระเจ้าแผ่นดินใหม่ประกาศว่า ด้วยสมเด็จพระเจ้าฮำฮองสวรรคต วันเดือน ๙ แรม ๑ เวลาย่ำรุ่ง พระเจ้าถ้องตี้ได้ราชสมบัติ เดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีใหม่ ให้ใช้ศักราชถ้องตี้ตั้งแต่ ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีระกา ตรีศก พระราชสาสน์ลงวันเดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ฮำฮอง ๑๑ ปีระกา ตรีศก

หนังสือจงตั๊กเมืองกวางตุ้ง นำพระราชสาสน์เข้ามาด้วย ๔ ฉบับ กับหนังสือนายห้างปุนกังเมืองกวางตุ้งผู้ได้รับการฝ่ายกรุงเทพมหานคร มาถึงเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดี ๒ ฉบับ ๆ ๑ ว่าขอให้ทำนุบำรุงจีนเนี่ยวถิมจีนไก๋ และขอยกค่าธรรมเนียมเรือฉบับ ๑ ว่า ตั้งแต่พระเจ้าฮำฮองเข้ามาแล้ว ก้องค้างมาจนเดี๋ยวนี้ เมื่อศักราชฮำฮองได้ ๕ ปี ปีเถาะ สัปตศก ก้อง ๑ เมื่อศักราชฮำฮองได้ ๙ ปี ปีมะแม เอกศก อีกก้อง ๑ ทุกวันนี้เปลี่ยนแผ่นดินใหม่

---

(๑) วันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๕

(๒) จันทร์ ที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๒

พระราชสาส์นถึงเจ้ากรุงจีน

เป็นธรรมเนียมกรุงเทพมหานคร ต้องไปจิ้มก้องสมเด็จพระเจ้าถ้องตี้ได้ราชสมบัติใหม่ก้อง ๑ เยี่ยมพระศพพระเจ้าฮ่ำฮองก้อง ๑ จะต้องตอบแทนที่หองเช้ามาให้ก้อง ๑ รวมทั้งค้าง ๕ ก้อง ถ้าจะแต่งทูตออกไปขอให้จีนเนียวถิมเป็นท่องซือรองด้วย หนังสือลงวันเดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ ปีระกา ตรีศก พระราชสาส์นมีมาคราวนี้ ได้ให้แต่พระยาโชฎึกราชเศรษฐีมีหนังสือตอบไปถึงจงต๊กหมูอี้ ผู้สำเร็จราชการเมืองกวางตุ้งฉบับ ๑ ว่า กรุงปักกิ่งกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ก็เป็นทางพระราชไมตรีกันมาช้านาน บัดนี้จงต๊กได้ส่งพระราชสาส์นเข้ามา ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยาแล้ว ก็ได้ให้เจ้าพนักงานจัดกระบวนแห่พระราชสาส์นคำประกาศให้สมพระเกียรติยศประเทศใหญ่เหมือนอย่างเคยทำมาแต่ก่อน จึงเจ้าพนักงานได้จัดกระบวนแห่พระราชสาส์นทางน้ำทางบกโดยสมควร ได้เคารพแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่ง แล้วได้รับหนังสือของจงต๊ก ตามอย่างธรรมเนียม ได้ให้ล่ามแปลพระราชสาส์น และหนังสือของจงต๊กทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงบอกมาให้แจ้ง

หนังสือลงวันเดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก (๑)

ฉบับ ๑ ใจความว่า นายห้างปุนกังมีหนังสือเตือนก้องเข้าไปนั้น ครั้งจะนำความขึ้นกราบบังคมทูล แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ทรงให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทเล่า ก็เห็นว่าเป็นแต่หนังสือนายห้าง จึงได้ปรึกษาท่านเสนาบดี ๆ ให้ตอบออกมาว่ากรุงพระนครศรีอยุธยากับกรุงปักกิ่ง ก็เป็นทางพระราชไมตรีกันมาช้านาน ก็คิดจะไปจิ้มก้องอยู่ทุกคราวก้องมิให้เสียทางพระราชไมตรีซึ่งมีมาแต่ก่อน แต่เห็นว่าเมื่อปีชวด จัตวาศก ที่กรุงพระมหานครศรีอยุธยาได้แต่งทูตออกไปจิ้มก้องขอหองกรุงปักกิ่ง ครั้นทูตกลับไปถึงตำบลห้อนำ แขวงเมืองเอียงเชียงกุ้ย มีโจรเข้าตีชิงเอาของทรงยินดีตอบแทนและของทูตไปสิ้น แล้วฆ่าจีนหงทองสื่อใหญ่ตายเสียคน ๑ จงต๊กมิได้ชำระเกาตัวโจรมาทำโทษให้ได้ที่กรุงพระมหานครศรีอยุธยาก็ได้

(๑) พุทธ ที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕

ความอัปยศไปครั้ง ๑ ครั้นจะแต่งทูตานุทูตออกมาตอบแทนหอง ก็เห็นว่าโจรผู้ร้ายยังกำเริบมากอยู่ จึงได้งดทูตไว้ ครั้นมาถึงมรสุมปีเถาะ สัปตศก กำหนดก้อง ก็ได้สืบทราบว่าพวกกบฏกำเริบมากขึ้นยิ่งกว่าแต่ก่อนจึงต้องงดก้องไว้ ครั้นมรสุม ปีมะแม เอกศก กำหนดก้องอีกครั้ง ๑ ก็ได้สืบทราบว่าเมืองกวางตุ้งเกิดรบขึ้นกับอังกฤษ จงต๊กก็ไม่ได้อยู่ที่เมืองกวางตุ้ง จะแต่งทูตานุทูตออกมาก็ไม่มีผู้ใดจะรับรอง ครั้นมาถึง ปีระกา ตรีศก ก็ได้สืบทราบว่า อังกฤษ ฝรั่งเศส ขึ้นไปรบกวนถึงกรุงปักกิ่ง ๆ มีการศึกใหญ่อยู่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามมีพระราชวิตกถึงทางพระราชไมตรี สมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ให้เจ้าพนักงานสืบสวนข่าวราชการซึ่งเกิดในแผ่นดินจีน ก็ได้ความแต่เรือลูกค้าเข้าออกเสมอทุกเดือนทุกปี ครั้นจะแต่งทูตานุทูตออกมาตามกำหนดก้องและเยี่ยมพระศพสมเด็จพระเจ้าฮำฮอง และก้องสมเด็จพระเจ้าถ้องตี้แผ่นดินใหม่ ไม่ให้เสียอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน เห็นว่าพวกกบฏและโจรผู้ร้ายยังกำเริบอยู่ ทูตจะขึ้นไปกรุงปักกิ่ง ก็จะได้ความลำบากเหมือนครั้งก่อน ถ้าท่านเสนาบดีกรุงปักกิ่ง ปราบปรามพวกกบฏและโจรผู้ร้ายเสร็จสิ้นแล้ว บ้านเมืองราบคาบเป็นแผ่นดินเดียวไม่มีเสี้ยนหนาม กรุงพระมหานครศรีอยุธยาก็จะได้แต่งทูตานุทูตออกมาเจริญทางพระราชไมตรี สมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่งตามอย่างประเพณีไม่ให้เสื่อมเสียทางพระราชไมตรี ขอให้นายห้างปุนกังแจ้งความแก่จงต๊ก บอกความขึ้นไปยังลีปูตาทั้งเสนาบดีกรุงปักกิ่งให้ทราบด้วย หนังสือลงวันเดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก[๑]

ญวนทำสัญญาใช้เบี้ยปรับให้ฝรั่งเศส

ฝ่ายที่เมืองญวน เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ[๒] อัดมิราลบอนาดกับขุนนางญวนเมืองเว้ ชื่อองพั่นทันยาง ล่ามชื่อองเยียนเทียบ ทำหนังสือสัญญากันที่เมืองไซ่ง่อน ข้อ ๘ ว่า เจ้าเมืองญวนต้องปรับใช้เงินให้ฝรั่งเศส ๔ ล้านเหรียญ กำหนด ๑๐ ปีจะใช้ให้สิ้น ญวนจะยกเมืองบินวา เมืองยาดิน เมืองดินเตือง กับเกาะปูลกองดอนให้เป็นของฝรั่งเศส

(๑) พุธ ที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕

(๒) เสาร์ ที่ ๓๑ พฤษภาคม

เรื่องสุลต่านมะหมุด

ฝ่ายสุลต่านมะหมุดอยู่ที่กรุงเทพมหานครได้ ๑๑ เดือน ถึงเดือน ๗ ตนกูลิบามารดาสุลต่านมะหมุด อยู่ที่เมืองตรังกานู มีหนังสือเข้ามาว่าระลึกถึงให้ออกไป สุลต่านมะหมุดจึงทูลลาขอออกไปเยี่ยมมารดา จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมวา เรือมหาพิชัยเทพจะออกไปลาดตระเวน ให้ไปส่งสุลต่านมะหมุดด้วย สุลต่านมะหมุดไปอยู่ที่เมืองตรังกานู แล้วก็ไปถึงเขตแดนเมืองปาหัง คบคิดกันกับชีหวันมะหมัด จะเอาเมืองปาหังให้ได้ โต๊ะบันดาหราเจ้าเมืองปาหัง จึงได้ไปฟ้องยังคอลอะแนลออระโฟเกาวนาเจ้าเมืองสิงคโปร์ว่า สุลต่านมะหมุดมาคบคิดกับชีหวันมะหมัด จะทำการอินชุลาม เกาวนาเจ้าเมืองสิงคโปร์ จึงมีหนังสือมายังเซอร์รอเบอร์ตจอมเบิกกงสุลอังกฤษซึ่งอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ให้ต่อว่าคอเวอนเมนต์ฝ่ายสยามว่า ให้เรือรบออกไปส่งสุลต่านมะหมุด ทำให้ที่เมืองปาหังเกิดอินชุลามรบพุ่งกันขึ้น เพราะคอเวอนเมนต์สยามให้อำนาจไป ลูกค้าอังกฤษเสียผลประโยชน์ไปเป็นอันมาก ด้วยมีผู้กลัวหาอาจไปร่อนทองและทำดีบุกไม่แล้วก็ไม่มีลูกค้าเอาข้าวปลาอาหารเข้าไปขาย ได้ความอดอยากเพราะเสบียงอาหาร ให้คอเวอนเมนต์เอาตัวสุลต่านเข้ามาไว้เสียที่กรุงเทพมหานครโดยเร็ว จึงโปรด ฯ ให้ตอบออกไปใจความว่า สุลต่านก็ไม่ได้เป็นคนอยู่ในบังคับฝ่ายสยาม เป็นคนอยู่ในบังคับวิลันดา เมื่อเข้ามาเขาก็เข้ามาเอง เมื่อออกไปเขาก็ออกไปเอง ก็ไม่ได้มีเรือส่งเขาโดยสารเรือลาดตระเวนออกไปทำการให้เมืองปาหังกำเริบขึ้น จะต้องมีหนังสือไปถึงพระยาตรังกานูให้ส่งเข้ามา ครั้นจะแต่งเรือรบออกไปฤดูนี้ก็เป็นลมว่าว ที่ปากน้ำเมืองตรังกานูไม่มีที่อาศัย ความเรื่องนี้ได้โต้ตอบกันหลายครั้ง เกาวนาเจ้าเมืองเห็นว่าฝ่ายไทยบิดเบือนอยู่ จึงให้เรสิเดนต์กอนสิลาเป็นข้าหลวง ไปด้วยกำปั่นไฟ ๒ ลำ ชื่อโกเกศลำ ๑ ชื่อสเกศเดลำ ๑ มีหนังสือเจ้าเมืองสิงคโปร์ไปถึงพระยาตรังกานูว่า ให้ส่งตัวสุลต่านมะหมุดให้เรสิเดนต์กอนสิลาจะได้ส่งเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ถ้าพระยาตรังกานูบิดเบือนไม่ส่งให้จะต้องลงโทษ พระยาตรังกานูก็พูดบิดเบือนไม่ส่งให้ ครั้นถึงเวลากำหนดเรสิเดนต์กอนสิลาข้าหลวงคอยอยู่ ก็ไม่เห็นพระยาตรังกานูส่งสุลต่านมะหมุดไปให้จึงมีหนังสือขึ้นไปให้พระยาตรังกานูไล่เด็กและผู้หญิงเสียให้พ้นทางปืน

ครั้น ณ วันเดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ[๑] เวลาบ่าย ๑ โมงครึ่ง เรสิเดนต์กอนสิลาจึงสั่งให้กัปตันเบรเบศนายเรือรบโกเกศยิงปืนอามสตรองขึ้นไป ๓ นัด ตกถึงบ้านพระยาตรังกานูทางประมาณ ๔๐๐ เส้นเศษ คอยอยู่จนเวลาบ่าย ๕ โมง ก็ไม่เห็นพระยาตรังกานู ให้คนมาว่าประการใด จึ่งให้ยิงปืนขึ้นไปอีก ๓๐ นัดพอเวลาค่ำแล้วจึ่งให้หยุด คอยจนเวลา ๕ ทุ่ม ได้ยิงขึ้นไปอีก ๓ นัดครั้นรุ่งขึ้นเดือน ๑๒ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง กำปั่นโกเกศได้ยิงขึ้นไปอีก ๖ นัด ๗ นัด คลื่นใหญ่นักก็หยุดถอยเรือออกมาที่ลึก คอยฟังราชการอยู่จน ณ เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ เรือรบอังกฤษก็กลับไปเมืองสิงคโปร์

ที่เมืองตรังกานูนั้น เจ้าเมืองและราษฎรรู้ว่าอังกฤษจะยิงก็หนีขึ้นไปปลายน้ำ ครั้งนั้นผู้คนมิได้เป็นอันตราย ถูกปืนตายแต่ผู้หญิงคน ๑ ฝ่ายที่กรุงทราบความแล้ว จึ่งแต่งให้หลวงศรีมหาราชาไปด้วยเรือกลไฟ ชื่อสงครามครรชิต ไปรับสุลต่านมะหมุดเข้ามา

สร้างถนนเจริญกรุงตอนใน

ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑ ค่ำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยายมราช (ครุฑ) และพระพรหมบริรักษ์ เป็นแม่กองตัดทางใหม่ ตั้งแต่มุมวัดพระเชตุพน ไปถึงกำแพงพระนครตรงวังเจ้าเขมรข้าม เจาะประตูใหม่ ถนนนั้นกว้าง ๔ วา ยาว ๒๕ เส้น ๑๒ วา ๒ ศอก มีท่อ ค่าก่ออิฐกันข้างถนนราคาเส้นละ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ค่าอิฐ ค่าปูน ค่าทราย รวมเป็นเงิน ๑๗๘ ชั่ง ๕ ตำลึง แล้วให้ก่อตึกตลอดทั้ง ๒ ฟากถนน ให้ลูกค้าเช่า ให้ชื่อถนนเจริญกรุง

กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธรสิ้นพระชนม์

ฝ่ายพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร ประชวรพระโรคโบราณ เป็นอุจจารธาตุมาหลายเดือน ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลา ๑ ทุ่มกับ ๕ บาท สิ้นพระชนม์

(๑) อังคาร ที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๕

พระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏ
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล

ครั้นมาถึงเดือน ๒ ข้างขึ้น พระฤกษ์จะได้ตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล ตั้งการพระราชพิธี ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จัดการปักราชวัติฉัตรเบญจรงค์เครื่องเล่น กระบวนแห่เหมือนอย่างโสกันต์ใหญ่ จัดการพิธีแล้ว ณ วันเสาร์ เดือน ๒ ขึ้น ๗ ค่ำ[(๑)] เวลาบ่ายพระสงฆ์ ๒๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ รับพระราชทานฉันแล้ว จะได้ถวายชัยมงคลด้วยเมื่อเวลาพระฤกษ์อาลักษณ์จารึกพระสุพรรณบัฏลงพระนามว่า สมเด็จพระลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทร-มณฑล โสภณภควดี เชิญพระสุพรรณบัฏขึ้นสถิตไว้ในพระแท่นมณฑล ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย พระสงฆ์ ๑๕ รูป สวดพระพุทธมนต์ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งน้ำวงด้าย สวดที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๕ รูปตามกำหนด สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลทรงพระราชยานคู่เคียงที่ ๑ เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าเชียงใหม่ (กาวิโลรส) ที่ ๒ เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยานครราชสีมา เป็นตระกูลในพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) ที่ ๓ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (นุช) พระยาศรีพิพัฒน์ (แก้ว) ที่ ๔ พระยาราชภักดี พระยามหาอำมาตย์ ที่ ๕ พระยาราชบุรี พระยาราชพงศานุรักษ์ ที่ ๖ พระยาประชาชีพ จมื่นจิตรเสน่ห์ บุตรเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ตั้งกระบวนแห่ที่ฉนวนในพระที่นั่งนงคราญสโมสร ออกประตูราชสำราญ กระบวนแห่เครื่องขาว มาฟังสวดพระพุทธมนต์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ [(๒)] เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๕ บาท พระฤกษ์จะได้รับพระสุพรรณบัฏและสรงด้วย ตั้งกระบวนแห่ที่พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ มาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท รับพระสุพรรณบัฏสรงแล้ว กระบวนแห่ผลัดเครื่องชมพูแห่กลับไปเข้าประตูราชสำราญ เวลาบ่ายก็แห่เครื่องชมพูมาสมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกเวลา ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จรับพระกรและส่ง เหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เสร็จการถวายพระนาม

---

(๑) วัน ที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๕
(๒) วัน ที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๕

โสกันต์พระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์

ครั้น ณ วันเดือน ๒ แรม ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ ๑๐ ค่ำ (๑) ได้ตั้งการมงคลพิธีโสกันต์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าทักษิณชานราธิราชบุตรี พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าโสมาวดี ศรีรัตนราชธิดา พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าประพัศร พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๗๐ รูป เวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่ไปทรงฟังสวดพระพุทธมนต์ทั้ง ๓ วัน รุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๒ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าโสกันต์แล้วแห่มาสมโภชอีกวัน ๑ กระบวนแห่และเครื่องเล่นรายทางนั้นมีพร้อมครบทุกสิ่ง เหมือนอย่างพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ แต่มีนางเชิญเครื่องมยุรฉัตรทั้ง ๓ พระองค์ จัดกระบวนแห่เป็นตอน ๆ

ครั้นมาถึงเดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ (๒) อัดมิราลกอนตราบอนาดให้ทหารไปตีได้เมืองโกดอง แล้วขึ้นมาเที่ยวที่เมืองเขมร มาถึงพระนครหลวง พระนครวัด แล้วสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอให้อัดมิราลเดรากรอนเดลงมาเปลี่ยน อัดมิราลกอนตราบอนาดกลับไป

การรับและสมโภช พระเศวตสุวรรณาภาพรรณ ช้างพังสีประหลาด

ในเดือน ๔ นั้น พระรัตนวงศาอุปฮาดราชวงศ์เมืองสุวรรณภูมิ คล้องได้ช้างพังสีประหลาดช้าง ๑ ที่กระแจะบ่าฉะมาตฉะบา แขวงข่าระแด สูง ๓ ศอก ๑ คืบ ๙ นิ้ว ฝึกหัดเชื่องราบแล้ว เดินช้างลงมาถึงวังจันทรเกษม วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พักช้างอยู่ที่วังจันทรเกษม แล้วเสด็จขึ้นไปสมโภช ๓ วัน ๓ คืน แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับลงมารับสั่งว่า ช้างตัวนี้จะจัดเอาเป็นช้างเผือกโทก็ได้ โปรดให้ปลูกโรงสมโภชหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรค์เหมือนอย่างพระมหาศรีเศวตวิมลวรรณ และให้ปลูกโรงให้อยู่ต่อยื่นโรงพระมหาศรีเศวตวิมลวรรณมาอีกหลัง ๑ เจ้าพนักงานได้เร่งกันทำโรงสมโภชและโรงอยู่

ลุศักราช ๑๒๒๕ ปีกุน เบญจศก (๓) เป็นปีที่ ๑๓ โรงช้างทำแล้ว ช้างได้ลงแพล่องลงมาถึงวัดเขียน ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ (๔) ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้น

(๑) พุธ ที่ ๑๔ มกราคม

(๒) พุธ ที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๕

(๓) พ.ศ. ๒๔๐๖

(๔) วัน ที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖

ไปรับมาถึงท่าพระ ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ได้แต่งช้างสีประหลาดลงไปรับทุก ๆ ช้าง แล้วเสด็จลงไปรับที่ท่าพระด้วย ตามถนนที่แห่ช้างขึ้นมานั้น มีราชวัติฉัตรเบญจรงค์ปักรายขึ้นมาถึงโรงสมโภช ครั้นเวลาบ่ายพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ มีการมหรศพทำขวัญ ๓ วัน ๓ คืน ช้างนั้นถ้าจะประสมสี สีเหลืองเป็นพื้น เจือแดงเจือฝุ่นน้อย จารึกนามในท่อนอ้อยว่า พระเศวตสุวรรณาภาพรรณสรรพางคพิบูลยลักษณ เผือกเอกอรรคอุดม บรมรัตนราชกิรินี ยิ่งอย่างดีศรีพระนคร สุนทรสุภโสภณ มิ่งมงคลคชคุณ อดุลยกิริยามารยาท ช้างชาติอุโบสถลักษณปรากฏพร้อมมูล บริบูรณบัณฑรนัขเนตร โลมเกศกายฉวีวรรณศรีทองผ่องแผ้ว เป็นกุญชรีแก้วกำเนิดพรหมพงศ์ ดำรงราชบารมี สมเด็จพระสยามาธิบดี ปรเมนทรมหาราช วรวิลาศเลิศฟ้า พระราชทานให้ช้างรับต่อพระหัตถ์ เสร็จการสมโภชตั้งชื่อแล้ว ก็แห่เข้ามาผูกยืนโรงไว้ที่ทำใหม่ สวดมนต์ทำขวัญ ๓ วัน แล้วพระราชทานเสื้อผ้าเครื่องอุปโภคบริโภคให้พระรัตนวงศา และหมอควาญ กับเงิน ๑๐ ชั่ง

ช้างเผือก ๕ ช้างนี้คล้องได้มาป่าเดียวกัน สีสันก็คล้าย ๆ กัน เป็นแต่ยิ่งกว่ากันเหมือนช่างเขียนประสมสีสิ่งนั้นมากบ้างสิ่งนั้นน้อยบ้าง สีจึงไม่ตรงกันได้

กรมพระพิทักษเทเวศรสิ้นพระชนม์

ในเดือน ๕ นั้น กรมพระพิทักษเทเวศรประชวรพระโรคไข้พิษ สิ้นพระชนม์วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ(๑) พระองค์ประสูติเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ(๒) ปีมะเมีย สัมฤทธิศก สิริพระชนม์ได้ ๖๔ พรรษา

ในวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ หลวงศรีมหาราชา พาสุลต่านมะหมุดเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เป็นจำนวนคนนายไพร่ชายหญิงใหญ่น้อย ๗๘ คน โปรด ฯ ให้ไปอยู่ที่เรือนพักอยู่แต่ก่อน

---

(๑) วัน ที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖

(๒) วัน ที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๔๑

งานโสกันต์

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ (๑) ได้ตั้งการมงคลพิธีโสกันต์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีพัฒนา พระองค์เจ้าโต ในพระบวรราชวัง หม่อมเจ้าหลานเธอ ในกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร พระสงฆ์ ๒๕ รูป สวดพระพุทธมนต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เวลาบ่ายแห่ออกทางประตูสนามราชกิจมาฟังพระสงฆ์สวด รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าแห่มาโสกันต์

ครั้งนั้นทรงพระราชดำริให้เจ้าพนักงาน ทำพระเสลี่ยงเป็นอย่างใหม่แทนพระยานุมาศ แต่ยกรูปครุฑเสีย ผูกคาน ๔ มีคนหาม ๘ อย่างพระยานุมาศ กระบวนแห่นั้นเหมือนโสกันต์พิธีตรุษ

พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสถวายเครื่องราชอิสริยยศ

ในเดือน ๖ ข้างแรมนั้น อัดมิราลบอนาดเจ้าเมืองไซ่ง่อน แต่งให้กำมดันเรบุญ เชิญดิกอเรแชนพระราชอิสริยยศประดับเพชรเข้ามา ๒ องค์ ว่าเป็นของทรงยินดีสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอให้อัดมิราลบอนาด นำเข้ามาถวายในสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวองค์ ๑ ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวองค์ ๑ อัดมิราลบอนาดติดราชการอยู่ยังไม่ว่าง แล้วสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอให้อัดมิราลเดลากรอนเดเข้ามาเปลี่ยน อัดมิราลบอนาดจะต้องรีบกลับออกไป จึงให้กำมดันเรบุญเชิญ เครื่องพระราชอิสริยยศเข้ามาแทนตัว มาด้วยเรือ ๒ เสาเครื่องจักรท้ายชื่อ เรราเดีย เข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ(๒) ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง กำมดันเรบุญเข้าเฝ้าออกใหญ่ รับพระราชทานอิสริยยศต่อพระหัตถ์ในพระที่นั่งอนันตสมาคม ครั้นรุ่งขึ้นกำมดันเรบุญได้นำพระราชอิสริยยศไปถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

(๑) อาทิตย์ ที่ ๑๙ จันทร์ ที่ ๒๐ อังคาร ที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖

(๒) วัน ที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

งานพระศพพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร

ฝ่ายการพระเมรุพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร ที่ท้องสนามหลวง เจ้าพนักงานทำเป็นเมรุขนาดกลางเสร็จแล้ว ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ[๑] เวลาพลบค่ำได้เชิญพระศพ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร ลงเรือกิ่งแต่วังแห่มาประทับหน้าวัดพระเชตุพน รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ เชิญพระศพขึ้นพระยานุมาศ แห่แต่หอกลองไปเข้าเมรุ มีการสมโภช ๔ วัน ๔ คืน ก็ได้โปรดฯให้เจ้าพนักงานพากำมดันเรบุญไปดูงานพระศพด้วย ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ พระราชทานเพลิง .

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลสิ้นพระชนม์

ในวันพระราชทานเพลิงนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล ประชวรไข้บ่วงมาแต่ ณ วันแรม ๑๑ ค่ำ ครั้นแรม ๑๒ ค่ำ สิ้นพระชนม์ พระชนม์ได้ ๑๐ พรรษา ได้เชิญพระศพสถิตในพระโกศทอง แห่ไปประดิษฐานไว้บนหอธรรมสังเวช ทรงสงสัยอยู่ว่าไม่ได้เชิญพระบรมอัฐิออกสมโภชเหมือนอย่างแต่ก่อน จึงเป็นเหตุขึ้น

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ[๒] แจงพระรูปเก็บพระอัฐิไว้ในพระโกศลอยพระอังคารเสร็จแล้ว เชิญพระบรมอัฐิพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ แผ่นดิน แห่ออกสมโภชพร้อมด้วยพระอัฐิกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร ๓ วัน ๓ คืน เสร็จแล้ว ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ แห่กลับเข้าพระบรมมหาราชวัง

งานพระศพกรมพระพิทักษเทเวศร และพระองค์เจ้าใย

ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ [๓] เชิญพระศพพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระพิทักษเทเวศร พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าใยขึ้นบนพระยานุมาศ ๓ ลำคาน ตั้งกระบวนแห่แต่

---

(๑) วัน ที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

(๒) ศุกร์ ที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

(๓) จันทร์ ที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๖

หอกลองไปเข้าพระเมรุท้องสนามหลวง พร้อมกันทั้ง ๒ พระศพ มีการสมโภช ๓ วัน ๓ คืน ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิง

เตรียมการสมโภชพระบรมอัฐิ

ทรงพระราชดำริว่าได้ตรัสไว้เนือง ๆ ว่า ถ้าได้ครอบครองสิริราชสมบัติได้ ๑๐ ปี แล้ว จะมีการมหรสพสมโภชฉลองพระเดชพระคุณพระบรมอัฐิเป็นการใหญ่ครั้ง ๑ บัดนี้ก็เกินมาถึง ๓ ปีแล้ว จึงโปรด ฯ ให้รื้อพระเมรุกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร แล้วให้เก็บเอาไม้ที่เหลือจ่ายอยู่ตามเจ้าพนักงานนายด้าน มาทำพระบรมบรรพตขึ้น ถ้าไม่พอก็ให้เอาไม้สักจ่ายลง

เรื่องราชสาส์นเจ้ากรุงจีน

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๘ อุตราสาฒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[(๑)] เรือกลไฟฎาปั้นกิมนายจีนสือแต่งไปค้าขายเมืองจีนกลับมา จงเต็กหมู่อเมืองกวางตุ้ง แต่งให้จีนเนี่ยวถิมจีนเตียวทายเชิญพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ๓ ฉบับ หนังสือจงต๊ก นายห้างปุนกั่งรวม ๕ ฉบับ โดยสารเรือกลไฟเข้ามา ณ กรุงเทพ ฯ เจ้าพนักงานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วรับสั่งให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี จัดที่ให้ขุนนางจีน ๒ นายพัก พระยาโชฎึกราชเศรษฐีได้จัดที่ตึกหน้าบ้านให้อยู่ แล้วเลี้ยงดูด้วยความในพระราชสาส์นฉบับ ๑ ว่า สมเด็จพระเจ้าถ้องตี้จารึกพระนามสมเด็จพระเจ้าฮำฮอง เข้าไว้ในหอทายเปียว พระราชสาส์นลงวันเดือน ๒ ขึ้น ๘ ค่ำ ฮำฮอง ๑๑ ปีระกา ตรีศก.

ฉบับ ๑ ว่า จารึกพระนามฮองเฮาเจงเสงฮองทายฮอ พระมเหสีสมเด็จพระเจ้าเตากวางไว้ในหอทายเบี่ยว พระราชสาส์นลงวันเดือน ๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ถ้องตี้ฉบับ ๑ ปีจอจัตวาศก.

ฉบับ ๑ ว่า จารึกพระนามจูอันจูฮัน พระมเหสีสมเด็จพระเจ้าฮำฮอง ตั้งพระนามขึ้นเป็นฮองทายฮอฉบับ ๑ ลงวันเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ถ้องตี้ปี ๑

---

(๑) จันทร์ ที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

หนังสือจงต๊กหมู้อีเจ้าเมืองกวางตุ้ง มีมาถึงท่านเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดี ๔ ฉบับ เตือนก้อง ใจความว่า ซึ่งมีหนังสือออกไปว่า กำหนดก้อง ๔ ก้องยังค้างอยู่ ด้วยเหตุเมืองจีนมีโจรผู้ร้ายหนทางไปมา ถ้าโจรผู้ร้ายไม่มีจึงจะแต่งทูตออกไปจิ้มก้องนั้น บัดนี้ทางเมืองจีนปกติไปมาได้ จะว่าขัดข้องด้วยทางเกิดโจรผู้ร้าย เห็นจะไม่ชอบกล ถ้าจะขึ้นไปกรุงปักกิ่งกำหนดให้ถึงในเดือน ๒ ฉบับ ๑ อีก ๓ ฉบับเป็นแต่บอกนำพระราชสาส์นเท่านั้น ความแจ้งอยู่ในพระราชสาส์นและหนังสือจงต๊กหมู้อีนั้นแล้ว.

เจ้าพนักงานได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล พระกรุณาทราบ ใต้ฝ่าละออง ธุลีพระบาทแล้ว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ดำรัสว่า การจะแต่งทูตไปขึ้นที่เมืองกวางตุ้ง เหมือนอย่างแต่ก่อนก็เป็นการลำบากนัก แล้วโจรผู้ร้ายก็ชุกชุม คิดจะแต่งทูตออกไปขึ้นที่เมืองเทียนจิ๋น หนังสือก็ได้โครงร่างถวายทรงทอดพระเนตรแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดี.

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ฯ พณ ฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม เรียงคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้าถวาย ฯ มีความว่า ด้วยเจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดี เชิญพระกระแสพระราชดำริมาแจ้งแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่า การที่จงต๊กเตือนเข้ามาให้แต่งทูตไปจิ้มก้อง ข้อ ๑ ถ้าฝ่ายเราจะว่าไปด้วยจะให้ทูตไปทางเมืองกวางตุ้ง พวกกบฏและโจรผู้ร้ายก็ยังไม่สงบ ผู้ที่จะเป็นทูตไปก็ครั่นคร้ามอยู่จะหักหาญให้ไปก็ไม่ควร ถ้าฝ่ายจีนจะตอบมาว่าไทยกลัวอยู่ดังนั้น ก็ให้ส่งพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไป ณ เมืองกวางตุ้ง จงต๊กจะรับส่งไปให้ ความข้อ ๑ จะว่าผู้ซึ่งเป็นทูตครั่นคร้ามอยู่นั้นไม่ควร จะว่าด้วยคนอยู่ในพระราชอาญาแล้ว จะใช้ไปก็คงจะต้องไปจนถึง ข้อ ๒ ฝ่ายเราจะขอแต่งทูตไปขึ้นที่เมืองเทียนจิ๋น ความข้อนี้ ถ้าจีนยอมให้ไปเหมือนอย่างว่า ก็จะต้องแต่งทูตออกไป เรือที่จะไปส่งทูตต้องใช้เรือกลไฟ หรือเรือใบที่โตใหญ่จึงจะไปได้ การต้องลงทุนมากโดยจะได้ของตอบแทนก็ไม่คุ้มทุน ความข้อ ๒ ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่า ไม่ควรจะต้องเสียทุนรอนมาก เพราะการก้องนั้นก็ชอบอยู่ ด้วยในการนี้ไม่ได้หาผลกำไรในการค้าขาย เหมือนแต่ก่อนยกเว้นเสียไม่

ว่าก็ได้ ข้อ ๓ ถ้าจะต้องแต่งทูตไปจริง ๆ แล้ว พระราชสาส์นอักษรจีนกับอักษรไทยก็ไม่ต้องกันจะต้องประกาศให้ชาวยุโรปรู้ว่า เรามีพระราชสาส์นไปความว่าอย่างนี้ ๆ ดอก แต่เสมียนจีนผู้แต่งแปลพระราชสาส์นเป็นคำจีน ไปดัดแปลงเสียเอาตามโบราณ ความข้อ ๓ ซึ่งจะคัดข้อความในพระราชสาส์นไปลงพิมพ์ประกาศนั้น เห็นไม่ควร ข้อ ๔ ถ้าฝ่ายเราจะไม่ไปจิ้มก้อง ลูกค้าที่แต่งเรือไปค้าขายเมืองจีนอยู่ ก็จะร้องว่าขาดผลประโยชน์ หรือเจ๊กจีนที่อยู่ในกรุงเทพมหานครเป็นอันมาก จะคิดการกำเริบไปต่าง ๆ อย่างไรบ้าง ให้ข้าพระพุทธเจ้าตริตรองปรึกษาหารือกันให้ตกลงเห็นความอย่างไรจะดี จะควรมีหนังสือตอบไปอย่างไรจะก็สุดแต่จะเห็นพร้อมกันเถิด ความข้อ ๔ นั้น คิดดูก็เป็นที่ควรจะวิตกอยู่ ด้วยคนซึ่งเป็นใจพาลกำเริบ ก็จะผูกพันเอาเหตุอันนี้ยกขึ้นเป็นต้น ชักชวนเกลี้ยกล่อมให้เป็นเหตุร้ายมีขึ้นต่าง ๆ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า ซึ่งพระราชสาส์นและหนังสือจงตึกมีเข้ามานั้น อย่าเพิ่งตอบก่อน ให้แต่พระยาโชฎึกราชเศรษฐี มีหนังสือไปถึงนายห้างปุนกังว่ามรสุมปีนี้ก็สิ้นแล้ว เรือซึ่งจะเป็นฮูก้องเจียก้อง ซึ่งเคยใช้อยู่แต่ก่อนก็ผุไปเสียหมด ยังหาได้จัดแจงขึ้นไม่ การต่อไปภายหน้าจึงจะคิดจัดแจงเรือ ซึ่งควรจะเชิญพระราชสาส์นจึงค่อยพูดคิดอ่านกันต่อไป ว่าเลย ๆ กันอยู่เพียงเท่านี้ก็เห็นจะดีอยู่ จะจับเอาว่าจะไปหรือมิไป จะเอาเป็นแน่ก็ไม่ได้ เมื่อมีหนังสือเตือนมาภายหลังจึงค่อยหาเหตุพูดต่อไปอีก

ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว หนังสือที่ร่างไว้จะมีไปนั้น รับสั่งให้งดไว้ก่อน

ครั้งนั้นพระราชสาส์น และหนังสือเจ้าพระยาพระคลังหาได้มีตอบออกไปไม่ ให้แต่พระยาโชฎึกมีหนังสือออกไปถึงนายห้างปุนกังฉบับ ๑ ให้จีนเนี่ยวติมถือไป ใจความตามคำพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ฯ พณ ฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมปรึกษา

เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้
(ลงเรืออรรคราชวรเดช)

ฝ่ายเรืออรรคราชวรเดชยาว ๓๐ วา มีพื้น ๒ ชั้น จักรข้าง ๒ ปล่อง พณฯหัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหมทำเสร็จแล้ว ทรงพระราชดำริว่าจะใคร่ลองดูทางไกลๆ จะเดินน๊อตละกี่ไมล์ จึงดำรัสสั่งพณหัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม ให้จัดเรือกลไฟพระที่นั่งสยามอรสุมพล พระที่นั่งราญรุกไพรี พระที่นั่งมณีเมขลา พระที่นั่งมหาพิชัยเทพ และเรือสงครามครรชิต เรือศักดิ์สิทธาวุธ เรือเขจรชลคดี รวม ๗ ลำ

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง เสด็จพระราชดำเนินลงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช พร้อมด้วยเรือกลไฟก็ใช้จักรออกไปถึงเขาสามร้อยยอด แล้วเสด็จไปแวะเมืองชุมพร แล้วแวะเมืองนครศรีธรรมราชประทับแรมอยู่ ๓ ราตรี แล้วไปเมืองสงขลาประทับแรมอยู่ ๔ ราตรี ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ(๑) เวลาบ่าย ๕ โมง ถึงเมืองตานีทอดเรือพระที่นั่งประทับอยู่ ครั้งนั้นเป็นเทศกาลคลื่นใหญ่ ลมว่าวพัดกล้า เรือกลไฟอื่นซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินไปนั้น จะฝ่าคลื่นไปมิได้ เสด็จลงไปแต่พระที่นั่งอรรคราชวรเดชลำเดียว พระยาตานีและศรีตะวันกรมการลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง เสด็จออกเป็นการรับแขกเมืองอย่างน้อย ๆ บนเรือพระที่นั่ง เวลายามเศษ ก็ใช้จักรเสด็จพระราชดำเนินกลับมา ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ โปรดเกล้า ฯ ให้แวะรับพระองค์เจ้าจันทมราช ที่หน้าเมืองนครศรีธรรมราช ลงเรือพระที่นั่งมหาพิชัยเทพ แล้วเสด็จกลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ เรือนั้นเดินถ้าใส่ไฟแรง เดินได้น๊อตละ ๑๑ ไมล์ ถ้าไฟอ่อนเดินได้น๊อตละ ๑๐ ไมล์

องค์พระนโรดมบอกเรื่องทำหนังสือสัญญา
ระหว่างเขมรกับฝรั่งเศส

ในเดือน ๑๑ นั้น หนังสือบอกองค์พระนโรดมบอกส่งรายทางต่อ ๆ กันเข้ามาถึงเมื่อ ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ(๑) ใจความว่า เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๑๒ ค่ำ

(๑) พุธ ที่ ๙ กันยายน

(๑) เสาร์ ที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

อัดมิราลเดรากรอนเดมาเยี่ยมเยียนองค์พระนโรดม ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๘ อุตราสาฒ แรม ๑๒ ค่ำ อัดมิราลเดลากรอนเด ให้ทำหนังสือสัญญาเขมรกับฝรั่งเศส เป็นสัญญา ๑๙ ข้อ องค์พระนโรดมกลัวจะต้องทำ เนื้อความในหนังสือนั้นว่า เขมรก็เข้าอยู่ในบำรุงฝรั่งเศส แจ้งอยู่ในสัญญานั้นแล้ว โปรด ฯ ให้เจ้าพนักงานมีหนังสือตอบว่าไปถึง มินิศเตอร์กรุงฝรั่งเศส มินิศเตอร์ฝรั่งเศสตอบมาว่า เขมรแต่ก่อนขึ้นอยู่กับญวนบ้างไทยบ้าง เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสแทนญวน เขมรขอเข้าอยู่ในบำรุงฝรั่งเศสก็ต้องรับไว้เหมือนอย่างญวน เมื่อเขมรจะไปส่งเครื่องบรรณาการจะขึ้นอยู่แก่ไทยตามเดิม ฝรั่งเศสก็ไม่ห้ามปราม

ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลาขึ้นเป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์

สุลต่านมะหมุดหนีกลับ

ครั้นมาถึงเดือน ๑๒ สุลต่านมะหมุดได้หนังสือพวกเมืองปาหังฝากเข้ามาว่า ให้คิดอ่านหนีออกไปจะยกเมืองปาหังให้ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ[๑] สุลต่านมะหมุด กับแดงมะหมัดแต่งตัวปลอมเป็นกลาสี โดยสารเรือเจ้าพระยาหนีออกไปถึงเมืองสิงคโปร์ แล้วก็ลอบหนีไปเมืองปาหัง

สร้างถนนบำรุงเมือง

ในเดือน ๑๒ ทรงพระราชดำริว่า ถนนเสาชิงช้ายังมิได้กระทำใหม่ เป็นที่รกรุงรังไม่งามแก่บ้านเมือง จึงโปรด ฯ ให้พระพรหมบริรักษ์เป็นแม่กองจ้างจีนกระทำขึ้น พระพรหมบริรักษ์ได้วัดตั้งแต่ป้อมสัญจรใจวิ่งไปถึงตลาดเสาชิงช้า ตรงออกประตูวัดสระเกศ ยาว ๒๙ เส้น ๑๔ วา ๓ ศอก กว้าง ๓ วา ได้จ้างจีนทำ ราคาค่าจ้างจีนถมถนนก่ออิฐกันข้างมีท่อยาว ๒๑ เส้น ๑๔ วา ๓ ศอก เส้นละ ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง รวมเป็นเงิน ๕๔ ชั่ง ๖ ตำลึง ๓ บาท ไม่มีท่อยาว ๘ เส้น เส้นละ ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง เป็นเงิน ๑๐ ชั่ง รวมเงิน ๖๔ ชั่ง ๖ ตำลึง ๓ บาท รวมทั้งค่าอิฐ ค่าทราย ค่าปูน เป็นเงิน ๑๘๘ ชั่ง ๑๓ ตำลึง พระราชทานชื่อว่า ถนนบำรุงเมือง

(๑) วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๖

สร้างถนนเฟื่องนคร

อีกสาย ๑ แก้ถนนเก่าบ้าง ตัดใหม่บ้าง ตั้งแต่กำแพงด้านทักษิณ ระหว่างวังกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ตลอดมาถึงบ้านหม้อ จนถึงกำแพงพระนครด้านอุดร ข้างวัดบวรนิเวศ ยาว ๕๐ เส้น กว้าง ๑๐ ศอก เป็นเงินค่าจ้างทำถนน ค่าอิฐ ค่าปูน ค่าทราย รวมเป็นเงิน ๒๑๔ ชั่ง ๑๒ ตำลึง พระราชทานชื่อว่า ถนนเฟื่องนคร

ครั้นมาถึงเดือน ๒ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ ป่วยเป็นโรคชราถึงอนิจกรรม อายุนับเรียงปีได้ ๘๐ ปี

ฝรั่งเศสถวายรูปราชสีห์

ในเดือน ๒ นั้น นักปราชญ์ฝรั่งเศสส่งรูปราชสีห์เข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ราชสีห์รายนี้ เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้คิดสั่งไปถึงนักปราชญ์ที่เลี้ยงสัตว์ต่างๆ เมืองฝรั่งเศส ขอราชสีห์ผู้เมียเข้ามาคู่ ๑ จะทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย เพราะด้วยมีไมตรีหาสัตว์ต่างๆ ส่งออกไปให้เขาบ้าง พวกนักปราชญ์จึงได้อนุเคราะห์ตามกำลัง จึงมีหนังสือเข้ามาว่าจะส่งราชสีห์เป็นๆ เข้ามาเป็นความลำบาก ด้วยสัตว์นั้นดุร้ายนัก จึงยิงเอาราชสีห์ที่ป่ามาถอดเอาเนื้อและกระดูกออกเสีย ทายามิให้ผุพังไป แล้วยัดสำลีทำเป็นรูปงามดูเหมือนดังเป็น กับหนังนางราชสีห์ผืน ๑ ส่งเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ได้นำทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายไว้สำหรับแผ่นดิน เสียเงินค่าระวางเป็นเงิน ๓๑๐ เหรียญ เป็นเงินตรา ๖ ชั่ง ๙ ตำลึง ๒ สลึง ๑ เฟื้อง

สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา เสด็จไปเที่ยวค้นดูช้างในแขวงเมืองนครนายก

ในเดือน ๒ นั้น ดำรัสว่า เมื่อเดือน ๑๑ นั้น มีผู้ได้เห็นช้างเผือกลูกโขลงกินอยู่ที่ท้องทุ่ง แขวงเมืองนครนายก ครั้นจะให้ออกไปสืบดูก็เป็นฤดูน้ำอยู่ บัดนี้ตกแล้งแล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา เสด็จขึ้นไปเอาช้างต่อหมอควาญกรมช้างโขลง ไปเที่ยวค้นดู

พระราชทานสุพรรณบัฏเจ้าพระยาสุริยวงศ์

ในเดือน ๒ นั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานแผ่นทองสุพรรณบัฏจารึกนาม ฯพณฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เสด็จมารดน้ำสรง ด้วยน้ำอันวิเศษและสิ่งของพระราชทาน กล่าวไว้ในเบื้องต้นนั้นแล้ว.

ญวนแต่งทูตไปกรุงปารีส

ฝ่ายที่เมืองญวนเมื่อ ณ เดือน ๓ พระเจ้ากรุงเวียตนามแต่งให้ องค์พานทันยางเป็นราชทูต องรามตรีงายเป็นอุปทูต องง่วนจันทีเป็นตรีทูต กับญวน ๕๐ คน ถือราชสาส์นคุมสิ่งของเครื่องบรรณาการไปกรุงปารีส ไปด้วยเรือรบฝรั่งเศสถึงกรุงปารีสแล้ว คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสไม่สู้นับถือเหมือนทูตไทย ว่าเป็นเมืองรบแพ้เหมือนเชลย การรับรองทูตก็รับแต่ตามธรรมเนียมเท่านั้น.

สร้างพระบรมบรรพต

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ เป็นแม่กองทำพระบรมบรรพต ขอแรงกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ด้าน ๑ กรมขุนราชสีห์วิกรมด้าน ๑ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญด้าน ๑ พระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์ด้าน ๑ ทำเป็นภูเขาใหญ่สูง ๑๓ วา มณฑปสูง ๑๗ วา รวม ๒๐ วา เป็นที่ไว้พระบรมอัฐิ แล้วมีมณฑปน้อยอีก ๔ ทิศ เป็นที่ไว้พระอัฐิกรมพระราชวังบวรบ้าง พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่แต่ก่อนบ้าง มีศาลาช่อฟ้าบนยอดเขา ต่อเนื่องมณฑปลงมา เป็นที่พระสงฆ์สดับปกรณ์และฉันด้วย มีพระที่นั่งทรงธรรมใหญ่อยู่ใกล้บรมบรรพต มีศาลารายล้อมภูเขาแทนสำสร้าง ภูเขานั้นทำวิจิตร มีรูปภาพและเครื่องจักรกลไกต่าง ๆ เกณฑ์เจ้าต่างกรมทำภูเขาน้อยอีก ๔ ทิศ ประกวดประขันกัน แล้วขอแรงเจ้าต่างกรมที่ไม่ถูกเกณฑ์ และพระราชาคณะขอทำเก๋งมีเครื่องจักรกลไกในเก๋งต่าง ๆ ตั้งล้อมภูเขาออกไปอีกชั้น ๑ มีรูปสัตว์และระทาสูง ๑๒ วา มีราชวัติฉัตรธงสิ่งของอื่น ๆ เครื่องประดับและเครื่องเล่นเหมือนอย่างพระบรมศพอย่างใหญ่ทุกสิ่งทุกประการ โปรด ฯ ให้เอารูปราชสีห์ไปตั้งให้ราษฎรดูด้วย

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ(๑) ได้เชิญพระพุทธรูปตั้งกระบวนแห่แต่หน้าพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ออกไปสมโภชที่พระบรมบรรพต ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ เชิญพระพุทธรูปแห่กลับเข้าพระราชวัง

สมโภชพระบรมอัฐิและพระอัฐิ

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระอัยยิกาธิราชปฐมวงศ์ พระโกศ ๑ พระบรมอัฐิสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระโกศ ๑ พระบรมอัฐิสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระโกศ ๑ พระบรมอัฐิสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระโกศ ๑ พระอัฐิสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระเทพสุดาวดีกรมศรีสุดารักษ์ ๒ พระโกศ พระบรมอัฐิสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระโกศ ๑ พระบรมอัฐิสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระโกศ ๑ พระอัฐิกรมพระราชวังบวรในแผ่นดินต้น แผ่นดินที่สอง ๒ พระโกศ พระอัฐิกรมหลวงศรีสุนทรเทพ พระโกศ ๑ พระอัฐิกรมหลวงเทพวดี พระโกศ ๑ กับสมเด็จพระรูปต้นปฐมวงศ์ของสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระโกศ ๑ รวม ๑๓ พระโกศ ที่เป็นพระบรมอัฐิ ทรงพระที่นั่งราเชนทรบุษบก ที่เป็นพระอัฐิทรงพระที่นั่งยานุมาศเป็นกระบวนแห่ออกประตูวิเศษไชยศรีเลี้ยวไปป้อมเผด็จดัสกร แห่ไปสู่พระมณฑปทิศตะวันออก ประดิษฐานในพระมณฑปใหญ่บ้างในพระมณฑปน้อย ๔ ทิศบ้าง ก็ได้มีการสมโภชได้ถวายไทยธรรมพระสงฆ์ และทั้งฉลากทั้งทานต้นกัลปพฤกษ์ ให้แก่ข้าราชการและราษฎรเป็นอันมาก พระวงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ ก็ได้รับพระราชทานทองคำลิ่มหนักลิ่มละ ๖ ตำลึง ๑ บาท องค์หนึ่ง ๑๐ ลิ่มก็มี ๘ ลิ่มก็มี ๕ ลิ่มก็มี ๔ ลิ่มก็มี ที่สุดจนลิ่ม ๑ ทั้งเจ้าและขุนนางที่ได้รับราชการมากได้ทั่วถึงกัน พระราชทานของฉลากรายวันให้แก่ข้าราชการราษฎร และคนชาวต่างประเทศทุก ๆ วัน ครบ ๔ วัน ๔ คืนแล้ว ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ แห่พระบรมอัฐิพระอัฐิกลับเข้าพระราชวัง

งานพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ เชิญโกศพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑล โสภณภควดี แต่หอธรรมสังเวช จัดเป็นกระบวนแห่ไปเข้าสู่พระเมรุที่

(๑) อังคาร ที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๖

ท้องสนามหลวงมีเครื่องเล่นสมโภช ๓ วัน ๓ คืน ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (๑) พระราชทานเพลิงเสร็จแล้ว ก็ให้รื้อมณฑปออกเสีย ทำที่พระราชทานเพลิงใหม่ เป็นมณฑปผ้าขาว

งานพระศพพระองค์เจ้าขณิษฐน้อยนารี

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ (๒) เชิญโกศพระศพพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าขนิษฐน้อยนารีเข้าสู่มณฑปครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๔ ค่ำ พระราชทานเพลิงแล้ว

พระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยานิกรบดินทร์

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ ได้ยกโกศศพเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ที่สมุหนายก แห่ไปเข้าสู่มณฑปผ้าขาว ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ ได้พระราชทานเพลิง.

ตั้งผู้แทนทำหนังสือสัญญาเขตแดน อังกฤษกับไทย

ลุศักราช ๑๒๒๖ ปีชวด (๓) ฉศก เป็นปีที่ ๑๔ กอลอแทลพีศ ผู้สำเร็จราชการเมืองร่างกุ้ง มีหนังสือเข้ามาถึงมิสเตอร์นอกซ์ กงสุลเยเนราลอังกฤษว่า ไวส์รอยอินเดียให้ทำหนังสือสัญญาเขตแดนอังกฤษกับไทยเป็นที่หมายไว้ต่อกันให้สำเร็จ กำหนดกอลอแนลพีศจะมาถึงเมืองกระ ในเดือน ๖ ข้างขึ้น ให้คอเวอนเมนต์ฝ่ายสยามแต่งข้าหลวงออกไปพูดจากันให้ตกลง จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาเทพวรชุน ๑ พระยาชุมพร ๑ พระสุรินทรามาตย์ ๑ ออกไปคอยกอลอแนลพีศอยู่ที่เมืองกระ

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๙ เดือนเมษายน กอลอแนลพีศมาถึงเมืองกระ ได้พูดจากันกับพระยาเทพวรชุน พระสุรินทรามาตย์ พระยาชุมพร ข้าหลวงว่าด้วยการที่จะทำหนังสือสัญญาเขตแดนตกลงกันแล้ว กอลอแนลพีศก็กลับไป

ราชาภิเษกองค์พระนโรดม ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชา

ฝ่ายที่กรุง อัดมิราลเลดากรอนเด มีหนังสือมานัดจะเษกองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราช ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชาให้กรุงเทพมหานครออกไปเษกให้พร้อมกัน ครั้น

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๖

(๒) พุธ ที่ ๒๔ กุมภาพันธ์

(๓) พ.ศ. ๒๔๐๗

ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (๑) จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์คุมเครื่องอิสริยยศสุพรรณบัฏ ไปเษกองค์พระนโรดมด้วยเรือรบกลไฟฝรั่งเศสชื่อดังเตอสกาโต เพราะเหตุที่จะให้คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส เห็นว่าเป็นการประนีประนอมสามัคคีรสกันเรียบร้อย จึ่งได้ไปในเรือรบฝรั่งเศส ไปเข้าปากน้ำเมืองไซ่ง่อน อัดมิราลเดลากรอนเด จึ่งแต่งให้ขุนนางที่ ๑ ชื่อมองซิเออร์แดร์มูแลง ผู้แทนอัดมิราล ที่ ๒ มองซิเออร์เดอลาเกร ที่ ๓ มองซิเออร์ เดวลาซัล ที่ ๔ มองซิเออร์ อามิโล ที่ ๕ มองซิเออร์ เรอปูฟา ที่ ๖ มองซิเออร์ เลอแฝบ ที่ ๗ มองซิเออร์แฮนนอกาส ที่ ๘ มองซิเออร์ โลริสตอง กับ มองซิเออร์ ยอช นายทหาร มีทหารเรือ ๒๐ มีทหารบก ๖๐ ลงเรือกลไฟเล็กไปด้วย พระยามนตรีสุริวงศ์ ไปตามลำน้ำจนถึงเมืองพนมเปิ๊ญ เดินขึ้นไปอุดงมีไชย สิ่งของเครื่องอุปภิเษกกับเจ้าพนักงาน ก็ได้ลงเรือกลไฟสงครามครรชิต ไปขึ้นที่เมืองกำปอดเดินบกไปอุดงมีไชย ได้ออกเรือพร้อมกันกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ ได้เษกองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราช แต่ ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ (๒) ทรงนามว่า องค์สมเด็จพระนโรดม บรมรามเทวาวตาร คุณสารสุนทรฤทธิ์บหิศวราธิบดี ศรีสุริโย นฤพัทธพงศ์ดำรงราชบรมนาถมหากัมโพชาธิบดินทร สรรพศิลปประสิทธิ์สถิตย์สถาพร พรหมามรอำนวยไชยเป็นมไหสวริยา ธิบดีในปฐพีดล สกลกัมโพชาณาจักร อัครมหาบุรุษรัตนวัฒนาดิเรก เอกอุดมบรมบพิตร พระเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี

องค์สมเด็จพระนโรดมบรมรามเทวาวตาร ไม่สามัคคีรสกับองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าผู้น้อง องค์หริราชดไนยไกรแก้วฟ้าก็อพยพครอบครัวหนีมาทางเมืองพระตะบองเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ไปอาศัยอยู่บ้านพระยาไกรโกษา องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าอยู่ไม่สบาย จึ่งกราบถวายบังคมลาไปด้วยเรือรบกลไฟฝรั่งเศสไปอยู่เมืองไซ่ง่อน.

งานฉลองสะพานและถนน

ในปีชวดนั้น การทำสะพานและถนนเสร็จแล้ว ทั้งในกรุงนอกกรุงเมื่อ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ (๓) โปรด ฯ ให้มีการฉลอง ๓ วัน ๓ คืน เป็นการมหรสพมีระทา

(๑) วันศุกร์ ที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๗

(๒) อังคาร ที่ ๓๑ พฤษภาคม

(๓) อังคาร ที่ ๒๗ พฤษภาคม

ดอกไม้สูง ๑๒ วา ๔ ระทา ที่หน้าพระที่นั่งไชยชุมพล ครั้นการฉลองเสร็จแล้ว ก็เสด็จไปประพาสถนนใหม่นั้นทุกสาย

คล้องได้ช้างเผือกเอก

ครั้นมาถึงเดือน ๗ ข้างขึ้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ บอกลงมาว่าได้ไปต้อนโขลงมารวมตำบลไผ่เขียวไผ่ขาด พรมแดนเมืองนครนายกเมืองปราจีนบุรีต่อกัน ฝูงช้างสำคัญออกมาจากป่าหลังวัดน้ำฉ่า ได้เห็นกลางทุ่งนาไผ่เขียวไผ่ขาดพร้อม จึ่งได้ชักนำโขลงนั้นมาเข้าคอกบ้านนา แขวงเมืองนครนายก คล้องได้ช้างเผือกเอก เมื่อ ณ เดือน ๗ ขึ้น ๘ ค่ำ (๑) ติดลำโยงปลูกโรงเข้าไม้ฝึกหัดที่บ่อโพง ช้างนั้นสีขาวบริสุทธิ์เป็นเผือกเอก จักษุขาวใสบริสุทธิ์ ขนหางขาวเจือเหลือง สีตัวขาวเจือชาด จะงอยปากล่างขบขึ้นไปเหมือนปากนกแก้ว ได้เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรที่บ่อโพง แล้วรับสั่งให้ปลูกโรงที่หน้าเพนียดเก่า แล้วก็ย้ายมาสมโภชที่โรงใหม่ แล้วเสด็จกลับลงมาฉลองวัดชุมพลนิกายาราม เกาะบางปะอิน เมื่อ ณ เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ — ๑๓ — ๑๔ ค่ำ ได้ถวายผ้าไตรแก่พระสงฆ์ สวดพระพุทธมนต์ มีการมหรสพสมโภช ๓ วัน ๓ คืน ครั้นการฉลองวัดเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับลงมากรุงเทพมหานคร โปรด ฯ ให้พระราชาคณะและพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปดูทุกคน กลับลงมากราบทูลว่า เห็นช้างนั้นดีเสมอเหมือนพระเทพกุญชร และพระยาเศวตกุญชร พระยาเศวตไอยรา พระยาเศวตคชลักษณ์ และนางพระยาช้างที่คล้องได้ใหม่นี้ ถ้าจะเทียบกับช้าง ๔ ช้าง สีตัวก็ผิดกันบ้าง เหมือนช้างประสมสีลางทีฝุ่นมากไป ลางทีเอาเหลืองเจือบ้าง ลางทีเอาชาดเจือบ้าง สีจึ่งไม่ตรงกัน แต่เป็นตระกูลเดียวกัน ไม่เป็นตระกูลเหมือนอย่างช้าง ๕ ช้าง ที่ได้มาแต่ป่าฉะมาตฉะบาแต่ก่อนนั้น แล้วเสด็จขึ้นไปประทับวังจันทรเกษม โปรด ฯ ให้มีละครข้างใน และการเล่นอื่น ๆ อีกเป็นหลายอย่าง สมโภชที่โรงหน้าเพนียด ๓ วัน ๓ คืน เป็นการใหญ่ แล้วก็เสด็จกลับลงมา

(๑) อาทิตย์ ที่ ๑๒ มิถุนายน

เปรสิเดนต์
ส่งกระบี่เครื่องทองคำเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย

ณ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ (๑) มิสเตอร์เวอยินผู้ว่าการกงสุลอเมริกันแจ้งว่า ปะเรไสแดนส่งกระบี่เครื่องทองคำ เข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายองค์ ๑ ได้เสด็จออกรับที่พระที่นั่งอนันตสมาคม

สุลต่านมะหมุดถึงแก่กรรม

ฝ่ายสุลต่านมะหมุดไปถึงเมืองปาหังแล้ว การที่พวกเมืองปาหังจะยกเมืองให้ก็ไม่จริง เสียใจป่วยถึงแก่กรรมเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ (๒) โต๊ะบันดาหราได้จัดแจงการศพฝังไว้ที่ปากน้ำเมืองปาหัง แล้วโปรด ฯ ให้มีหนังสือเจ้าพนักงาน ฟ้องเกาวนาเจ้าเมืองสิงคโปร์ ไปยังลอดรัตเชนผู้ว่าการต่างประเทศกรุงลอนดอนว่า เกาวนาให้กำปั่นรบมายิงเมืองตรังกานู มีความเสียใจนักด้วยยังไม่ได้ว่ากล่าวให้เห็นความผิดสิ่งไรก่อน ทำดังนี้เป็นที่น่ากลัวนัก คอนเวอนเมนต์อังกฤษจึงมีหนังสือประกาศไปถึงอัดมิราล ซึ่งได้ว่าการในทะเลจีนว่า เจ้าเมืองใด ๆ ในก่อนนี้ อังกฤษจะเรียกกำปั่นไปลงโทษ เมืองใด ๆ ที่เขาไม่ได้เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษก็อย่าให้พึ่งบังคับ ต่อมีหนังสือเกาวนาเยเนราล เจ้าเมืองกละกตา กับหนังสือคอเวอน-เมนต์อังกฤษที่กรุงลอนดอน บังคับไปแล้วจึงให้ทำตาม ถ้าเกาวนาเจ้าเมืองใด ๆ จะเรียกให้กำปั่นรบไปช่วยกบฏ หรือการศึกในเมืองกอละนี้อังกฤษจึงช่วยได้

ความเรื่องสุลต่านมะหมุดเข้ามาอยู่ที่กรุง เจ้าเมืองสิงคโปร์มีหนังสือมาว่ากล่าวหลายครั้ง แจ้งอยู่ในหนังสือกอริคปอนเดนช์นั้นแล้ว ครั้นภายหลังพระยาตรังกานูมีหนังสือเข้ามาขอครอบครัวสุลต่านมะหมุด ซึ่งตกค้างอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ก็โปรด ฯ ให้ออกไป

ช้างเผือกและช้างสำคัญในรัชกาลที่ ๔

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหามาลากลับลงมากราบทูลว่า ช้างนั้นป่วยเป็นโรคไข้ลำบองขึ้นที่ขากรรไกรแห่ง ๑ ที่ท้องแห่ง ๑ ช้างนั้นล้มเสียแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๘

---

(๑) วันที่ ๖ กรกฎาคม

(๒) ศุกร์ ที่ ๘ กรกฎาคม

ขึ้น ๑๒ ค่ำ (๑) แล้ว และในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ช้างเผือกโท เผือกตรี ถึง ๖ ช้าง ได้ช้างต่าง ๆ รายบี่มาอีก ๗ ช้าง

พระสุวรรณวิมลศีล วัดสุวรรณดาราราม กรุงเก่า ถวายช้างพลายนิลช้าง ๑ ขึ้นระวางเป็นพระศรีสกนธ์กฤษณ์ สุทธสนิทฉวีวรรณ สังขทันตสรรพางคโสภณพิเศษ นิลเนตรนิลนัข วรลักษณมหากุหาวชาตรีกมลาศน์รังสฤษดิ์ ราชบุญฤทธิ์สมาคม อุดมพัสดิผล มิ่งมงคลคชินทร สยามาธิบดินทรพาหนะนาถ ประเสริฐเลิศฟ้า

เสด็จไปคล้องช้างที่เพนียด ได้ช้างลูกโขลงช้าง ๑ ปลายงาแดงเจือเหลืองเข้ามาสีเนื้อสีโปรง ขึ้นระวางเป็นเทวสยามมหาพิฆเนศวร พิเศษสรรพวรลักษณ์ เศวตนัขทักษิณคทันต์ ประสิทธิสรรพศุภผล เจริญราชวรชนมายุกาล คชาธารประเสริฐเลิศฟ้า

ช้างนายสิงบุตรพระไชยบาดาล ถวายช้างพลายเล็บครบช้าง ๑ สูง ๕ ศอก ๓ นิ้ว ขึ้นระวางเป็นพระบรมนัขสมบัติ ทั้งช้างข้าหลวงเดิม เล็บดำช้าง ๑ สูง ๔ ศอก ๔ นิ้ว ขึ้นระวางเป็นพระไชยนิลนัข จับได้ช้างพลายเล็บดำที่เพนียดช้าง ๑ สูง ๓ ศอก ขึ้นระวางเป็นพระพิไชยกฤษณาวรรณ

หลวงจินดารักษ์ถวายช้างพลายกระช้าง ๑ สูง ๓ ศอก ๑ คืบ ๒ นิ้ว ขึ้นระวางเป็นพระบรมคชรัตน์

น้ำไหลมาแต่เหนือมีสีแดง

ครั้นมาถึงเดือน ๙ มีน้ำอาบโคลงมาถึงกรุงเทพมหานคร เมื่อวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ (๒) สีแดงเหมือนน้ำปูนสีน้ำแดง ขึ้นไปจับหลังคาเรือหลังคาแพแดงไปหมด อาณาประชาราษฎรก็พากันตกใจว่าไม่เคยได้ยิน ไม่เคยเห็น กลัวจะมีเหตุใหญ่ ผู้มีวาสนาก็ไม่กินน้ำในตีนท่า ให้บ่าวไปตักน้ำที่บ่อและสระมากิน ที่คนยากจกก็ทนกิน ไปตักน้ำค้างคืนไว้น้ำก็ใสเป็นปกติ มีแต่ตะกอนเป็นดินแดงอยู่ก้นตุ่มและอ่าง ผู้มีปัญญาก็พิจารณาดูว่าจะเป็นเหตุอย่างไร ลำแม่น้ำอื่น ๆ จึงไม่เป็น มาเป็นที่ลำแม่น้ำกรุงเทพมหานครแห่งเดียว สืบได้ความว่าฝนข้างเหนือแล้ง มีแต่ฝนฝ่ายเมืองกำแพงเพชร ระแหง น้ำนองลงมาข้างแควนั้นมาก ดินที่

(๑) วันที่ ๑๕ กรกฎาคม
(๒) ศุกร์ ที่ ๒๖ สิงหาคม

แผ่นดินนั้นแดง แล้วน้ำจึงได้แดงไป แควอื่น ๆ น้ำน้อยไม่เจือกันลงมาได้ มีแต่น้ำแควเดียวจึงได้แดงมากกว่าทุก ๆ ปี ที่เรียกว่าน้ำอาบโคมานั้น สีแดงเรื่อ ๆ เพราะน้ำแควอื่นปะปนระคนกันลงมามาก จึงเรียกว่าน้ำอาบโคธรรมดา ก็น้ำครั้งนี้แดงอยู่ได้ประมาณ ๗ วัน ๘ วัน ก็ค่อยจางไปทีละน้อย ๆ ก็หายไป เพราะน้ำแควอื่นมีมากขึ้น เจือกันเข้าก็จางออกไป คิดดูก็ไม่มีเหตุสิ่งไร มีแต่ฝนแล้ง น้ำน้อยทำนาไม่ได้ด้วยกันทุกแห่ง ปลายปีนั้นข้าวแพง ข้าวเปลือกตวงด้วยสัด ๒๕ เกวียนละ ๑๐๐ บาท ข้าวสารถังละกึ่งตำลึงบ้าง ๑๐ สลึงบ้าง แพงอยู่ไม่ช้า พวกลูกค้าต่างประเทศเห็นเหตุดังนั้น จึงมีหนังสือไปถึงนายห้างเมืองนอก ให้เอากำปั่นบรรทุกข้าวสารตามเมืองต่าง ๆ มาขาย ราคาข้าวก็ตกอยู่เพียงถังละ ๑ บาทเฟื้องบ้าง ๑ บาทบ้าง การที่น้ำแดงมีเหตุอยู่แต่ฝนแล้งข้าวแพงเท่านั้น ขอท่านทั้งปวงที่สืบไปภายหน้า ถ้าเห็นดังนี้แล้วอย่าตื่นตกใจไป ได้ค้นดูในแผนที่ก่อน ๆ ก็มีน้ำแดงมาหลายครั้งแล้ว ก็ไม่เป็นสิ่งไร

เฉลิมพระชนม์พรรษาครบ ๖๐

ครั้นมาถึงเดือน ๑๑ ทรงพระราชดำริว่า พระชนมพรรษาครบเต็มบริบูรณ์ ๖๐ จะทำการเฉลิมพระชนมพรรษาอย่างใหญ่ เหมือนอย่างเจ้าแผ่นดินเมืองจีนและเมืองยุโรป เขาทำก็เป็นการใหญ่ตามวิสัยเขา เมื่อเวลาครบ ๖๐ ปี จึงโปรดให้ตั้งสวดพระพุทธมนต์ และมีพระธรรมเทศนา ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๑ ค่ำ ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ วันพุธเดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ[(๑)] ได้พระฤกษ์สรงน้ำพระมุรธาภิเษก พระบรมวงศานุวงศ์ท่านเสนาบดีข้าราชการ ผู้ใหญ่ผู้น้อยคิดทำการฉลองพระเดชพระคุณ เพื่อจะให้พระชนมายุเจริญนาน จึงป่าวร้องบอกกล่าวกันทั้งในกรุงเทพมหานคร และหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือ ในพระราชอาณาจักรกรุงเทพมหานคร ให้นิมนต์พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ มีธรรมเทศนาถวายไทยทานพร้อมกัน ณ วันพุธ เดือน ๑๑ แรม ๑๔ ค่ำ

ครั้งนั้น จะหาพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ก็ต้องแย่งชิงกันพระสงฆ์ไม่พอ ปี่พาทย์หามาทำเมื่อสวดมนต์เย็น ฉันเช้า ราคาก็ถึงวันละ ๑๕ ตำลึง ละครเหมาเล่นอยู่วันละ ๒ ตำลึง ราคาก็ถึง ๑ ชั่ง เวลากลางคืนก็พากันจุดประทีปผูกเป็นโคมรูปต่าง ๆ ชักขึ้นบนเสาธง ที่พื้น

(๑) วันที่ ๑๙ ตุลาคม

แผ่นดินทำเป็นลับแลไฟบ้าง ทำเป็นเรือนไฟต่าง ๆ กันบ้าง ที่บ้านใหญ่ประมาณไฟถึง ๕๐๐–๖๐๐ ดวง ที่ผู้น้อยก็อยู่ใน ๑๐๐ หรือ ๑๐๐ เศษ ลูกค้าต่างประเทศ และกงสุลก็พลอยมีความยินดี ทำโคมเป็นรูปต่าง ๆ อย่างยุโรป ชักขึ้นเสาธงบ้าง ที่เรือชักขึ้นเสากระโดงบ้าง ทุกบ้านทุกเรือน จนชั้นแต่ราษฎรผู้ที่ยากจน ก็พากันติดโคมแขวนหน้าบ้านหน้าเรือน ๑ ดวง ๒ ดวง ทุกบ้านทุกเรือนมิได้เว้นในน้ำบนบก ตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำมาจนแรม ๕ ค่ำ [๑] ดูสว่างไปทั้งแผ่นดิน เป็นอัศจรรย์ด้วยอำนาจพระบารมี จึ่งได้มีคนพากันนิยมชมชื่นรื่นเริง ไม่ได้คิดว่าจะเสียทรัพย์สินไป

ครั้นทรงทราบว่าคนนิยมชมชื่น พากันจุดประทีปทั้งบ้านทั้งเมือง ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลไฟในเวลากลางคืน ทอดพระเนตรโคมตลอดทั้งเหนือน้ำทั้งใต้น้ำ ครั้งนั้นได้ทรงทราบว่า คนทั้งปวงจะพากันสวดมนต์เลี้ยงพระในวันเฉลิมพระชนมพรรษา ก็จะพากันซื้อเนื้อสดปลาสดมาทำบุญ ที่เคยฆ่าสัตว์ซื้อขายก็จะฆ่าสัตว์ซื้อขาย ชีวิตสัตว์ก็จะตายไปมากกว่ามากนัก โดยทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่สัตว์ จึ่งให้มีหมายประกาศห้ามคนทั้งปวงที่จะทำบุญเลี้ยงพระสงฆ์ในการเฉลิมพระชนมพรรษา อย่าให้ซื้อเนื้อสดปลาสดมาทำการเลี้ยงพระ ให้ใช้แต่เครื่องเค็มตามกำลังที่จะหาได้ การเฉลิมพระชนมพรรษาครั้งนั้นทั่วหัวเมือง และในพระราชอาณาจักรกงสุลฝ่ายสยามที่ได้ทรงตั้งไปอยู่เมืองต่างประเทศ รู้เหตุแต่เดิมก็มีหนังสือถามเข้ามาว่าวันไรเป็นแน่ เจ้าพนักงานก็ได้บอกออกไป กงสุลเหล่านั้นก็ได้ทำตามวิสัยเขา ก็เป็นพระราชกุศลใหญ่คราวหนึ่ง

เมื่อวันสรงนั้น ก็ได้พระราชทานเงินแก่คนชราพิการ คนอายุ ๑๐๐ ปี ๗ คน ๆ ละ ๑ ตำลึง ๒ บาท เงิน ๑๐ ตำลึง ๒ บาท อายุ ๙๐ ปี ๑๕ คน ๆ ละ ๑ ตำลึง เงิน ๑๕ ตำลึง อายุ ๘๐ ปี ๒๓ คน ๆ ละ ๓ บาท เงิน ๑๗ ตำลึง ๑ บาท อายุ ๗๐ ปี ๒ ๓๓๗ คน คนละ ๒ บาท เงิน ๕๘ ชั่ง ๘ ตำลึง ๒ บาท รวมเป็นคน ๒,๓๘๒ คน สิ้นพระราชทรัพย์ ๖๐ ชั่ง ๑๑ ตำลึง ๑ บาท

---

(๑) วันพฤหัสบดี ที่ ๒๐ ตุลาคม

การแบ่งเขตแดน
ประเทศสยามกับพม่าของอังกฤษ

ฝ่ายมิสเตอร์นอกซ์ ผู้ว่าการกงสุลอังกฤษ ได้รับหนังสือกอลอแนลพี่ศ เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ[๑] แล้วมิสเตอร์นอกซ์ มีหนังสือมาถึงพณหัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหมฉบับ ๑ ใจความว่า เกาวนาเยเนราลเมืองอินเดียมีความชอบใจ ซึ่งคอเวอนเมนต์ไทยกับกอลอแนลพี่ศในการเขตแดน ซึ่งได้ตกลงกันที่เมืองกระ และการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะให้ว่ากล่าวให้ตกลงในที่เขตแดนข้างเหนือ ข้างตะวันออกเมืองมระแมนเกาวนาเยเนอราลไว้สร้อยอินเดียก็เห็นดีด้วย ได้ตั้งให้มิสเตอร์แอกอันโรไรเล ซึ่งเป็นที่ ๒ เจ้าเมืองมัตตะมะ ให้รับคำสั่งกอลอแนลพี่ศ มาดูแบ่งปันเขตแดน ขุนนางอังกฤษจะมาอยู่พร้อมกันที่พระเจดีย์ ๓ องค์ในเดือนยันนุวารี วันที่ ๑๕ ขอให้กราบบังคมทูลให้ขุนนางฝ่ายไทยออกไปโดยเร็ว พบกับขุนนางอังกฤษจะได้ว่ากล่าวให้สำเร็จกัน พณ ฯ หัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหม ถวายหนังสือทรงทราบแล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้หลวงนายเดช พระยาเกียรติ พระยาธนูจักร พระยาสิงหจักรเพ็ชร พระศรีสวัสดิ์ เป็นข้าหลวงออกไปดูเขตแดนออกไปทางเมืองกาญจนบุรี แล้วเลยไปเมืองร่างกุ้ง ไปฉลองศาลาที่ทรงสร้างไว้ด้วย ได้กราบถวายบังคมลาไปจากกรุงเทพมหานคร ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีชวด ฉศก ไปถึงเมืองกาญจนบุรี ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๘ ค่ำ[๒] ได้มีหนังสือแต่งให้หลวงรามกับพวกรามัญ เดินบกถือหนังสือไปถึงมิสเตอร์แอกอันโอไรเลลุตแตนแนนกระแนนปรอนที่พระเจดีย์ ๓ องค์ ก็บอกให้รู้ว่าหลวงนายเดชออกมาถึงเมืองกาญจนบุรีแล้ว หลวงนายเดชไปถึงท่าขนุน วันเดือน ๒ แรม ๕ ค่ำ[๓] พักอยู่ ๙ วัน

ณ วันเดือน ๒ แรม ๑๑ ค่ำ หลวงรามที่ให้ถือหนังสือไปกลับมาแจ้งความว่าไม่พบขุนนางอังกฤษ กะเหรี่ยงพวกอังกฤษที่พระเจดีย์ ๓ องค์แจ้งความว่า ขุนนางอังกฤษอยู่ท้องมาถัดพระเจดีย์ ๓ องค์ออกไปทาง ๓ วัน หลวงรามได้มอบหนังสือให้กะเหรี่ยงไปส่งขุนนางอังกฤษ

---

(๑) วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๗
(๒) พุธ ที่ ๔ มกราคม
(๓) จันทร์ ที่ ๑๖ มกราคม

หลวงนายเดชขึ้นบกเดินไปจากท่าขนุน ๕ วันถึงแม่น้ำเกลิงธอ วันเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ[๑] ได้เอาตัวหลวงพลนายด่านเมืองสังขละบุรี กับหลวงจบศรีพิทักษ์ นายด่านเมืองศรีสวัสดิ์มาถามด้วยเขตแดนได้ความว่า ด่านเมืองศรีสวัสดิ์ได้เคยลาดตระเวนตั้งแต่สงคลุนลังกา มาถึงอังกะตอมหอยเตเลหนองน้ำขุ่น พรมแดนสังขละบุรี ด่านเมืองสังขละบุรีเคยลาดตระเวนตั้งแต่หนองน้ำขุ่นไปพระเจดีย์ ๓ องค์ เลียบเข้าลีโลไปตามริมฝั่งแม่น้ำเกลิงธอฝั่งตะวันออกมา จนถึงปลายน้ำกะมองสอยมะปรางสองต้น หลวงนายเดชได้ทำแผนที่เขตแดนตามคำกะเหรี่ยงชาวด่านบอกเห็นถูกต้องตามร่างตราเดิม

ครั้นเดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ขุนนางอังกฤษ ๔ นาย กับไพร่ ๑๕๐ คน มาที่แม่น้ำเกลิงธอ หลวงนายเดชกับพวกด่านได้เอาแผนที่ออกชี้แจงให้มิสเตอร์แอกอันโอไร มิสเตอร์เลอเยแมงเมืองมระแมน มิสเตอร์ยาชุตหกโบต์ และขุนนางอังกฤษดู ขุนนางอังกฤษว่าซึ่งจะแบ่งเขตครั้งนี้ จะต้องเอาภูเขาเป็นกลาง ถ้าน้ำห้วยไหลลงฟากเขาตะวันออก เป็นเขตแดนกรุง ถ้าน้ำไหลลงฟากข้างเขาตะวันตกเป็นเขตแดนของอังกฤษ หลวงนายเดชจึงตอบว่า จะเอาตามน้ำไหลนั้นก็จะยอมให้เป็นแห่ง ๆ ด้วยบางแห่งต้นน้ำไหลออกจากภูเขาแขวงกรุง น้ำไหลลงข้างแดนอังกฤษเหมือนอย่างแม่น้ำเกลิงธอแม่น้ำแม่กษัตริย์ ต้นน้ำไหลออกจากภูเขาแขวงอังกฤษปลายน้ำไปลงแม่น้ำ มีเขตแดนเมืองอังกฤษกระหนาบคาบเกี่ยวกันอยู่ ถ้าแบ่งเอาตามคำชาวด่านที่ได้เคยไปลาดตระเวนมาแต่ก่อน จึงจะถูกต้องกันทั้ง ๒ ฝ่าย ขุนนางอังกฤษก็ยอมตามแผนที่ซึ่งทำไว้นั้น

ขุนนางอังกฤษว่าได้มาใกล้เขตแดนกรุงแล้ว จะขอไปดูที่ตั้งแต่พระเจดีย์ ๓ องค์ ไปทางด่านเมืองสังขละบุรี เมืองศรีสวัสดิ์ถึงด่านเมืองอุทัยธานี แล้วจะไปคอยหลวงนายเดชอยู่ที่เมืองอมรวดีกว่าหลวงนายเดชจะกลับมาแต่เมืองร่างกุ้ง จะได้ว่ากล่าวด้วยเขตแดนเมืองตาก เมืองอุทัยธานีต่อไป หลวงนายเดชส่งแผนที่เข้ามา ณ กรุงแล้ว จึงให้พระยาธนูจักร พระศรีสวัสดิ์กับพระหลวงขุนหมื่นนายด่านเมืองศรีสวัสดิ์ กับหลวงปลัดพระหลวงขุนหมื่นนายด่านเมืองสังขละบุรี ไปด้วยขุนนางอังกฤษ หลวงนายเดชได้ล่องแพจากลำแม่น้ำแม่กษัตริย์ไปเมืองมระแมนเมืองร่างกุ้ง วันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ขุนนางอังกฤษได้ออกจากแม่น้ำกษัตริย์

(๑) อาทิตย์ ที่ ๒๙ มกราคม

ณ วันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[(๑)] หลวงนายเดช พระยาเกียรติ พระยาสิงหจักรเพ็ชร นายไพร่ ๓๒ คน ไปถึงเมืองมระแมน นิมนต์พระสงฆ์เจ้าอธิการเมืองมระแมน ๓๐ รูป พร้อมด้วยหลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลสยาม ลงเรือกลไฟชื่อปานา ออกจากเมืองมระแมน ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ[(๒)] ถึงเมืองร่างกุ้ง อาศัยอยู่ที่เรือนหลวงสยามานุเคราะห์ แต่พระสงฆ์นั้นอยู่ที่ศาลาหลวง ณ วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ หลวงนายเดช หลวงสยามานุเคราะห์ ให้เชิญพระราชหัตถเลขาให้กอลลอแนลพีศเจ้าเมืองร่างกุ้ง

การฉลองศาลาที่เมืองร่างกุ้ง

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ ได้นิมนต์พระสงฆ์เจ้าอธิการที่เมืองร่างกุ้ง กับพระสงฆ์ที่มาแต่เมืองมระแมนสวดมนต์ที่ศาลา ๓ วัน ๆ ละ ๗ รูป ได้ทำสำรับคาวหวานถวายพระสงฆ์ทั้ง ๓ วัน มีเทศน์ด้วยวันละ ๒ กัณฑ์ ได้ถวายผ้าไตรเครื่องอัฐบริขารของไทยธรรมแก่พระสงฆ์สวดมนต์ ๑๑ รูป เทศนา ๑๖ รูป แล้วแจกทานคนป่วยชราพิการ และทำสำรับเลี้ยงราษฎรชายหญิง ๑,๐๐๐ คน มีหุ่น ละคร มวย การเล่น ฉลองศาลาเสร็จ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ รวมเงินใช้ในการฉลองศาลาเป็นเงิน ๕๗๓ รูเปีย

ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ หลวงนายเดชไปลากอลลอแนลพีศเจ้าเมืองร่างกุ้ง เจ้าเมืองร่างกุ้งมอบหนังสือเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ๒ ฉบับ รุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ[(๓)] หลวงนายเดช พระยาเกียรติ พระยาสิงหจักรเพ็ชร นายไพร่ลงเรือกลไฟมาจากเมืองร่างกุ้ง ถึงเมืองมระแมน ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ อยู่ที่เมืองมระแมน ๘ วัน แล้วกลับมาเมืองอมรวดี พร้อมด้วยลุตแตนแนนกระแนนปรอน ถึงเมืองอมรวดี ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ พบกับขุนนางอังกฤษซึ่งไปดูเขตแดนฝ่ายเหนือ พูดจาด้วยเขตแดนกับขุนนางอังกฤษ ได้ตกลงกันตามแผนที่ซึ่งนายด่านได้เคยลาดตระเวนมาแต่ก่อน แล้วหลวงนายเดช พระยาเกียรติ พระยาธนูจักร พระยาสิงหจักเพ็ชร พระศรีสวัสดิ์นายไพร่ก็กลับเข้ามากรุงเทพมหานครทางเมืองตาก

(๑) วันที่ ๗ กุมภาพันธ์
(๒) วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์
(๓) วันพุธ ที่ ๘ มีนาคม

เรื่องค่านาคู่โค

ฝ่ายกรุงเทพฯ นั้น ทรงพระราชดำริว่า นาคู่โคแต่ก่อน เงินค่านาได้ทำก็ต้องเสีย มิได้ทำก็ต้องเสีย คงเรียกเอาตามหน้าโฉนดไร่ละสลึงเฟื้อง เหมือนนาสวนนาปักดำ นาปักดำทำได้เท่าไรก็เรียกเท่านั้น ราคาข้าวก็แพงกว่านาคู่โค เห็นว่าไม่เป็นยุติธรรมด้วยนาคู่โคเสียเปรียบอยู่ ไม่ได้ทำก็ต้องเสีย ราคาข้าวก็ถูกกว่านาสวน จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ยกนาคู่โคเสีย ๑ เฟื้องตั้งแต่ ณ วันจันทร์ เดือน ๒ ขึ้น ๑ ค่ำ(๑) ไป คงเรียกแต่ไร่ละสลึง ให้น้อยกว่านาปักดำ

โสกันต์พระเจ้าลูกเธอ
พระองค์เจ้าพักตร์พิมลพรรณ และพระองค์เจ้ามัณยาภาธร

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๒ เสด็จพระราชดำเนินออกไปเมืองเพชรบุรี ได้ตั้งพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าพักตร์พิมลพรรณ พระองค์เจ้าหมันหยาพาธร(๒) วันศุกร์ เดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ(๓) เวลาบ่าย พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์บนพระนครคีรีที่พระนั่งราชธรรมสภา ๓๐ รูป ตั้งกระบวนแห่แต่หน้าพระตำหนักมาตามถนนราชวิถี ขึ้นไปทรงฟังสวดพระพุทธมนต์ทั้ง ๓ วัน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๒ แรม ๕ ค่ำ เวลาเช้าโสกันต์ ครั้นเวลาบ่ายแห่มาสมโภชอีก ๑ วัน กระบวนแห่และเครื่องเล่นรายทางนั้นมีพร้อมทุกสิ่ง เหมือนอย่างโสกันต์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ แล้วก็เสด็จกลับเข้ามากรุงเทพมหานคร

เสด็จประพาสเมืองราชบุรีและกาญจนบุรี

ทรงพระราชดำริว่า แขวงเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ยังมิได้เสด็จไปทอดพระเนตรและมีพระราชประสงค์จะได้วัดแดดวัดดาว รู้ว่าลัตติจูด ลองติจูดเท่าไร จะได้ทราบว่าผู้รักษาเมืองกรมการทำนุบำรุงราษฎรเป็นสุข หรือได้ความเดือดร้อนประการใด จึงสั่งให้เจ้าพนักงานทำที่ประทับร้อนแรมตามระยะทางและทางม้าล้อเกวียนเตรียมคอยรับเสด็จที่เมืองเพชรบุรี ครั้น ณ วัน

(๑) พุธที่ ๒๘ ธันวาคม
(๒) พระองค์เจ้าหญิงมัณยาภาธร
(๓) วันที่ ๑๓ มกราคม

จันทร์ เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ[๑] ก็ทรงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ไปประทับที่พระนครคีรีราตรี ๑ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ ก็ยกพยุหยาตราโดยสถลมารค ล่วงมรรคามาถึงพลับพลาที่ประทับแรมบ้านทุ่งน้ำคา ล่วงมรรคาได้ ๔๐๐ เส้น ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เสด็จพยุหยาตรามาถึงบ้านเขาย้อยประทับร้อน เวลาเที่ยงได้ทรงวัดแดดครั้ง ๑ แล้วเสด็จไปถึงด่านบางน้ำเค็ม สิ้นแดนเมืองเพชรบุรีทาง ๓๐๐ เส้น รวมทาง ๗๐๐ เส้น เข้าแดนเมืองราชบุรีไปถึงพลับพลาประทับแรมบ้านห้วยโรง เป็นระยะทาง ๑๑๓ เส้น เวลาค่ำก็ทรงวัดดาว ครั้นรุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ[๒] เสด็จจากห้วยโรงถึงเขาถ้ำปลา ล่วงมรรคา ๒๔๗ เส้นประทับร้อนทอดพระเนตรปลาในถ้ำ พระธำมรงค์เพชรตกหายในที่นั้น แล้วทรงวัดแดดอีกครั้ง ๑ เวลาบ่ายก็เสด็จมาถึงพลับพลาบ้านอ่างทอง ล่วงมรรคา ๑๑๓ เส้น ครั้นรุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ[๓] เสด็จจากบ้านอ่างทองถึงเขาสวนหลวง ล่วงมรรคา ๓๖๐ เส้น ประทับร้อนทรงวัดแดดอีกครั้ง ๑ ครั้นเวลาบ่ายก็เสด็จจากเขาสวนหลวง ไปถึงพลับพลาแรมบ้านโคกกระต่าย ล่วงมรรคา ๒๓๐ เส้น เวลาค่ำก็ทรงวัดดาว รุ่งขึ้นวันอาทิตย์ แรม ๙ ค่ำเสด็จจากที่ประทับโคกกระต่าย มาถึงบ้านเขานางแก้ว บ้านเขาชะงุ้ม แล้วถึงพลับพลาหนองหลักทอง ล่วงมรรคา ๔๖๔ เส้น ประทับร้อนในที่นั้น กันดารน้ำยิ่งนัก ไพร่พลไม่มีน้ำรับประทาน กรมการตักไว้แต่พอในพลับพลา ทรงวัดแดดแล้วก็รีบเสด็จมาถึงพลับพลาเขาหีบน้ำ ล่วงมรรคา ๓๓๐ เส้น ประทับแรมสิ้นแดนเมืองราชบุรีในที่นั้นกันดารน้ำยิ่งนัก มีแต่พอรับประทานเล็กน้อย เวลาค่ำทรงวัดดาว ครั้นรุ่งขึ้นวันจันทร์ แรม ๑๐ ค่ำ เสด็จจากเขาหีบน้ำมาถึงพลับพลาดอนขี้เหล็ก ล่วงมรรคา ๓๗๐ เส้น ประทับร้อนเวลาเที่ยงทรงวัดแดดอีกครั้ง ๑ เวลาบ่ายเสด็จทางชลมารค ทรงเรือพระที่นั่งเก๋ง ทวนน้ำขึ้นไปเขาถ้ำแว้ ขึ้นนมัสการพระในถ้ำ แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งไปถึงพลับพลาบ้านชุกกุ่มเมืองกาญจนบุรีล่วงมรรคา ๕๙๕ เส้น ประทับแรม รุ่งขึ้นวันอังคาร แรม ๑๑ ค่ำ[๔] เสด็จทอดพระเนตรแก่งหลวงแควน้อย รุ่งขึ้นวันพุธ แรม ๑๒ ค่ำ ทอดพระเนตรทุ่งนาคราช รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี แรม ๑๓ ค่ำ เสด็จทอดพระเนตรพุรางแล้ว เสด็จทอดพระเนตรบ้านราษฎรในแขวงเมืองกาญจนบุรี

---

(๑) วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์
(๒) วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์
(๓) วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์
(๔) วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์

ในวันนั้นเกิดพายุพัดฝนตกหนัก คนในค่ายหลวงป่วยเจ็บเป็นอันมาก โปรดฯ พระราชทานน้ำพระพุทธมนต์ให้รับประทาน คนที่ป่วยเจ็บก็หาย ไม่มีผู้ใดเป็นอันตราย เสด็จประทับแรมอยู่ ๕ ราตรี ทรงวัดแดด วัดดาว รุ่งขึ้นวันศุกร์ แรม ๑๔ ค่ำ เสด็จจากพลับพลาเมืองกาญจนบุรี มาถึงพลับพลาบ้านหนองขาว ล่วงมรรคา ๓๕๐ เส้น ประทับแรมอยู่ราตรี ๑ รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์เดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ(๑) เสด็จจากบ้านหนองขาวมาถึงพลับพลาบ้านน้อย พรมแดนเมืองกาญจนบุรี ล่วงมรรคา ๑๕๐ เส้น ประทับร้อนแล้วเสด็จถึงพลับพลาพระแท่นดงรัง เวลาบ่าย ๕ โมง ล่วงมรรคา ๔๐๐ เส้น ประทับแรมอยู่คืน ๑ รุ่งขึ้นเสด็จนมัสการพระแล้ว เวลาบ่ายก็เสด็จมาประทับแรมห้วยกระบอก ล่วงมรรคา ๓๐๐ เส้น ครั้งรุ่งขึ้นเวลาเช้า ๑ โมง เสด็จมาประทับร้อนพลับพลาหนองแขม เวลาบ่ายก็เสด็จมาจากหนองแขม มาประทับอยู่พระราชวังพระปฐมเจดีย์ วันเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ(๒) เมื่อเสด็จตามระยะทางที่มีบ้านราษฎรก็พาบุตรหลานมาเฝ้าทั้งชายหญิงสองข้างมรรคา ถวายของป่าตามมีตามได้ ก็ทรงปราศรัยบ้าง พระราชทานเงินคนชราพิการและคนที่ถวายของบ้าง ทรงไต่ถามถึงสุขทุกข์ของราษฎร ราษฎรก็ร้องทุกข์ว่า พระยากาญจนบุรีเบียดเบียนได้ความเดือดร้อนนัก ได้ทรงรับทราบดังนี้เป็นหลายราย

พณ ฯ หัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม เกณฑ์ให้เจ้าภาษีไปตั้งโรงครัวที่ประทับแรมทุกแห่ง ข้าราชการไพร่พลทหารมิได้อดอยาก มาประทับอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ ครั้นบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่ ๓ ราตรีแล้ว ก็เสด็จกลับพระนคร จึงสั่งให้เจ้าพนักงานถอดพระยากาญจนบุรีออกเสียจากที่เจ้าเมือง

ตั้งผู้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาเขตแดนเมืองเขมร

ลุศักราช ๑๒๒๗ ปีฉลู สัปตศก(๓) เป็นปีที่ ๑๕ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ(๔) มองซิเออร์ออบาเรต กงสุลฝรั่งเศสมีหนังสือมาว่า สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงฝรั่งเศสให้มาทำหนังสือสัญญาการเมืองเขมรและเขตแดนเมืองเขมรเสียให้แล้ว จะไม่ได้วิวาทกัน เป็น

(๑) วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์
(๒) จันทร์ ที่ ๒๗ กุมภาพันธ์
(๓) พ.ศ. ๒๔๐๘
(๔) เสาร์ ที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๘

หนังสือสัญญา ๖ ข้อ มองซิเออร์ออบาเรตได้โครงหนังสือสัญญามายื่นต่อเจ้าพนักงาน ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลทรงทราบแล้ว ตั้งให้พณฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เป็นผู้ปรึกษาทำหนังสือสัญญากับด้วยมองซิเออร์ออบาเรต ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นความในข้อ ๔ ว่า เมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ ยกให้เป็นสิทธิ์ฝ่ายไทยวัดตรา แต่จะปักเขตแดนลงตรงที่ใดหามีความชัดไม่ จึงขอแก้ลงให้ชัดว่า จะปักปันเขตแดนกันเพียงนั้น ๆ ตามซึ่งมีอยู่กาลทุกวันนี้ มองซิเออร์ออบาเรตก็ไม่ยอม แล้วได้ขออีกข้อ ๑ ว่า แผนที่ซึ่งอัดมิราลกอนตราบอนาดทำเขตแดนไทยกับเขมร ติดต่อกันเพียงนั้น ๆ ก็เป็นยุติธรรมดีอยู่แล้ว ขอให้ลงข้อสัญญาเอาตามแผนที่นั้น มองซิเออร์ออบาเรตก็ไม่ยอม ความจึงไม่ตกลงค้างกันอยู่

โปรดฯ ให้ชำระเจ้าพนักงาน
ฉ้อพระราชทรัพย์

ครั้นวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ(๑) หลวงพิชัยวารี (หนุ) ทำเรื่องราวทูลกระหม่อมถวาย กล่าวโทษพระยาสมบัติยาธิบาล (นาก) จมื่นราชนาคา (เลี้ยง) ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานเบิกจ่ายเหล็กซื้อพระราชทรัพย์ของหลวง ปี ๑ เป็นเงินถึง ๕,๐๐๐ ชั่งเศษ มีพระบรมราชโองการให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ เป็นตระลาการชำระให้ได้ความจริง ท่านตระลาการได้เรียกบัญชีฎีกาพระคลังในซวา สอบกับบัญชีพระคลังมหาสมบัติ ได้ความว่าในจำนวนปีระกาตรีศก จ่ายเหล็ก ๔๔.๐๔๐ หาบ ปีจอ จัตวาศก จ่ายเหล็ก ๕๑.๔๕๐ หาบ ปีกุน เบญจศก ทำได้ ๑๐ เดือนจ่ายเหล็ก ๖๕.๘๙๐ หาบ ๒ ปีกับ ๑๐ เดือน รวมเงินหลวงได้ออกจากท้องพระคลังไปแล้ว ๑๑.๙๗๕ ชั่ง ๒ ตำลึง ๓ สลึง ปีชวด ฉศก เหล็ก ๗๕.๘๐๐ หาบคิดค่าเหล็ก ค่าถ่านเป็นเงิน ๖.๑๕๘ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ชำระบัญชีที่จ่ายเหล็กครั้งนั้น ๓ ปีกับ ๘ เดือน รวมเหล็ก ๒๓๗.๒๘๐ หาบ เงินในท้องพระคลังออกไปแล้ว ๑๘,๑๓๓ ชั่ง ๑๗ ตำลึง ๓ สลึง พณฯหัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหมเห็นว่า พระยาสมบัติยาธิบาล จมื่นราชนาคาเป็นเจ้าพนักงานฉ้อพระราชทรัพย์ของหลวง มีความผิดเป็นอันมากกราบทูลขึ้น โปรดฯ ให้ถอดเสียจากที่ ส่งไปจำไว้ ณ คุกทั้ง ๒ คน แล้วยกพิกัดเก่าเสีย จัดการใหม่มิให้คิดฉ้อได้แล้ว โปรดฯ ให้เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี

(๑) วันที่ ๒๒ เมษายน

(ทองอยู่) เป็นที่พระยาสมบัติยาธิบาล ให้นายขันแย้ม เป็นจมื่นราชนาคาต่อไป แต่นั้นมาโดยมีราชการในเรื่องใช้เหล็กอย่างมากปี ๑ ออกเงินหลวงเพียง ๖๐๐—๗๐๐ ชั่งเท่านั้น ผิดกว่าแต่ก่อนปี ๑ ถึง ๔,๐๐๐—๕,๐๐๐ ชั่ง การก็เรียบร้อยเป็นอย่างมาจนทุกวันนี้

นายพลเรือโท ยอช กิง
เข้ามากรุงเทพ ฯ

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ(๑) อัดมิราลกิงเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร เข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ณ วันอังคาร เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ เสด็จออกรับอย่างกลาง ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเสด็จลงไปเยี่ยมเยือนอัดมิราลกิงเข้ามาครั้งนั้น พักอยู่บ้านกงสุลอังกฤษ ๖ วันกลับออกไป

พระยามนตรีสุริยวงศ์
ออกไปเมืองนคร ฯ

ครั้นมาถึง เดือน ๙ โปรด ฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ออกไปเผาศพเจ้าพระยาสงขลา (สังข์) และศพพระยาวิชิตสรไกรปลัดเมืองนคร ไปด้วยเรือกลไฟของท่านชื่อมอนิงสตาร์ ได้ออกจากกรุง ณ วันเดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ(๒)

ในเดือน ๙ เดือน ๑๐ ปีฉลูนั้น ฝนก็ยังน้อยอยู่ แต่ไม่แล้งเหมือนปีชวด ราคาข้าวก็ยังคงอยู่ถังละบาทเฟื้องบ้าง บาท ๑ บ้าง ต่อข้าวใหม่ออก ราคาข้าวก็ลดลงมาอยู่เพียงถังละ ๓ สลึงบ้าง ๓ สลึงเฟื้องบ้าง

ทรงเปลี่ยนนาม
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑๑ ทรงพระราชดำริว่า ชื่อเจ้าพระยารวิวงศ์ซึ่งรับราชการกรมท่า ชื่อเป็นกาลกรรณี หาทันพิจารณาไม่ จึงป่วยไข้อยู่ จึงเปลี่ยนชื่อใหม่ ลงนามในแผ่น

---

(๑) อาทิตย์ ที่ ๑๑ มิถุนายน

(๒) พฤหัสบดี ที่ ๒๗ กรกฎาคม

สุพรรณบัฏว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี นานาไพรัช ไมตรีบริรักษ ยุติธรรมพิทักษ์ราชศักดานุการราชสมบัติ สารพิพัฒน์ปทุมรัตนมุรธาธร สมุทฑตีรนครเกษตราภิบาล สรรพดิฐการมหิศวรฤทธิธาดา พิพิธกุศลจริยาภิธยาศรัย อภัยพิรียบรากรมพาหุ เสด็จไปพระราชทานน้ำสังข์สุพรรณบัฏมาลาเส้าสเทิน เสื้อจีบ แหวนนพเก้า สังข์เลี่ยมทอง กล้องยาแดง ตลับประดับเพชร

โสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ครั้นมาถึงเดือน ๒ พระกฤษ์จะได้โสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ โปรด ฯ ให้ทำเขาไกรลาสขึ้นที่หน้าเก๋งเทพรัตนสถาน สูง ๘ วา มีมณฑป บนยอดเขามีรูปพระอิศวร และรูปพระจันทร์ พระอาทิตย์ เทวดาทั้ง ๘ ทิศ ระย้ากินนรบรรจุพระบรมธาตุตั้งพระมหาสมุทร เครื่องพิธีครบทุกสิ่ง สิ่งของที่ตั้งในพระมณฑป ก็ตั้งเต็มตามตำราอย่างเขาไกรลาสมาแต่ก่อน ครั้งนี้ทรงเพิ่มเติมขึ้นใหม่ ตั้งพระมหาสมุทร ไม้มหาโพธิ์ เครื่องที่จะทรงเมื่อโสกันต์แล้ว ได้ตั้งรวมในพิธีมณฑปยอดเขาไกรลาสทั้งสิ้น และรูปสัตว์จัตุบาททวิบาทต่าง ๆ นานามีพระยานาค พระยามังกร พระยาช้างอัฐทิศ ซึ่งอยู่ตามทิศเชิงพระเมรุมาประดับประดาไว้ในบริเวณนั้นทุกสิ่งทุกประการ ตามอย่างราชประเพณีแต่ก่อน กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเป็นแม่กองทำ ขอแรงพวกจีนเจ้าภาษีนายอากรทำเครื่องภูเขาวิจิตรต่าง ๆ หนทางก็ปูเสื่อมาในราชวัติฉัตรเบญจรงค์ ตั้งแต่เกยในพระราชวังหน้าพระที่นั่งนงคราญสโมสร ตลอดมาถึงพระที่นั่งอาภรณพิโมกข์ถึงประตูพรหมเต็มไปทั้งเขาไกรลาส มีทหาร ๑๐ หมู่นั่งกลาบาตปี่พาทย์กลองแขกและเครื่องเล่นหกคะเมนไต่ลวด นอนหอก นอนดาบ คาบค้อนเล่นกลต่าง ๆ รายเข้ามาตามหว่างราชวัติถึงประตูพิมานไชยศรี ชั้นในก็มีมงคลุ้ม คุลาตีไม้ กะอั้วแทงควาย แทงพิไสย มีระเบงแต่ระบำนั้นแต่งเจ้าจอมละครรำ ออกไปรับเมื่อพระที่นั่งประทับเกยเยียดยัด

ครั้นเสร็จการแล้ว ณ วันจันทร์ เดือน ๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (๑) เวลาบ่าย ตั้งกระบวนแห่ออกประตูราชสำราญ กระบวนหน้ามีทหารสก๊อตคืออังกฤษ ทิศเหนือถือขวานหมู่ ๑ ถัดมามีทหารญี่ปุ่นถือธนูหมู่ ๑ ถัดมาทหารอย่างยุโรปถือปืนไรพื้นหมู่ ๑ มหาดไทยกลาโหมเป็น

(๑) วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๘

ประตูหน้า ถัดมามหาดเล็กนุ่งเกี้ยวทองขาวสอดเสื้อกรุยสวมลำพอกเดินพนมมือ ๒ แถวหมู่ ๑ สายกลางมีจ่าหุ้มแพร เดินเป็นสารวัตรแถว ๑ ถัดมาเด็กมลายูเดิน ๒ แถวหมู่ ๑ เด็กฝรั่งเดิน ๒ แถวหมู่ ๑ เด็กญวนเดิน ๒ แถวหมู่ ๑ เด็กแขกเทศเดิน ๒ แถวหมู่ ๑ เด็กจีนเดิน ๒ แถวหมู่ ๑ เด็กศีรษะจุกเดิน ๒ แถวหมู่ ๑ ในระหว่างเด็กนั้นมีกลองชนะแตรสังข์ประโคม ถัดมามีมหาดเล็กเชิญเครื่องสูง เชิญพระแสงสลับกัน ถึงหน้าพระลานมีนางมยุรฉัตร ๑ นางเชิญพุ่มดอกไม้เงินทอง ๒ นางราชนิกูลกำกับ ๒ ข้างพระราชยานนั้น มีอินทร์พรหมเชิญเครื่องสูงเคียงพระราชยานนั้น ... เอาเจ้าพระยาและพระยาที่เป็นเชื้อพระวงศ์บ้าง ที่เป็นตระกูลคู่เคียงแต่ครั้งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้างเคียงที่ ๑ เจ้าพระยานครราชสีมา พระยามนตรีสุริยวงศ์เคียงที่ ๒ พระยาราชภักดี พระยามหาอำมาตย์ ที่ ๓ พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาราชานุประพันธ์ ที่ ๔ พระยาราชบุรี พระยาราชพงศานุรักษ์ ที่ ๕ พระยาประชาชีพภิบาล พระยาเสนาภูเบศร ที่ ๖ พระยาโบราณบุรานุรักษ์ พระยาบำเรอภักดี แต่งตัวนุ่งยกเสื้อเยียระบับอย่างน้อย ชั้นในสวมเสื้อกรุยสวมลำพอกพันโหมดบ้าง พันผ้าบ้าง แต่งตัวประกวดประชันกันยิ่งนัก กระบวนหลังมีเจ้าจอมเชิญเครื่องแต่งตัวสวมมงกุฎพระบุตรีตามเสด็จหมู่ ๑ ถัดมาเจ้าจอมเป็นนางสระหมู่ ๑ ถัดลงมาเจ้าจอมแต่งเป็นนางสระฝรั่งอีกหมู่ ๑ มีเจ้าจอมเถ้าแก่ เจ้าจอมแต่งเป็นทหารสลับกันไปทุกตอน จนกระทั่งถึงพวกนางสระโขลนนุ่งโจงกระเบน ต่อนางสระโขลนลงไปพวกหญิงสาวใช้ข้าในกรมนุ่งโจงกระเบนหมู่ ๑ มหาดเล็กผู้ชายเข้าในกรมหมู่ ๑ รถพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง พระเสลี่ยง พระวอหมู่ ๑ กระบวนหลังมีทหารไทยถือเครื่องอาวุธต่าง ๆ และทหารปืนอย่างยุโรป แห่ไปฟังพระสงฆ์เจริญพระปริตร ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๓ ค่ำ (๑) เวลาเช้า พระฤกษ์ได้โสกันต์แล้วโปรดฯ ให้พณฯ หัวเจ้า ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ด้วยเป็นเชื้อพราหมณ์ แต่งตัวเป็นเทวดาจูงพระกรขึ้นไปส่งที่สระอโนดาตเขาไกรลาส ครั้นส่งเสร็จแล้วก็ผลัดพระภูษาพลับพลาน้อย แล้วเสด็จขึ้นไปบนมณฑปรับน้ำสังข์ และ

---

(๑) วันที่ ๔ มกราคม

พระอิศวร ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งพระองค์เป็นพระอิศวร ครั้นรับพระกรเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับลงมาประทับที่พลับพลาด้านทักษิณทิศ ทรงเครื่องต้นเสร็จแล้ว กระบวนแห่ก็ผลัดเครื่องแดง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาส่งขึ้นพระราชยาน แล้วก็แห่เวียนเขาไกรลาสโดยทักษิณาวัฏมา ๓ รอบ แล้วเลยแห่ไปเข้าประตูราชสำราญขึ้นเกยที่หน้าพระที่นั่งนงคราญสโมสร ครั้นเวลาบ่ายก็แห่เครื่องแดงมาสมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกเวลา ๑ กับ ๒ วัน เป็นคำรบ ๖ วัน พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระกรและส่งขึ้นเกย ลงเกยข้างในและข้างนอกทุกเวลา ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๒ แรม ๖ ค่ำ[๑] แห่ผอบซึ่งใส่พระเกศาเป็นกระบวนเรือไปลอยที่ท้ายพระบรมมหาราชวัง

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สวรรคต

ในวันลอยผอบนั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงประชวรมาช้านานประมาณ ๕ ปี ครั้นถึงวันอาทิตย์ เดือน ๒ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว ๓ นาฬิกากับ ๓ บาท เสด็จสู่สวรรคต พระชนมายุนับเรียงปีได้ ๕๘ พรรษา อยู่ในอุปราชาภิเษกสมบัติ ๑๕ พรรษา พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จขึ้นไปสรงน้ำ แล้วเจ้าพนักงานทรงเครื่องเชิญพระบรมศพสถิตในพระโกศทองคำ แห่มาประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย แล้วโปรดฯ ให้หมายประกาศให้ข้าราชการและข้าในกรม ให้โกนศีรษะแต่ฝ่ายเดียว มิให้ทั่วไปทั้งแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชบุตร ๑๖ พระราชบุตรี ๑๔ พระองค์ สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังเยาว์ ๓๓ พระองค์ รวม ๖๓ พระองค์[๒] เมื่อพระองค์ยังมีพระชนม์อยู่ ได้สร้างแต่พระอารามน้อยที่บ้านสีทา และทำพลับพลาที่ประทับอย่างลาวไว้แห่ง ๑ พระองค์โปรดแคน ไปเที่ยวทรงตามเมืองพนัสนิคมบ้าง ลาวบ้านสำประทวนเมืองนครไชยศรีบ้าง บ้านสีทาแขวงเมืองสระบุรีบ้าง พระองค์ฟ้อนและแอ่วได้ชำนิชำนาญ ถ้าไม่ได้เห็นพระองค์แล้วก็สำคัญว่าลาว

---

(๑) วันที่ ๗ มกราคม

(๒) รายพระนามพระโอรสธิดา ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือราชสกุลวงศ์ มี ๕๘ พระองค์

และเมื่อปีระกา ตรีศกนั้น มีผู้มากระซิบกราบทูลว่า กลีบมารดาพระองค์เจ้า ซึ่งเป็นนายเครื่องทำเสน่ห์ยาแฝด จึงได้โปรด ฯ ให้พระยาพิชัยบุรินทรา พระยามณเฑียรบาล ตระลาการในพระบวรราชวังชำระ การครั้งนั้นตระลาการเห็นว่า พระอัธยาศัยไม่สู้กริ้วนัก ก็ชำระแต่พอเป็นราชการ ก็ไม่ได้ความจริง จึ่งโปรด ฯ ให้กลีบมารดาออกเสียจากที่นายเครื่อง ให้พระยาราชโยธาเข้ามากำกับเป็นนายเครื่อง เครื่องนั้นโปรด ฯ ให้พวกพ่อครัวผู้ชายทำ ครั้นภายหลังทรงพระประชวรไม่สบาย เสวยพระกระยาหารไม่ได้ ก็ตรัสชักนำไปด้วย จะให้กลีบมารดาเข้ามาทำเครื่องใหม่ พระยาพิชัยบุรินทรา หลวงเสนาพลสิทธิ์ หลวงเพชรชลาลัย จมื่นศรีบริรักษ์ จ่าการประกอบกิจ ท้าวพิพัฒนโภชา แย้ม ผู้ช่วย ขำภรรยาพระพรหมธิบาล (*เสม*) จึงเข้าชื่อกันทำเรื่องราวรับประกันกลีบมารดาว่า ถ้าเป็นผู้ทำเสน่ห์ยาแฝดแน่แท้แล้ว หรือกลับทำใหม่อีก ก็ให้เอาโทษผู้นายประกันถึงสิ้นชีวิตด้วย ขอให้กลีบมารดาเข้ามารับทำเครื่องใหม่ จะได้เสวยพระกระยาหารได้ ได้ทรงทราบทัณฑ์บนแล้ว ก็โปรดให้กลีบมารดาเข้ามาทำเครื่องดังกล่าว ครั้นมาถึงเดือน ๑ ปีฉลู สัปตศก ทรงพระประชวรมากไป กลีบมารดาทำเครื่องแกงก๋วยเตี๋ยวให้เจ้าพนักงานตั้งถวาย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสวยได้ ๒ ฉลองพระหัตถ์ เห็นเป็นขนอยู่ในชามพระเครื่องแกงก๋วยเตี๋ยว

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๒ ขึ้น ๑ ค่ำ (๑) ปีฉลู สัปตศก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงกราบบังคมทูลว่า ทรงประชวรครั้งนี้มีความสงสัยกลีบทำเสน่ห์ยาแฝด จึ่งทรงประชวรมากไป ขอรับพระราชทานข้าทูลละอองธุลีพระบาท ในพระบรมมหาราชวังเป็นตระลาการชำระให้ได้ความจริง พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระยามณเฑียรบาล พระยาอนุชิตชาญไชย พระยาบริรักษราชา พระยาอัษฎาเรืองเดช พระพรหมธิบาล พระพรหมสุรินทร์เป็นตระการชำระ ก็ได้ความว่าทำเสน่ห์ยาแฝดจริง อ้ายช้าง อ้ายขนานแดง อ้ายโสมเป็นครู จึ่งให้ลูกขุนปรึกษาโทษ ลูกขุนปรึกษาโทษว่า กลีบมารดามีพระองค์เจ้าถึง ๑๒ พระองค์ ไม่มีความกตัญญูรู้พระเดชพระคุณ มาคิดทรยศ อนึ่ง อ้ายช้าง อ้ายโสม อ้ายขนานแดงผู้เป็นครู น้อย แย้ม ขำ จ่าการประกอบกิจ ซึ่งเป็นญาติและรู้เห็นด้วยรวม ๘ คน

---

(๑) วันที่ ๑๘ ธันวาคม

ให้ริบราชบาตร ลงพระราชอาญาเฆี่ยน แล้วให้ไปประหารชีวิตเสีย พระยาพิชัยบุรินทรา จมื่นศรีบริรักษ์ หลวงเสนาพลสิทธิ์ เป็นแต่ผู้นายประกันทำตามพระอัธยาศัย ไม่ได้รู้เห็นเป็นใจด้วย ให้ถอดเสียจากที่ลงพระราชอาญาจำส่งไปคุก อ้ายจันชุม อียา อีสุข อีอ่วม อีสุด อีป้อมก้อน อียิ้มแก้ว อีหนู ไม่ได้เป็นบ่าวทาสมารับอาสาให้กลีบมารดาใช้และรู้เห็นด้วย ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน แล้วส่งไปจำไว้ ณ คุก และคนที่เป็นแต่ปลายเหตุก็ให้ส่งไปโรงสีบ้าง เป็นคนระบาดบ้าง ครั้นลูกขุนปรึกษาโทษแล้ว ก็ทรงพระประชวรหนักลงถึงสวรรคต

พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริสงสัยแคลงอยู่ว่า การจะไม่จริง จึงทรงพระราชหัตถเลขาให้เนรเทศกลีบมารดา ๑ แย้ม ขำ ๑ ไปอยู่เสียเมืองสุโขทัย อ้ายโสม อ้ายช้าง อ้ายขนานแดง หมอ ให้ส่งไปจำไว้ ณ คุก จ่าการประกอบกิจกับน้อยนั้น โปรดฯ ให้ยกโทษเสีย ปล่อยไป พระยาพิชัยบุรินทรา หลวงเสนาพลสิทธิ์ จมื่นศรีบริรักษ์ก็โปรดให้พ้นจาเวรจำมิได้ ตั้งขึ้นรับราชการอีก คนที่หนีออกไปจากโทษถึงตายอีกนั้น ก็ให้ทำโทษตามคำลูกขุนปรึกษา.

โสกันต์พระเจ้าลูกเธอ
และพระเจ้าหลานเธอ ๓ พระองค์

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๒ แรม ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ (๑) ได้ตั้งพิธีแห่โสกันต์พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ากรรณิกาแก้ว พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ พระเจ้าหลานเธอในพระบวรราชวัง พระองค์เจ้าวรภักดิ์ พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓๑ รูป เวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่ไปทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ทั้ง ๓ วัน รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๑๐ ค่ำ แห่มาโสกันต์แล้วสมโภชวัน ๑ กระบวนแห่เครื่องเล่นรายทางนั้นมีพร้อมทุกสิ่ง เหมือนอย่างโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์

การปักเขตแดน
สยามกับพม่าของอังกฤษ

ฝ่ายมิสเตอร์โยไลรี ซึ่งเป็นที่แนกยาวุนเซนตอแมนยีเบศเคน มีหนังสือนัดเข้ามาเดือน ๓ จะเข้ามาปักเขตแดนที่พระเจดีย์ ๓ องค์ ที่ได้ตกลงกันไว้กับหลวงนายเดช ให้แต่ง

---

(๑) จันทร์ ที่ ๘ อังคาร ที่ ๙ พุธ ที่ ๑๐ มกราคม

ข้าหลวงออกไปพร้อมกัน กงสุลอังกฤษจึ่งได้ทำหนังสือยื่นมายัง พณฯ หัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม กราบบังคมทูลทรงทราบแล้ว จึ่งโปรดฯให้พระยาเกียรติ หลวงสุนทรบริรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองราชบุรี สมิงสิทธิราชากับไพร่ไทยมอญ ๘๑ คนออกไป ได้กราบถวายบังคมลาออกไปเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ (๑) ไปทางเมืองกาญจนบุรี ได้พบกับมิสเตอร์โยไลรี ซึ่งเป็นแนกยาวุนเชนตอแมนยีเบศเคนที่ ๒ เจ้าเมืองมัตะมะนาย ๑ อะเยแบงผู้ว่าราชการเมืองทวาย ๑ เสมียนอังกฤษ ๑ เสมียนพม่า ๓ เสมียนมอญ ๓ เสมียนทวาย ๑ เสมียนแขก ๑ ทหารแขก ๑๙ คน คนใช้พม่ามอญกระเหรี่ยง ๗๑ คน ได้ไปปักเขตแดนตั้งแต่พระเจดีย์ ๓ องค์ แดนเมืองสังขละบุรี กับเมืองมระแมนปลายแม่น้ำแม่กษัตริย์ ตำบล ๑ เขาสูง เขาพงา เขาช้างเผือก ปลายแม่น้ำน้อยแดนเมืองไทรโยค ต่อกันกับเมืองทวายตำบล ๑ เขาสูงที่วังหมึก แขวงเมืองสมิงขบุรีตำบล ๑ หนองน้ำขุ่นมาเขาเลโล เขาลือกลอ เขาพยุหิน ๓ กอง มะปราง ๓ ต้น ขุนนางอังกฤษถากไม้จารึกอักษรไว้ พระยาเกียรติขุนนางฝ่ายไทย กองศิลาปักไม้แก่นจารึกอักษรไทยอักษรรามัญไว้ ครั้นมาถึงท่าวังหมึก พระยาเกียรติป่วยเป็นไข้พิษ มิสเตอร์โยไลรีป่วยกลับไป พระยาเกียรติมาถึงบางกระเจ้า แขวงเมืองสมุทรสาคร ก็ถึงแก่กรรม

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงพระผนวชสามเณร

ลุศักราช ๑๒๒๘ ปีขาล อัฐศก (๒) เป็นปีที่ ๑๖ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำ (๓) เวลาบ่าย ตั้งการสมโภชเวียนเทียนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงพระผนวชสามเณร

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ (๔) เวลาเช้าตั้งกระบวนแห่ มีกระบวนช้าง กระบวนม้า ออกประตูเทวาพิทักษ์ไปเลี้ยวถนนเจริญกรุงมาทางถนนเฟื่องนคร ขึ้นมาถนนบำรุงเมืองแล้วเข้าประตูสวัสดิโสภา ทรงพระผนวชเป็นสามเณร ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน

(๑) วันที่ ๒๓ มกราคม
(๒) พ.ศ. ๒๔๐๙
(๓) เป็นเดือนอุตราสาฒ ตรงวันที่ ๑๘ กรกฎาคม
(๔) เป็นเดือนอุตราสาฒ ตรงวันที่ ๑๙ กรกฎาคม

ศาสดาราม เสร็จแล้วก็ประทับอยู่ในพระอุโบสถ เวลาบ่ายพระสงฆ์ราชาคณะได้สวดพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นเวลาเช้าพระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว ก็ตั้งกระบวนแห่แต่ล้วนทหารปืนทั้ง ๔ ไปประทับอยู่วัดบวรนิเวศ ทรงพระราชรถคันเดียวกันทั้ง ๒ พระองค์

ครั้นส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแล้ว เสด็จกลับมาพระบรมมหาราชวัง รับสั่งให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสทำกระจาดใหญ่เหมือนอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรด ฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทำกระจาดใหญ่ถวายกัณฑ์เทศน์แด่พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงพระผนวชสามเณรนั้น มีอย่างธรรมเนียมมาดังนี้

เรื่องหนังสือสัญญาการเมืองเขมร

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ (๑) มองซิเออร์ออบาเรต กงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพมหานคร มีหนังสือเตือนมาว่า คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสสั่งมาว่า ให้ทำหนังสือสัญญาการเมืองเขมรเสียให้สำเร็จ เดี๋ยวนี้การก็ไม่สำเร็จเกิดการทุ่มเถียงกันขึ้น ไม่ตกลงกันดังนี้ จะต้องบอกไปให้คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส รู้ว่าไทยบิดเบือนเสียไม่ทำหนังสือสัญญา จึงทรงพระราชดำริว่า จะนิ่งอยู่ดังนี้ มองซิเออร์ออบาเรตก็จะบอกกล่าวโทษเอาแต่ฝ่ายเดียว จึงโปรด ฯ ให้ตอบมองซิเออร์ออบาเรตว่า การที่จะพูดกันนี้เห็นจะไม่ตกลงกัน จะต้องแต่งทูตออกไปถึงกรุงปารีสด้วยการงานเรื่องอื่นก็ยังเกี่ยวซ้องกันอยู่หลายอย่าง ขอให้คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสตัดสินให้ตกลงแล้วในครั้งหนึ่งคราวเดียว จะไม่ต้องเถียงกันอีก

พระราชทานเพลิงศพพระยามนตรีสุริยวงศ์ และพระยาอภัยสงคราม

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ กำหนดจะได้ชักศพพระยามนตรีสุริยวงศ์ ซึ่งป่วยเป็นบิดถึงแก่อสัญกรรม เมื่อ ณ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ (๒) พระยาอภัยสงคราม ซึ่งป่วยเป็นโรคอุจจารธาตุถึงแก่อสัญกรรม ได้ชักศพ ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ (๓) แห่ทางบกมาหน้า

---

(๑) เป็นเดือนบุรพาสาฒ ตรงกับวันที่ ๘ กรกฎาคม

(๒) อังคาร ที่ ๑๕ พฤษภาคม

(๓) วันที่ ๑๘ กันยายน

วัดประยูรวงศ์ ไปเข้าเมรุที่สนามม้าริมวัดบุปผารามพร้อมกันทั้ง ๒ ศพ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พระราชทานเพลิง

สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ถวายเทศนามหาชาติ

ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ (๑) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ได้ถวายเทศนามหาชาติกัณฑ์สักรบรรพ ในพระที่นั่งทรงธรรมข้างใน เหมือนเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวชสามเณร ได้ถวายเทศนากัณฑ์สักรบรรพอย่างนี้ครั้ง ๑ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเป็นเจ้าของกัณฑ์ ผูกรูปสำเภาแทนกระจาดขึ้นที่หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ลำ ๑ ปากกว้าง ๕ วา ยาว ๑ เส้น มีของไทยทานต่าง ๆ นั่งร้านขายของ ทำสินค้าเหมือนสำเภา ที่ลูกค้านั่งร้านขายของกันอย่างไรก็ทำอย่างนั้น สิ่งของไทยทานวางร้านเป็นเหลือที่จะพรรณนา ที่พื้นแผ่นดินก็ทำเป็นลูกคลื่น ประดับด้วยเนื้อและปลาและของกินต่าง ๆ เป็นรูปเต่า ปลามัจฉาชาติ ที่มีอยู่ในทะเลทุกสิ่ง ของที่ลงทุนไปนั้น เจ้าภาษีอากรช่วยคิดทั้งสำเภาด้วย เป็นเงินประมาณ ๓๐๐ ชั่ง ก็สั่งให้พระราชทานเงินหลวงตอบแทน ก็เป็นการเอิกเกริกผู้คนมาดูเบียดเสียดเยียดยัดกันทั้งกลางวันกลางคืนจนเลิก

เสด็จพระราชดำเนินไปสมโภชพระพุทธชินราช ที่เมืองพิษณุโลก

ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๑ ค่ำ (๒) เสด็จพระราชดำเนินไปสมโภชพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลก ทรงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ เวลาบ่าย ๑ โมง แล้วมีหนังละคร ดอกไม้เพลิงสมโภชพระพุทธชินราช

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาบ่ายเสด็จกลับมาถึงกรุงเก่า พระราชทานผ้าพระกฐินวัดเสนาสน์ วัดขุนญวน วัดศาลาปูน

---

(๑) อังคาร ที่ ๒๓ ตุลาคม

(๒) วันที่ ๒๕ ตุลาคม

ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ พระราชทานผ้าพระกฐิน วัดชุมพลนิกายาราม แล้วก็เสด็จลงมากรุงเทพมหานคร ก็ได้พระราชทานผ้าพระกฐินที่กรุงต่อไป

เรื่องปันเขตแดนทางประเทศพม่า

ครั้นมาถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑ ขึ้น ๔ ค่ำ [๑] ตรงกับวันที่ ๑๑ เดือนยันยุอารี กัปตันแบกโดยสารเรือเจ้าพระยาเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร เข้ามาถึงแจ้งว่ามิสเตอร์โยไลรีมาดูเขตแดน ป่วยกลับไปถึงแก่กรรม กอลอแนลพีศ จึงให้กัปตันแบกรับการเรื่องเขตแดนต่อไป เมื่อเดือน ๒ เดือน ๓ ปีฉลู สัปตศก ได้ตรวจดูเขตแดนเห็นจะแจ้ง ตั้งแต่เมืองเพชรบุรีไปถึงแดนมะริด ตั้งแต่เมืองมะริดต่อแดนเมืองชุมพร ขอให้ขุนนางไทยไปด้วย กัปตันแบกจะได้ชี้ให้ดูเป็นสำคัญ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยาพระราม พระพลสงคราม นายด่านเมืองเพชรบุรีกับไพร่ ๕๐ คนไปด้วยกัปตันแบก ไปทางเมืองเพชรบุรี ได้กราบถวายบังคมลาไปจากกรุง ณ วันศุกร์ เดือน ๑ แรม ๖ ค่ำ[๒] ไปถึงเมืองเพชรบุรี พักอยู่ที่เมืองเพชรบุรี ๑๒ วัน วันเดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ [๓] ไปจากเมืองเพชรบุรี ณ วันเดือน ๒ แรม ๑ ค่ำ ไปถึงเมืองปะจวบคีรีขันธ์ กัปตันแบกถากต้นตะเคียน จารึกอักษรอังกฤษไว้ที่ต้นตะเคียนเขาสิงขรหมอนเจ้าแห่ง ๑ ออกจากเขาสิงขรหมอนเจ้า ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ [๔] ไปถึงเขาปูนแขวงเมืองประทิว กัปตันแบกได้ถากต้นไม้จารึกเป็นอักษรอังกฤษไว้อีกตำบล ๑ แล้วไปเมืองกระถึงช่องกระใน ถากไม้ใหญ่จารึกเป็นอักษรอังกฤษไว้เป็นสำคัญอีกตำบล ๑ แล้วกัปตันแบกไปลงเรือที่เมืองกระไปเมืองมะริด พระยาพระราม ก็กลับมาลงเรือที่เมืองชุมพร เข้ามากรุงเทพมหานคร แจ้งว่ากัปตันแบกถากต้นไม้เขียนหนังสือเป็นสำคัญไว้นั้น คือที่ปลายน้ำขึ้นเข้าปากน้ำออกทะเลฝั่งตะวันตก น้ำไหลลงไปทางเขตแดนเมืองอังกฤษจึงทำสำคัญไว้เป็นที่ราบ แล้วก็ไม่ทำ

ราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศส

และเมื่อเดือน ๒ นั้น ทรงพระราชดำริถึงการหนังสือสัญญาเมืองเขมรและเรื่องสุราที่ไม่ตกลงกัน จะต้องแต่งทูตออกไปเมืองฝรั่งเศส จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ซึ่ง

---

(๑) วันที่ ๑๑ ธันวาคม
(๒) วันที่ ๒๘ ธันวาคม
(๓) พฤหัสบดี ที่ ๑๐ มกราคม
(๔) อังคาร ที่ ๕ กุมภาพันธ์

เคยเป็นอุปทูต ไปเมื่อครั้งพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาเป็นราชทูตนั้น เป็นราชทูตออกไป โปรดฯให้พระราชเสนา ในกรมมหาดไทยเป็นอุปทูต บาทหลวงหลุยส์เป็นล่าม ๑ เสมียนคนใช้รวม ๖ นาย ได้ลงเรือเจ้าพระยาออกไปจากกรุงเทพมหานคร ณ วันอาทิตย์ เดือน ๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (๑) ไปถึงเมืองสิงคโปร์แล้ว ก็โดยสารเรือเมล์ฝรั่งเศสต่อไป

ทำแผนที่อาณาเขตทางหัวเมืองลำแม่น้ำโขง

แล้วทรงพระราชดำริว่า ลำแม่น้ำโขงเขตแดนติดต่อกันกับเขมร ญวน เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสได้ไปทำแผนที่สระเวย์ลำแม่น้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่ทำไว้บ้างก็จะไม่ชอบ จึงโปรดฯ ให้พระพิเทศพานิช สืบจ้างหาอังกฤษที่เคยทำแผนที่ พระพิเทศพานิชหาจ้างได้มิสเตอร์โดยชกคน ๑ ราคาเดือนละ ๑๘๐ เหรียญ ส่งเข้ามาจึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยาพระกฤษณ์นาย ๑ หลวงเดชดัษกรนาย ๑ ขุนอินทอนันต์นาย ๑ ขุนวิสูตร์นาย ๑ รวม ๔ นาย ไปกับมิสเตอร์โดยชกอังกฤษ ได้กราบถวายบังคมลาไป ณ วันอังคาร เดือน ๒ แรม ๙ ค่ำ ขึ้นไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองฝ่ายเหนือไปเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเชียงของ เมืองหลวงพระบาง ลงมาตามลำแม่น้ำโขงถึงเมืองมุกดาหาร ครั้นทำแผนที่เสร็จแล้ว ก็เดินบกมาลงเรือที่เมืองสระบุรีมา ณ กรุงเทพมหานคร

งานพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในปีขาลนั้น โปรดฯให้ทำพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขนาดใหญ่เสาเส้น ๑ มีการอย่างพระบรมศพ การทำเมรุแล้ว ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ (๒) ได้เชิญพระบรมธาตุแต่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ตั้งกระบวนแห่ออกไปประตูมหาโภคราช ออกประตูบวรยาตราเหนือพระที่นั่งพลับพลาสูงไปหว่างศาลาคู่ เข้าประตูพระเมรุด้านตะวันออก มีการสมโภชพระบรมธาตุวัน ๑ กับคืน ๑ แห่พระบรมธาตุกลับเข้าพระบวรราชวัง

---

(๑) วันที่ ๒๐ มกราคม

(๒) ศุกร์ ที่ ๘ กุมภาพันธ์

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาบ่าย ๒ โมง เชิญพระบรมศพขึ้นทรงพระยานุมาศในพระบวรราชวัง ตั้งกระบวนแห่แต่ประตูโอภาศพิมาน ไปประตูพิจิตรเจษฎาถึงพระตำหนักน้ำ แล้วเชิญพระบรมศพลงเหนือพระแท่นแว่นฟ้า ในเรือพระที่นั่งไกรสรมุขพิมาน ตั้งกระบวนแห่ล่องลงมาประทับหน้าพระราชวังเดิมเหนือปากคลองบางกอกใหญ่ ให้มีการสมโภชโขนหุ่นละครงิ้ว และการเล่นต่าง ๆ ในน้ำคืน ๑ ครั้นเวลา ๓ ยามเศษ แห่ข้ามมาประทับที่ฉนวนวัดพระเชตุพน เชิญพระบรมศพขึ้นทรงยานุมาศแห่ไปถึงถนนหอกลอง แล้วเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนมหาพิชัยราชรถ เดินกระบวนแห่มาตามท้องสนามไชยหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์เข้าสู่พระเมรุด้านบุรพทิศ แล้วเชิญพระบรมศพทรงเหนือพระยานุมาศแห่ทักษิณพระเมรุ ๓ รอบ แล้วเชิญพระบรมโกศทรงประดิษฐานบนพระเบญจาทองคำ จำหลักลายกุดั่นประดับพลอยเนาวรัตน์ ภายใต้พระบรมเศวตฉัตรในพระเมรุทอง เจ้าพนักงานตั้งเครื่องสูงชุมสายประดับพระบรมศพเสร็จแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะอันดับฐานานุกรมสดับปกรณ์เป็นอันมากทุกวัน พระสงฆ์ ๖๐ รูปเปลี่ยนกันสวดพระอภิธรรมกลางวัน กลางคืน มีการสมโภช ๗ วัน ๗ คืน

ครั้น ณวันเดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชทานเพลิง พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการก็ถวายพระเพลิง ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เพลาเช้า เจ้าพนักงานชาวภูษามาลา ได้ดับเพลิงประพรมด้วยน้ำหอม แปรพระรูป เก็บพระบรมอัฐิประดิษฐานในพระโกศทองคำลงยา ประดิษฐานไว้ในพระเบญจาทองดังเก่า แล้วเชิญพระอังคารแห่ออกประตูพระเมรุด้านประจิมทิศ ขึ้นทรงพระยานุมาศออกประตูท่าพระ ทรงเรือพระที่นั่งไกรสรมุขไปลอยหน้าวัดยานนาวา มีงานเฉลิมพระบรมอัฐิเป็นคำรบ ๒ วัน ๒ คืน รุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๑ ค่ำ เวลาเช้าตั้งขบวนแห่พระบรมอัฐิกลับเข้าสู่พระบรมราชวัง

งานพระศพเจ้านาย

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ(๒) ได้เชิญพระโกศพระศพ พระบรมวงศ์เธอฝ่ายใน พระองค์เจ้าพลับ ซึ่งประชวรพระโรคชรา ตั้งกระบวนแห่แต่หอธรรมสังเวช ประตู

(๑) อาทิตย์ ที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๙

(๒) วันที่ ๒ มีนาคม

ศรีสุนทรทวารไปออกประตูสกัดเหนือ ตามทางหน้าวัดมหาธาตุไปเข้าประตูพระเมรุด้านตะวันตก เชิญพระศพขึ้นบนพระเบญจา มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๔ ค่ำ พระราชทานเพลิง

ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ[๑] ได้เชิญพระศพพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราศี ซึ่งประชวรพระโรคง่อยมาหลายปีไปเข้าพระเมรุ มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ พระราชทานเพลิง

ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑ ค่ำ เชิญพระโกศพระศพ พระวรวงศ์เธอ กรมขุนนรานุชิต ซึ่งประชวรไข้จับสิ้นพระชนม์ เมื่อวันถวายพระเพลิงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วแห่ไปเข้าพระเมรุ มีงานมหรสพ ๒ วัน ๒ คืน ครั้น ณ วันศุกร์เดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ พระราชทานเพลิง

ขุดคลองภาษีเจริญ

ในปีขาลนั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ซึ่งเป็นเจ้าภาษีฝิ่น เอาเงินภาษีฝิ่นขุดคลอง ตั้งแต่คลองบางกอกใหญ่ริมวัดปากน้ำ ไปตกแม่น้ำเมืองนครชัยศรี ยาว ๖๒๐ เส้น กว้าง ๗ วา ลึก ๕ ศอก เป็นราคาจ้างขุดคลองและตอไม้รวมเป็นเงิน ๑.๔๐๐ ชั่ง ชื่อว่าคลองภาษีเจริญ

ทำกระโจมไฟที่หลังสันดอน

ในปีขาลนั้น โปรดฯ ให้พระยาเทพอรชุนไปทำไลต์เฮาส์ คือเรือนตะเกียงที่หลังสันดอนสำหรับเรือลูกค้า เป็นที่หมายทางเข้าออก

สร้างพระราชวังสราญรมย์

แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เป็นนายงานทำพระราชวังขึ้นที่ตึกดินเก่าหมู่ ๑ สำหรับจะได้เสด็จไปประทับเมื่อเวลาทรงพระชรา ให้ชื่อวังสราญรมย์

(๑) ศุกร์ ที่ ๘ มีนาคม

มีละครทำขวัญพระบรมมหาราชวัง

ในปีขาลนั้น เจ้าจอมเป้าบุตรพระยาบริรักษภูธร โกรธว่า อีกิมจู ทาสหนี จับตัวได้ ผูกมืออีกิมจูทาสเฆี่ยนจนขาดใจตายในพระราชวังข้างใน รับสั่งให้เจ้าจอมเป้ามีละครทำขวัญพระราชวังทุกประตู

โสกันต์พระเจ้าลูกเธอ
และพระเจ้าหลานเธอ ๕ องค์

ลุศักราช ๑๒๒๙ ปีเถาะ นพศก[๑] เป็นปีที่ ๑๗ ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ[๒] ได้ตั้งพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร พระองค์เจ้าเสมอสมัยหรรษา พระองค์เจ้าอนงค์นพคุณ พระองค์เจ้าวาณีรัตนกัญญา พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าวิไลย ในพระบวรมหาราชวัง พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓๐ รูป เวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่ไปฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ทั้ง ๓ วัน รุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ แห่มาโสกันต์แล้วแห่สมโภชวัน ๑ กระบวนแห่และเครื่องเล่นรายทางคล้ายกันกับโสกันต์ใหญ่ แต่มีนางเชิญเครื่องมยุรฉัตรสำรับเดียวแต่ราชยานหน้า

โปรดเกล้า ฯ ให้จำลองปราสาทที่นครวัด

และเมื่อ ณ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ[๓] ปีขาล อัฐศก โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระสามภพพ่ายออกไปถ่ายแบบปราสาทที่พระนครวัด จะจำลองทำขึ้นไว้ในวัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม เพื่อจะให้คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นของอัศจรรย์ ทำด้วยศิลาทั้งสิ้นไม่มีสิ่งไรปน พระสามภพพ่ายยกกลับมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ[๔] กราบทูลว่าได้ถ่ายรูปปราสาทและพระระเบียงเข้ามา พระนครวัดนั้นมีคู ๓ ด้าน กว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ ศอก ด้านยาว ๆ ๒๖ เส้น ด้านสกัดยาว ๒๔ เส้น คูนั้นชี่เขื่อนกรอบเขื่อนเป็นศิลา มีลายจำหลักลงไปจนในน้ำ พ้นปากคูข้างในเข้าไป ๗ วา มีกำแพงรอบ ๓ ด้าน พ้นกำแพงเข้าไป ๓๐ วา ถึง

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๑๐
(๒) จันทร์ ที่ ๑๓ อังคาร ที่ ๑๔ พุธ ที่ ๑๕ พฤษภาคม
(๓) ศุกร์ ที่ ๒๑ กุมภาพันธ์
(๔) อังคาร ที่ ๑๑ มิถุนายน

พระระเบียง มีประตูด้านละ ๓ ประตูๆ กลางเปนยอดปราสาท ประตู ๒ ข้าง ประตูยอดเปน จตุรมุข พระระเบียงชั้นที่ ๑ หันหน้ามาข้างนอก ยาว ๔ เส้น ๑๒ วา พื้นสูง ๗ ศอก ศิลาปูพื้นยาวศอกคืบ หน้าใหญ่ ๑๘ นิ้ว หน้าน้อย ๑๔ นิ้ว กว้างร่วมใน ๖ ศอกคืบ ขื่อกว้าง ๘ ศอก ผนังสูง ๗ ศอก หน้า ๑ คืบ ๑๘ นิ้ว เสาในประธานสูง ๗ ศอก หน้า ๒๐ นิ้ว ๔ เหลี่ยม มีบัวปลายเสาเปนลูกแก้วเดี่ยว หลังคาสูง ๓ ศอกคืบ เฉลียงกว้าง ๔ ศอก เสาเฉลียงสูง ๓ ศอกคืบ หน้า ๑๖ นิ้ว ๔ เหลี่ยม มีบัวลูกแก้วปลายเสาห้องละ ๕ ศอก ขื่อขัดหน้า ๑๖ นิ้ว ๔ เหลี่ยม ผนังระเบียง ๔ ด้าน ๆ ข้างหน้าสลักเปนเรื่องรามเกียรติ์ ด้านข้างตะวันออกสลักเปนขบวนพลม้าแห่กษัตริย์ ด้านข้างตะวันตกสลักเปนทะเล และมีเกาะและสัตว์ในทะเลต่างๆ ด้านหลังสลักเปนกระบวนแห่พลช้าง ระเบียงด้านหน้ามีประตูใหญ่ ๓ ประตู หลังคาเปนจตุรมุขเฉลียงรอบ มีประตูเล็กในระหว่างประตูใหญ่อีก ๒ ประตู ชานตั้งแต่ระเบียงชั้นต้นถึงชั้น ๒ กว้าง ๑ เส้น ๖ วา ประตูมุมยอดเปนประสาท ระเบียงชั้น ๒ ยาว ๒ เส้น ๑๖ วา พื้นสูง ๑๑ ศอก ศิลาปูพื้นยาว ๑ ศอกคืบ หน้าใหญ่ ๑๘ นิ้ว หน้าน้อย ๑๔ นิ้ว กว้างร่วมใน ๖ ศอกคืบ ขื่อกว้าง ๘ ศอก เสาในประธานสูง ๖ ศอกคืบ หน้าใหญ่ ๒๐ นิ้ว ๔ เหลี่ยม มิบัวลูกแก้วปลายเสา สะพานทับปลายเสาหน้าใหญ่ ๒๐ นิ้ว หน้าน้อย ๘ นิ้ว ลวดลูกแก้วยาวห้องละ ๕ ศอก เฉลียงกว้าง ๓ ศอกคืบ มีเสา ๔ เหลี่ยมสูง ๓ ศอก หน้า ๑๖ นิ้ว มีสะพานทับปลายเสาหน้าใหญ่ ๑๖ นิ้ว หน้าน้อย ๖ นิ้ว ลวดลูกแก้วห้องละ ๕ ศอก มีลูกมะหวดรับสะพาน ในระหว่างห้องระยะห่างกัน ๑๔ นิ้ว ขื่อขัดหน้าใหญ่ ๑๖ นิ้ว ๔ เหลี่ยม มีประตูหลังคาเปนจตุรมุขที่มุมทั้ง ๔ ทำเปนปรางค์เรียกว่า ปราสาท มีบันไดขึ้นไปจากพื้นมีประตูเข้าไปในปราสาท แล้วออกหลังปราสาท ตั้งแต่ระเบียงชั้น ๒ มาถึงพระระเบียงชั้น ๓ กว้าง ๙ วา พระระเบียงชั้น ๓ หันหน้าเข้า ยาว ๑ เส้น ๑๗ วา พื้นสูง ๕ วา ๑ ศอก ขื่อกว้าง ๘ ศอก ศิลาปูพื้นเท่ากันกับชั้นที่ ๒ กว้างร่วมใน ๖ ศอกคืบ เฉลียงเท่ากันกับชั้นที่ ๒ มีประตูกลางประตู ๑ ทั้ง ๔ ด้าน หลังคาเปนจตุรมุข มีมุมพระระเบียงทำเปนปราสาท มียอดปรางค์ในระหว่างกลาง ๗ ศอก สูง ๑๕ วา มีประตูและบันไดขึ้นไปจากพื้นทั้ง ๔ ปราสาท มีประตูออกจากปราสาทเข้าไปปราสาทใหญ่ หลังคาพระระเบียง เอาศิลายาว ๒ ศอก หน้าใหญ่ ๑ ศอกเศษ หน้าน้อยกำมา ๑ ทับเหลื่อมกันขึ้นไปประจบเปนอกไก่ พื้นหลังคาสลักเปนลูกฟูก เอา

ศิลาแผ่นยาว ๆ ทับหลังเหมือนอย่างทับหลังคา ไม่มีสิ่งไรรับข้างล่างก็อยู่ได้ทั้ง ๓ ชั้น ด้วยเป็นของหนัก ถัดพระระเบียงเข้าไปมีลานกว้าง ๑๐ วา ถึงองค์ปรางค์ เขมรเรียกว่า ปราสาท ฐานกว้าง ๑๑ วา สูง ๑๙ วา ๒ ศอก มีในร่วมข้างในที่หว่างมุม ๔ ด้าน กว้าง ๗ ศอกคืบ ตรงกลางนั้นก่อตัน หน้ากระดานสลักเป็นลายเขมร กลีบขนุน สลักเป็นครุฑ เป็นเทวดา ตั้งพระพุทธรูปไว้ในหว่างมุขทั้ง ๔ มุข ๆ ละองค์ รวมตั้งแต่แผ่นดินขึ้นไปจนถึงพระระเบียง ๓ ชั้น สูง ๑๐ วา องค์พระปรางค์ใหญ่นั้นสูง ๑๙ วา ๒ ศอก ตลอดยอดสูง ๑ เส้น ๙ วา ๒ ศอก ยอดต่างหาก แต่ยอดหามีไม่ จะสูงเท่าไรก็ไม่รู้ คูและกำแพงด้านหลังนั้นทำค้างไว้หรือประการใดไม่แจ้งที่ว่างอยู่นั้นไม่มีภูเขาและอะไรติดเนื่องกัน จะเว้นไว้ทำอะไรต่อออกไปอีกก็ไม่เห็นปรากฏ เห็นมีแต่พลับพลาติดพระระเบียงเข้าไว้ ดูข้างหลังก็เห็นเป็นพระระเบียง ๒ ชั้น จึงโปรด ฯ ให้ช่างกระทำจำลองตามแบบที่ถ่ายเข้ามานั้น ขึ้นไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนทุกวันนี้

ฝรั่งเศสได้เมืองญวน ๓ เมือง

ฝ่ายข้างเมืองญวน เมื่อวันศุกร์ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ(๑) อัดมิราลเดลากรอนเดให้ทหารไปตีเอาป้อมใหญ่เมืองวินลอง วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ ให้ทหารไปตีเอาเมืองโจฎก ณ วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ให้ทหารไปตีเอาเมืองบันทายมาศ ญวนไม่ได้สู้รบทิ้งเมืองเสียทั้ง ๓ ตำบล

พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสถวายพระแสง

ครั้นมาถึงเดือน ๘ มองซิเออร์ออบาเรต กลับเข้ามาจากเมืองปารีสแจ้งว่าสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอจัดของทรงยินดีส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายในหลวง พระแสงกระบี่องค์ ๑ พระแสงกระเบาองค์ ๑ เป็นของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ(๒) ได้เข้าเฝ้าถวายพระแสงในพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จออกรับอย่างใหญ่ แล้วได้ถวายพระแสงกระเบา ในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ด้วย

(๑) วันที่ ๒๑ มิถุนายน
(๒) วันที่ ๒๒ กรกฎาคม

กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสสิ้นพระชนม์

ฝ่ายพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ทรงประชวร เสวยไม่ได้ บรรทมไม่หลับ เป็นพระโรคโบราณ ครั้นถึง ณ วันพุธ เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ สิ้นพระชนม์ พระชนม์นับเรียงปีได้ ๔๖ พรรษา

ราชทูตไทยกลับจากประเทศฝรั่งเศส

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ราชทูต พระราชเสนาอุปทูต ซึ่งออกไปกรุงปารีสกลับเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ราชทูตแจ้งว่าได้ออกไปว่าการแก่คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสตกลงกัน คือเขตแดนเมืองเขมร ๙ ข้อ ว่าด้วยสุรา ๗ ข้อ แต่ข้อที่ว่าด้วยคนสัปเยกนั้น คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสว่าหนังสือสัญญายังไม่ครบ ๑๒ ปี จะแก้ไขอย่างไรไม่ได้

ทูตไปครั้งนั้นใช้เงิน ค่ากิน ค่าโดยสาร ค่าที่อยู่ คิดเป็นเงิน ๕๗๔ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง

พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ว่า คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะแต่งให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอ และหนังสือสัญญาเข้ามาต่อภายหลัง

ทูตฝรั่งเศสเข้ามาประทับตราหนังสือสัญญา

ครั้น ณ วัน เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ[(๑)] มองซิเออร์ดูเชดเนอรเบลตูร มินิสเตอร์เปลนิปอเตลแชรีราชทูต มาด้วยเรือกลไฟ ๒ เสาครึ่ง ใช้จักรท้ายชื่ออาลาม ถึงกรุงเทพมหานคร ทอดเรืออยู่ที่หน้าตึกกงสุลฝรั่งเศส ราชทูตแจ้งว่า สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงฝรั่งเศสให้เข้ามาประทับตรา ที่ทูตไทยออกไปทำหนังสือสัญญาตกลงกัน เจ้าพนักงานได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดการรับรองมินิสเตอร์เปลนิปอเตลแชรีราชทูต ตามอย่างราชทูตเมืองใหญ่ ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ที่เรือรบราชทูตได้ยิงปืนสลุตคำนับธงแผ่นดินสยาม

---

(๑) จันทร์ ที่ ๔ พฤศจิกายน

๒๑ นัด ฝ่ายไทยก็ได้ยิงปืนใหญ่ที่ป้อมฮึกเหี้ยมหาญสลุตตอบ ๒๑ นัด ครั้นเวลาบ่ายได้เชิญราชทูตไปเฝ้าไปรเวตครั้ง ๑ แล้วได้เชิญราชทูตและขุนนางออฟพิศเซอร์ ไปดูการพิธีชักโคมและลอยประทีปตามอย่างธรรมเนียมโบราณ

รุ่งขึ้นวันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๑) โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ และพระบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เสด็จลงไปเยี่ยมมองซิเออร์ดูเชดเนอรเบลตูรราชทูตฝรั่งเศส ที่เรือรบชื่ออาลามครั้ง ๑ ครั้งนั้นมองซิเออร์ดูเชดเนอรเบลตูล ราชทูต จัดการที่จะรับรองให้สมควรนั้นหาทันไม่

ทูตโปรตุเกสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี

ในระหว่างทูตฝรั่งเศสยังอยู่นั้น ผู้รักษาเมืองสมุทรปราการบอกขึ้นมาว่า โยเซฟมารียาเดปอนเตอฮอตา เจ้าเมืองมะเกา เชิญพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงโปรตุคอล เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี มาด้วยเรือกลไฟ ชื่อชาเดบันเดียร์ ใช้จักรเข้าทอดนอกสันดอน ณ วันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๑ ค่ำ(๒) เรือกลไฟชาเดบันเดียร์ เป็นเรือใหญ่ข้ามสันดอนไม่ได้ เจ้าพนักงานนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม จัดเรือกลไฟอัคเรศรัตนนาถ ให้หลวงพิเศษพจนการ หลวงวิสูตรสาครดิษฐ์เจ้าท่า ลงไปรับโยเซฟมารียาเดปอนเตอฮอตา เจ้าเมืองมะเกา กับออฟพิศเซอร์และทหารขึ้นมากรุงเทพมหานคร เมื่อเรือรับทูตออกไปถึงเรือรบกลไฟ ราชทูตให้ยิงปืนใหญ่คำนับธงไทย ๒๑ นัด ครั้นราชทูตเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ทหารที่ป้อมก็ได้ยิงปืนใหญ่คำนับธงแผ่นดินโปรตุเกส ๒๑ นัด ราชทูตขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร วันเดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ แล้วโปรด ฯ ให้ราชทูตพักอยู่ที่บ้านมิสเตอร์สก๊อต เหนือคลองผดุงกรุงเกษม เพราะตึกรับแขกเมืองนั้นรื้อกำแพงทำค้างอยู่

โสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอ ๓ องค์

ครั้นมาถึงวันเดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ ๖ ค่ำ(๓) ได้ตั้งพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ เวลาบ่ายแห่ไปฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ทั้ง ๓ วัน

---

(๑) วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน
(๒) วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน
(๓) ศุกร์ ที่ ๑๕ เสาร์ ที่ ๑๖ อาทิตย์ ที่ ๑๗ พฤศจิกายน

ในวันแรม ๖ ค่ำ เวลาเช้า เจ้าเมืองมะเกาได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ไม่มีความสิ่งใดเป็นแต่เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีเท่านั้น ครั้นเวลาบ่ายแห่กระบวนโสกันต์ ก็ได้โปรด ฯ ให้เจ้าพนักงานพาทูตฝรั่งเศสไปดูแห่โสกันต์ด้วย

รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ พระฤกษ์ได้โสกันต์ เวลาบ่ายแห่มาสมโภช กระบวนแห่เครื่องเล่นรายทางมีพร้อมทุกสิ่ง เหมือนอย่างโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์

ครั้น ณ วันเดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ ๑๐ ค่ำ(๑) ได้ตั้งการพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี พระองค์เจ้าศรีวัฒนาในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนบำราบปรปักษ์ พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๖๘ รูป เวลาบ่ายแห่ไปฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ทั้ง ๓ วัน ก็ได้โปรด ฯ ให้เจ้าพนักงานพาเจ้าเมืองมะเกาไปดูแห่โสกันต์ด้วย ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า แห่มาโสกันต์สมโภชวัน ๑ กระบวนแห่เครื่องเล่นรายทาง มีพร้อมทุกสิ่งเหมือนอย่างเขาไกรลาส

ราชทูตโปรตุเกส
กราบถวายบังคมลากลับ

ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ(๒) เจ้าเมืองมะเกา ได้กราบถวายบังคมลากลับไปจากกรุงเทพมหานคร ได้จัดเรือกลไฟชื่ออัคเรศรัตนนาถ ไปส่งทูตโปรตุเกสถึงเรือรบชาเดบันเดียร์ด้วย การที่รับทูตนั้นแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว

เปลี่ยนหนังสือสัญญา
กับฝรั่งเศส

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ(๓) เป็นวันกำหนดโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ พณ ฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เป็นผู้รับเปลี่ยน

(๑) อังคาร ที่ ๑๙ พุธ ที่ ๒๐ พฤหัสบดี ที่ ๒๑ พฤศจิกายน
(๒) วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน
(๓) วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน

หนังสือสัญญาที่ศาลต่างประเทศออฟพิศหน้าวัดพระเชตุพน หนังสือสัญญาลงตราแผ่นดินแล้ว ลงพระนามประทับตรา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนบำราบปรปักษ์ ๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ๑ ตราพระคชสีห์ ๑ พระราชสีห์ ๑ บัวแก้ว ๑ เปลี่ยนหนังสือสัญญาแล้ว ฝ่ายไทยยิงปืนสลุตคำนับหนังสือสัญญา ๒๑ นัด ที่เรือรบทูตฝรั่งเศสก็ได้ยิงปืนใหญ่สลุต ๒๑ นัดเหมือนกัน ครั้นเปลี่ยนหนังสือสัญญาแล้ว ราชทูตก็ได้เข้าเฝ้าออกใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมในวันนั้นด้วย ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๔ ค่ำ[๑] ราชทูตและออฟพิศเซอร์ฝรั่งเศสเข้าเฝ้าไปรเวต ณ พระที่นั่งบรมพิมาน ถวายพระรูปหล่อด้วยทองเหลือง รูปสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงฝรั่งเศส ๑ และพระรูปสมเด็จพระอัครมเหสี ๑ แล้วมองซิเออร์ดูเชดเนอรเบลตูร ราชทูตเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ลงไปเที่ยวที่เรือรบอีก

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เสด็จไปถึงเรือรบฝรั่งเศส มีของไปพระราชทานราชทูตกำมะดัน ออฟพิศเซอร์ด้วย ในวันนั้นราชทูตจัดการรับเสด็จอย่างพระมหากษัตริย์ มีทหารชักธงรูปช้างเผือกขึ้นที่เสากลาง มีทหารถือปืนและขึ้นยืนเพลา ราชทูต กำมะดัน ออฟพิศเซอร์แต่งตัวเต็มยศคำนับ เมื่อเสด็จกลับนั้นที่เรือรบได้ยิงปืนสลุต ๒๑ นัด ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ ขึ้น ๕ ค่ำ[๒] ราชทูตเข้าเฝ้าไปรเวต รับดิกรแชนรูปช้างเผือก เป็นเกียรติยศสำหรับติดเสื้ออีกครั้ง ๑

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ราชทูตกราบถวายบังคมลากลับไปจากกรุงเทพมหานคร การที่รับทูตนั้นแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว

ฉลองวัดปทุมวนาราม

ในเดือน ๑ นั้น โปรดให้ฉลองวัดปทุมวนาราม ณ วันจันทร์ เดือน ๑ แรม ๑๐ ค่ำ[๓] เวลาบ่ายได้ตั้งกระบวนแห่พระพุทธรูปผ้าไตรเครื่องบริขาร ลงเรือเอกไชยแต่หน้าพระที่นั่งชลังคพิมาน กระบวนแห่มีเรือเอกไชยบุษบกลำ ๑ เรือดั้ง ๕ คู่ เรือกราบ ๒

---

(๑) วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน

(๒) วันที่ ๑ ธันวาคม

(๓) เสาร์ ที่ ๒๑ ธนวาคม

เรือศรี ๒ ณ วันเดือน ๑ แรม ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ เวลาบ่ายพระสงฆ์ ๑๐๘ รูปสวดพระพุทธมนต์ที่พระอุโบสถ ๒๐ รูป พระวิหาร ๗๓ รูป ที่พระศรีมหาโพธิ ๑๕ รูป วันแรม ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ๑๔ ค่ำ เวลาเช้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉันทั้ง ๓ วัน ถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก ณ วันแรม ๑๔ ค่ำ ตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีตอง เวียนเทียนสมโภช มีธรรมเทศนาด้วยวันละกัณฑ์ ของไทยทานกระจาด ๓ ชั้น กระจาดละ ๕ ตำลึง มีผลกัลปพฤกษ์ทิ้งทาน ๔ ต้น ๆ ละชั่ง มีการสมโภชโขน หุ่น ละคร งิ้วไม้ต่ำไม้สูง ๓ วัน เวลาค่ำมีหนัง มีระทา สูง ๑๒ วา ๖ ระทา และดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ๔ คืน เสด็จไปประทับแรมที่วังริมวัดปทุม ๕ ราตรี รุ่งขึ้นเดือน ๒ ขึ้น ๑ ค่ำ[๑] เสด็จกลับเสร็จการฉลอง

เรื่องปักเขตแดนทางเมืองเขมร

ในเดือน ๒ นั้น โปรด ฯ ให้พระราชเสนา หลวงเสนาภักดี หลวงสุริยามาตย์ ๓ นาย ออกไปเมืองพระตะบอง ได้พร้อมด้วยพระยาพระเขมร และฝรั่งเศสปักเขตแดนกัน พระราชเสนากราบถวายบังคมลาไป ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๔ ค่ำ[๒] ไปถึงเมืองพระตะบอง ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ อัดมิราลเดรากรอนเดแต่งให้มองซิเออร์เตอตูเนจ มองซิเออร์เปรวอซังเม มองซิเออร์โยรัง ๓ นาย องค์พระนโรดมจัดให้ พระยาพหุลเทพ พระยานุชิตภักดี พระยาศรีสุนทรเทพ ๓ นาย มาพร้อมกันที่เมืองพระตะบอง ได้พากันไปที่ท่าข้ามแขวงเมืองระสือ ต่อแดนกับเมืองโปริสาทปักเขตแดนลงหลักศิลาฟากละหลัก คลองอยู่กลาง แล้วกลับมาเมืองพระตะบองไปเมืองนครเสียมราฐ ได้พร้อมกันกับพระยายกบัตร พระมหาดไทย พระภักดีสุนทรปักเขตแดนที่ถนนพรมศกต่อเขตแดนเมืองชีแครง ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ[๓] ลงหลักศิลาทั้ง ๒ ฟากลำคลองอยู่กลาง เขตแดนต่อขึ้นไปข้างเมืองลาว ก็ได้ตกลงกันตามแผนที่ซึ่งอัดมิราลกอนตาบอนาดทำไว้หาได้ปักไม่ การปักเขตแดนก็เป็นอันยุติกัน

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๒๖ ธันวาคม
(๒) อาทิตย์ ที่ ๒๙ ธันวาคม
(๓) พุธ ที่ ๒๖ กุมภาพันธ์

อักษรสาส์นไว้สรอยอินเดีย

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อ ณ วันพุธเดือน ๒ แรม ๖ ค่ำ[๑] ตรงกับวันที่ ๑๕ เดือนยันนุวารี กัปตันแบกโดยสารเรือเจ้าพระยา เข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร แจ้งว่าไว้สรอยอินเดียมีอักษรสาส์นให้เข้ามาถวาย ด้วยว่าแผนที่เขตแดนนั้น ไว้สรอยอินเดียยังทำอยู่ ถ้าทำแล้วจะส่งเข้ามาประทับตราฝ่ายต่อภายหลัง ได้โปรด ฯ ให้กัปตันแบกเข้าเฝ้าแห่อักษรสาส์นตามอย่างรับครั้งก่อน เฝ้าในพระที่นั่งอนันตสมาคม รับอย่างกลาง

งานพระศพกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส

ครั้นมาถึงเดือน ๓ เจ้าพนักงานจัดการทำพระเมรุขนาดกลางเสร็จแล้ว ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ[๒] ได้เชิญพระศพพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส แต่วันที่ ๒ ตั้งกระบวนแห่มาประทับอยู่ที่ปากคลองบางลำภู มีเครื่องเล่นสมโภชวัน ๑ เวลาค่ำแห่พระศพไปประทับที่หน้าวัดพระเชตุพน มีการเล่นสมโภชอีกคืน ๑ ครั้น ณวันเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ตั้งกระบวนแห่เข้าสู่พระสุเมรุท้องสนามหลวง มีการมหรสพสมโภช ๓ วัน ๓ คืน ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาบ่ายพระราชทานเพลิง

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ[๓] กัปตันแบกได้กราบถวายบังคมลาออกไป

การฉลองวัดหงส์และโรงธรรมวัดกัลยาณมิตร

แล้วทรงพระราชดำริว่า วัดหงสารามซึ่งสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบูรณะไว้แต่ก่อนยังมิได้ฉลอง กับที่หลังพระวิหารหลวงวัดกัลยาณมิตร เดิมเป็นที่วังของกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ ได้โปรดให้ทำเป็นโรงธรรมขึ้นในที่ตรงนั้น การเดี๋ยวนี้ก็แล้วเสร็จ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีการฉลอง กำหนดวันเสาร์เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ[๔] ได้ถวายผ้าไตรแก่พระสงฆ์สวดวัดกัลยาณมิตร ๒๐ รูป วัดหงสาราม ๑๐๐ รูป เชิญพระอัฐิกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ ตั้งกระบวนแห่ไปประดิษฐานที่โรงธรรมวัดกัลยาณมิตร เชิญ

---

(๑) วันที่ ๑๕ มกราคม
(๒) เสาร์ ที่ ๑ กุมภาพันธ์
(๓) วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์
(๔) วันที่ ๗ มีนาคม

พระอัฐิกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่ไปประดิษฐานไว้ที่พลับพลาวัดหงสาราม ได้สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน และมีธรรมเทศนา มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน ครั้นฉลองเสร็จแล้ว แห่พระอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

ตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นกรมขุนพินิตประชานาถ

ครั้นมาถึง วันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ (๑) ได้ตั้งการพิธีเลื่อนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ขึ้นเป็นกรมขุนพินิตประชานาถ

อสนีบาตตกหลายแห่ง

ลุศักราช ๑๒๓๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก (๒) เป็นปีที่ ๑๘ วันอาทิตย์เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ (๓) เวลา ๗ ทุ่มเศษ ฝนตกฟ้าลงที่วัดพระเชตุพน พระเจดีย์หมู่ ๕ องค์ด้านตะวันออกเฉียงใต้ใหญ่องค์ ๑ เล็กองค์ ๑ แตกแต่ยอดถึงคอระฆังแห่ง ๑ ลงที่วัดบวรสถานมงคลสุทธาวาส ช่อฟ้าหัก กระเบื้องหลังคาร่วงยาวประมาณ ๔ ศอก กว้างประมาณ ๒ ศอกแห่ง ๑ ลงที่วัดมหาธาตุ กุฎีเล็กหน้ากุฎีพระศาสนานุรักษ์ ถูกอกไก่ปั้นลมปูนแตกกระเบื้องร่วงตลอดถึงเชิงกลอนแห่ง ๑ ลงที่วังพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล ถูกเสาธงแตก เสาตะเกียบแตกถึงดินแห่ง ๑ ลงที่บ้านจีนกิมริมถนนเจริญกรุง ตรงปากตรอกบ้านพระยาไพบูลย์ ถูกต้นชมพู่หักถึงดินแห่ง ๑ ลงที่บ้านพม่าคอกกระบือ ถูกต้นมะขามแตกตลอดถึงดินแห่ง ๑ ลงที่แพหน้าบ้านพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ หลักแพแตกตลอดถึงน้ำแห่ง ๑ ลงที่เรือบรรทุกน้ำอ้อยของพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ทอดอยู่กลางน้ำหน้าวัดอรุณราชวราราม เสากระโดงหัก จีนตายดำไหม้ทั้งตัว ๑ คน แห่ง ๑ ลงที่วัดอินทาราม ถูกเสาข้างหน้าพระอุโบสถแตก ตั้งแต่บัวรับข้างบนลงมาจนถึงพื้นดิน แห่ง ๑ ลงที่วัดหงสารามถูกต้นสนที่หน้าพระอุโบสถแห่ง ๑ ลงที่บ้านเสื่อริมวัดคฤหบดี ถูกต้นมะพร้าวในสวนแห่ง ๑ ลงที่สวนนายมวกบางพลัด ถูกต้นหมากต้น ๑ แห่ง ๑ ในวันเดียวกันรวม ๑๒ แห่ง

---

(๑) วันที่ ๑๕ มีนาคม

(๒) พ.ศ. ๒๔๑๑

(๓) พฤหัสบดี ที่ ๒๖ มีนาคม

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ[(๑)] เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ฝนตกหนัก ฟ้าลงที่ตำหนักเจ้าจอมข้างใน ในพระบรมมหาราชวัง ถูกอกไก่ปูนพัง กระเบื้องหัก ฝาผนังแตก ผ้าสบงไหม้ ๑๐ ผืนแห่ง ๑ ลงที่วัดบุปผาราม ถูกพระอุโบสถข้างตะวันตกแห่ง ๑ ลงที่วัดสระเกศ ถูกเสาโคมที่ชานกุฎีพระสมุห์ฉัตร เสาโคมหักแห่ง ๑ ลงที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมมหาราชวัง ที่หอเจ้าถูกริมช่อฟ้าด้านตะวันออก โคมตั้งแตก กระจกติดฝาผนังแตกบาน ๑ ตู้ใส่เทียนพรรษา ฝากระจกแตก ๒ บาน แห่ง๑ ในวันเดียวรวม ๕ แห่ง

วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ[(๒)] เวลา ๘ ทุ่มเศษ ฝนตก ฟ้าลงที่พระที่นั่งดักลมริมพลับพลาทุ่งท้องสนามหลวง ถูกบัวถัดยอดด้านตะวันออกเฉียงเหนือ กรอบหน้าบันตะวันออกแตก บัวด้านตะวันตกถึงกรอบเช็ดหน้าแตก ฝาผนังพังแตกแห่ง ๑ ลงที่พระที่นั่งวสันตพิมานในพระบวรราชวัง ถูกริมช่อฟ้าข้างใต้ใกล้ที่ทรงบาตร กระเบื้องกระจาย กว้าง ๑ ศอก ลงมาถึงชายกลอนข้างกรงนกแห่ง ๑ ลงที่ป้อมอินทรรังสรรค์ ถูกเสาธงยอดเสาหัก กลางเสาแตกตลอดถึงเสาตะเกียบแห่ง ๑ ลงที่วังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ถูกต้นสนแตกแห่ง ๑ ลงที่สวนนายขุนเณร บางซื่อ ถูกต้นหมาก ต้นมะพร้าวหักทับต้นทองหลาง เป็นรอยเหมือนขวานสับตามต้นลงมาแห่ง ๑ ยาว ๒ ศอกคืบถึงพื้นดิน ลงที่สวนอำแดงนาคบางซื่อฝั่งใต้ ถูกใบมะพร้าวเกรียมต้น ๑ ใบหมากเกรียม ๓ ต้นแห่ง ๑ ในวันเดียวกันรวม ๖ แห่ง จึงรับสั่งให้ข้าหลวงไปเที่ยวสืบตามหัวเมืองใกล้ ๆ ก็มีใบบอกเข้ามาว่า ฟ้าลงเมืองละแห่ง ๒ แห่ง ๓ แห่ง ๔ ทุกบ้านทุกเมือง

ครั้นมาถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ[(๓)] เวลา ๔ ทุ่มเศษ ฝนตก ฟ้าลงที่หอนั่งบ้านพระยาเจริญราชไมตรีด้านตะวันตก ถูกปั้นลมแถบข้างเหนือเป็นสะเก็ดกระจายไปทั้งสิ้น แปไขราแตกกระจายขาดเสมอจั่ว ๓ ตัวจั่วแตกปิ่นไปซีก ๑ กระเบื้องร่วงลงมาสิ้น ๒ ห้องครึ่งเสาดั้ง แตกกระจายเหมือนสับฟากตลอดลงมาถึงหลังรอด เสาในประธานมุขข้างเหนือตั้งแต่ท้องรอด แตกขาดกระจายลงมาเสมอไปลงถึงดิน หรือโคนเสาเป็นกลีบจำปาอยู่ ๒ ศอกเศษ ปลาเค้าตายอยู่ริมเสาปลา ๑ กุ้ง ๑๒ ตัว ที่เสาและฝาหอนั่งด้านตะวันตก แตกยับเป็นหลายแห่ง

(๑) วันที่ ๒๔ เมษายน

(๒) วันที่ ๒๖ เมษายน

(๓) วันที่ ๒๐ กันยายน

คนนอนอยู่ที่เฉลียงด้านข้างอสนีบาตลงมีมาก หามีอันตรายไม่ แต่คนนอนอยู่ในประทุนเรือเปิดห่างประมาณ ๕ วา สะเก็ดปั้นลมกระเด็นไปถูกที่โครงจมูกแตกมาก หาตายไม่

เปิดคลองดำเนินสะดวก

ครั้นมาถึงวันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ(๑) พณ ฯ หัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหมได้ไปเปิดคลองขุดใหม่ที่บางนกแขวก คลองนั้นได้ลงมือขุดเมื่อปลายปีขาล อัฐศก ขุดตั้งแต่แม่น้ำบางยาง เมืองนครไชยศรีฝั่งตะวันออก ไปตกคลองบางนก แขวกเมืองราชบุรียาว ๘๔๐ เส้น กว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก รวมค่าจ้างขุด ค่าตอไม้ เงินใน พณ ฯ หัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม ๑.๐๐๐ ชั่ง ในหลวงพระราชทานธารณะด้วย ๔๐๐ ชั่ง รวมเป็นเงิน ๑.๔๐๐ ชั่ง ให้ชื่อคลองดำเนินสะดวก

ขุดคลองบางลี่และแก้คลองลัดยี่สาน เมืองสมุทรสาคร

ครั้นแล้วท่านมีศรัทธากับเจ้าคุณตำหนักใหม่ เข้าหุนกันขุดคลองบางลี่ แขวงเมืองสมุทรสงคราม ไปตกคลองยี่สาน ยาว ๓๔๑ เส้น ๓ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ลึก ๔ ศอก ค่าจ้างขุดเส้นละ ๑ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๒ บาท เป็นเงิน ๕๔๔ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ค่าขุดตอไม้เงิน ๕๔ ชั่ง ๑๙ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึงเฟื้อง ค่าโสหุ้ยใช้ในการขุดคลอง ค่าไม้ ค่าจ้าง ๒๔ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง รวมเป็นเงิน ๖๓๔ ชั่ง ๙ ตำลึง ๓ สลึงเฟื้อง

แก้คลองลัดออกยี่สานบางตะบูนอีกคลอง ๑ ยาว ๖๐ เส้น ๑๓ วา กว้าง ๖ วา ลึก ๔ ศอก ราคาเส้นละ ๑ ชั่ง ๒ ตำลึง ๒ บาท เป็นเงิน ๖๘ ชั่ง ๔ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง ค่าขุดตอไม้ ค่าโสหุ้ยใช้สอยเงิน ๘ ชั่ง ๖ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง รวมเป็นเงิน ๗๖ ชั่ง ๑๑ ตำลึง รวมทั้งขุดคลองใหม่และแก้รวมกันเป็นเงิน ๗๑๑ ชั่ง ๓ สลึงเฟื้อง

ขุดคลองที่ลัดขุนเมืองสมุทรสาคร

และเมื่อเดือน ๑๑ ปีมะเส็ง นพศก เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี จ้างจีนขุดคลองที่ลัดขุนแขวงเมืองสมุทรสาครคลอง ๑ ยาว ๒๑ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๕ วา ๑ ศอก ราคาเส้นละ ๑๐ ตำลึง รวมเงิน ๑๐ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ภายหลังคลองนั้นยังตื้นอยู่ จึงจ้างพวก

---

(๑) วันที่ ๒๕ พฤษภาคม

มอญขุดอีกเส้นละ ๑๐ ตำลึง พวกมอญจึงเอากระบือลงลุยไล่เอา คลองนั้นก็ลึกกว้างออกไป มาทุกวันนี้ มีน้ำกัดเซาะออกไปอีก กว้างทั้งเก่าใหม่ถึง ๑๓ วา ๑๔ วา จนเรือเสาใบเดินได้ น้ำแห้งก็ไม่ขัด

คลองที่ลัดกรุดแห่ง ๑ เดิมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกจีนขุดคลองเล็ก สำหรับขนอ้อย เดี๋ยวนี้น้ำกัดเซาะก็กว้างออกไปเท่าแม่น้ำใหญ่

ไว้สรอยอินเดียทำแผนที่เขตแดนส่งมาประทับตรา

ในเดือน ๗ นั้น ตรงกับเดือนยูน กงสุลอังกฤษมีหนังสือแจ้งความมาว่า ไว้สรอยอินเดียได้ทำแผนที่เขตแดน แล้วส่งเข้ามาให้รัตีฟาย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพนักงานตรวจดูแผนที่เห็นว่าถูกต้องแล้ว ก็ลงนามประทับตราพระคชสีห์ดวง ๑ ตราพระราชสีห์ดวง ๑ ตราเลเฟเตเนระอาระเตปะเรฝ่ายอังกฤษดวง ๑ ทั้ง ๒ ฉบับ แผนที่นั้นมอบให้กงสุลอังกฤษส่งไปแผ่น ๑ เจ้าพนักงานรักษาไว้ที่กรุงเทพมหานครแผ่น ๑ เขตแดนซึ่งติดต่อกันแจ้งอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว

สถานที่ซึ่งทรงก่อสร้างและเปลี่ยนแปลง ในรัชกาลที่ ๔

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรด ฯ ให้ทำการพระนคร การวัด ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จนสิ้นแผ่นดินที่แล้วบ้างก็มี ที่ยังบ้างก็มี

ดำรัสว่า พระบรมมหาราชวังกว้างนัก ให้ทำเขื่อนเพชรมีพื้น ๒ ชั้นสูงกว่าเขื่อนเพชรเก่า ทำเป็นเล่าเต๊งตั้งแต่ท้ายสนมตัดตรงขึ้นไปจรดเอาเขื่อนเพชรเก่า ด้านตะวันออกในระหว่างเขื่อนเพชรใหม่กับเขื่อนเพชรเดิมนั้น โปรด ฯ ให้ทำเป็นอัฐิสถาน ก่อผนังหลังคาเป็นจตุรมุข สำหรับไว้พระอัฐิพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน มีศาลาเป็นบริวารอีก ๔ หลังสำหรับเป็นที่สดับปกรณ์ มีฉางข้าวไว้ด้วยหลัง ๑ เป็นธรรมเนียมสำหรับพระราชวังฝ่ายใน หน้าเขื่อนเพชรทำใหม่นั้น โปรด ฯ ให้ทำตึกพระราชทานพระราชธิดาและเจ้าจอมพระสนมเอกขึ้นอีกหลายหมู่ ฝ่ายนอกพระราชวัง ข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยฝ่ายบุรพทิศ โปรด ฯ ให้สร้างพระที่นั่งอย่างฝรั่งขึ้นอีกองค์ ๑ ติดกับฉนวน ให้ชื่อพระที่นั่งราชฤดี เป็นที่ประทับว่าราชการเมื่อเวลาออกขุนนาง และให้รื้อเก๋งบอกพระไตรปิฎก ซึ่งอยู่ที่ริมหอพระปริตรไปปลูกไว้ที่หน้า

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้พระสงฆ์ไปเรียนหนังสือที่นั้น ให้ทำเก๋งขึ้นที่ริมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขยายกำแพงแก้วออกไปอีกชั้น ๑ ย่อเข้าประจวบกำแพงแก้วเดิม มีประตูใหญ่ชื่อว่าเทวาภิบาล ข้างด้านหอกลองด้านเหนือพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ เดิมเป็นเกยช้างก็ให้รื้อเสีย ทำเป็นเกยพระราชยานขึ้น ย้ายเกยช้างมาไว้ข้างด้านตะวันตกฝ่ายในกำแพงแก้วใหม่ ให้รื้อกำแพงแก้วเดิมเสีย ชักกำแพงสกัดมีมุขพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เข้าประจวบกำแพงแก้วใหม่เป็นสกัด ทำประตูยอดพรหมพักตร์ไว้ทั้ง ๒ ข้าง ที่มุมกำแพงก็ทำซุ้มตะเกียงไว้ทั้งซ้ายขวา ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเดิม พระแกล พระทวารเป็นผนังเปล่าไม่มีซุ้ม โปรดฯ ให้ทำซุ้มจระนำขึ้นทั้งสิ้น

ที่กำแพงพระราชวังชั้นในริมประตูสนามราชกิจ โปรดฯ ให้ทำเก๋งพระที่นั่งขึ้นองค์ ๑ ชื่อสีตลาภิรมย์ เป็นพระที่นั่งเย็นขึ้นอีกแห่ง ๑ ที่ชาลาหน้าโรงช้างหว่างกระถางไม้ดัดเป็นที่อ่างแก้วปลูกบัวแต่ก่อน โปรดฯ ให้ทำกรงใหญ่ไว้นกสัตว์ต่างๆ ให้ชื่อกรงสกุณวัน แล้วให้ทำเก๋งขึ้นริมกรง ๔ ทิศ ทิศบูรพาเป็นพระที่นั่งราชานุราชอาสน์ ด้านทักษิณชื่อเก๋งวรนาฎนารีเสพย์ ด้านประจิมชื่อเก๋งเทพรัตนสถาน[๑] ด้านอุดรชื่อเก๋งสำราญมุขมาตยา ที่ริมฉนวนทางออกวัดพระแก้ว ให้สร้างเก๋งขึ้นอีกหลัง ๑ สำหรับพระสงฆ์เข้ามาพักอาศัย ชื่อสังฆาสนศาลา

ฝ่ายพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ก็โปรดฯ ให้ทำปราสาทน้อยองค์ ๑ ที่หลังกำแพงแก้ว ชื่ออาภรณภิโมกขปราสาท กำแพงแก้วล้อมปราสาทเดิมเป็นประตูหูช้าง ก็โปรดฯ ให้ทำประตูยอดขึ้นทุกประตู ในกำแพงแก้วด้านประจิมทิศ โปรดฯ ให้ก่อเขาขึ้นไว้สำหรับสรงน้ำเจ้านายโสกันต์ นอกกำแพงแก้วนั้นเป็นที่หัดละครมาแต่เดิม ก็โปรดฯ ให้สร้างตึกขึ้นไว้ ๒ หลังสำหรับไว้พระศพเจ้านายฝ่ายในหลัง ๑ ชื่อหอธรรมสังเวชหลัง ๑ สำหรับกวนข้าวทิพย์ในพิธีสารท หน้าพระที่นั่งดุสิตามหาปราสาทนอกกำแพงแก้ว ฝ่ายทิศอุดรมุมข้างด้านตะวันตกนั้นทำเป็นตึกมีพื้นชื่อว่าหอพระราชพิธีไว้พระไสยศาสตร์ สำหรับพระครูพราหมณ์ทำพิธีต่างๆ มุมข้างด้านตะวันออก โปรดฯ ให้ทำตึกใหญ่ ชื่อตึกกระสาปนสิทธิการ สำหรับทำเงินเหรียญ อัฐโสพส ที่หน้าโรงนาฬิกาก็ก่อเรือนนาฬิกาสูง ๑๐ วา ไว้นาฬิกาใหญ่

(๑) สมมติเทพสถาน

และโรงช้างต้น โปรด ฯ ให้ยกพื้นขึ้นให้พ้นดินทุกโรง โรงม้าต้นนั้น โปรด ฯ ให้รื้อทำใหม่สูงกว่าเก่า ชั้นนอกศาลาลูกขุนในริมกำแพง ก็ให้รื้อทิมเก่าเสียทำเป็นโรงทหารขึ้นหลัง ๑ หว่างศาลาลูกขุน โปรด ฯ ให้ทำโรงปืนใหญ่หลัง ๑ ที่สระน้ำหน้าศาลาลูกขุน ก็ทำเป็นเก๋งลงเขื่อนซ่อมแซมขึ้นใหม่

วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น โปรด ฯ ให้รื้อมณฑปเก่าซึ่งไว้พระธรรม เปลี่ยนเครื่องบนใหม่ ทำแล้วให้รื้อแผ่นเงินเสีย สานเป็นเสื่อเงินปูไว้ ด้านตะวันออก โปรด ฯ ให้สร้างพระพุทธปรางคปราสาทขึ้นองค์ ๑ สูง ๑ เส้น เท่ากันกับมณฑป ทรงพระราชดำริว่าจะเชิญพระแก้วมรกตไปประดิษฐานไว้ในนั้น ด้านตะวันตกมณฑป ให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์ ๑ ชื่อพระศรีรัตนเจดีย์ สูง ๑ เส้น เท่ากันกับมณฑปเก่า มีกำแพงแก้วรั้วเหล็กเสาและกรอบทำด้วยศิลาล้อมทั้งพระพุทธปรางคปราสาท เป็นบริเวณเดียวกัน ได้บริกรรมการอื่นเพิ่มอีกเป็นหลายสิ่ง หลังพระอุโบสถนั้น โปรด ฯ ให้สร้างพระพิหารน้อย ๒ หลัง หลังเหนือไว้บูชาพระพุทธเจ้า ๓๔ ปางจารึกอุทิศถวายกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยาเดิมทั้ง ๓๔ พระองค์ แล้วให้เขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงเก่าไว้ที่ผนังด้วย หลังใต้ไว้พระพุทธรูป ๓ ปาง จารึกอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๓ พระองค์ที่ล่วงไปแล้ว ให้เขียนเรื่องสร้างกรุงอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาไว้ที่ผนังด้วย ในพื้นพระอุโบสถเดิม แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้ชักลวดทองเหลืองเป็นเส้นแบบสานเป็นเสื่อปูพื้นไว้ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ให้ช่างหล่อทองเหลืองเป็นแผ่นอิฐหนากึ่งนิ้วปูพื้นเสียใหม่ จะได้ขัดสีง่าย ๆ โปรด ฯ ให้ชักพระระเบียงย่อออกไปข้างตะวันออก ตรงพระพุทธปรางคปราสาท โอบพระองค์ไว้ ๒ พระปรางค์ ด้านตะวันตก โปรด ฯ ให้ชักพระระเบียงตรงพระศรีรัตนเจดีย์ย่อออกไปเหนือด้านตะวันออก ภายหลังเมื่อปีเถาะ นพศก โปรด ฯ ให้รื้อหลังคาพระอุโบสถ เปลี่ยนตัวไม้เป็นตัว ๆ เป็นแห่ง ๆ

ภายในพระบรมมหาราชวัง พระราชมนเทียรที่ในสวนครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็โปรด ฯ ให้ซ่อมแซมทำเสียใหม่ แต่ผนังเดิมนั้นปิดทองล่องชาด ก็โปรด ฯ ให้ลงรักปิดทองเขียนลายรดน้ำเรื่องพระพุทธเจ้า มีในพระสูตรต่าง ๆ ทั้ง ๓ พระองค์ แล้วสร้างพระเจดีย์ทองเหลืองกาไหล่ทองคำองค์ ๑ ฐาน ๓ ศอก สูง ๗ ศอก ตั้งเครื่อง

สักการบูชาเปนอเนกอนันต์ แต่พระมหามนเทียรนั้น ก็พระราชทานชื่อว่า พระพุทธมนเทียร ทั้ง ๓ องค์ ตรงหน้าพระพุทธมนเทียรด้านตะวันออก โปรด ฯ ให้สร้างพระพิหารองค์ ๑ เสาและฝาผนังพนักแล้วไปด้วยศิลา เช็ดหน้าบานประตูหน้าต่างประดับมุก ภายในปูเสื่อสานด้วยเงินทั้งชุกชีทำด้วยงาช้าง มีพานแว่นฟ้าหุ้มทองคำจำหลักหลายชั้น ๑ มีพระมณฑปสูง ๘ ศอก หุ้มทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยเนาวรัตน์ ภายในมณฑปไว้พระพุทธบุษยรัตน จักรพรรดิพิมลมณีมัย ผนังและเพดานดาดด้วยกระจกเงา มีเครื่องสักการบูชาเปนอันมาก พระพิหารนั้นพระราชทานชื่อว่า พระพุทธรัตนสถาน ข้างด้านตะวันออกมีหอระฆัง ทำเปนมณฑปล้วนด้วยศิลาทั้งสิ้น ด้านข้างพระพิหารนั้นมีอ่างแก้วซ้ายขวา ข้างทิศใต้เปนทะเล ข้างทิศเหนือเปนป่าและเข้าทำนองแผนที่ในพระราชอาณาจักรทั้งปักษ์ ปักษ์เหนือ ภายในพระพิหารมีเสาศิลาปักไว้ ๔ ต้นหล่อทองเหลืองเปนรูปพระราชลัญจกรทั้ง ๔ แผ่นตั้งอยู่ปลายเสา แล้วสร้างพระปรัศว์ซ้ายขวาไว้ ๒ หลังแล้วไปด้วยศิลาทั้งสิ้น ด้านตะวันตกหลังพระพุทธมนเทียร โปรด ฯ ให้สร้างปราสาทขึ้นองค์ ๑ ชื่อมหิศรปราสาท ภายในประดิษฐานพระปฏิมากรรูปต่าง ๆ และพระไตรปิฎก ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสถาปนาไว้ ชักกำแพงแก้วล้อมรอบภายในกำแพงแก้ว ที่พื้นมีเครื่องตั้งวิจิตรแล้วไปด้วยศิลาต่าง ๆ รวมในบริเวณนั้นเรียกว่า พุทธนิเวศน์ อุทิศถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทั้งสิ้น

นอกกำแพงแก้วตรงพุทธนิเวศน์ด้านตะวันออกนั้น ทำเปนสวนปลูกพรรณดอกไม้ได้มาแต่เมืองประเทศต่าง ๆ ในสวนนั้น โปรด ฯ ให้ทำปราสาทน้อย ๆ ขึ้นไว้ เทวรูปทำด้วยแก้วผลึก สูง ๑๕ นิ้ว เปนหลักสำหรับรักษาพระบรมมหาราชวังฝ่ายใน ฝ่ายทิศทักษิณแห่งพระพุทธมนเทียรเปนเก๋งโรงละครเดิม ก็โปรด ฯ ให้ซ่อมแซมขึ้นใหม่ ให้ชื่อพระธรรมสภาศาลา สำหรับกรมฝ่ายในทำบุญมีเทศนาที่นั้น การทั้งนี้กรมขุนราชสีหวิกรมเปนนายช่าง

และการในพระนครก็ให้เจ้าพนักงาน มีนายด้านซ่อมแซมกระทำขึ้นใหม่เปนอันมาก ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ก็ปักเสานางเรียงเรียกว่า ท้องสนามชัย ที่ทุ่งพระเมรุก็ให้ชื่อท้องสนามหลวง ด้านข้างใต้ริมพระราชวัง โปรด ฯ ให้สร้างเปนพระวิหารน้อย ไว้พระคันธารราษฎร์สำหรับพระราชพิธีพรุณศาสตร์ แล้วสร้างพระไสยศาสตร์ไว้พระพิฆเนศวร สำหรับทำพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล และสร้างพลับพลาโรงละครขึ้นไว้ในการพิธีนั้นด้วย แล้วสร้างพลับพลา

สำหรับทอดพระเนตรทำนาอีกหลัง ๑ สร้างฉางข้าวไว้ข้าวซึ่งได้ในนานั้นด้วย แล้วก่อกำแพงล้อมรอบเป็นบริเวณ

และที่ศาลเจ้าหลักเมือง ศาลเจ้าพระกาฬ และศาลพระเสื้อเมือง พระทรงเมืองและศาลเจ้าเจตคุปนั้น เดิมเป็นแต่หลังคาตัวไม้มุงกระเบื้อง ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ช่างก่อรอบมียอดปรางค์เหมือนอย่างศาลเจ้าพระกาฬที่กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาเก่าทั้ง ๔ ศาล และที่หอกลองนั้นเดิมชั้น ๒ ชั้น ๓ ขัดแตะถือปูนทำเป็นยอดเกี้ยว โปรด ฯ ให้ทำใหม่ ก่อผนังถือปูนแปลงเป็นยอดมณฑป

และท้องสนามข้างหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์นั้น โปรด ฯ ให้ทำเป็นตึกแถวชั้นหลัง ๑ ยาว ๔๐ ห้อง ให้ครูสอนหนังสือและครูหัดทหารอย่างยุโรปอยู่บ้าง ให้ลูกค้าแขกฝรั่งเศสเช่าค้าขายอยู่บ้าง และทำตึกต่อมาอีก ๕ หลัง สำหรับทหารที่หัดอย่างยุโรปอยู่บ้าง

ฝ่ายด้านน้ำ นอกกำแพงพระนคร พระตำหนักน้ำเดิม ทำเป็นตำหนักปักเสาลงในน้ำทอดคาน ทำเหมือนพระตำหนักแพเดิม หลังคามุงกระเบื้อง จึงโปรด ฯ ให้รื้อทำเสียใหม่ ให้ก่ออิฐ ถมที่ขึ้นเสมอพื้นดิน ปลูกเป็นพระที่นั่งฝ่ายหน้าฝ่ายใน และองค์กลางที่ประทับหลัง ๑ พลับพลาข้างหน้าชื่อชลังคพิมาน องค์กลางชื่อทิพยสถานเทพสถิต องค์เหนือชื่อราชกิจวินิจฉัย องค์ใต้ชื่ออนงค์ในสราญรมย์ ทำบ่อมชั้น ๒ บ่อม เหนือน้ำชื่อบ่อมพรหมอำนวยศิลป์ ใต้น้ำบ่อมหนึ่งชื่ออินทรอำนวยศร ที่พระตำหนักน้ำนั้นก่อเป็นกำแพงล้อม สำหรับเป็นที่ส่งพระเจ้าลูกยาเธอหัดว่ายน้ำในที่นั้น ที่ท่าหน้าพระตำหนักให้ชื่อว่า ท่านิเวศวรกิจ ท่าขุนนางขึ้น พระราชทานชื่อว่า ท่านิเวศน์วรดิตถ์ แล้วโปรด ฯ ให้ทำเพิงที่ริมฉนวนอีกหลัง ๑ สำหรับให้ขุนนางเฝ้าเมื่อเวลาเสด็จกลับจากลอยพระประทีป

การพระราชกุศล

และการพระราชกุศลนั้น ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันสงกรานต์ขึ้นเถลิงศกและวันวิสาขบูชา ก็มีธรรมเทศนาทำการสมโภชเวียนเทียน มีดอกไม้เพลิงและเครื่องประโคมต่างๆ และมีโคมรูปตราบรรดาศักดิ์ พระราชาคณะและเจ้าต่างกรม และเจ้ายังมิได้ตั้งกรมข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกพนักงาน ทำสักการบูชาในวันวิสาขบูชา ๓ วัน ๓ คืน เสด็จกลับจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามไปประทับพระที่นั่งทรงธรรมแล้ว พระราชทานธรรมเทศนาให้กรมฝ่ายในฟังจนรุ่งสว่างทั้ง ๓ วันทุกปี

ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทุก ๆ พระองค์ ในวันประสูติวัน ๑ วันสวรรคตวัน ๑ ทุก ๆ ปีมิได้ขาด และการพระราชกุศลอื่นอีกเป็นการฉลองพระบ้างฉลองวัดบ้าง

และการพระราชพิธีตรุษ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ได้มีละครสมโภชพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และเลี้ยงโต๊ะเจ้านายขุนนางและกงสุลต่างประเทศด้วยทุกปี

ครั้นถึงพิธีถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง แต่ก่อนก็เป็นแต่ขุนนาง ภรรยาขุนนางเข้าไปรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเท่านั้น กรมพระราชวังและพระบรมวงศานุวงศ์ก็เข้าไปเฝ้าอยู่ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้าพนักงานก็นำน้ำเข้าไปถวายให้เสวยหน้าพระที่นั่ง ก็ครั้งนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า การถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นการใหญ่ จะให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแต่ฝ่ายเดียว ก็ไม่เป็นการยุติธรรมต่อกัน ถ้าถือดังนั้นก็ผู้รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ก็ต้องรักษาความสุจริตแต่ฝ่ายเดียว พระเจ้าแผ่นดินไม่ถือด้วย จะคิดร้ายประการใด ๆ ก็ได้ ความสุจริตข้าง ๑ รักษา ข้าง ๑ ไม่รักษาก็ไม่สมควร ต้องรักษาด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย น้ำพิพัฒน์สัตยาจึงจะศักดิ์สิทธิ์ เพราะฉะนั้นถึงวันพระราชพิธีถือน้ำจึงได้ผดียงพระสงฆ์ราชาคณะ เป็นส่วนในหลวง ๓๐ รูป ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการในพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวังคนละรูป เป็นพระสงฆ์ ๕๐๐ รูป เจริญพระปริตรในเดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ วัน ๑ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ วัน ๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปฟังพระสงฆ์เจริญพระปริตร ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้าเป็นวันรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ก็เสด็จไปปรนนิบัติพระสงฆ์ ข้าราชการก็ทำข้าวกระทงไปถวายพระสงฆ์ตามผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกพระองค์ แล้วทรงกระทำสัตย์รับน้ำพิพัฒน์สัตยาก่อน พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการก็ตั้งความสัตย์สุจริต อ่านคำสาบานถวาย แล้วก็รับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นลำดับกัน ตามผู้ใหญ่ผู้น้อยในพระอุโบสถ แล้วก็ออกมากำกับให้หลวง ขุน หมื่น พัน ทนาย ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทุกตัวคน แล้วก็เสด็จขึ้นกระทำสักการบูชาพระบรมอัฐิ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่สมควรก็ตามเสด็จเข้าไป ในพระบรมมหาราชวังจุดธูปเทียนดอกไม้กราบถวายบังคมพระบรมอัฐิ ขอเอาพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่ง

ครั้นมาถึงหน้าฤดูแล้งฤดูน้ำก็ดี มีพระราชอุตสาหะเสด็จไปนมัสการพระสถูป และถวายไทยธรรมพระสงฆ์ และทอดพระกฐินหัวเมืองต่าง ๆ บ้าง และเดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคเป็นกระบวนพยุหยาตราเรือ พระราชทานผ้าพระกฐินเสมอทุกปีมิได้ขาด

และความฎีกานั้นทรงพระราชดำริว่า ผู้จะเข้ามาตีกลองร้องถวายฎีกาได้ยากลำบาก เขาจะต้องเสียเงินค่าไขกุญแจ จึงจะโปรด ฯ ให้เลิกตีกลองเสีย ยกเอากลองวินิจฉัยเภรีไปทำหอไว้ที่ริมป้อมสิงขรขัณฑ์ ถึงวันถือน้ำก็ให้ขุนศาลไปเวียนเทียนสมโภชทุกคราว ป่าวร้องให้ราษฎรมาร้องถวายฎีกาหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ในวันขึ้น ๗ ค่ำ แรม ๗ ค่ำบ้าง แรม ๑๓ ค่ำบ้าง เสด็จออกรับฎีกาของราษฎรเสมอ ถ้าเป็นการร้อนจะร้องเมื่อไรก็ได้ ฎีกาครั้งนั้นมากคราว ๑ ก็ถึง ๑๐ ฉบับ ๒๐ ฉบับ ผู้ที่มีบรรดาศักดิ์ก็ระวังตัวไม่อาจเบียดเบียนข่มเหงราษฎร ด้วยทรงพระเมตตากรุณาแก่ราษฎร โปรด ฯ พระราชทานยกโทษเสีย ถึงเอาเท็จเข้ามากล่าวก็ไม่มีโทษ ครั้นจะเอาโทษก็กลัวจะเลื่องลือไปว่า เขามาร้องถวายฎีกาต้องถูกรับพระราชอาญา จะพากันตื่นไป แล้วก็พระราชทานจ่ายไปให้ตำรวจบ้าง ขุนนางบ้าง ตุลาการเดิมบ้างชำระ การก็ไปติดอยู่ปี ๑—๒ ปีจึงแล้วก็มี ภายหลังมีปัญญาคนโกงเห็นว่า ความจะแพ้เขาแล้ว ก็ไปร้องถวายฎีกาลากหนามจุกช่องไว้แต่พอให้ความยาวไปดังนี้ก็มีโดยมาก ด้วยพระราชกิจการมีมาก ส่งไปแล้วก็ไม่ได้ไต่ถามต่อไป ความใหม่ก็ทับเข้ามาทุก ๆ เดือน เพราะฉะนั้นความฎีกาจึงมากกว่ามากนัก

ทรงพระกรุณาเมตตาแก่ราษฎร พระนครก็สมบูรณ์มั่งคั่งด้วยสมบัติ ฝนก็ตกตามฤดู ลูกค้าวาณิชมาตั้งห้างค้าขาย สิ่งของต่าง ๆ ที่ไม่เห็นก็ได้เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น และลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขาย ซื้อข้าวออกไปปี ๑ ก็ถึง ๓๐๐ ลำ บางปีก็ถึง ๔๐๐ ลำ ราษฎรก็ได้ขายข้าวไปแก่ลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนข้าวออกไปปี ๑ ก็ถึง ๘๐.๐๐๐ เกวียน บ้าง ๘๐.๐๐๐ เกวียนเศษบ้าง และภาษีผื่นก็ได้เงินปีละ ๖.๐๐๐ ชั่ง ๗,๐๐๐ ชั่ง เงินค่านาก็ถึง ๔.๐๐๐ ชั่ง ๕.๐๐๐ ชั่ง ราษฎรก็ได้มั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล จนชั้นแต่ลาวเป็นคนเกียจคร้านไม่ใคร่ระทำไร่ไถนายากจนทรพลยิ่งกว่าภาษาอื่น ๆ หาเช้ากินค่ำตำข้าวกรอกหม้อขอทานเขากิน ทุกวันนี้มีเงินซื้อกินไม่เหมือนแต่ก่อน

การภาษีอากร

ภาษีอากรก็บวกขึ้นทั่วมากขึ้นทุกสิ่ง สิ่งไรที่ยังไม่มีภาษี จีนก็ผูกทำเป็นภาษีขึ้น คืออากรการพนันต่าง ๆ ภาษีงิ้ว ละครการเล่นต่าง ๆ ภาษีสุกรและเนื้อสด ภาษีปลาสดน้ำจืดน้ำเค็ม ภาษีปลาทู ภาษีไหม ขี้ผึ้ง ภาษีผัก ภาษีหม้อหวด ภาษีถัง เตารูปพรรณ ภาษีเรือ มาดโกลน แจวโกลน พายโกลน พริกไทย ๕ ชั่งยกเสียเรียกสมพัตสรค้างภาษีพื้น ซอไม้ไผ่หัวเมืองมีขึ้นแล้วเกิดวิวาทขึ้นก็ต้องเลิกเสีย ภาษีน้ำมันมะพร้าวแก้เป็นภาษีต้นมะพร้าวเก็บ ๓ ต้นต่อ ๑ สลึง ไม่มีผู้ใดปลูกมะพร้าว ๆ แพง ต้องเลิกภาษีต้น กลับเรียกภาษีน้ำมันดังเก่า ภาษีตลาดเลิกเสีย เอาภาษีค่าเช่าเรือโรงร้านเข้าแทน อากรสมพัตสรเดิมไร่ละ ๑ บาท เลิกเสียเก็บเอาไร่ละสลึงเฟื้อง ภาษีเกวียน ภาษีเรือจ้างเลิกเสีย อากรทุเรียนเดิมต้นละ ๑ บาทลดเสียเก็บต้นละสลึงเฟื้อง ของสิ่งไรที่เหลืออยู่ ไม่ได้เรียกภาษีก็น้อยทีเดียว กับข้าวของกินก็แพงขึ้นทุกสิ่ง จะเป็นเหตุด้วยเกิดภาษีขึ้นหรือจะว่าด้วยคนมากขึ้น หรือจะเป็นด้วยอำนาจพระบารมีที่จะทำให้คนยากคนจนหำมาหากินได้ผลประโยชน์มีกำไรมากขึ้น จนชั้นแต่ของจมอยู่ในดินก็ยังมีผู้ขุดเอามาถวายได้หลายประการ

ได้ทองก้อนใหญ่มาแต่เมืองภูเขียวและเมืองอื่น ๆ บ้างหนัก ๑ ชั่ง บ้าง ๑๕ ตำลึง บ้าง ๘ ตำลึงบ้าง ๗ ตำลึงบ้าง ที่สุดจน ๕ ตำลึงหลายก้อน มีคนทอดแหที่แม่น้ำมูลเมืองนครราชสีมาได้มงคลทองคำ มีกระจังจำหลักพระพุทธรูป ๒๑ พระองค์ ทองคำหนัก ๗ ตำลึงเป็นเครื่องของคนโบราณ พระยานครราชสีมานำมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

ขุดได้พระพุทธรูปนิรันตราย

อนึ่ง พระเกรียงไกรกระบวนยุทธ ปลัดเมืองฉะเชิงเทรา ขุดได้พระพุทธรูปนั่งสมาธิที่ดงศรีมหาโพธิองค์ ๑ ทองคำหนัก ๕ ตำลึง พระราชทานรางวัลเป็นเงินตรา ๔ ชั่ง ชื่อว่าพระนิรันตราย และเป็นรูปพระไสยศาสตร์ รูปพระศิวลึงค์บ้าง แก้วผลึกบ้าง เป็นของคนโบราณซึ่งจมอยู่ในแผ่นดิน ก็มีคนขุดไว้ด้วยพระบารมี กษัตริย์นานาประเทศทั้งหลาย ก็จัดของทรงยินดีให้ทูตนำเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายหลายบ้านหลายเมือง

สั่งปืนเข้ามาใช้ราชการ

ทรงพระราชดำริว่า บ้านเมืองเจริญขึ้นแล้ว ปืนใหญ่ ๆ ที่จะรักษาพระนครก็ยังมีอยู่น้อย พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้า ฯ สั่งปืนกระสุน ๑๐ นิ้วเข้ามาเพียง ๑๐๐ บอกยังไม่พอใช้ จึงโปรด ฯ ให้ พณ ฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งปืนกระสุน ๘ นิ้ว ๑๒ นิ้ว เข้ามาอีก พณฯ หัวเจ้าท่านจึงสั่งนายทหารกุมปืนนี่ว่า ราคาตกลงกันกระสุน ๑๒ นิ้วบอกละ[๑] กระสุน ๘ นิ้วราคาบอกละ (๑) ก็ได้ปืนเข้ามาเป็นอันมาก กับปืนเฟาลิงปีด ๔ บอก มีรูปช้างคร่ำทองคำราคาบอกละ ๓๐ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ๒ บาท ปืนอามสตองกระสุนหนัก ๔๐ ปอนด์ ๒ บอก คิดทั้งเครื่องสำหรับปืนและส่งถึงกรุงบอกละ ๖๑ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ๑ สลึง ปืนอามสตองกระสุนหนัก ๑๒ ปอนด์ ๒ บอก คิดทั้งเครื่องสำหรับปืนและค่าจ้างส่งถึงกรุงบอกละ ๔๗ ชั่ง ๑ สลึง ปืนทองเหลือง ๖๐ บอก ๆ ละ ๒ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๓ บาท ๑ สลึงเฟื้อง ปืนหลังช้าง ๔๐ บอก ๆ ละ ๖ ตำลึง ๑ บาท และปืนคาบศิลา ปืนไรเฟิลฉนวนทองแดง เข้ามารักษาพระนครอีกเป็นอันมาก

ต่อเรือพระที่นั่งและเรือกลไฟ

แล้วทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงมาแล้วก็ได้ทรงกระทำเรือพระที่นั่งขึ้นไว้สำหรับแผ่นดิน เป็นเกียรติยศทั้ง ๓ แผ่นดินแล้ว แผ่นดินปัจจุบันนี้ไม่ได้กระทำขึ้นไว้ให้เป็นเกียรติยศ จึงให้เกณฑ์มาดเส้นหัวเมืองมหาดไทย กลาโหมกรมท่าให้หามาดเส้นมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย พระยาวิไชยาธิบดีหาได้ที่ป่าเมืองจันทบุรีลำ ๑ พระเทพสงครามปลัดหาได้ที่ตะเคียนทองลำ ๑ พระแกลงแกล้วกล้าหาได้ที่ปลายน้ำเมืองแกลง ๒ ลำ พระอินทร-อาสา (ทุม) หาได้ที่ปลายน้ำเมืองระยองลำ ๑ พระอินทรักษา (เป้า) หาได้ที่ปลายน้ำเมืองแกลง เมืองระยองลำ ๑ พระราชภักดีสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองระยองหาได้มาด ๑๘ วา ที่ป่าเมืองระยองลำ ๑ รวมทั้งมาดเส้นเป็น ๗ ลำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ส่งขึ้นไปถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มาดเส้น ๒ ลำเอาไว้เหลาในพระบรมมหาราชวัง มาด-เส้น ๔ ลำ ๑๘ วาลำ ๑ รวม ๕ ลำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ดูแลในการช่างเรือเหลามาดเส้น ๖ ศอก ทำเป็นเรือพระที่นั่งกราบขึ้น ๒ ลำ ชื่อยอดไตรจักรลำ ๑ ชื่อหลักไตรโลกลำ ๑

---

(๑) ต้นฉบับไม่ลงราคาไว้

ทรงพระราชดำริว่า พระที่นั่งครุฑของเดิมมีอยู่แล้ว แต่พระที่นั่งนาคยังหามีไม่ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย กรมขุนราชสีหวิกรม เอามาดเส้น ๔ ศอกทำเป็นเรือพระที่นั่งบัลลังก์นาค ๗ เศียร ชื่อว่าพระที่นั่งอนันตนาคราช ยังมาดเส้นอีกลำ ๑ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เหลาเป็นเรือพระที่นั่งประกอบพื้นแดง ชื่อพระที่นั่งเทวาธิวัตถ์ มาด ๑๘ วา ให้เหลาเป็นเรือประกอบออกไปได้ ๑ เส้น ชื่อว่าเสวยสวัสดิ์เกษมสุข แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่า มาด ๑๖ วา ๑๗ วา กรมมหาดไทยยังมีอยู่ ให้ทำเป็นเรือศรีประกอบขึ้นอีก ชื่อว่าพระที่นั่งเพชรรัตนดารารายประกอบสีน้ำเงินยาว ๑ เส้น ๒ นิ้ว กำลัง ๖ ศอก ๑ ชื่อพระนั่งทวยเทพ ถวายกร ประกอบสีแสด ยาว ๑๘ วา กำลัง ๖ ศอก ๑

แล้วทรงพระราชดำริว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย และแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เรือกลไฟหามีไม่ มีแต่เรือกำปั่นใบ บ้านเมืองเดี๋ยวนี้ก็สมบูรณ์เจริญขึ้น พอจะสร้างเรือรบกลไฟขึ้นไว้สำหรับพระนคร และลาดตะเวนให้เป็นพระเกียรติยศบ้าง จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ต่อกำปั่นใบขึ้นอีก ชื่อจบสมุทร ๑ ชื่อสุดสาคร ๑ ชื่อจรจับโจร ๑ ชื่อโผนเผ่นทะเล ๑ เป็นเรือข้าหลวงเดิมต่อ ขึ้นแทนเรือเทพโกสินทร์ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผุชำรุดไป ชื่อศรีรัตนโกสินทร์ ๑ ต่อเทพไชยราชฤทธิ ชื่อราชรังสฤษดิ์ ๑ ต่อเป็นเรือกันโบตปาก ๔ วา ขึ้น ๔ ลำ ชื่อปราบหมู่ปรปักษ์ ๑ ชื่อหาญหักศัตรู ๑ ชื่อต่อสู้ไพรีรณ ๑ ชื่อประจญปัจจนึก ๑

เมื่อปีเถาะ สัปตศก โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ พณ ฯ หัวเจ้าท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม สั่งเครื่องจักรกลไฟเข้ามาต่อเป็นเรือพระที่นั่งย่อม ๆ ลองดูก่อน ชื่อสยามอรสุมพล ต่อเป็นเรือประเทียบขึ้น ๒ ลำ ชื่อเวหนชลเดช ๑ ชื่อนทีเทพธิดา ๑

ครั้นมาถึงปีมะเส็ง นพศก[๑] โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ต่อเรือพระที่นั่งกลไฟใหม่ขึ้นอีกลำ ๑ ชื่อมณีเมขลา พระที่นั่งรองอีกลำ ๑ ชื่อพระที่นั่งเทวาสุราราม และทำเป็นเรือกลไฟขึ้นอีกลำ ๑ ชื่อมหาพิชัยเทพ เรือกลไฟทำด้วยเหล็กมาจากลอนดอนลำ ๑ ชื่อเสพย์สหายไมตรี เรือพระที่นั่งอีก ๑ ลำ ๒ ปล่อง ชื่ออรรคราชวรเดช ยาว ๑ เส้น ๑๐ วา เรือพระที่นั่งรองลำ ๑ ชื่ออรรคเรศรรัตนาสน์ เรือนำริ้ว ๒ ลำ ชื่อวรเดชกิจการลำ ๑ ชื่อชลธารมารคมุขลำ ๑ เรือกันโบต ๒ ลำ ชื่อสงครามครรชิตลำ ๑ ชื่อศักดิ์สิทธาวุธลำ ๑ ต่อเป็น

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๐

เรือกำปั่นรบกลไฟจักรท้ายอีก ๒ ลำ ลำ ๑ ชื่อราญรุกไพรี ชื่อสยามูปสดัมภ์ ปากกว้าง ๔ วา ๓ ศอก ยาว ๓๐ วา

เรือกลไฟในบวรราชวัง ๓ ลำ ชื่อภารประภาลำ ๑ ชื่ออาสวดีรสลำ ๑ ชื่อยงยศ-อโยชฌยาลำ ๑ เรือใบ ๒ ลำนั้นชื่อเป็นอังกฤษ ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศา-ธิราชสนิท ๒ ลำ ของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธรลำ ๑ ชื่อขัติโยปนีกา ของ พณฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๓ ลำ ชื่อเสนินทรประดิษฐ์ลำ ๑ ชื่อฤทธิเรงศรลำ ๑ ชื่อเขจรชลคดีลำ ๑ ของพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ๒ ลำ ชื่อเวคาภิจรลำ ๑ ชื่อประพาศอุดรสยามลำ ๑

ครั้งนั้น อังกฤษเอาเรือกลไฟเหล็กเข้ามาขายลำ ๑ ชื่อว่าเจ้าพระยา จีนเรียกว่า ญี่ปุ่น บรรทุกสินค้าได้ ๗,๕๐๐ หาบ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ ซื้อไว้เป็นเงิน ๕๕,๐๐๐ เหรียญ พระยาพิศาลศุภผล ต่อเรือกลไฟใหญ่ขึ้นลำ ๑ ชื่ออาลิเกเตอร์ แล้วตีใช้หนี้เงินหลวง โปรดฯ ให้ชื่อศรีอยุธยาเดช แล้วซื้อเรือกลไฟใหญ่ทำด้วยเหล็กลำ ๑ ชื่อไวคอนแก ๑ จีนเรียกว่า สาบานกิม โตกว่าเจ้าพระยา จุ ๙,๐๐๐ หาบ เรือลูกค้าพวกอเมริกันมารับจ้างลากเรือลูกค้า ๒ ลำ ชื่อเยวอดลำ ๑ ชื่อไฟเนียลำ ๑

ภายหลัง พวกเจ๊สัวและนายห้างก็ทำเรือกลไฟเล็กๆ ขึ้นอีกหลายลำ ลูกค้าวาณิช ก็นำม้าเทศ ม้าเกาะอาแจ และรถเข้ามาถวายเป็นอันมาก

พระองค์มีช้างเผือก เอก โท ตรี ประหลาด นิล เล็บครบ รวม ๑๓ ช้าง

เมืองที่ทรงตั้งในรัชกาลที่ ๔

ได้ทรงตั้งบ้านขึ้นเป็นเมืองบ้าง และแปลงชื่อหัวเมืองบ้าง และชื่อผู้รักษาเมือง กรมการบ้าง ขุนนางในกรุงบ้าง ตั้งขึ้นใหม่บ้าง

เมืองขึ้นกรมมหาดไทย ยกบ้านบางโพเป็นเมืองอุตรดิตถ์ ยกบ้านภูวาเป็นเมือง ภูวดลสอาง ยกบ้านโพสอางเป็นเมืองสว่างแดนดิน ยกบ้านสระบัวเป็นเมืองกมลาสัย ยกบ้าน พันลำเป็นเมืองสหัสขันธ์ เมืองอากาศอำนวยแก้เป็นเมืองอาทมาต ยกบ้านกวางชะโดเป็นเมือง พิมูลมังสาหาร ยกบ้านสะพือเป็นเมืองตระการพืชผล ยกบ้านบึงแก้เป็นเมืองมหาชนะชัย ยก

บ้านแร่กุดลิงเป็นเมืองวานรนิวาส ยกบ้านกระสังเป็นเมืองบรรพตพิสัย[๑] ยกบ้านพยุหแด่นเป็นเมืองพยุหคีรี ยกบ้านบางทรายเป็นเมืองพาลุกาดลภูมิ ยกบ้านมอญเป็นเมืองประชุมชลาลัย ยกบ้านลาสกายางใหญ่เป็นเมืองมหาสารคาม[๒] ยกบ้านอุทุมพรเป็นเมืองอุทุมพรพิสัย ยกบ้านห้วยลำแสนเป็นเมืองกันทราลักษ์ ยกบ้านท่าชานเป็นเมืองพนมสารคาม เมืองบัตบอง แปลงว่าเมืองพระตะบอง รวม ๑๘ เมือง

เมืองขึ้นกลาโหม เมืองคลองวาฬแก้เป็นเมืองประจวบคีรีขันธ์[๓] เมืองท่าทองแก้เป็นเมืองกาญจนดิตถ์ รวม ๒ เมือง

เมืองขึ้นกรมท่า เมืองนนทบุรีศรีมหาสมุทร แปลงเป็นเมืองนนทบุรีศรีมหาอุทยาน เมืองสาครบุรีแปลงเป็นเมืองสมุทรสาคร เกาะกงให้ชื่อเมืองประจันตคีรีเขตต์ รวม ๓ เมือง

ทรงแปลงและตั้งนามขุนนาง

แล้วทรงตั้งขุนนางแปลงเปลี่ยนชื่อทั้งในกรุงและหัวเมือง

กรมมหาดไทย ที่จักรี เจ้าพระยานิกรบดินทรมหินทรมหากัลยาณมิตร แล้วเลื่อนเจ้าพระยายมราชขึ้นเป็นเจ้าพระยาภูธราภัย เมตยาภิธยาศรัยมหาดไทยนายก สยามดิลกมหาเสนาบดี จักรธารีวรราชสีห์สิงหมุรธาธร มหาชนนิกรกิจจานุกิจ สฤษดิธุรพาหสกโลตรรัษฎาธิปาลานุรักษ์ อุดมศักดิ์สรรพประสิทธิ์วิจิตรปรีชา อภัยพิรียบรากรมพาหุ จักรีที่ ๒

พระยามหาอำมาตยาธิบดี อภัยพิริยพาห แปลงว่า พระยามหาอำมาตยาธิบดี จุลราชสีหมุรธาธร สถาพรพิริยพาห สมุหฝ่ายเหนือ

ตั้งใหม่ พระยาพฤฒาธิบดีกำกับถือน้ำ พระยาราชนิกูล แปลงว่า พระยาราชวรานุกูลวิบูลภักดี พระยาศรีสหเทพ แปลงว่า พระยาศรีสิงหเทพ พระอักขรสุนทรเสมียนตรา แปลงว่า หลวงพจนวิลาศ

กรมพระกลาโหม พระยาเทพวรชุน แปลงว่า พระยาเทพประชุน พระจักราราชมนตรี แปลงว่า พระเสนางควิจารณ์ หลวงเทพเสนี แปลงว่า หลวงอำนาจสุรเสนี

(๑) ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕ ว่า "ตั้งบ้านหาดส้มเสี้ยวเป็นเมืองบรรพตพิสัย"

(๑) "ตั้งบ้านยางใหญ่ เป็นเมืองมหาสารคาม"

(๓) "ตั้งบ้านคลองบางนางรม เป็นเมืองประจวบคีรีขันธ์"

หลวงวุธอัคนี แปลงว่า หลวงอาวุธอัคนี หลวงพิบูลย์สมบัติ แปลงว่า หลวงพิบูลย์พลชัย ทรงใหม่ พระยาพุทธภูมิภักดีกำกับถือน้ำ หลวงจำนงทวยหาญ หลวงไกรกรีฑา

กรมท่ากลาง ที่ปลัดทูลฉลองแทนพระยาทิพโกษา แปลงเป็นพระยาราชานุประพันธ์ ด้วยเป็นราชนิกูล หลวงแก้วอายัติ แปลงเป็นหลวงรัตนายัติ หลวงวิเศษโกษา แปลงเป็นหลวงพิเศษพจนการ ตั้งใหม่ พระสุธรรมไมตรี พระศรีธรรมศาสน์ พระสิลาการวิจารณ์ พระดิษฐการภักดี จางวางทหารปืนขวา เดิมพระยาณรงค์ฤทธิโกษา แปลงว่า พระยามหาอรรคนิกร จางวางขวาเดิม พระยาวิเศษศักดา แปลงเป็นพระยาอมรมหาเดช จางวางซ้าย ตั้งขุนนายฝรั่งในกรมท่า เจ้าท่าเดิมเป็นหลวงสาคร แปลงเป็นหลวงสุรสาคร แล้วแปลงเป็นหลวงวิสูตรสาครดิษฐ์เจ้าท่า นายทหารปืนปลายหอกตั้งใหม่ หลวงอุปเทศทวยหาญ

ทรงตั้งนามราชทูตและกงสุล

ตั้งเซอร์ยอนโบวริงเป็นพระสยามานุกูลกิจ สยามิศรมหายศ สำเร็จราชการอยู่ที่กรุงลอนดอน ๑ กงสุลนั้นชื่อพระสยามธุรพาห ๑ กรุงปารีสนั้น กงสุลชื่อพระสยามธุรานุรักษ์ ๑ ช่างทองขุนรัตนานุจิตร ๑ ไวสกงสุลอยู่ที่เมืองมาร์เซ ชื่อหลวงพิทักษ์สยามการไวสกงสุล ๑ ที่เมืองลิสบอนเมืองหลวงโปรตุเกส กงสุลชื่อหลวงสยามูปนิคสิทธิ์ ๑ กรุงเบอร์ลินเมืองปรุสเซีย กงสุลชื่อหลวงสยามยศบาล ๑ เมืองร่างกุ้ง กงสุลชื่อหลวงสยามานุเคราะห์ ๑ เกาะปีนัง กงสุลชื่อหลวงทวีปสยามกิจ ๑ เมืองสิงคโปร์ กงสุลชื่อพระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดี ๑ ไวสกงสุลชื่อหลวงศรีสยามกิจ น้องพระพิเทศพานิชชื่อตันสุอิวม เป็นผู้ช่วย ชื่อขุนสิทธิสยามการ ๑ เกาะเบตาเวีย กงสุลชื่อหลวงชวาทวีปสยามกิจ ๑ เกาะฮ่องกง กงสุลชื่อหลวงจีนวิสัยสยามการ ๑ เกาะมะเกา กงสุลชื่อหลวงจีนาสันสยามมิตร ๑

ทรงตั้งและแปลงนามบรรดาศักดิ์ขุนนาง

กรมนา ทรงตั้งใหม่ พระยาอาหารบริรักษ์ พระยาประชาชีพราชปลัดทูลฉลอง แปลงว่า พระยาประชาชีพบริบาล หลวงโพธากร แปลงว่า หลวงโภชากร

กรมวัง ทรงตั้งใหม่ พระยามหานิเวศนานุรักษ์จางวางพระนิเวศน์พิสุทธิ์จางวางเกณฑ์ขาด พระยารักษมณเฑียรแปลงว่า พระยาอนุรักษราชมณเฑียร ขุนอักษรเสมียนตราแปลงว่า ขุนอักษรสมบูรณ์เสมียนตรา

กรมเมือง ทรงตั้งใหม่ เจ้าพระยายมราช ชาติเสนางคนรินทร มหินทราธิบดีศรีวิชัยราชมไหศวริยบริรักษ์ ภูมิพิทักษโลกาธิกรณ์ ทัณฑ์ฤทธิธรชาติ ศรีสิงหพาหเทพมุรธาธรมหานครบาลสมุหบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ

กรมมหาดเล็ก ทรงตั้งใหม่ ที่จางวางพระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาวรพงศพิพัฒน์คราว ๑ ภายหลังตั้งใหม่ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระยาประสิทธิ์ศุภการ

กำกับราชบัณฑิต หลวงราชภักดีการ จางวางก้าวหลาว ขุนสมุทรโคจร ขุนสาครวิสัย ขุนชลาลัยไกกล ขุนสิงหพสาคร ขุนทวยหาญพลรบ กำกับทหาร

หัวหมื่นมหาดเล็ก เดิมเป็นจมื่นก็แปลงเป็นเจ้าหมื่น นายจันทร์มีชื่อแปลงว่านายฉันท์ นายจิตรแปลงว่า นายชิต

กรมพระตำรวจหน้า พระยาอนุชิตราชา จางวางซ้ายแปลงว่า พระยาอนุชิตชาญชัยทรงใหม่ จ่าชำนิหัวด้าน จ่าจางวางซ้าย จ่าชำนาญหัวด้าว จ่าจางวางขวา พระยาอภัยโนฤชจางวางขวา แปลงเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ จมื่นชัยพรปลัดใหญ่ขวาแปลงว่า จมื่นไชยภรณ์จมื่นราชาบาลปลัดนอกซ้าย แปลงว่า จมื่นราชานุบาล

กรมพระคลังสินค้า ทรงใหม่ พระนานาพิธภาษีเจ้ากรม ขุนบรรณานุวิธารเสมียนตรา ขุนยิ่งยศพิกัด

กรมพระคลังมหาสมบัติ ทรงตั้งใหม่ พระราชธนพิทักษ์ หลวงรักษราชหิรัญพนักงานถวายเงิน ขุนกระสาปน์ภาคย์ ขุนนานามมาสก พนักงานรับจ่ายอัฐพส พระยาพิพิธโภไคย เดิมว่า พระยาพิพิธโภไคศวรรย์ คลังพิมานอากาศ หลวงทิพรักษาเจ้ากรม แปลงว่าหลวงรัตนรักษา ขุนยี่สารสมบัติปลัด แปลงว่าขุนมณีสารสมบัติ

กรมพระคลังทอง ทรงใหม่ พระกาญจนานุกิจ จางวาง

กรมพระคลังในซ้าย พระราชัยมไหสุริยาธิบดี เจ้ากรม แปลงว่า พระยาราไชสวริยานุรักษบดี จมื่นราชสมบัติแปลงว่า จมื่นราชธนารักษ์

กรมพระคลังในขวา พระสมบัติบาลเจ้ากรม แปลงว่า พระยาสมบัติยาธิบาล ในกรมพระคลังราชการ พระราชอากรเจ้ากรม แปลงว่าพระยาราชสมภาราภร

คลังสรรพยุทธ ขุนวิเศษภักดีปลัด แปลงว่าขุนวิเศษสมบัติ

กรมพระคลังศุภรัต ทรงใหม่ พระอรหัตตธัชการ จางวางพระศุภรัตเจ้ากรม แปลงว่า พระศุภรัตกาสายานุกิจ

คลังวิเศษ ทรงใหม่ หลวงสุนทรสมบัติ

กรมพระคลังสวน ทรงใหม่ หลวงอุทยานาธิกรณ์ ผู้ตรวจระวางสวน

กรมสรรพากร ทรงใหม่ พระสรรพากรบดี

กรมท่าซ้าย จางวางล่ามญวน หลวงราชมนตรีแปลงให้เป็นหลวงอนัมมนตรี

เจ้าภาษี ทรงตั้งใหม่ พระยาพิศาลศุภผล พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ พระพิศลย์สุภการ พระบริบูรณ์โกษากร พระภักดีภัทรากร หลวงพิศาลผลพานิช หลวงนาวาเกนิกร หลวงอุดรภัณฑพานิช หลวงพิพิธภัณฑพิจารณ์ หลวงวิวัฒนราชากร หลวงภาษีวิเศษ หลวงวารีราชายุทธ หลวงสมุทรพิชากร หลวงบาลเบิกบุรีรัตน์ ขุนบัญจพีชากร ขุนยสานุวงศ์

กรมพระสัสดี ทรงใหม่ พระยาประมวลประมาณพล ปลัดจางวาง

ตำรวจพลพัน จมื่นมหาสนิท ปลัด แปลงว่า จมื่นใจสนิท

กรมทนายเลือกหอก ทรงใหม่ หลวงมัลโยธานุโยค เจ้ากรมซ้าย หลวงไชยโชคชกชนะ เจ้ากรมขวา ขุนโยธาภักดี เจ้ากรม แปลง ว่าขุนโยธานุรักษ์ ปลัดกรมอาสาใหญ่ พระยาสิงหราชเดโชไชย อภัยพิรียบรากรมพาหุ แปลงว่า พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญพลการภักดี

กรมเขนทอง พระยาพิชัยรณฤทธิ์ เจ้ากรม แปลงว่า พระยาพิชัยชาญฤทธิ์ หลวงศรสำแดงปลัด เพิ่มว่า หลวงศรสำแดงฤทธิ์ หลวงสิทธิสำแดงปลัด เพิ่มว่าหลวงสิทธิสำแดงรณ

กรมทวนทอง หลวงนรารณฤทธิ์ ปลัด แปลงว่า หลวงนราธิกรณฤทธิ์

กรมอาสาญี่ปุ่น ขุนสุรสงคราม ปลัด แปลงว่า ขุนจรูญเรืองฤทธิ์

กรมคู่ชัก ทรงใหม่ พระยานาวาพลานุโยคจางวาง ขุนประชาพล ปลัด แปลงว่า ขุนบัญชาพล

กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง ทรงใหม่ ขุนคงปืนไฟ ปลัด ขุนไล่ พลรบ ปลัด

กรมสนมกลาง หลวงนเรนทรชาติสังหาร เจ้ากรม แปลงว่า หลวงอเรนทรชาติสังหาร

กรมอาสา ทรงใหม่ ขุนอินทรอุดม ปลัด แปลงว่า หลวงอินทโรดม

กรมเรือกลไฟ ทรงใหม่ พระอรสุมพลาธิบาล เจ้ากรมหลวงชำนาญนาวากล ปลัด

กรมรักษาองค์ ทรงใหม่ หลวงวิจารณราชารักษ์ ปลัดจางวาง ขุนผดุงสีตลาอาศน์ ขุนรักษาราชฤดี ขุนราชคฤหรักษ์ ขุนพิทักษพฤกษา หลวงกันยุบาท เจ้ากรม ทรงแปลงว่า หลวงกันพยุบาท

กรมรักษาองค์ปืนปลายหอก ทรงใหม่ หลวงอภิบาลภูวนาถ เจ้ากรมซ้าย หลวงราชวรานุรักษ์ เจ้ากรมขวา ขุนอาจอัคนิกร ปลัดซ้าย ขุนอมรศักดาวุธ ปลัดขวา ขุนเร้าเร่งพล ขุนรณเร่งรบ นายทหารใหญ่ ขุนจบกระบวนยุทธ ขุนสุทธิ์กระบวนรบ นายทหารรอง

กรมฝรั่งแม่นปืนหน้า เดิมพระยาวิเศษสงคราม ทรงใหม่พระเพลิงพลามแผลงฤทธิ์ จางวางรอง ขุนมหิทธิไฟลาม ปลัดจางวาง ขุนอนัมคามบริรักษ์ ผู้กำกับฝรั่งแม่นปืนหลัง หลวงกลมาพิจิตร เจ้ากรม แปลงว่า หลวงกลามารพิชิต ทหารอย่างยุโรป ทรงใหม่พระพหลพลพยุหเสนา เจ้ากรม หลวงโยธาธิบาล ปลัด หลวงทวยหาญรักษา ปลัด ขุนรักษาบทหัด สมุหบาญชี ฝีพายลำทรง ทรงใหม่ พระยาวิชิตชลธาร จางวาง กรมอาสา ฝีพาย ทรงใหม่ หลวงพิทักษพลพาย

เจ้ากรมมหาดเล็กปี่พาทย์ ทรงใหม่ ขุนพิณพาทย์ไพเราะ ขุนเสนาะพิณพาทย์ หมื่นสอาดดุริยางค์ หมื่นสว่างบรรเลง

กรมภูษามาลา ทรงใหม่ พระเทพาภรณ์ เจ้ากรม พระราชาวุธาธร พนักงานเชิญพระแสงเวลาสรงมุรธาภิเษก

กรมแสงใน ทรงใหม่ ขุนสุนทรสาทิศลักษณ์ ขนยนต์ โรควิชาชาญ ขุนชำนาญยามยนต์ ขุนทิพสุคนธ์ ปลัด ทรงแปลงว่า ขุนทิพมงคล

กรมเกณฑ์หัดแสงปืน ทรงใหม่ หลวงสิทธิ์สรสงคราม ปลัดจางวาง

กรมแสงปืนต้นโรงใหญ่ พระอภัยศรเพลิง จางวาง แปลงว่า พระยาอัคคีสราภัย หลวงสนิทอาวุธ เจ้ากรม แปลงว่า หลวงสนิทสรยุทธ ขุนรามสรชิต ปลัด แปลงว่า ขุนรามศรประสิทธิ์

กรมช่างหุงกระจก ทรงใหม่ หมื่นสุนทรกาจกิจ ปลัดขุนบรรณาธิเปล เจ้ากรม แปลงว่า ขุนพรรณาธิเปล

กรมโหรหลัง ขุนเทพากรณ์ แปลงว่า ขุนเทพพยากรณ์

กรมพระราชบัณฑิต ทรงใหม่ พระยาปริยัติธรรมธาดา พระเมธาธิบดี จางวาง หลวงวิจิตรธรรมปริวัตร ปลัดจางวาง หลวงธรรมวิธานาจารย์ พนักงานพิธีธรรม พระยาธรรมปรีชา จางวาง แปลงว่า พระยาธรรมสัตย์สุจริต

ช่างประดับกระจก ทรงใหม่ ขุนรจนาประดับ เจ้ากรมหมื่นประดับลายแก้ว ปลัด

กรมช่างหยก ทรงใหม่ หมื่นอภัยพินิต มหาดเล็ก ทรงใหม่ หลวงสัณหกิจโกศล ช่างหุ้มทองเหลือง ทรงใหม่ ขุนโลหไพจิตร ช่างต่อไม้ลาย ทรงใหม่ หมื่นไพหุการวิจิตร ช่างมุกทรงใหม่ (หมื่น) มุกดาประดับ ปลัด

ช่างสนะไทย หลวงจิตราภรณ์ เจ้ากรม แปลงว่า หลวงวิจิตรภัทราภรณ์ ขุนบวรโกสัย ปลัด แปลง ว่าขุนสุนทรสิพพนกิจ ช่างสนะจีน ขุนสุทธิภูษา เจ้ากรม แปลงว่า ขุนสิพพนกิจปรีชา ขุนรัตนาภูษิต เจ้ากรม แปลงว่าขุนรจนาสิพพนกิจ หมื่นพิมลภูษาปลัด แปลงว่าหมื่นชำนิสุธาการ หมื่นชำนาญโกสัย ปลัดแปลงว่า หมื่นชำนาญสุรกิจ หมื่นศรีพิพัฒน์ ปลัด แปลงว่า หมื่นโสภณโกสัยกิจ หมื่นภูษาวิจิตร ปลัด แปลงว่า หมื่นวิจิตรโกสัยการ

กรมช่างชาดศรีสุก ทรงใหม่ ขุนวิจารณวรรณเลปกิจ ผู้ช่วยขุนชาติศรีสุก เจ้ากรม แปลงว่า ขุนชาติศรีสุขสวัสดิ์ หมื่นชาติชลสุทธิ์ ปลัด แปลงว่า หมื่นรัตวรรณการ

กรมหางไถ หลวงพิมุขมนตรี เจ้ากรม แปลงว่า หลวงนังคัลกิจบรรหาร ขุนสาลีพิทักษ์ ปลัด แปลงว่า หลวงกสิการบัญชา

กรมวังนอก ทรงใหม่ พระยาบำรุงราชฐาน จางวาง นายกิจการ ปลัด พระสำราญหฤทัย จางวาง แปลงว่า พระยาภูบาลบรรเทิง ในกรมชาวที่บรรทม หลวงรัตนาภรณ์

เจ้ากรม แปลงว่า หลวงรัตนราชอาศน์ ขุนราชบรรทม ปลัด แปลงว่า ขุนราชบรรจฐรณ์ ในกรมอภิรมย์ หลวงราชพิมาน เจ้ากรม แปลงว่า หลวงราชปริมาณ ในกรมเฝ้าพระมหาปราสาท ขุนวิเชียรรักษา ปลัด แปลงว่า ขุนพิมานมนเทียร ในกรมโขลน พระยาอนันต์ยอสู เจ้ากรม แปลงว่า พระยาอนันตกยโส พระยาอนันตโยธัง เจ้ากรม แปลงว่า พระยาอนันตกโยธางค์ ในกรมม้าเกราะทอง หมื่นยุทธพิชัย ปลัด เติมว่า จมื่นยุทธพิชัย หมื่นไกรเพชร ปลัด เติมว่า จมื่นไกรเพชร กรมม้าแซงใน หลวงพิชัยมนตรี เจ้ากรม แปลงว่า หลวงพิชัยพาชี

กรมหมอยา ทรงใหม่ พระยาอมรศาสตรประสิทธิ์ศิลป์ หลวงรูชาบัญญายศ ปลัดจางวาง หลวงวิชยาสมบัติ หมื่นคุณเวทย์ วิทยากรรม ขุนราชนิทาน ปลัด แปลงว่า ขุนโรคนิทาน ในกรมหมอตำแย หมื่นสรรพชาติวาโย แปลงว่า หมื่นสรชาติวาโย เป็นหมอผดุงครรภ์ ห้ามไม่ให้เรียกหมอตำแย หมอนวด ทรงใหม่ พระสุขุมาลยบริหาร จางวาง ขุนทารกรักษา หมอยาตา หลวงราชเนตร เจ้ากรม แปลงว่า หลวงนัยเนตรรักษา ขุนทิพเนตร ปลัดทรงแปลงว่า ขุนนัยนานุกูล หมอประสาน หมื่นชำนาญอัฐิ แปลงว่า หมื่นชำนาญสนธิ หมองู หมื่นปราบนาคา แปลงว่า หมื่นอาศีวิสพินาส หมอบาดแผลฝรั่ง ทรงใหม่ หมื่นวัณเวทยา ปลัด หมอบาดแผลไทย ให้แปลงเป็น หลวงวรรณกรรม หมอตั้งพระเครื่องต้นทรงใหม่ ขุนราชวโรสถ จางวาง ขุนมุรธาธิกรโณสถ จางวาง

กองตระเวน ทรงใหม่ ขุนนครเขตรเกษมศรี ปลัดรองขวา ขุนพิพิธธรรมสัญจร ปลัดรองซ้าย หมื่นจงใจสวามิภักดิ์ นายอำเภอ แขกไพร่หลวงกรมเมือง หลวงสุทธาพิทักษ์ เจ้ากรม แปลงว่า หลวงพสุธาพิทักษ์ ไพร่หลวงมหันตโทษ ขุนภูมิภาคพิสุทธิ์ เจ้ากรม ในกรมอาสาพิเศษ ขุนรณฤทธิพิชัย ปลัด แปลงว่า ขุนพิชิตชลหาญ ปลัดขุนกำแหงสงคราม ปลัด แปลงว่า ขุนชลธารยุทธกิจ ขุนวิชิตสงคราม ปลัด แปลงว่า ขุนอนุชิตสงคราม

ในกรมสนมพลเรือน ทรงใหม่ พระยาอัพภันตริกามาตย์ วางจาง หลวงราชวัตรโยธารักษ์ ปลัดจางวาง ในกรมอาสาใหม่ ขุนราพิทักษ์ ปลัด แปลงว่า ขุนราภักดี

ในกรมกองกลาง ทรงใหม่ พระยาสรรพกิจจาธิบดี วางจาง หลวงถวัลยสรรพกิจ ปลัดจางวาง หลวงมหาโยธี เจ้ากรม ทรงแปลงว่า หลวงมหิทธิโยธี ขุนผลาญไพรณ ปลัด

แปลงว่า ขุนผลาญไพรีรณ ในกรมไพร่หลวงมหาดเล็ก ขุนอนุรักษราชา เจ้ากรม แปลงว่า หลวงอนุรักษภักดี ในกรมช่างศิลา ทรงใหม่ ขุนประดิษฐศิลา นายกอง หมื่นภูผาผุยผง ปลัดกอง

ในกรมล้อมวัง พระเทพบริบาล ปลัดจางวาง แปลงว่า พระยาเวียงในนฤบาล ปลัดจางวาง พระทิพบริบาล ปลัดจางวาง แปลงว่า พระราชฐานบริคุต พระพิเดชสงคราม เจ้ากรม แปลงว่า พระอภิเดชสงคราม

จีนช่างปูน ทรงใหม่ ขุนอุตสาหภักดี ผู้ช่วย พระพิบูลยไอศวรรย์ จางวาง แปลงว่า หลวงพิบูลยพิรียพาห

ในกรมลูกขุน ทรงใหม่ พระยามนูเนติบรรหาร พระยามนูสารศาสตรบัญชา พนักงานถือกฎหมาย ขุนพิเทศพิสัย ขุนนครภัยพิเฉท ขุนเกษตรธุราธิการ ขุนราชการธุรพิเนติ ผู้ปรับ พระเกษมราชสุภาวดี แปลงว่า พระเกษมสุขการีราชสุภาวดี

ในกรมธรรมการ ทรงใหม่ หลวงธรรมการ ปลัดจางวาง ขุนชุกชนสังฆาธิกรณ์ ผู้ช่วย พระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีศรีศุภราชพิรียพาห จางวางธรรมการ แปลงว่า พระธรรมการบดีศรีวิสุทธิคณวโรปการ

ในกรมอาลักษณ์ ทรงใหม่ นายราชาณัตยานุหาร พนักงานหนังสืออังกฤษ ขุนปฏิภาณพิจิตร ผู้ช่วย ขุนประสิทธิอักษรศาสตร์ ผู้ช่วย ขุนคามิตเสริฐ ผู้ช่วย ขุนพิพิธอักษรพรรณ

ศาลต่างประเทศ พระพิพากษานานาประเทศกิจ ในกรมโรงพิมพ์ ทรงใหม่ ขุนอักษรพิมพการ เจ้าหมื่นวิจารณวรรณมาลา ปลัด จีนช่างเขียน ทรงใหม่ ขุนจำนงจิตรการ เจ้ากรม หมื่นชำนาญจิตรกรรม ปลัดกรม

กรมโรงทาน หลวงธรรมาธิบดี เจ้ากรม แปลงว่า หลวงทานาธิบดี ขุนศรีสุธาภัตร ปลัด แปลงว่า ขุนศรีศรัทธาภัตร

กรมช่างเงิน ทรงใหม่ หลวงประสาทสุทธกระสาปน์ เจ้ากรม

ทหารกระบี่ ทรงใหม่ ขุนนัศดานุรักษ์ หมื่นอมรินทรามเหศร ญวนอาสาบื่นใหญ่ นายกอง ๑ ขุนเรืองลั่นบื่น ขุนอินทรอันสาท ขุนพาฆาตทำตาม ขุนสท้านทำตรี ทรงใหม่

ขุนเหี้ยมหาญฮึก ขุนข้าศึกย่ำ ขุนอนัมทวยหาญ ขุนชำนาญอาวุธ ญวนแจว ทรงใหม่ พระนาวาพลบดี จางวาง

นายช่างต่อกำปั่น ขุนภักดีเภตรา นายกอง แปลงว่า ขุนภักดีโปตเภตรา หมื่นนราชลธี ปลัดกอง แปลงว่า หมื่นโปตนาวาการ หมื่นเทพเสนี ปลัดกอง แปลงว่า หมื่นชำนาญโปตกิจ

มอญกองตุ่ม สมิงคุมพล แปลงว่า สมิงจาฎิพลการบดี สมิงสิทธิเดช แปลงว่า สมิงจาฎิการสิทธิ์ สมิงกุมภภักดี แปลงว่า สมิงจาฎิการภักดี

ช่างทหารในเดิม พระราชสงคราม แปลงใหม่ เป็นพระยาราชสงคราม ตั้งใหม่ พระยาสามภพพ่ายเป็นจางวางขึ้นอีกคน ๑ ขุนวิจิตรหัพพสมภาร ขุนวิจารณกฤทัต ขุนสนัดวัฒกีกิจ ขุนสนิทวัฒกีการ ขุนชำนาญหัตถการ ขุนชาติปรีชา แปลงว่า ขุนชาติวิชา ช่างทหารในญวน พระประดิษฐ์นิเวศน์ จางวางเดิม แปลงเป็น ขุนวิเศษวัฒกีการ จางวาง หมื่นการวิจิตร ปลัด แปลงว่า หมื่นการประสิทธิ์ ช่างปั้น หลวงกลมาพิจิตร เจ้ากรม แปลงว่า หลวงกลมัยนิมิตร ช่างกลึง ขุนภมร เจ้ากรม แปลงว่า ขุนภมรเลขนกิจ หมื่นจิตรภมร ปลัด แปลงว่า หมื่นกิจภมรการ ช่างหล่อ หลวงวิจิตรบรรจง จางวาง แปลงว่า หลวงโลหกรณ์ หมื่นวิจิตรบรรจง แปลงว่า หมื่นโลหกรรมพิจิตร หมื่นนิมิตรสรรเพลิง ปลัด แปลงว่า หมื่นพินิตการเพลิง จีนช่างหล่อ หลวงชำนาญโลหะ เจ้ากรม แปลงว่า หลวงชำนาญโลหอาวุธ จีนช่างดีบุก ขุนพิลัยโลหการ เจ้ากรม แปลงว่า ขุนพิลัยดิปุการ หมื่นหาญโลหกิจ ปลัด แปลงว่า หมื่นหาญดิปุการ

ในกรมแตร ตั้งใหม่ หลวงกาหลพลภักดี จีนอำเภอเข้ารีต ขุนราชกิจพยาบาล

ในกรมวิเสทหญิง ทรงใหม่ ท้าวปฏิบัติบิณฑทาน นายวิเสทข้างทรงบาตร ท้าวสำราญมุข นายวิเสทหมากพลู ท้าวราชโภชนาจารีนี นายวิเสทเครื่องต้น

สวนหลวงริมวัดชัยพฤกษ์ หลวงราชนุจิตร เจ้ากรม ทรงแปลงว่า หลวงราชอุทยานิศร สวนดอกไม้ริมวัดสระเกศ หมื่นสกลมาลา แปลงว่า หมื่นสุมลมาลี สวนนันทอุทยาน ทรงใหม่ ขุนราชบุตรบริพาร นายกอง จ่าอุทยานบริรักษ์ ผู้กำกับ ผู้รักษาสระปทุมวัน ทรงใหม่ ขุนราชเกษตรานุรักษ์ เจ้ากรม หมื่นพิทักษปทุมวัน ปลัดกรม หมื่นสกลประมาณ สมุหบัญชี

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงใหม่ พระบำรุงศาสนาธรรมเสนาบดี จางวาง หลวงเจดียานุรักษ์ ปลัดจางวาง พระธรรมเสนา เจ้ากรม แปลงว่า หลวงรัตนพิมพานุรักษ์ ขุนเทพมนเทียร ปลัด แปลงว่า ขุนเทพวิหาร ปลัด ขุนมนเทียร ปลัดช่าง แปลงว่า ขุนเทพวิหาร (?) ปลัด วัดสุวรรณาราม เดิมหลวงสุวรรณวิหารารักษ์ เจ้ากรม ทรงแปลงว่า หลวงสุวรรณวิหาราภิรักษ์ วัดอรุณ เดิมหลวงพุทธสถานานุรักษ์ เจ้ากรม แปลงว่า หลวงมุนีรัตนานุรักษ์ วัดบวรนิเวศ ทรงใหม่ หมื่นเสน่ห์วิหาร ผู้ช่วย วัดบรมนิวาส ทรงใหม่ ขุนราชิการามิศร เจ้ากรม วัดเทพธิดา เดิมหมื่นราชรักษา ปลัด แปลงว่า หมื่นราชอาราม วัดโสมนัส ทรงใหม่ ขุนเทวีวรวิหาร เจ้ากรมหมื่นวิจารณเจดีย์ ปลัด หมื่นศรีสมาหาร สมุหบัญชี วัดอมรินทร์ ขุนทราวาส เจ้ากรม แปลงว่า ขุนอินทราวาส วัดปฐมเจดีย์ ทรงใหม่ ขุนพุทธเกษตรานุรักษ์ เจ้ากรม ขุนพุทธจักรรักษา ปลัด หมื่นพุทธาณาบดี สมุหบัญชี วัดสุวรรณดารารามกรุงเก่า ทรงตั้งใหม่ ขุนราชาธรรมิกนาถ เจ้ากรม หมื่นอาจนายก ปลัด วัดพนัญเชิงกรุงเก่า ทรงใหม่ ขุนพุทธรูปานุรักษ์ เจ้ากรม ขุนปฏิมานุรักษ์ ปลัด

ในกรมเกณฑ์พระราชกุศล ทรงใหม่ว่า พระศรีสุริเยนทรามาตย์ เจ้ากรม หลวงบรมนาถภักดี ปลัด ขุนเทวีวรามาตย์ สมุหบัญชี หลวงวรนารีรัตนามาตย์ เจ้ากรม ขุนราชกัญญาภักดี ปลัดหมื่นเทวีวรญาติ สมุหบัญชี

เจ้ากรมปลัดกรมสมุหบัญชีในเจ้าต่างกรม ทรงตั้งใหม่ พระปรมานุชิตชิโนรส เจ้ากรม หลวงยศนรินทร์ ปลัด ขุนชนินทรบริบาล สมุหบัญชี พระรามอิศเรศร เจ้ากรม หลวงภูเบศรบริรักษ์ ปลัด ขุนลักษณปรีชา สมุหบัญชี หลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ เจ้ากรม ขุนสุขวัฒนานิกร ปลัด หมื่นบวรพินิต สมุหบัญชี พระยาเดชาดิศร เจ้ากรม พระสุนทรบริรักษ์ ปลัด หลวงพิทักษโยธา สมุหบัญชี พระยาพิพิธโภคภูเบนทร์ เจ้ากรม พระภูเบนทรพิทักษ์ ปลัด หลวงบริรักษพลขันธ์ สมุหบัญชี พระพิทักษเทเวศร เจ้ากรม หลวงเทเวศรบริบาล ปลัด ขุนชำนาญราชพาหนะ สมุหบัญชี หลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ เจ้ากรม ขุนพินิจบริบาล ปลัด หมื่นชำนาญลิขิต สมุหบัญชี หลวงมหิศวรินทรามเรศร เจ้ากรม ขุนวิเศษราชกิจ ปลัด หมื่นประสิทธิ์ราชการ สมุหบัญชี หลวงเทเวศรวัชรินทร์ เจ้ากรม ขุนมหินทรภักดี ปลัด หมื่นปรีชาอักษร สมุหบัญชี หลวงสรรพศิลปปรีชา เจ้ากรม ขุนเทวาภิบาล ปลัด หมื่น

วิจารณพลขันธ์ สมุหบัญชี หลวงวงศาธิราชสนิท เจ้ากรม ขุนราชกิจ ปลัดไทย ขุน สวามิภักดิ์ภูธร ปลัดจีน หมื่นรักษาพลนิกร สมุหบัญชี ขุนสถิตสถาพร เจ้ากรม หมื่นสุนทรพินิจ ปลัด หมื่นสนิทอักษร สมุหบัญชี ขุนบำราบปรปักษ์ เจ้ากรม หมื่นพิทักษพลพยุห ปลัด หมื่นบัลลุอักษรศาสตร์ สมุหบัญชี ขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้ากรม หมื่นปราบไพรี ปลัด หมื่นศรีพยุหรักษ์ สมุหบัญชี หมื่นถาวรวรยศ เจ้ากรม หมื่นกำหนดราชกิจ ปลัด หมื่นสิทธิอักษร สมุหบัญชี หมื่นอลงกฎกิจปรีชา เจ้ากรม หมื่นรจนาทิโกศล ปลัด หมื่นสกลพยุหรักษ์ สมุหบัญชี หมื่นวรศักดาพิศาล เจ้ากรม หมื่นชำนาญราชกิจ ปลัด หมื่นวินิตพลขันธ์ สมุหบัญชี หมื่นภูบาลบริรักษ์ เจ้ากรม หมื่นประจักษ์ราชกิจ ปลัด หมื่นลิขิตวิจารณ์ สมุหบัญชี หมื่นเชษฐาธิเบนทร์ เจ้ากรม หมื่นเจนกิจการ ปลัด หมื่นประมาณพลนิกร สมุหบัญชี หมื่นภูมินทรภักดี เจ้ากรม หมื่นศรีพลเสพย์ ปลัด หมื่นเทพพลานุรักษ์ สมุหบัญชี ขุนราชศรีหวิกรม เจ้ากรม หมื่นภิรมย์รณฤทธิ์ ปลัด หมื่นวิชิตพลขันธ์ สมุหบัญชี หมื่นอดุลยลักษณสมบัติ เจ้ากรม หมื่นสวัสดิวิจารณ์ ปลัด หมื่นบริบาลพลพยุห สมุหบัญชี หมื่นอุดมรัตนราศรี เจ้ากรม หมื่นภักดีสุนทร ปลัด หมื่นนิกรบริรักษ์ สมุหบัญชี หมื่นภูบดีราชหฤทัย เจ้ากรม หมื่นใจจงรักษ์ ปลัด หมื่นวรอักษรสาสน์ สมุหบัญชี หมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล เจ้ากรม หมื่นราชการภักดี ปลัด หมื่นปราณีไพร่พล สมุหบัญชี หมื่นอักษรศาสน์โสภณ เจ้ากรม หมื่นพหลภักดี ปลัด หมื่นองกนีบริบาล สมุหบัญชี หมื่นเจริญผลพูลสวัสดิ์ เจ้ากรม หมื่นพิพัฒนพลากร ปลัด หมื่นสุนทรสังเกต สมุหบัญชี ขุนพินิตประชานารถ เจ้ากรม หมื่นวรราชบุตรารักษ์ ปลัด หมื่นอนุรักษพลสังขยา สมุหบัญชี หมื่นมเหศวรศิววิลาส เจ้ากรม หมื่นราชดนยานุรักษ์ ปลัด หมื่นประจักษพลประมาณ สมุหบัญชี หมื่นวิศณุนาถนิภาธร เจ้ากรม หมื่นดัษกรบำราบ ปลัด หมื่นทราบสกลการ สมุหบัญชี

เจ้าต่างกรมในพระบวรราชวัง หมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดช เจ้ากรม หมื่นบวรเรศรักษาปลัด หมื่นพลสังขยารักษ์ สมุหบัญชี หมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ์ เจ้ากรม หมื่นประจักษราชกิจ ปลัด หมื่นประสิทธิราชการ สมุหบัญชี หมื่นอมเรศรรัศมี เจ้ากรม หมื่นปราณีบริพาร ปลัด หมื่นชำนาญสังเกต สมุหบัญชี หมื่นบวรรังษี เจ้ากรม หมื่นภักดีภิบาล ปลัด หมื่นชำนาญราชกิจ สมุหบัญชี หมื่นอนันตการฤทธิ์ เจ้ากรม หมื่นวิจิตรครุการ ปลัด หมื่นชำนาญ

กำหนด สมุหบัญชี หมื่นสิทธิสุขุมการ เจ้ากรม หมื่นวิจารณสุขุมกิจ ปลัด หมื่นลิขิตจำนวนพล สมุหบัญชี หมื่นบวรวิชัยชาญ เจ้ากรม หมื่นราญราชไพรี ปลัด หมื่นภักดีพลารักษ์ สมุหบัญชี

หม่อมเจ้าต่างกรม หมื่นมนตรีรักษาเจ้ากรม พันปฤชาชาญรณ ปลัด พันสกลสังกัด สมุหบัญชี หมื่นเทวานุรักษ์ เจ้ากรม พันศักดิ์สรพล ปลัด พันสกลสังเกต สมุหบัญชี

ในสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ หลวงบำเรอปรมามาตย์ จางวาง ขุนวรบาทบริรักษ์ ปลัดจางวาง หมื่นศักดิ์ประสิทธิการ สมุหบัญชี

ในสมเด็จพระยาองค์น้อย หลวงบำรุงปรมามาตย์ จางวาง ขุนวรบาทบริบาล ปลัดจางวาง หมื่นสรรพการกิจประสิทธิ์ สมุหบัญชี

ทรงตั้งและแปลงนามเจ้าเมืองกรมการ

ทรงตั้งชื่อเจ้าเมืองกรมการและแปลงใหม่ เมืองขึ้น กรมมหาดไทย กรุงเก่าเดิม พระยาไชยวิชิต สิทธิสาตรามหาประเทศราช ราชาชาติเสนาบดี ผู้รักษากรุงเก่า แปลงว่า เจ้าพระยามหาศิริธรรมพโลปถัมภ์เทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหาประเทศอธิบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ ผู้รักษากรุงเก่า แปลงที่ ๒ พระยาสิงหราชฤทธิไกร ยุตินัยเนตรธาดา มหาประเทศาธิบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ ผู้รักษากรุงเก่า แปลงที่ ๓ พระยาไชยวิชิต ประสิทธิศักดามหานัคราธิการ ผู้รักษากรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหานครบุราณตั้งใหม่ พระยาโบราณบุรานุรักษ์ ปลัดขวา เดิมพระพิทักษธานีปลัด แปลงว่า พระพิทักษ์เทพธานี ปลัดซ้าย หลวงยกกระบัตร ปลัด แปลงว่า หลวงกรุงศรีกษัตริย์ ตั้งใหม่ หลวงสมศรสโมสร หลวงสุนทรภักดี ผู้ช่วย หลวงปราณีประชาชน ผู้ช่วย ขุนโสภณเพ็ชรรัตน์ ผู้ช่วย เมืองอ่างทอง พระอินทรวิชิต สิทธิสงคราม รามนิเวศน์วิเศษโยธิน อินทรรักษา แปลงว่า พระยาวิเศษไชยชาญ ปรีชาญาณยุติธรรมโกศลเกษตราวิไสย เมืองพรหม พระพรหมบุรินทร์ แปลงว่า พระพรหมประสาทศิลป์ เมืองอินทร์ พระอินทบุรี แปลงว่า พระอินทรประสิทธิศร เมืองชัยนาท ตั้งใหม่ หลวงวิจารณ์จีนประชา ปลัดจีน เมืองพยุหคีรี ทรงใหม่ พระพยุหาภิบาล เจ้าเมือง เมืองบรรพตพิไสย พระบรรพตภูมาธิการ เจ้าเมือง เมืองพิษณุโลก เดิมพระยาสุรสุนทร บวรพิษณมาธิราช ชาติพัทธยาธิเบศวราธิบดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ แปลงว่า พระยาพิษณุโลกาธิบดี ศรีสุรสุนทร นครเกษตรานุรักษ์ อรรคอุดมมหาสยามาธิราชภักดี อภัยพิรียบรากรมพาหุ เมืองขึ้นพิษณุโลก พระนครไทย แปลงว่า พระอินทคีรีศรีรัตนปกาไสย พระนครป่าหมาก แปลงว่า พระอุดรบุรินทร์ เมืองศรีสำโรง พระศรีสำโรง

แปลงเป็นพระศรีสมารัง เมืองพิชัย พระยาศรีสุริยราชาไชย อภัยพิริยพาหะ แปลงว่า พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร พิพัฒนพิไชย อภัยพิริยพาห หลวงศักดิราช ยกกระบัตร แปลงว่า พระภักดีราช ยกกระบัตร เมืองอุตรดิตถ์ ตั้งใหม่ พระอุตรดิษฐาธิบาล ผู้ว่าราชการเมือง เมืองตาก เดิมพระยาวิชิตชลธี ศรีสุรสงคราม รามราชราไชย อภัยภักดีพิริยพาห แปลงว่า พระยาวิชิตชลธีศรีสุรสงคราม รามราชราไชย อภัยพิริยพาห หลวงปลัด แปลงว่า พระศักดาเรืองฤทธิ ปลัดไทย พระวิชิตรักษา ปลัดลาว หลวงยกกระบัตร แปลงว่า พระทิพรักษา ยกกระบัตร เมืองลพบุรี พระนครพราหมณ์ แปลงว่า พระยาสุจริตรักษา ลพบุรานุรักษ์ พิทักษ์ทวิชาติภูมิ เจ้าเมือง ขุนบุรีราชรักษา ปลัด แปลงว่า พระนครพราหมณ์ ปลัด แก้วประศักเมืองปรันตปะ พระพุทธบาท ขุนอนันตคีรี ขุนโขลน แปลงว่า หลวงสัจจภัณฑคีรี ศรีรัตนไพรวัน เจติยาสันคามวาสีนพคูหาพนมโขลน เมืองสระบุรี ขุนสรบุรี ปลัด แปลงว่า พระสยามลาวบดี ปลัด เมืองวิเชียร พระยาประเสริฐสงคราม คามประเทศราชัย อภัยพิรียพาห แปลงว่า พระยาเลิศสงครามเขต ประเทศราไชย อภัยพิรีพยาห เมืองเพชรบูรณ์ พระเพชรพิชัย ปลัด แปลงว่า พระเพชรพิชภูมิ ปลัด เมืองนครราชสีมา ทรงใหม่ พระยาบรมราชบรรหาร ผู้ช่วย พระยาบรมราชมนตรีช่วย พระบวรราชสิทธิฤทธิสงคราม ยกกระบัตร พระเหมสมาหารจางวางส่วยทอง พระสุริยเดชราช ปลัด ทรงแปลงว่า พระสุริยเดชวิเศษฤทธิทิศวิชัย เมืองหลวงพระบาง แปลงชื่อใหม่ว่า เจ้าจันทรเทพประภาคุณ สุนทรธรรมธาดา ประเทศราชาธิบดี ศรีสัตนาคนหุตอุดมบุรี ราชธานีดำรง ลาวไวยพงศพิทยา นุรักษ์เรืองศักดิ์สถิต ในหลวงพระบางธานี เมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธรนครจำปาศักดิ์ แปลงเป็นเจ้ายุติธรรมสุนทร นครจำปาศักดิ์ เมืองมุกดาหาร พระจันทรสุริยวงศ์ แปลงว่า เจ้าจันทรเทพสุริยวงศ์ ดำรงรัฐสีมา มุกดาธิบดี เมืองประชุมชนาไลย ตั้งใหม่ พระศรีสุรศักดิ์สุนทร เจ้าเมือง เมืองพาลุกาดลภูมิ ตั้งใหม่ พระอมรฤทธิธาดา เจ้าเมือง เมืองอุบล พระพรหมราชวงศา แปลงเป็น เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ ดำรงรัฐสีมา อุบลราชธานีบาล เมืองพิมูลมังสาหาร ตั้งใหม่ พระบำรุงราษฎร เจ้าเมือง เมืองตระการพืชผล ตั้งใหม่ พระอมรดลใจ เจ้าเมือง เมืองมหาชลาลัย ตั้งใหม่ พระชนชัยชาญ เจ้าเมือง เมืองกาฬสินธุ์ พระยาพิชัยสุนทร เจ้าเมือง เมืองขึ้นกาฬสินธุ์ เมืองสหัสขันธ์ พระประชาชนบาล เจ้าเมือง เมืองกมลาสัย ตั้งใหม่ พระราษฎรบริหาร เจ้าเมือง เมืองภูวดลสอาง ตั้งใหม่ พระราชภูวดลบริรักษ์

เจ้าเมือง เมืองสว่างดินแดน ตั้งใหม่ พระศรีสิทธิศักดิ์ เจ้าเมือง เมืองยโสธร ๒ เมือง มีผู้ว่าราชการเมืองคนเดียวกัน เมืองนครพนม เดิมชื่อพระสุนทรราชวงศา มหาขัตติยชาติ ประเทศราชชวาเวียงดำรงรักษ ภักดียศฦๅไกร ศรีพิชัยสงคราม แปลงว่า พระพนมนครานุรักษ์ ศรี-สิทธิศักดิ์เทพฦายศบุรี ศรีโคตบูรหลวง เมืองขอนแก่น เดิมพระนคร แปลงว่า พระนครศรีบริรักษ์บรมราชภักดีศรีศุภสุนทร เจ้าเมือง เมืองหนองคาย ตั้งใหม่ พระปทุมเทวาธิบาล เจ้าเมือง เมืองภูเวียง ตั้งใหม่ พระศรีทรงไกร เจ้าเมือง เมืองวานรนิวาส ตั้งใหม่ พระเจริญราชเดช เจ้าเมือง เมืองสิงขรภูมิ ตั้งใหม่ พระสิงขรภูมิ์นุรักษ์ เจ้าเมือง เมืองกันทราลักษ์ ตั้งใหม่ พระกันทรลักษบาล เจ้าเมือง เมืองอุทุมพรพิสัย ตั้งใหม่ พระอุทุมพรเทศานุรักษ์ เจ้าเมือง

ฝ่ายตะวันออกนั้น เมืองฉะเชิงเทรา พระวิเชียรไชยชาญยุทธ ปลัด แปลงว่า พระเกรียงไกรกระบวนยุทธ ตั้งใหม่ พระกัมพุชภักดี ปลัดเขมร หลวงวิสุทธิ์จีนชาติ ปลัดจีน หมื่นวิจารณกฤตจีน นายอำเภอ เมืองพนมสารคาม ตั้งใหม่ พระพนมสารคามนรินทร์ เจ้าเมือง เมืองพระตะบอง พระยาอภัยภูเบศร วิเศษสงคราม รามนรินทร์อินทราธิบดี พิรียพาห แปลงว่า พระยาคทาธรธรณินทร์ รามนรินทร์อินทราธิบดี พิรียพาห เมืองเสียมราฐ พระยานุภาพไตรภพสบสรรพยุทธฤชา พระยานครเสียมราฐ แปลงว่า พระยานุภาพไตรภทสบสรรพยุทธฤชา มหาพิชัยสงคราม

หัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหม เมืองนครเขื่อนขันธ์ พระยานครเขื่อนขันธ์ รามัญราช ชาติเสนาบดี ศรีสิทธิสงคราม ผู้ว่าราชการเมือง แปลงเป็น พระยาดำรงราชพลขันธ์ รามัญราช ชาติเสนาบดี ศรีสิทธิสงคราม หลวงประจันตคาม ปลัด แปลงว่า หลวงขยันสงคราม หลวงภูคามใจภักดิ์ ยกกระบัตร แปลงว่า หลวงนิคมคามบริรักษ์ ยกกระบัตร เมืองปทุมธานี หลวงศรีสงคราม ยกกระบัตร แปลงว่า หลวงศรีประสิทธิสงคราม ยกกระบัตร หลวงพิทักษ์ผู้ช่วย แปลงว่า หลวงปทุมคามพิทักษ์ เมืองราชบุรีตั้งใหม่ พระภักดีดินแดน ปลัดไทย พระแสนท้องฟ้า ปลัดเขมร หมื่นสาสนาคฤสตรักษ์ หมื่นพิทักษ์ษคฤสตจีน นายอำเภอ เมืองสมิงขบุรี พระสุรินทรศักดา พระสมิงขบุรี ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระสมิงสิงหบุรินทร์ เมืองลุ่มสุ่ม พระนรินทรเดชะ พระลุ่มสุ่ม ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระนิพนธ์ภูมิบดี

เมืองท่าตะกั่ว พระณรงเดชะ ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระปนัศติฐบดี เมืองท่ากระดาน พระท่ากระดาน ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระผลกติฐบดี เมืองไทรโยค พระไทรโยค ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระนิโครธาพิโยค เมืองท้องผาภูมิ พระท้องผาภูมิ ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระเสลภูมิบดี เมืองเพชรบุรีนั้น พระยาศรีสุรินทรฦๅไชย ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระยาสุรินทรฦๅไชยอภัยพิรียพาห หลวงเพชรบุรินทร์ ปลัด แปลงว่า พระเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ ปลัด หลวงเพชรบุรี ยกกระบัตร แปลงว่า พระพิพัฒนเพชรภูมิ ยกกระบัตร ผู้ที่รักษาพระนครคิรี ตั้งใหม่นั้น พระยามหาตาลวัน จางวาง พระบริบาลคิรีมาตย์ ขุนราชคิรีรักษ์ ปลัด หมื่นพิทักษราชบรรพต เมืองประจวบคิรีขันธ์ ผู้ว่าราชการเมือง ตั้งใหม่ พระพิชัยชลสินธุ์ เมืองกำเนิดนพคุณ พระกำเนิดนพคุณ ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระมหาสิงคคุณอดุยสุพรรณภูมารักษ์ เมืองประทิว ตั้งใหม่ พระภักดีราชาจางวาง พระเพชรคิรีศรีสุรสงคราม ผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระเพชรคิรีสมุทรประเทศบริรักษ์ หลวงปลัดแปลงเปน หลวงเพชรจักรพิคเดช ปลัดหลวงยกกระบัตร แปลงเปน หลวงสมุทรเขตต์พิทักษ์ ยกกระบัตร เมืองท่าแซง พระท่าแซง ผู้ว่าราชการเมือง แปลงเปน พระเทพยไชยบุรินทร์ เมืองหลังสวน พระภักดีโภคา แปลงเปนพระสุรินทรภักดีศรีพิชัยสงคราม สยามประชานุกูลกิจ เมืองกาญจนดิฐ พระท่าทอง ผู้ว่าราชการ แปลงว่า พระกาญจนดิฐบดี หลวงปลัด แปลงว่า หลวงคิรีสุพรรณกิจ ปลัด เมืองพัทลุง พระยารัตนมนตรีศรีสุริยราชบดินทร์ นรินทรบวรนุวงศ์ ดุรงคฦๅไชยมไหศวรยาเดชานุชิต พิพิธภักดีพิรียพาห แปลงว่า พระยาอภัยบริรักษ์ จักราวิชิต พิพิธภักดีพิรียพาห ตั้งผู้ช่วยขึ้นใหม่ หลวงศักดิ์สุรการ ๑ หลวงรามวารีราบ ๑ หลวงรองราชมนตรี ๑ เมืองประเหลียน หลวงศรีสมุทรสงคราม แปลงว่า พระวรนาถสัมพันธ์ เมืองสงขลา พระยาวิเชียรคิรี ศรีสมุทรวิสุทธิกา มหาพิชัยสงคราม รามภักดีพิรียพาห แปลงว่า เจ้าพระยาวิเชียรคิรี ศรีสมุทรวิสุทธิศักดา มหาพิชัยสงครามรามภักดี พิรียบรากรมพาหุ พระสุนทรนุรักษ์ ผู้ช่วยแปลงว่า พระยาสุนทรานุรักษ์ เมืองยะหริ่ง ตั้งผู้ช่วยขึ้นใหม่ พระวิเศษวงศา ๑ หลวงประชาภิบาล ๑ เมืองตานี พระยาวิชิตภักดี ศรีสุริยวงศารัตนาเขตต์ ประเทศราช แปลงว่า พระยาวิชิตภักดีศรีโสภณพงศารัตนาเขตต์ ประเทศราช เมืองระแงะ พระยาตะมะงันภักดีศรีสุวรรณประเทศวิเศษสวัสดิวงศา แปลงว่า พระยาภูผาภักดี ศรีสุวรรณประเทศ วิเศษวงศา เมืองกลันตัน ตั้ง

ผู้ช่วยขึ้นใหม่ พระศักดาธิบดินทรบุตรบุรุษพิเศษ เมืองตรังกานู พระพีริยามุกดา แปลงว่า พระไชเยนทรฤทธิรงค รายามุดา.

ตะวันตก เมืองไทร พระยาอภัยธิเบศร มหาประเทศราช ชาติอธิบดินทร์ อินทรขัณฑเสมา เดชานุชิต พิพิธภักดี พิรียพาห แปลงว่า พระยาฤทธิสงคราม รามภักดี ศรีสุลต่านมะหมัด รัตนราชมณิทร สุรินทรวงศา ตั้งผู้ช่วยขึ้นใหม่ พระอินทรวิชัย ๑ พระเกไดสวรินทร์ ๑ พระชลสินธุ์สงครามชัย ๑ เมืองสตูล พระยาประเทศภักดี ศรีมัคกะตา รายาเดหวา แปลงว่า พระยาอภัยนุราช ชาติรายาภักดี ศรีอินทรดาหะราวิบาหะยาตั้งขึ้นใหม่ พระบำกษาวาสวารนินทร์ ผู้ช่วยราชการเป็นแม่กองรังนกด้วย เมืองภูเก็ต พระภูเก็ต ผู้ว่าราชการ แปลงว่า พระยาภูเก็ตโลหเกษตรารักษ์ ผู้ช่วยชื่อหลวงพิทักษทวีปภูเก็ต แปลงเป็น พระอาณาจักรบริบาล เมืองพังงา พระนุชิตภักดีผู้ช่วย แปลงว่า พระนิกรบริบาล พระวิเศษสงคราม จางวางด่าน แปลงว่า พระพลหาญสงคราม เมืองตะกั่วทุ่ง พระตะกั่วทุ่งบางขลี แปลงว่า พระบริสุทธิโลหภูมินทราธิบดี ตั้งใหม่พระบริสุทธิโลหกร ผู้ช่วยอากรดีบุก เมืองตะกั่วป่า พระยศภักดีศรีพิชัยสงคราม แปลงว่า พระเสนานุชิต สิทธิสาตรามหาสงคราม สยามรัฐภักดี พิรียพาห หลวงปลัด แปลงว่า พระวิชิตภักดีศรีสุริยสงคราม ปลัดหลวงนุรักษโยธา ผู้ช่วย แปลงว่า พระเรืองฤทธิรักษราช ตั้งใหม่ พระสุนทรภักดี ผู้ช่วยราชการในอากรดีบุก เมืองระนอง ผู้ช่วยตั้งใหม่พระสิโลหะภูมิ เมืองกระ พระแก้วโครบผู้ว่าราชการ แปลงเป็นพระยาอัษฎงคตทิศรักษา แล้วเพิ่มอีกว่า สยามประชานุกูลกิจ

เมืองขึ้นกรมท่า เมืองนนทบุรี พระนนทบุรีศรีมหาอุทยาน ผู้ว่าราชการ แปลงว่า พระนนทบุรีศรีเกษตราราม หลวงปลัด แปลงว่า หลวงสยามนนทเขตต์ขยัน ปลัด ทรงเห็นว่าในแขวงเมืองนนทบุรีมีรามัญตั้งบ้านเรือนอยู่มาก จึงตั้งหลวงรามัญเขตต์คดีปลัดรามัญขึ้นอีกนาย ๑ เมืองนครชัยศรีตั้งปลัด พระสยามพลภักดี ปลัด หลวงทวีประชาชน ปลัดจีน ยกกระบัตรตั้งเป็นหลวงสากลนิกรพิทักษ์ หมื่นคฤสัตศีลรักษา นายอำเภอ เมืองสมุทรสาคร พระวิชิตภักดีศรีสงคราม แปลงว่า พระสมุทรสาครานุรักษ์ หลวงสาครบุรีแปลงว่า หลวงเรืองศักดิ์สาครเขตปลัด ขุนสาครบุรี แปลงว่า ขุนเรืองเดชสาครขันธ์ยกกระบัตร ตั้งปลัดจีนขึ้นอีกนาย ๑ ชื่อหลวงพิทักษสาครจีน ปลัดเมืองสมุทรสงคราม พระยาสมุทรสงคราม แปลงว่า พระยาราชพงศานุรักษ์

ศิริศักดิ์สมบูรณอัธยาศรัย อภัยพิรียพาห พระสมุทรสงคราม แปลงว่า พระสินธุชลสงคราม ปลัด หลวงสมุทรสงคราม แปลงว่า หลวงอร่ามเรืองฤทธิ์ ยกกระบัตร หลวงสัจจาภิรมย์ แปลงว่า หลวงวิชิตชลชัย ผู้ช่วยเมืองสมุทรปราการ พระยาสมุทร แปลงว่า พระยาสมุทรบุรารักษ์ พระสมุทรปราการ แปลงว่า พระสิทธิ์ศักดิ์สมุทรเขต ปลัด หลวงสมุทรปราการ แปลงว่า หลวงสิทธิเดชสมุทรขันธ์ ยกกระบัตร เมืองชลบุรี พระชลบุรีศรีมหาสมุทร แปลงว่า พระยาชลบุรานุรักษ์ หลวงชลบุรี แปลงว่า หลวงฤทธิศักดิชลเขต หลวงชลบุรี (?) แปลงว่า หลวงฤทธิเดชชลขันธ์ ยกกระบัตรทรงใหม่ หลวงพิทักษจีนประชาปลัดจีน เมืองบางละมุง พระเพชรคีรี ศรีสงครามรามนรินทร์ แปลงว่า พระยาสาครสงครามนิคมคามรักษา ขุนสัจจาผู้ช่วย แปลงว่า หลวงสัตยานุกูลผู้ช่วยเมืองระยอง พระยาราชภักดีศรีสงคราม แปลงว่า พระศรีสมุทรโภคไชยโชคชิตสงคราม ตั้งใหม่ พระนคโรปการ จางวาง หลวงจีนาธิกรณกิจ ปลัดจีน เมืองจันทบุรี พระยาพิชัยธิบดีศรีรณรงคฦๅไชย แปลงว่า พระยาวิชยาธิบดีศรีรณรงคฦๅไชย อภัยพิรียพาห ทรงใหม่ พระบูรพทิศจีนพิจารณ์ ปลัด เมืองแกลงขึ้นเมืองจันทบุรี พระแกลงกล้าหาญ แปลงว่า พระแกลงแกล้วกล้า เมืองตราด พระยาพิพิธสมบัติ แปลงว่า พระยาพิพิธฤทธิเดชวิเศษสิงหนาท พิพิธภักดีศรีสมบัติ แล้วแปลงอีกว่า พระยาพิพิธพิสัยสุนทรการ หลวงราชภักดีศรีสงครามแปลงว่า พระวรบาทภักดีศรีสงคราม ปลัด หลวงศรีสงคราม แปลงว่า หลวงรามฤทธิรงค์ ยกกระบัตร ตั้งปลัดจีนขึ้นใหม่อีกนาย ๑ พระปราณีจีนประชา ปลัดจีน เมืองประจันตคีรีเขต เดิมหลวงเกาะกง ทรงตั้งใหม่ว่า พระพิชัยชลธี หลวงคีรีเนมิทวีป ปลัด

ทรงตั้งและแปลงนาม
พระราชาคณะ ฐานานุกรม

หม่อมเจ้าพระราชาคณะ พระครูฐานาในกรุง ทรงใหม่หม่อมเจ้าธรรมุณหิศธาดา ๑ หม่อมเจ้าศีลวราลังการ ๑ หม่อมเจ้าญาณวราภรณ์ ๑ หม่อมเจ้าสังวรวรประสาธน์ ๑ หม่อมเจ้าพระพุทธุปบาทปิลันธน์ ๑ หม่อมราชวงศ์พระครูราชพันธุ์ประพัทธ ๑ พระภัทรมุขมุนี ๑ พระภัทรศีลสังวร ๑ พระศาสนดิลก ๑ พระอมราภิรักขิต ๑ พระศาสนานุรักษ์ ๑ พระสาธุศีลสังวร ๑ พระเนกขัมมมุนี ๑ พระภาวนาภิราม ๑ พระศีลาจารพิพัฒน์ ๑ พระธรรมทานาจารย์ ๑ พระวินยานุกูลเถร ๑ พระศาสนโสภณ ๑ พระธรรมเทศาจารย์ ๑ พระสรภาณกวี ๑

พระธรรมฐิติญาณ ๑ พระสุธรรมธีรคุณ ๑ พระจันทโคจรคุณ ๑ พระธรรมานุกูล ๑ พระเขมาภิมุขธรรม ๑ พระประสิทธิสุตคุณ ๑ พระประสิทธิศีลคุณ ๑ พระพุทธวิริยากร ๑ พระธรรมภาณพิลาศ ๑ พระธรรมปหังสนาจารย์ ๑ พระอมรเมธาจารย์ ๑ พระวินัยกิจจการี ๑ พระสุคุณคณาภรณ์ ๑ พระรามัญมุนี ๑ พระสุนทรสมาจาร ๑ พระครูธรรมวิหานาจารย์ ๑ พระครูทักษิณคณิศร ๑ พระครูอุดรคณารักษ์ ๑ พระครูธรรมาภินันท์ ๑ พระครูมหาพฤฒาจารย์ ๑ พระครูธรรมจริยาภิรมย์ ๑ พระครูธรรมธาดา ๑ พระครูสาธุกิจจการี ๑ พระครูสมณธรรมสมาทาน ๑ พระครูสมณคณาจารย์ ๑ พระครูธรรมสารโสภณ ๑ พระครูพฤฒศีลาจารย์ ๑ พระครูโวทานธรรมจารย์ ๑ พระครูสุนทรธรรมขันธ์ ๑ สมเด็จพระพนรัตน์ ทรงแปลงว่า สมเด็จพระวันรัตน์ ๑ พระอริยวงศาคตญาณ แปลงว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ๑ พระธรรมอุดม แปลงว่า พระธรรมวโรดม ๑ พระปิฎกบัณฑิตย์ แปลงว่า พระปิฎกโกศล ๑ พระศรีสากยบุตร์ แปลงว่า พระศากยบุตติยวงศ์ ๑ พระครูนิโรธรังษี แปลงว่า พระครูธรรมรังษี ๑ พระราชาคณะพระครูฐานา นอกกรุง ทรงใหม่ พระรามัญมหาเถร ๑ พระพรหมเทพาจารย์ ๑ พระพิศาลสมณกิจ ๑ พระสนิทสมณคุณ ๑ พระธรรมปาลาจารย์ ๑ พระครูพุทธวิหารโสภณ ๑ พระครูมหาสมณวงศ์ ๑ พระครูปฐมเจติยานุรักษ์ ๑ พระครูสมุทรคุณากร ๑ พระครูสาครคุณาธาร ๑ พระครูกุศลธรรมธาดา ๑ พระครูนวกรรมโกศล ๑ พระครูรามัญสมณคต ๑ พระครูสังฆภาราจารย์ ๑ พระครูปาโมกขมุนี ๑ พระครูวรกันทราจารย์ ๑ พระครูพุทธฉาย แปลงว่า พระครูพุทธฉายาภิบาล ๑ พระครูชลโธปมธาดามหามุนี แปลงว่า พระครูชลโธปมคุณมุนี ๑

ทรงตั้งและแปลงนามวัดต่าง ๆ

ชื่อวัดทรงใหม่ วัดราชประดิษฐ์ ๑ วัดมหรรณพาราม ๑ วัดบุรณศิริมาตยาราม ๑ วัดนามบัญญัติ ๑ วัดโสมนัสวิหาร ๑ วัดตรีทศเทพ ๑ วัดบรมนิวาส ๑ วัดชัยฉิมพลี ๑ วัดเวฬุราชิณ ๑ วัดสมุหประดิษฐ์ เจ้าพระยานิกรบดินทร์สร้างที่เมืองสระบุรี ๑ วัดสุปฏิการาม เมืองนครชัยศรี ๑ ชื่อวัดทรงแปลงใหม่ วัดน้อยบางไส้ไก่ แปลงว่า วัดหิรัญรูจี วัดพระยาญาติการามเดิม แปลงว่า วัดพิชัยญาติการาม วัดใหม่ ทรงแปลงว่า วัดอนงคาราม วัดประยูรวงศ์อาวาส แปลงว่า วัดประยูรวงศาราม วัดดอกไม้ แปลงว่า วัดบุปผาราม วัดอรุณราชธาราม แปลงว่า วัดอรุณราชวราราม วัดหงสาราม แปลงว่า วัดหงสรัตนาราม วัดกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

แปลงว่า วัดชิโนรสาราม วัดระฆังโฆสิตาราม แปลงว่า วัดราชคัณฑิยาราม วัดเกาะแก้ว แปลงว่า วัดสัมพันธวงศาราม วัดตะเคียน แปลงว่า วัดมหาพฤฒาราม วัดสระเกศ แปลงว่า วัดเจดีย์ วัดบรรพตาราม วัดบางลำภู แปลงว่า วัดสังเวชวิศยาราม วัดสมอแครง กรมพระพิทักษเทเวศร สร้าง แปลงว่า วัดเทวราชกุญชร วัดสมอราย แปลงว่า วัดราชาธิวาส วัดชีปะขาว แปลงว่า วัดศรีสุดาราม วัดเงิน แปลงว่า วัดรัชฎาธิฐาน วัดทอง แปลงว่า วัดกาญจนสิงหาศน์ วัดอภัยธาราม แปลงว่า วัดอภัยทามริการาม วัดเขมาเดิม แปลงว่า วัดเขมาภิรตาราม วัดนายกรับลคร แปลงว่า วัดสัมมัชชผล วัดอุทัยธาราม แปลงว่า วัดอุทัยทิศ วัดบุคคโล แปลงว่า วัดอุบลวัน วัดสนามควาย แปลงว่า วัดสุนทรธรรมทาน วัดดอนหลังบ้านทวาย แปลงว่า วัดปรมสถล วัดม่วงแค แปลงว่า วัดปาตลี วัดพระยาชำนิ แปลงว่า วัดชำนิหัตถการ วัดวิเศษอาวาส แปลงว่า วัดวิเศษการ วัดอุบาสิการาม แปลงว่า วัดอุบาสิกาคุณ วัดสุธาสวรรค์ แปลงว่า วัดสุทธาสุทธิ วัดอัมพวัน แปลงว่า วัดสวัสดิ์วาริวัด วัดภุมรินทรปั๋กษี แปลงว่า วัดภมรปั๋กษี วัดหงสาราม จางวางดิศ แปลงว่า วัดดิศหงสคิรี วัดวิสุทธาราม แปลงว่า วัดวิสุทธาจารย์ วัดอมรตาราม แปลงว่า วัดอมตรส วัดอำแดงแฟง แปลงว่า วัดคณิกาผล วัดจางวางดิศ แปลงว่า วัดดิศานุการาม วัดช่างแสง แปลงว่า วัดกรรมารการ วัดสารพัดช่าง แปลงว่า วัดสรรพการสิทธิ วัดอินทาราม แปลงว่า วัดอินทรประดิษฐ์ วัดเทพนารี แปลงว่า วัดเทพากรนารี วัดเทพทาราม แปลงว่า วัดอัปสรนารี วัดสุวรรณพลับพลา แปลงว่า วัดสถลเจดีย์ วัดใหม่จางวางพ่วง แปลงว่า วัดเทวีวรญาติ วัดไทรทอง แปลงว่า วัดเบญจบพิตร วัดธรรมาพิมล แปลงว่า วัดราชประดิษฐ์ วัดใหญ่บางยี่ขัน แปลงว่า วัดอมรคีรี วัดขำเขมการาม แปลงว่า วัดขำโคราช วัดหัวเมือง วัดทรงธรรมเมืองนครเขื่อนขันธ์ แปลงว่า วัดดำรงราชธรรม วัดชัยพฤกษ์เมืองนนท์เดิม แปลงว่า วัดชัยพฤกษมาลา วัดประหมเมืองนครไชยศรี แปลงว่า วัดปฐมเจดีย์กรุงเก่า วัดชุมพลเดิม แปลงว่า วัดชุมพลนิกายาราม วัดเสนาสน์เดิม แปลงว่า วัดเสนาสนาราม วัดขวิดเมืองลพบุรี แปลงว่า วัดกระวิศราราม วัดมหาสมณะเมืองเพชรเดิม แปลงว่า วัดมหาสมณาราม วัดเทพกฎมพังเดิม แปลงว่า วัดเทพอุทิศ รวมทรงชื่อใหม่ในกรุงและหัวเมือง ๑๑ วัด ทรงแปลงชื่อในกรุงและหัวเมือง ๕๖ วัด

เสนาบดีเข้าชื่อกันทำเรื่องราวทูลเกล้าฯ ถวาย เรื่องราษฎรกล่าวว่า พระบาง พระพุทธรูปทำให้ฝนแล้ง

และเมื่อปีชวด ฉศก[๑] เกิดฝนแล้งข้าวแพง ท่านเสนาบดีเข้าชื่อกันทำเรื่องราวทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายว่า

ด้วยได้ยินราษฎรชายหญิง หลายพวกหลายเหล่า บ่นซุบซิบกันอยู่เนือง ๆ มานานแล้วว่า ครั้งตั้งแต่พระเสริมเมืองเวียงจันทน์ซึ่งมาอยู่เมืองหนองคาย เชิญลงมาไว้ ณ กรุงเทพมหานครเมื่อปลายปีมะเส็ง นพศก และพระใสเมืองเวียงจันทน์ซึ่งมาอยู่ด้วย พระเสริม ณ เมืองหนองคาย และพระแสนเมืองมหาชัย เชิญมาไว้ ณ วัดปทุมวนารามเมื่อปลายปีมะเมีย สัมฤทธิศกนั้นมา ฝนในแขวงกรุงเทพมหานคร ตกน้อยไปกว่าแต่ก่อนทุกปี ต้องบ่นว่าฝนแล้งทุกปี ลางพวกก็ว่าพระพุทธรูปเหล่านี้ ไปอยู่ที่ไหนของแพงที่นั่น และว่าของลาวเขาถือว่าพระพุทธรูปของบ้านร้างเมืองเสีย ปีศาจมักสิงสู่ ลาวเรียกว่า พุทธยักษ์ รังเกียจนักไม่ให้เข้าบ้านเข้าเมือง ข้าพระพุทธเจ้าได้พึ่งเนือง ๆ แล้ว จึงได้ปรึกษากันลำพึงถึงกาลเก่า เมื่อพระบาทสมเด็จฯพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นแม่ทัพเสด็จขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ครั้งก่อน ก็ได้พระพุทธรูปมีชื่อทั้งปวงในเมืองนั้นมาอยู่ในอำนาจ แต่ทรงเลือกให้เชิญลงมากรุงธนบุรีแต่พระแก้วมรกต กับพระบาง ๒ องค์ พระพุทธรูปมีชื่อนอกนั้นก็ได้โปรดให้คงอยู่เมืองเวียงจันทน์ ครั้นได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงจัดการแผ่นดินและสร้างพระนครพระราชวังใหม่ เจ้านันทเสนและเจ้าเชียวค่อมท้ายสวน กราบทูลพระกรุณาว่า

พระแก้วกับพระบาง มีปีศาจที่รักษาพระพุทธรูปไม่ชอบกัน ถ้าอยู่ด้วยกันที่เมืองใด ก็ไม่มีความสบายที่เมืองนั้น การเห็นเป็นมา ๓ ครั้งแล้ว คือ

เดิมพระแก้วอยู่เมืองเชียงใหม่ พระบางอยู่เมืองหลวงพระบาง ครั้นภายหลังเจ้าเมืองหลวงพระบาง ได้เจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นเขย จึงขอยืมพระแก้วมานมัสการ เจ้าเมืองเชียงใหม่ก็คุมพระแก้วมาเมืองหลวงพระบางด้วย เจ้าเมืองหลวงพระบางกักขังเจ้าเชียงใหม่ผู้เป็นเขยกับพระแก้วไว้ช้านาน ชาวเชียงใหม่จึงตั้งเจ้าเชียงใหม่อื่นขึ้นใหม่ เจ้าเชียงใหม่เก่าจึงขอกองทัพเมืองหลวงพระบางไปรบจะเอาเมืองเชียงใหม่คืน การรบกันเป็นไปหลายปี ฝ่ายพวกเมืองหลวง

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๗

พระบางเอาชัยชนะไม่ได้ พวกเมืองเชียงใหม่ได้ชัยชนะเขตแดนใกล้เข้ามา จนพวกเมืองหลวง-พระบางต้องกลัวจะเสียเมือง จึงลงผีถามคนทรง ผีที่รักษาพระบางออกความว่า ตัวผีรักษาพระบางเป็นเจ้าของเมืองไม่ชอบกับผีรักษาพระแก้ว ขอให้ไล่พระแก้วไปเสียจากเมือง ผีที่รักษาพระบางจึงจะช่วยในการศึกให้มีชัย เจ้าเมืองหลวงพระบางไม่อยากจะคืนพระแก้วให้ชาวเชียง-ใหม่เป็นข้าศึก แต่กลัวผีที่รักษาพระบาง จึงให้เชิญพระแก้วไปฝากไว้เมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเวลานั้นนับถือเป็นบ้านพี่เมืองน้องกัน ตั้งแต่เชิญพระแก้วไปไว้เมืองเวียงจันทน์แล้ว พวกเมืองหลวงพระบางก็มีกำลังขึ้น กลับได้ชัยชนะพวกเมืองเชียงใหม่ คืนเอาเขตแดนที่เสียไปแก่พวกเชียงใหม่ได้หมด พวกเชียงใหม่ก็ไม่ได้มารบกวนต่อไป การศึกก็เป็นอันสงบ

ครั้นล่วงมานาน ๒๐๐ ปีเศษ เจ้าเมืองเวียงจันทน์รบกับเจ้าเมืองหลวงพระบาง ได้ชัยชนะเมืองหลวงพระบาง จึงให้เชิญพระบางมาไว้เมืองเวียงจันทน์ ตั้งแต่นั้นมาเมืองเวียงจันทน์ก็ไม่มีความสุขเกิดรบพุ่งกันในพี่น้องกันเอง ต้องรบกับญวนเสียอำนาจแพ้ญวน แล้วภายหลังจึงได้เสียเมืองต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เมื่อเสด็จขึ้นไปปราบปราม เมื่อปีกุน เอกศก ศักราช ๑๑๔๑[๑] นั้น ก็พระแก้วกับพระบางอยู่ด้วยกันที่กรุงธนบุรีได้ ๒ ปี ก็เกิดวุ่นวาย ขอพระราชทานโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้แยกย้ายพระแก้วกับพระบางให้อยู่ห่างต่างบ้านเมืองกัน จึงจะมีความเจริญแก่พระนครซึ่งตั้งใหม่ในครั้งนี้

พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสดับก็มีพระราชหฤทัยรังเกียจตามเหตุการณ์ ซึ่งเจ้านันทเสนกับเขียวค่อมท้ายสวนกราบทูลพระกรุณา จึงพระราชทานพระบางให้คืนกลับไปประดิษฐานอยู่เมืองเวียงจันทน์ การซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์นี้ ทรงดังนั้นก็เป็นการเยี่ยงอย่างมา มีผู้ใหญ่ได้ทราบเล่าต่อกันมาคุ้มบัดนี้

ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าอนุเวียงจันทน์คิดกบฏ จึงได้มีพระราชโองการ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จยกทัพขึ้นไปปราบปรามตีได้เมืองเวียงจันทน์อีกครั้งหนึ่ง ครั้งนั้นพระพุทธรูปมีชื่อในเมืองเวียงจันทน์ทุกพระองค์ก็ได้ทรงรวบรวมมาทอดพระเนตร ทรงเลือกเชิญลงมาแต่พระบางและพระแทรกคำ พระฉันสมอกับพระพุทธรูปศิลาเขียวเป็นของประหลาดไม่มีชื่อ ถวายในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๆ แต่เดิม

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๒

ยังไม่ได้ทรงสดับความหลัง จึงทรงพระราชศรัทธาให้เชิญพระบาง พระแทรกคำ พระฉันสมอ ไว้ในหอพระนาค วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นภายหลังได้ทรงสดับการแต่หลังมา จึงทรงพระราชดำริว่า จะขัดแก่การซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงบังคับมาแต่ก่อน เพื่อเป็นมงคลแก่พระนครหาควรไม่ ควรจะให้พระมีชื่อซึ่งลาวนับถือว่ามีผีปีศาจสิง ๓ พระองค์ ให้ไปอยู่ภายนอกพระนคร จึงพระราชทานพระบางให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา เชิญไปไว้วัดจักรวรรดิราชาวาส พระราชทานพระฉันสมอ ให้เจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม) ไปไว้วัดอัปสรสวรรค์ พระราชทานพระแทรกคำ ให้พระยาราชมนตรี (ภู่) เชิญไปไว้วัดคฤหบดี เป็นภายนอกพระนคร ทั้ง ๓ พระองค์

ก็พระเสริม พระใส พระศุกร์ ๓ พระองค์ ก็เป็นพระพุทธรูปมีชื่อ ลาวนับถืออยู่ที่เมืองเวียงจันทน์มานาน ก็การจะเป็นอย่างไร ครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จยกทัพไปตีเอาเมืองเวียงจันทน์เมื่อ ปีกุน เอกศก ศักราช ๑๑๔๑ ก็ดี [๑] ครั้นกรมพระราชวังในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปตีเอาเมืองเวียงจันทน์ เมื่อปีกุน นพศก ศักราช ๑๑๘๙ นั้นก็ดี[๒] พระพุทธรูป ๓ พระองค์นี้ก็มีนามได้ทรงสดับทราบ แต่แคลงอยู่ว่าจะมีผู้กราบทูลอย่างไร จึงไม่ทรงพระราชดำริให้เชิญลงมาเลยทั้ง ๒ คราว เป็นที่ให้คนเป็นอันมากปรารภบ่นวิตกไปต่าง ๆ ฝนแล้งเข้าคราวใด ก็ให้มีผู้พูดซุบซิบรังเกียจด้วยพระพุทธรูปพระเสริม พระใส ๒ พระองค์นี้เนือง ๆ หนาหู และกาลบัดนี้ก็เป็นประตูที่คนผู้อยากจะหยิบยกโทษต่าง ๆ บ่นว่า จะลอบไปให้โรงพิมพ์อเมริกันลงพิมพ์นินทาว่าบ่นไปต่าง ๆ ตามคำราษฎร จะเอาตัวผู้บ่นก็ไม่ได้ จะเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศไป เพราะพระพุทธรูปเป็นแต่ของหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ย่อม ๆ ไม่เป็นที่เห็นเป็นประหลาดอัศจรรย์อะไรนักนั้น ก็ไม่ควรแก่พระบารมีเลยพระพุทธรูปอย่างนี้ถึงอยู่ในกรุงเทพมหานคร ก็ไม่เป็นที่ออกอวดแขกเมืองได้เหมือนพระแก้วมรกตและพระแก้วผลึก พระฉลองพระองค์ทรงทองคำประดับเพชรพลอยต่าง ๆ นั้นเลย พระแก้วมรกต พระแก้วผลึก พระสิหิงค์ และพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์ใหญ่ ๆ ซึ่งงามดีเป็นศรีพระนครคู่พระบารมี เคยอยู่กับบ้านเมืองมีความสุขมากก็มีอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้เป็นอันมากแล้ว ก็พระบาง พระแทรกคำ พระเสริม พระใส พระแสน เป็นของดีแต่ที่ลาวเล่าลือออกชื่อเชิดชูว่า

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๒

(๒) พ.ศ. ๒๓๗๐

ศักดิ์สิทธิ์ เชิญมาไว้ก็นานก็ยังไม่ได้เห็นฤทธิ์เห็นเดชวิเศษเป็นคุณแก่บ้านเมืองได้อย่างไร มีผู้นับถือมากก็แต่พวกลาว ก็คนในพระนครนี้เป็นลาวสักส่วนหนึ่ง เป็นคนมิใช่ลาวหลายสิบส่วน

ถ้าโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม มีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่นมัสการบูชาของราษฎรที่เป็นลาวได้ทำบุญมากเต็มศรัทธา แล้วข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม จะขอรับพระราชทานพระพุทธรูปที่ลาวนับถือ คือ พระเสริม พระใส พระแสนหรือพระบาง พระแทรกคำ พระฉันสมอ พระมีชื่ออื่น ๆ ด้วย พระราชทานคืนให้เจ้าเมืองหัวเมืองลาวที่เดิมหรือเมืองอื่นที่นับถือรับไปไว้ทำบุญบูชา หรือถ้าทรงพระราชดำริเห็นว่าได้เชิญมาแล้ว จะคืนไปเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ ก็ขอพระราชทานพระบางพระราชทานไปเมืองหลวงพระบาง ให้ได้ประดิษฐานอยู่ตามชื่อเมืองเดิม ก็จะเป็นพระเกียรติยศมาก ด้วยทำให้เมืองนั้นซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑเสมาคงชื่อเดิม และพระพุทธรูปอื่นขอรับพระราชทานให้ไปอยู่เมืองสระบุรีหรือพระพุทธบาทเขาปถวีเป็นที่ใกล้บ้านลาวมาก พระพุทธบาทและวัดเขาปถวี และเขาแก้วก็เป็นพระอารามหลวง เมื่อพระพุทธรูปของหลวงไปประดิษฐานอยู่ที่นั้น ก็จะไม่เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศเลย ราษฎรลาวเมืองนั้นมากกว่าไทยก็จะได้มีความยินดี ถึงราษฎรลาวชาวกรุงเทพมหานครที่นับถือพระพุทธรูปมีชื่อเหล่านี้ ก็ย่อมไปนมัสการพระพุทธบาทและพระพุทธฉายเขาปถวี และเยี่ยมเยียนญาติพี่น้อง ณ เมืองสระบุรีอยู่เนือง ๆ มิได้ขาด คงได้ไปนมัสการบูชาตามปรารถนาไม่ห่างไกลไป

อนึ่ง ได้ความทราบเกล้าทราบกระหม่อมว่า พระใส พระเสริม แต่เดิมคงอยู่แห่งเดียวกัน และได้ยินว่า บัดนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระราชศรัทธาสร้างพระอารามหลวงลงที่ตำบลบ้านสีทาแห่ง ๑ เสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่ที่นั้นปีหนึ่ง ๒ ครั้ง ๓ ครั้งมิได้ขาด ถ้าแม้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานพระใสแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งขอให้เชิญไปกับพระเสริมซึ่งอยู่ในพระบวรราชวังนั้น ไปประดิษฐานไว้ในพระอารามหลวงในพระราชวัง ณ ตำบลบ้านสีทานั้นได้แล้ว การจะเป็นดีสมควรยิ่งนักหนา พระพุทธรูปมีชื่อเหล่านี้ถ้าอยู่ในกำแพงพระนครก็จะเป็นที่คนต่าง ๆ ซุบซิบกันบ่นไปเนือง ๆ ในคราวที่เหตุบังเกิดมี เพราะฝนในกรุงเทพาหานครน้อยมาหลายปีแล้ว ถึงต้นข้าวได้รอดงามดีก็เพราะน้ำเหนือไหลลงมาช่วย และที่เชิญพระมีชื่อพวกนี้มา

ไว้ในกำแพงพระนคร ก็เป็นการขัดกับพระราชดำริแผ่นดินก่อนดังว่ามาแล้ว ราษฎรเป็นอันมาก จึงเก็บเอาความนั้นบ่นวิตกได้ ขอพระบารมีโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ได้ทรงชี้แจงให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริตามความคิดข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง ซึ่งคิดจะให้การเป็นไปต้องใจราษฎรเป็นอันมากนี้ด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

พระราชทานพระบางคืนไปเมืองหลวงพระบาง

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสดับในเรื่องราวนั้นแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นด้วย ครั้นมาถึงเมื่อ ณ ปีขาล อัฐศก เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้รับเอาพระบางขึ้นไปประดิษฐาน ณ เมืองหลวงพระบางตามเดิม เจ้าอุปหาดราชวงศ์ได้เชิญเสด็จพระบางออกจากวิหารวัดจักรวรรดิ ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (๑) เวลาเพลแล้ว โปรด ฯ ให้ไปประทับไว้ที่พระตำหนักน้ำ ทำการสมโภชอยู่ ๓ วัน แล้วบอกบุญพระราชาคณะเปรียญฐานานุกรมสัตบุรุษแห่ขึ้นไปส่งเพียงปากเกร็ด

พระเสริม พระใสนั้น โปรด ฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่วิหารวัดปทุมวนาราม พระแสนนั้นประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถด้วยกันทั้ง ๓ พระองค์ พระเสริมหน้าตักกว้าง ๒ ศอก ๑ นิ้ว พระใสหน้าตักกว้าง ๑ ศอก ๑ นิ้ว พระแสนหน้าตักกว้าง ๑ ศอก ๖ นิ้ว

สร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามในกรุง

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ให้สร้างพระอารามขึ้นใหม่ ให้บุรณะปฏิสังขรณ์พระอารามเก่าที่ปรักหักพังบ้าง

ทรงสร้างใหม่นั้น วัดนามบัญญัติ ๑ วัดราชประดิษฐ์ ๑ วัดโสมนัสวิหาร ๑ วัดปทุมวนาราม ๑ วัดตรีทศเทพวัด ๑ เป็นวัดกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธรสร้างไว้เดิม ครั้นสิ้นพระชนม์แล้วกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสทำสืบมา ครั้นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสสิ้นพระชนม์ไปแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงกระทำต่อไป พระราชทานชื่อว่า วัดตรีทศเทพ รวมสร้างใหม่ ๕ วัด

---

(๑) วันที่ ๑๓ มีนาคม ยังเป็นปีฉลู สัปตศก พ.ศ. ๒๔๐๘

ทรงบุรณะปฏิสังขรณ์ในพระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนาศาสดารามก็ได้กล่าวไว้แล้ว บุรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวัด ๑ ทำพระเจดีย์แก้ว พระรัศมีพระพุทธไสยาสน์ก็กล่าวมาแล้ว วัดมหาธาตุวัด ๑ วัดชนะสงครามวัด ๑ บุรณะแต่ของปรักหักพัง โปรดฯ ให้กระทำพระวิหารหลังพระอุโบสถอีกหลัง ๑ กระทำกุฎีสงฆ์เป็นตึกทั้งสิ้น ในคลองให้ลงเขื่อนศิลาเป็นขั้นบันได

ฐานพระชินสีห์นั้น โปรดให้หล่อทองเหลือง เปลี่ยนฐานอิฐปูนเดิมออกเสีย แล้วทำการอื่นเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก

วัดสุทัศน์นั้น พระศาสดาซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยไปเชิญเอามาแต่วัดบางอ้อย-ช้างในกรุงเทพฯ มาไว้ที่วัดประดู่ ทรงเห็นว่า พระศาสดา พระชินราช พระชินสีห์ ท่านอยู่วัดเดียวกัน จะให้ไปอยู่วัดในเรือกสวนนั้นไม่สมควร จึงให้ไปเชิญมาไว้หน้าพระอุโบสถ ต่อพระประธานใหญ่ออกมา ภายหลังวิหารวัดบวรนิเวศแล้ว ก็ให้เชิญพระศาสดาไปไว้ แล้วให้สร้างพระพุทธรูปใช้ใหม่องค์ ๑ พระอสีติมหาสาวก ๘๐ องค์นั่งฟังธรรมเทศนา ประดิษฐานแทนไว้ในพระอุโบสถ แล้วถวายพระนามพระประธานในวิหารว่า พระพุทธศรีสากยมุนี พระประธานในพระอุโบสถ ถวายพระนามว่า พระพุทธตรีโลกเชษฐ์

วัดกัลยาณมิตร พระประธานในพระวิหาร ถวายพระนามว่า พระพุทรไตรรัตน-นายก

วัดอรุณราชวรารามนั้น ก็โปรดให้ทำเพิ่มเติมขึ้นอีก คือให้ช่างทำเป็นมณฑปขึ้นที่ผนังหุ้มกลองหน้ามุขด้านตะวันออก ไว้พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมณฑป ๑ อีกมณฑป ๑ ให้ทำที่ผนังหุ้มกลองหน้ามุขด้านตะวันตกไว้พระพุทธรูป ๒ พระองค์ อย่างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ เป็นส่วนอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ อย่างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ เป็นส่วนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ และพระอุโบสถเดิมนั้นประดับกระเบื้องเป็นลายดอกไม้ ใบไม้ ทำมาแต่เมืองจีนที่ข้างนอกทั่วไป แต่เสาหน้ามุขกับเสารายเฉลียงรอบนั้นเป็นแต่ถือปูนเปล่า หาได้ประดับลายกระเบื้องไม่ โปรดสั่งให้ทำดอกไม้มาแต่เมืองจีน ประดับเสารายเพิ่มเติมรอบทั่วไปทั้งสิ้น แล้วถวายพระนามพระประธานในพระอุโบสถว่า พระพุทธธรรมิศรราชโลกธาตุดิลก

ที่วัดสระเกศนั้น ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสร้างพระปรางค์ใหญ่ขึ้นที่ริมคลององค์ ๑ ก่อขึ้นไปพอสิ้นลายฐานก็ทรุดแตกร้าวไป การจะทำต่อไปไม่ได้ ต้องหยุดเสียจนทุกวันนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ของใหญ่ไม่ควรจะทิ้งไว้ให้เห็นกองอิฐอยู่ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยาศรีพิพัฒน์เป็นแม่กอง พระยาราชสงครามเป็นนายช่างกระทำซ่อมแปลงเป็นภูเขาขึ้น ก่อพระเจดีย์ขึ้นไว้บนยอดมีพระระเบียงรอบชื่อบรมบรรพต และการสิ่งไรที่ค้างอยู่ ก็ให้ทำเสียให้แล้ว ๆ ถวายพระนามพระอัฏฐารส ศรีสุคตทศพลญาณบพิตร

วัดตะเคียน ๑ ไม่ได้เป็นพระอารามหลวง มีเจ้าอธิการองค์ ๑ ชื่อแก้ว อายุ ๑๐๗ ปี ไม่หลงลืม เป็นแต่จักษุไม่เห็น หูตึงเท่านั้น ก็โปรดตั้งเป็นพระมหาพฤฒาจารย์ราชาคณะ แล้วโปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดตะเคียนขึ้น ทำพระอุโบสถและวิหารกุฎิสงฆ์เสนาสนะ ก่อสวมพระปรางค์เดิม ๔ องค์ขึ้นให้สูงใหญ่กว่าเก่าเป็นหลั่น ๆ กันลงมา อุทิศเป็นของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ วัดนั้นสำเร็จแล้วให้ชื่อว่า วัดมหาพฤฒาราม กรมหมื่นภูมินทรภักดีเป็นแม่กองทำ ในคลองบางกะปิ ตรงคลองมหานาคเข้าไป

วัดพระราชรินทรอาศน์สร้างไว้ค้างอยู่ ถวายเป็นวัดข้าหลวงเดิม โปรดให้ทำการเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายสิ่ง และก่อเจดีย์องค์ใหญ่ไว้หลังพระอุโบสถองค์ ๑ พระราชทานชื่อว่า วัดบรมนิวาส

วัดปทุมคงคา แผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาสวัสดิวารีกราบทูลขอบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยอมอนุญาตให้พระยาสวัสดิวารีทำการปฏิสังขรณ์ขึ้น ยังไม่ทันแล้วถึงแก่กรรม ครั้นถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระยาพิศาลศุภผลรับทำต่อไป จึงทรงพระราชดำริว่า วัดนี้เป็นวัดของสมเด็จกรมพระราชวังบวร ฯ สร้างอุทิศถวายสมเด็จพระบรมปัยยิกาธิราช จึงโปรดให้กรมขุนราชสีหวิกรมทำการเพิ่มเติมขึ้นอีก ให้ช่างยกพระพุทธรูปในพระอุโบสถให้สูงขึ้น แล้วทำเป็นพระทรงเครื่องต้นอย่างกษัตริย์ แล้วต่อซุกชีออกมา ทำเป็นรูปเทวราชถือพุ่มฉัตรดอกไม้ทองดอกไม้เงินด้วย ๒ องค์ แล้วพระราชทานรางวัลช่างซึ่งกระทำนั้นด้วย

กรมขุนธิเบศรบวรสร้างขึ้นที่หลังวังวัด ๑ ก็ค้างอยู่ โปรดให้บุรณะปฏิสังขรณ์ต่อไป กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์เป็นแม่กองทำ พระราชทานชื่อวัดวงศ์มูล

ในคลองมอญวัดกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสสร้างไว้ยังค้างอยู่ โปรดให้สร้างพระเจดีย์อีก ๒ องค์ และเขียนผนังทำการยังค้างอยู่นั้นจนสำเร็จ พระราชทานชื่อวัดชิโนรสาราม

และวัดราชโอรสนั้น โปรดให้ซ่อมแซมพระวิหารโถงหลัง ๑ กับซ่อมแซมทำศาลารายอีก ๖ หลัง ถวายพระนาม พระประธานในพระอุโบสถว่า พระพุทธอนันตคุณ อดุลยญาณบพิตร ถวายพระนามพระไสยาสน์ว่า พระพุทธไสยาสน์นาถมุนินทรชินสากยะบรม สมเด็จสรรเพชญพุทธบพิตร

วัดสมอรายนั้น เสด็จอยู่เมื่อก่อนเสด็จมาวัดบวรนิเวศ ก็โปรดให้พระยาสามภพพ่ายไปกระทำเพิ่มเติมขึ้นอีก ได้ทำมุขหน้าหลังต่อพระอุโบสถออกมา ทำพระเจดีย์ขึ้นข้างหลังพระอุโบสถอีกองค์ ๑ และสร้างกุฏิเสนาสนะขึ้นใหม่ ให้ชื่อว่า วัดราชาธิวาส

วัดบวรมงคลนั้น เป็นวัดของกรมพระราชวังบวร ฯ แผ่นดินที่ ๒ ก็โปรดให้พระองค์เจ้าใยเป็นแม่กองบุรณะปฏิสังขรณ์ขึ้น

วัดชีปะขาวในคลองบางกอกน้อย เดิมเป็นวัดของกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ตำหนักแดง ท่านปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ตลิ่งพังขึ้นไปจนถึงหน้าพระอุโบสถ ก็โปรดให้เจ้าพระยามุขมนตรีทำพระอุโบสถขึ้นใหม่ ให้เลื่อนขึ้นไปให้พ้นตลิ่ง หน้าตลิ่งนั้นก็ให้ถมศิลากันสายน้ำแทง ได้ทำการอื่น ๆ อีกเป็นหลายสิ่ง แล้วพระราชทานชื่อว่า วัดศรีสุดาราม

วัดน้อยในคลองบางไส้ไก่ เป็นวัดของท่านเจ๊สัวเงิน ซึ่งเป็นภัสดาของกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์สถาปนาขึ้นไว้ โปรดให้พระยาสีหราชเดโชไปบุรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ แล้วพระราชทานชื่อว่า วัดหิรัญรูจี

วัดภคินีนาฏ เป็นวัดของกรมหลวงเทพวดี ชำรุดหักพัง ก็โปรดให้บุรณะขึ้น

แล้วทรงพระราชดำริว่า วัดเขมาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงปฏิสังขรณ์ไว้แต่ก่อน ชำรุดทรุดโทรมไป จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้กรมหมื่นมนตรีรักษาซึ่งเป็นสัมพันธวงศ์พระยาราชภักดีไปบุรณะปฏิสังขรณ์ซ่อมแซม ของเก่านั้นให้เปลี่ยนเสียทำให้ดีขึ้นไป แล้วให้ช่างขึ้นไปถ่ายอย่างพระเจดีย์วัดเดิมกรุงเก่า องค์ระฆังเป็นกลีบบัว ให้ก่อหุ้มพระเจดีย์เก่าหลังพระอุโบสถสูง ๑๕ วา มีพระเจดีย์อีก ๔ องค์ตามอย่าง โปรดให้ต่อชุกชีในพระอุโบสถให้ยาวออกมา ทรงสถาปนาพระอสีติมหาสาวกล้อมพระพุทธเจ้า แล้วสร้างวิหารการเปรียญ

เรือนระฆังเจดีย์ ศาลารายและกุฎิสงฆ์ขึ้นใหม่เป็นอันมาก และการที่กระทำทั้งปวงนั้นทั่วไปเป็นอันดีแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เรือพระตำหนักกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ขึ้นไปปลูกไว้ในพระอารามนั้น เสร็จแล้วให้ชื่อวัดเขมาภิรตาราม จึงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกาเป็นเจ้าอธิการ เป็นพระราชาคณะ ชื่อว่า พระเขมาภิมุขธรรม ทรงถวายเครื่องบริขารแก่พระสงฆ์ที่ไปอยู่ใหม่นั้นด้วย

ทรงพระราชดำริว่า วัดชัยพฤกษ์นั้นเป็นวัดของพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยสร้างไว้แต่ก่อนไม่สำเร็จ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังไม่ได้กระทำ ด้วยมีรับสั่งให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังมิได้ทรงผนวช เป็นแม่กองทำ เพราะฉะนั้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้งดไว้ ครั้งนี้จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เป็นแม่กองไปปฏิสังขรณ์ใหม่ ทำพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ ทำพระเจดีย์ใหญ่ขึ้นในระหว่างข้างหลังพระอุโบสถพระวิหารองค์ ๑ สร้างกุฎิสงฆ์เป็นฝากระดาน เสร็จแล้วพระราชทานชื่อว่า วัดชัยพฤกษมาลา เจ้าอธิการนั้นตั้งให้เป็นที่พระครูชัยพฤกษธิกามหามุนี

สร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามหัวเมือง

ทีนี้จะว่าด้วยวัดหัวเมืองต่อไป

วัดทรงธรรมที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงสร้างค้างอยู่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระอุโบสถนั้นทำด้วยฝากระดาน โปรดให้พระยามนตรีสุริยวงศ์จ้างลูกจ้างทำพระอุโบสถ พระเจดีย์ กุฎิขึ้นใหม่

แล้วทรงพระราชดำริว่า พระสมุทรเจดีย์เมืองสมุทรปราการ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริไว้ว่าจะให้ทำที่เกาะทรายท้ายป้อมผีเสือสมุทรก่อสร้างพระสมุทรเจดีย์ขึ้น ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม ถมศิลาเป็นเกาะพระเจดีย์ขึ้นสูง ๑๐ วา มีศาลา ๔ ทิศ ชักกำแพงแก้วล้อมสูง ๑ ศอกคืบ ก็เป็นที่ประชาชนลงไปนมัสการและกระทำสักการบูชาทุกปี ในวันเดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ มิได้ขาด จึงทรงพระราชดำริว่า พระสมุทรเจดีย์นี้ เป็นของพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริไว้แต่เดิมแล้ว แต่ยังมิได้กระทำ เดี๋ยวนี้ก็เป็น

ที่ราษฎรไปนมัสการปีละครั้งเป็นนักขัตฤกษ์ใหญ่คราว ๑ ที่เกาะก็คับแคบอยู่ เรือลูกค้าไปมาก็ได้เห็นเป็นพระเกียรติยศแผ่นดินอย่าง ๑ จะทรงสถาปนาให้สูงใหญ่ขึ้นไปอีก จะให้มีพระพิหารเป็นเรือนพระเจดีย์ด้วย แต่พระเจดีย์ไม้ ๑๒ นี้ไม่โปรดด้วยไม่ต้องอย่าง จึ่งโปรดให้ช่างไปถ่ายอย่างพระเจดีย์กรุงเก่ามาทำ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีเป็นแม่กองเจ้าของการ พระยามหาอรรคนิกร พระอมรมหาเดชเป็นนายงาน คุมเลกทหารปืนปากน้ำทำ ได้จัดซื้อศิลาถมเพิ่มออกไปอีกให้รอบเกาะ ข้างทิศใต้ถมเป็นชานออกไปอีก จึ่งก่อพิหารขึ้นหลัง ๑ องค์พระเจดีย์นั้นได้ก่อฐานพอกออกมากว้าง ๖ ศอก รอบองค์เก่าเป็นฐานกว้าง ๑๐ วา ไชส่วนสูงขึ้นไปอีก ๘ วา ทำกำแพงและศาลารายใหม่ทั้ง ๔ ทิศ มีหอระฆังที่หน้าพระพิหารเรือนตะเกียงใหญ่น้อยรายรอบขอบเกาะ สีหลักศิลาปักสำหรับผูกเชือก ที่เกาะนั้นก่อแลงเป็นขั้นบันไดล้อมเกาะไว้รอบ ฝ่ายซ้ายเหนือให้ถมศิลาก่อพิหารน้อย ๆ ๒ หลัง เพื่อว่าผู้ที่สร้างพระพุทธรูปจะได้เอาไปฝากไว้ แล้วให้ก่อกระถางปลูกต้นมหาโพธิ์ซึ่งได้ผลมาเพาะแต่เมืองพุทธคยาบุรี เป็นที่นับถือของพวกพราหมณ์ ว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัส เป็นเจดียฐานขึ้นอีกแห่ง ๑ พวกสัตบุรุษได้ทำสักการบูชานมัสการ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ใช้ในการทำเจดีย์ และพระพิหารการอื่นสิ้นทั้งเกาะ พระราชทรัพย์ ๒๖๕ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง เงินธารณะ ๑๖ ชั่ง ๑๖ ตำลึง ๑ สลึง เงินตัวเลขขาด ๒๖ ชั่ง ๑๙ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง ๑ เฟื้อง รวมเงิน ๓๐๙ ชั่ง ๖ ตำลึง ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ให้ค่าจ้างถือปูน ๓๓ ชั่ง ๑ บาท ๑ เฟื้อง ค่าจ้างทำลูกมะหวดศิลารับยอดพระเจดีย์ ๓ ชั่ง ๔ ตำลึง ค่าจ้างปั้นช้าง ๒ ชั่ง ๓ ตำลึง ค่าช่างไม้ ๓ ชั่ง ๕ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ค่าเลื่อยไม้ ๕ ชั่ง ๑ ตำลึง ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ค่าจ้างปูกระเบื้อง ๑ ชั่ง ๒ ตำลึง ๓ บาท รวมค่าจ้าง ๔๘ ชั่ง ๔ ตำลึง ซื้ออิฐ ๑๐๔ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ซื้อปูนหอยปูนศิลา ๖๓ ชั่ง ๑ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ซื้อศิลาถมเติมเกาะและก่อรอบเกาะ ๘๐ ชั่ง ๓ ตำลึง ๑ บาท ๓ สลึง ใช้เบ็ดเสร็จ ๒ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ค่ากระเบื้องเคลือบมุงพระวิหาร เงิน ๙ ชั่ง ๑๕ ตำลึง รวมเป็นเงิน ๒๖๐ ชั่ง ๒ ตำลึง ๑ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง แต่ของเบิกนั้นไม่ได้คิด และการวาดเขียนและปั้นลายหน้าบันช่อฟ้าหางหงส์ ประดับกระจกในการพระพิหารยังไม่แล้วเสร็จ จะมีจดหมายในแผ่นศิลาต่อไป

ฝั่งข้างตะวันออกข้างเมือง ก็โปรดให้สร้างเป็นวังที่ประทับสำหรับมีการสมโภชสมุทรเจดีย์ไว้พระเกียรติยศขึ้นอีกตำบล ๑ ที่พลับพลานั้นให้ชื่อว่า พระที่นั่งสมุทพาภิมุข ที่พระบรรทมนั้นชื่อพระที่นั่งสุขไสยาศน์ ที่เรือนประเทียบหลัง ๑ ให้ชื่อตำหนักนาฎนารีรมย์ ที่ตึกแถวให้ชื่อสนมนิกร โรงละครชื่อสันถาคารสภา สำหรับแขกเมืองที่นั่นด้วย โรงหัดทหารให้ชื่อโรงศึกษาสงคราม ที่ต้นมหาโพธิ์หน้าเมือง ก็โปรดให้ทำพิหารและก่อกำแพงล้อมด้วย ด้วยเป็นมหาโพธิ์ต้องอย่างมาแต่เกาะลังกา

ที่อ่างศิลาแขวงเมืองชล อากาศดี โปรดให้ทำที่ประทับแห่ง ๑ ได้ทำแต่อิฐปูนขึ้นไว้ กับถมสะพานศิลาเป็นถนนออกมาสาย ๑ พณฯหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมสร้างตึกใหญ่ขึ้นไว้หลัง ๑ เพื่อจะให้พวกยุโรปที่เจ็บไข้ไปอยู่รักษาตัวตากอากาศที่นั้นเป็นการบุญ และที่ตลาดหลังเขาสามมุขนั้น โปรดให้ทำพลับพลาเป็นที่ประพาสขึ้นไว้หมู่ ๑ ให้ถมศิลาเป็นถนนออกมาสาย ๑

ที่เกาะสีชังนั้น ก็เสด็จออกไปประพาสเนือง ๆ เห็นแหลมเกาะข้างทิศตะวันออกแห่ง ๑ เป็นที่ชอบกลอยู่ ควรจะสร้างเป็นพระอารามน้อยขึ้นไว้สำหรับชาวเกาะทำบุญให้ทาน จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีจ้างผู้มีชื่อ สร้างพระอุโบสถกุฎี เสนาสนะ ศาลาโรงธรรมขึ้นไว้ที่เกาะนั้นตำบล ๑ ยังไม่ได้พระราชทานชื่อ

และที่บางพระนั้น พระครูวรกันทราจารย์ถวายพระพรว่า ที่วัดนั้นพระอุโบสถชำรุด เครื่องบนผุไป หามีผู้ใดบุรณะปฏิสังขรณ์ไม่ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี จ่ายเงินภาษีเข้าสถาปนาให้งามดีขึ้น เปลี่ยนเครื่องบนเสียใหม่ และเสริมผนังขึ้นไปอีก ๒ ศอก ต่อมุขหลังออกไป สร้างพระเจดีย์ขึ้นหลังพระอุโบสถองค์ ๑ สูง ๕ วา

และเมื่อปีขาล ฉศก(๑) เสด็จพระราชดำเนินออกไปเมืองสงขลา เสด็จกลับเข้ามาถึง จึงโปรดให้พระยาสามภพพ่ายเป็นข้าหลวงออกไป ให้เจ้าพระยาสงขลาสร้างพระเจดีย์ขึ้นที่ยอดเขาตังกวน ฝั่งข้างเมืององค์ ๑ สูง ๙ วา ๓ ศอก

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๗

สร้างพระนครคีรี ที่เมืองเพชรบุรี

เมื่อปีมะแม เอกศก[(๑)] ที่เมืองเพชรบุรีนั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม พระเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ปลัดเป็นนายงาน ทำวังขึ้นที่เขามหาสมณะแห่ง ๑ เขามหาสรณะนั้นเปลี่ยนชื่อว่า เขามหาสวรรค์ ที่เขามหาสวรรค์นั้นมี ๓ ยอด ให้ชื่อว่า พระนครคีรียอด ๑ มีพระที่นั่งที่ประทับและตึกประเทียบป้อมศาลามีประตูกำแพงวัง ให้ชื่อประตูนารีประเวศ ๑ ชื่อประตูวิเศษราชกิจ ๑ ชื่อประตูราชฤทธิแรงปราบ ๑ ชื่อประตูอานุภาพเจริญ ๑ ชื่อประตูดำเนินทางสวรรค์ ๑ ชื่อประตูจันทรแจ่มจำรูญ ๑ ชื่อประตูสุรย์แจ่มจำรัส ๑ พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ ๑ พระที่นั่งปราโมทย์มไหศวรรย์ ๑ พระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาท ๑ พระที่นั่งราชธรรมสภา ๑ ตำหนักสัณฐาคารสถาน ๑ หอพิมานเพชรมเหศวร ๑ หอพระจตุเวทประดิษฐพจน์ ๑[(๒)] ซุ้มตะเกียงชื่อ หอชัชวาลเวียงชัย ๑ แล้วให้สร้างป้อมขึ้น ๕ ป้อม ให้ชื่อป้อมธตรฐป้องปก ๑ ป้อมวิรุฬหกบริรักษ์ ๑ ป้อมวิรูปักษ์ป้องกัน ๑ ป้อมเวสสวรรณรักษา ๑ ป้อมวัชรินทราภิบาล ๑ มีศาลาลูกขุนในซ้ายขวาทิมดาบตำรวจ และที่สถานต่าง ๆ เขาอีกยอด ๑ โปรดให้ทำพระเจดีย์ศิลาเป็นซีก ๆ ไปแต่เกาะสีชัง ฐาน ๖ ศอก สูง ๔ วา ๒ ศอก ไปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขานั้น ให้ชื่อว่า สุทธิเสลเจดีย์ โปรดให้สร้างพระวิหารโรงธรรม อุโบสถ กุฎิ เสนาสนะสงฆ์ เป็นอารามขึ้น แต่ยังไม่ได้พระราชทานชื่อ เขาอีกยอด ๑ โปรดให้ก่อหุ้มพระเจดีย์เก่าขึ้นอีกองค์ ๑ ฐาน ๑๐ วา สูง ๑ เส้น ให้ชื่อพระธาตุจอมแพร

โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดที่เนินเขาอีกแห่ง ๑ ให้ชื่อว่า วัดสมณาราม เจ้าอธิการชื่อพระครูสมณวงศ์ และวัดคงคารามเป็นวัดเดิมอยู่ที่พื้นแผ่นดินวัด ๑ โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้น ตั้งพระราชาคณะไปอยู่ชื่อพระพิศาลสมณกิจ และถนนนั้นให้ชื่อว่า ถนนราชวิถี แล้วให้ทำสะพานข้ามแม่น้ำ ก่อด้วยอิฐอย่างสะพานยุโรปสะพาน ๑ ฟากข้างเมืองเก่า ให้สร้างถนนและตึกตลาดขึ้น ๒ ฟากถนน

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๒

(๒) ในทำเนียบนามเป็น จตุเวทปริตพรต

เมื่อปีกุน เบญจศก[๑] พระปรางค์เดิมของโบราณ ที่วัดมหาธาตุหักทำลายลงมา ก็โปรดให้ก่อสร้างขึ้นเสียใหม่

ที่ถ้ำเขาหลวง ก็โปรดให้สร้างพระพุทธรูปใหญ่ขึ้นองค์ ๑ หน้าตัก ๔ ศอก สร้างพระบาทจำลองไว้ด้วย แล้วบูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปเก่า ๆ ขึ้นทุกองค์ โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส กรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร สร้างพระเจดีย์ขึ้นไว้สูง ๖ ศอก ๒ องค์ ที่เขาพนมขวด หว่างพระนครคิรีกับเขาหลวงนั้น ก็โปรดให้สร้างพลับพลาตรีมุขขึ้นหลัง ๑ มีตึกและโรงพิธีสำหรับแรกนาขวัญขึ้นที่นั้นด้วย ที่หน้าพลับพลานั้นโปรดให้ซื้อนาราษฎร ๗๑๔ ไร่ ๒ งาน เป็นเงิน ๙๑ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๓ สลึง ๑ เฟื้อง เสด็จไปประทับแรมอยู่ปีละคราวบ้าง ๒ คราวบ้างเสมอทุกปี

ที่เมืองสมุทรสงคราม วัดอัมพวันก็ โปรดให้ซ่อมแซมพระอุโบสถ แล้วสร้างโรงธรรมเพิ่มเติมไว้ที่หน้าวัดหลัง ๑ ตั้งพระราชาคณะไปอยู่ ชื่อพระธรรมปาลาจารย์

ที่พระแท่นดงรัง ก็โปรดให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองราชบุรี ทำพิหารพระอุโบสถที่ค้างอยู่ทำเสียให้แล้ว ๆ แล้วให้ทำพระเจดีย์ขึ้นที่หลังพระแท่นองค์ ๑ การได้ทำอิฐไว้ ภายหลังโปรดให้เลิกเสีย การจึงค้างมา

ที่เมืองสุพรรณบุรี พระป่าเลไลยก์ใหญ่ วิหารเครื่องบนก็ชำรุดไปหมด ก็โปรดให้เจ้าพระยานิกรบดินทร์ไปทำเครื่องบนเสียใหม่ และของสิ่งไรชำรุดก็ให้ซ่อมแซมขึ้น

กระแสพระราชดำริก่อนปฏิสังขรณ์
พระปฐมเจดีย์

ที่เมืองนครไชยศรีนั้น ทรงพระราชดำริว่า มีพระเจดีย์ใหญ่องค์ ๑ เป็นพระเจดีย์ยอดปรางค์ตอน ๑ ฐานล่างกลมเป็นรูประฆังตอน ๑ พิเคราะห์ดูเห็นจะทำมาหลายคราว ราษฎรเรียกว่าพระปฐม ด้วยความประสงค์ของท่านทั้งหลายว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาบรรทมอยู่ที่นั้นแต่เห็นว่าจะไม่ถูก ด้วยได้ทอดพระเนตรเห็นหนังสือเก่า ๆ เห็นเขียนว่า ปฐมเจดีย์ เมื่อแต่ก่อนยังไม่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้เสด็จไปนมัสการหลายครั้ง เป็นมหาเจดีย์ใหญ่กว่า

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๖

พระเจดีย์ในประเทศสยามทุก ๆ แห่ง สืบดูทั้งพระราชอาณาจักรฝ่ายเหนือ ตั้งแต่เชียงแสนเชียงใหม่ ตลอดลงมาฝ่ายใต้จนถึงเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองลาว เมืองเขมรฝ่ายตะวันออก พระสถูปเจดีย์ซึ่งจะโตใหญ่กว่าพระปฐมเจดีย์ไม่มี พิเคราะห์ดูเห็นจะเป็นของเก่ามาช้านานก่อนพระเจดีย์ในประเทศสยาม จึงได้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์ ทอดพระเนตรดูฝีมือทำอิฐและก่อเห็นจะเป็นของทำแล้วเก่าแก่มาหลายครั้งหลายคราว ที่เนินใหญ่เป็นกองอิฐหักลงมา ได้ชันสูตรขุดลงไปดูลึก ๒ ศอก ๓ ศอกบ้าง พบอิฐยาว ๑ ศอก หน้าใหญ่ ๑๒ นิ้ว หน้าน้อย ๖ นิ้ว ก่อเป็นพื้นอยู่ พิเคราะห์ดูเห็นว่าจะเป็นองค์พระเจดีย์เดิมจะหักพังลงมา มีผู้ศรัทธามาเกลี่ยอิฐให้เป็นเกาะ ขึ้นแล้วมาก่อเป็นพระเจดีย์กลมขึ้นอีกคราว ๑ เหมือนอย่างพระเจดีย์ในเกาะลังกา ครั้นนานมายอดจะหักลงมาอีก จะมีผู้ศรัทธาปฏิสังขรณ์ขึ้นอีกคราว ๑ จะเห็นว่าพระเจดีย์ยอดแหลมจะไม่ถาวรมั่นคงจึงเกลี่ยที่ให้เสมอเพียงไหล่ ที่ก่อองค์ปรางต่อตั้งขึ้นไปแทนยอดที่ริมขอบเวทีก่อกำแพงแก้วไว้เป็นที่ทักษิณ ก่อบันไดลงมาถึงพื้นเนินเก่า พิเคราะห์ดูบันไดก่อทับปะคอระฆังเข้าไว้ เห็นจะเป็นของทำทีหลัง แต่วิหารอยู่ด้านตะวันออก บนเนินเรียงกันอยู่ทั้ง ๔ วิหาร วิหารพระนาคปรกวิหาร ๑ อยู่ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ ถัดมาถึงวิหารพระไสยาสน์วิหาร ๑ วิหารไว้พระพุทธรูปต่างๆ วิหาร ๑ วิหารพระป่าเลไลยก์ที่สุดด้านตะวันออก แล้วมีพระเจดีย์เฉียงเหนือเป็นแถวกันมาย่อม ๆ อีกหลายองค์ ไม่เป็นฝีมือในหลวงสร้าง เป็นฝีมือราษฎรชาวบ้านทำเล็ก ๆ ใหญ่ ๆ เป็นของทำทีหลังแน่ทีเดียวที่ของเดิมแท้ ๆ วิหารหลวงพระอุโบสถอยู่ที่พื้นแผ่นดิน พิหารอยู่ตรงเก๋งจีนและพลับพลา ทรงโปรยลงไปด้วยเสาศิลาแลงมีปรากฏอยู่หลายต้น พระอุโบสถนั้นก็ตรงพระอุโบสถเดี๋ยวนี้ลงไปกุฎีสงฆ์อยู่หน้ากะเปาะข้างทิศใต้ ด้วยได้เห็นของสำคัญหลายอย่าง คือสระน้ำ และถนนอิฐปูเป็นพื้น ที่จอมปลวกใหญ่ก็รื้อได้พระพุทธรูปในนั้น ยังปรากฏอยู่ในวัดเดี๋ยวนี้ ที่พระสงฆ์อยู่เป็นของย้ายมาทีหลัง เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่องค์พระปรางค์เห็นจะเป็นของหลวง ได้โปรดให้วัดองค์พระปรางค์ตั้งแต่แผ่นดินขึ้นไปถึงหลังเกาะ สูง ๔ วาบ้าง ๕ วาบ้างด้วยแผ่นดินไม่เสมอกัน ตั้งแต่หลังเกาะขึ้นไปเป็นองค์พระเจดีย์กลม

สูง ๑๔ วา ๒ ศอก องค์ปรางค์สูง ๒๐ วา ยอดนภศูลขึ้นไป ๓ ศอก รวมตั้งแต่หลังเกาะขึ้นไปตลอดยอดนภศูลคิดได้ ๔๐ วา ๒ ศอก พระปฐมเจดีย์นี้ จะมีกษัตริย์แต่โบราณตั้งเป็นเมืองหลวงอยู่ที่นั้นสร้างขึ้นก่อนพระเจดีย์ทั้งปวงในประเทศสยาม จึงสืบได้ความในหนังสือเก่า ๆ ว่าสร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๕๖๙ ปีบ้าง สร้าง เมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑.๐๐๐ ปีบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑.๐๘๕ ปีบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑.๒๖๔ ปีบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑.๖๓๓ ปีบ้าง ไม่ถูกกัน มีกำหนดนับว่าสูง ๔๕ วาศอก ว่าเป็นที่พระแท่นพระพุทธเจ้าเสด็จมาบรรทมอยู่ที่นั้น และได้บรรจุพระทันตธาตุ คือพระเขี้ยวแก้วองค์ ๑ ครั้ง ๑ บรรจุพระบรมธาตุอีกทะนาน ๑ อีกครั้ง ๑ บรรจุพระบรมธาตุ ๑๐๐ องค์ได้ความไม่ถูกกัน จะคิดเอาเป็นที่แน่นอนทีเดียวก็ยังสงสัยอยู่ แต่เห็นว่าจะสร้างเมื่อครั้งกษัตริย์ศรีธรรมาโศกราช แจกพระบรมธาตุไปในประเทศทั้งปวง ที่นับถือพระพุทธศาสนาเหมือนกันในครั้งนั้นพระพุทธศักราชล่วงมาได้ ๒๑๘ ปี ภายหลังเห็นว่าจะมีผู้สถาปนาเพิ่มเติมมาอีกหลายครั้งหลายคราวมาแล้ว และเป็นสถานที่ใหญ่กว่าที่อื่น คงจะมีพระบรมธาตุบรรจุไว้เป็นแน่ไม่เป็นที่สงสัยเลย พระปฐมเจดีย์มีหนังสือเก่าๆ ว่ามีปรากฏก่อนที่คนได้พบพระพุทธบาทพระฉายกว่า ๑.๐๐๐ ปี ไม่ควรที่จะทิ้งให้รกร้างอยู่ จึงได้ถวายพระพรพระบรมเชษฐาธิราชพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้ว ดำรัสว่าเป็นของอยู่ในป่ารก ถึงจะกระทำขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดนัก ครั้นได้ทรงสดับพระกระแสว่าไม่โปรดแล้ว ก็ทรงพระจินตนาไว้ว่า ถ้าได้สิริราชสมบัติแล้วจะทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ให้จงได้ ก็ครั้งนี้ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วควรจะทำตามพระราชประสงค์ไว้แต่เดิม

จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ช่างทหารใน ต่อตัวอย่างถวายเป็นรูปพระเจดีย์กลม ฐานทักษิณไม่มี ก่อเป็นหน้ากระดานและช่องกระจกขึ้นไปจนถึงบัวกลม แล้วชักลูกแก้วเข้าไปทั้ง ๓ ชั้น จึงตั้งบัวกลม ปากระฆังตัวอย่างพระเจดีย์ตามรูปเดิมเสร็จแล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ คือสมเด็จเจ้าพระองค์ใหญ่เป็นแม่กองเจ้าของการ ให้พระศิริสมบัติ หลวงพิทักษโยธา หลวงนราเรืองเดช เจ้ากรมไพร่หลวงอาสาใหม่ หลวงโยธาไพจิตร ช่างทหารใน ออกไปเป็นนายงานทำ ได้ลงมือถางต้นไม้บนองค์พระและถางที่ขุดคลอง

ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์

ครั้นมาถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ(๑) ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕(๒) ปี เวลายามเศษ เห็นที่องค์พระปรางค์เป็นดวงกลมออกตามซุ้มคูหาฝ่ายอุดรทิศ ดวงโตเท่าผลส้มเกลี้ยง มีรัศมีสว่างขึ้นไปเบื้องบนถึงยอดนภศูล เบื้องต่ำถึงชั้นทักษิณเดิมแล้วก็หายไป ได้จัดการทำมาได้ปีเศษ สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ให้ซื้อเอาอิฐมีผู้มารื้อขายที่วัดเก่า ๆ บ้าง และให้ทำขึ้นบ้าง ก่อฐานขึ้นไปได้ ๘ ศอก

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก(๓) สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ถึงแก่พิราลัย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยารวิวงศ์ ซึ่งแปลงชื่อมาเป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี เป็นแม่กองเจ้าของการทำต่อไป จึงพระราชทานเมืองนครไชยศรีซึ่งขึ้นกรมมหาดไทยมาขึ้นกรมท่าด้วย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จึงได้เกลี้ยกล่อมพวกรามัญมารับจ้างทำอิฐบ้าง ที่เป็นทาสลูกหนี้ผู้มีชื่อ ก็ให้มาช่วยทำอิฐหลาย ๑๐ ครัว คิดหักค่าตัวให้ ได้จ้างจีนเผาปูนและจีนก่อขึ้นไป จึงให้พระสุธรรมไมตรี เป็นกงสีจ่ายเงินค่าจ้างแรงจีนและค่าจ้างมอญทำอิฐ และดูการเบ็ดเสร็จทั่วไป ให้พระศรีธรรมศาสน์ เป็นผู้ช่วยซื้อของส่งนายงานเก่า พระศรีสมบัติก็เลื่อนที่เป็นพระยาศรีสรราช หลวงพิทักษโยธา หลวงนราเรืองเดชเป็นเจ้ากรมไพร่หลวง ราชการมีมากให้กลับเข้ามารับราชการเสียในกรุงฯ จึงตั้งนายงานใหญ่ขุนหมื่นในกรมท่า หมื่นบำรุงเจดีย์ ๑ หมื่นชำนาญชลธี ๑ ทหารปืน หลวงศักดาเดชเจ้ากรม ขุนยงสงครามปลัดกรม และขุนหมื่นเป็นนายงานรองบ้าง เป็นเสมียนบ้างอีก ๓๐ นาย ได้สร้างพระเจดีย์เล็ก ๆ ไว้บนยอดเขาคนละองค์ มีชื่อปรากฏอยู่ในฐานพระเจดีย์นั้นแล้ว ได้ช่วยกันคุมคนหัวเมือง เมืองนครไชยศรี เมืองสมุทรสาคร เมืองราชบุรี เมืองพนัสนิคม มีจำนวนผลัดเปลี่ยนเป็น ๔ ผลัด ได้เดือนละ ๒๐๐ คน ก่อขึ้นไปได้สูง ๑๐ วา

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก(๔) พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จโดยทางพยุหยาตรา ทางชลมารคขึ้นที่วัดชัยพฤกษมาลาด้วยครั้งนั้นคลองมหาสวัสดิ์ คลองเจดีย์บูชา ยังขุดไม่แล้ว แล้วเสด็จทางสถลมารคไปประทับแรม

(๑) อังคาร ที่ ๓ มกราคม

(๒) พ.ศ. ๒๓๙๖

(๓) พุธ ที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘

(๔) ศุกร์ ที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่พลับพลาท่าหอ ราตรี ๑ ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ(๑) เสด็จทางชลมารคด้วยเรือกระบวนขึ้นที่ปากคลองเจดีย์บูชา แล้วเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคประทับพลับพลาค่ายหลวง จึ่งโปรดให้กระทำเครื่องสักการบูชาต่าง ๆ เป็นอันมาก ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จขึ้นประทับพลับพลาบนเนินฐานพระปฐมเจดีย์ ฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินประทักษิณรอบ ๑ แล้วทรงจุดดอกไม้เพลิงกระทำสักการบูชา พอจุดผั่กแคก็เห็นดวงย้อยออกมาตามซุ้มคูหาข้างบูรพาทิศ รัศมีขาวตกลงมา หายไปที่หลังวิหารพระไสยาสน์เก่าซึ่งอยู่ที่วิหารหลวงเดี๋ยวนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ที่เฝ้าอยู่บนนั้นได้เห็นก็เป็นอันมาก คนจำพวกที่อยู่ไกลได้เห็นก็ว่า ดวงดาวตกใกล้จนถึงลานพระบ้าง ถึงหลังพระราชวังบ้าง ที่อยู่ใกล้ก็เห็นตกไกลออกไป ที่อยู่ใกล้ก็เห็นตกใกล้เข้ามาเสมอเพียงตัวอยู่ ก็เป็นการอัศจรรย์อย่าง ๑ ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ มีการสมโภชต่าง ๆ และมีละครผู้หญิงข้างใน และเวียนเทียนด้วย แล้วพระราชทานเงินพระคลังเดิมเป็นส่วนพระราชกุศลอีก ๓๐ ชั่ง พระราชทานแก่คนทำการ แล้วทรงโปรยทานแจกราษฎรที่มาเชยชมพระบารมีอยู่ที่ทางเสด็จพระราชดำเนิน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก

ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการมีจิตเลื่อมใสศรัทธาบริจาคทรัพย์เข้าในส่วนพระราชกุศลตามศรัทธาแทบทุกคน แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์ตามหนังสือเก่าๆ ด้วยทรงเห็นว่าพระเจดีย์นี้มีขึ้นก่อนพระเจดีย์ในประเทศสยาม แล้วทรงอุทิศยกคนบ้านพระปฐมเจดีย์ ชายฉกรรจ์ถวายเป็นข้าพระ ๑๒๖ คน ตั้งเจ้ากรมเป็นที่ขุนพุทธเกษตรานุรักษ์ ตั้งปลัดกรมเป็นที่ขุนพุทธจักรรักษา หมื่นฐานาธิบาล สมุหบัญชี ยกค่านาและสมพัตรลรที่ใกล้องค์พระเป็นกัลปนาขึ้นวัด ลางปีก็ได้ค่านา ๓ ชั่งบ้าง ๒ ชั่งเศษบ้าง สมพัตสรลางปีก็ได้ชั่ง ๑๐ ตำลึงบ้าง ๒ ชั่งบ้าง ทรงถวายนิตยภัตด้วย แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินกลับพระนคร

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ(๒) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตรพระปฐมเจดีย์ ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ได้ตั้งการสวดพระพุทธมนต์ ทรงจุดดอกไม้เพลิงกระทำสักการบูชา ครั้นรุ่งขึ้นก็มีการสมโภช แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปสักการพระแท่นดงรัง แล้วเสด็จกลับพระนคร

(๑) วันที่ ๒๔ มีนาคม

(๒) วันที่ ๑๘ เมษายน

ได้ก่อขึ้นไปอีกสูง ๗ วา ๒ ศอก รวมเป็น ๑๗ วา ๒ ศอก

ครั้นมาถึงปีวอก โทศก เดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) เวลากลางคืนได้ยินเสียงร้องไห้เซ็งแซ่ไปที่องค์พระ จนชาวบ้านตกใจ ครั้นรุ่งขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ฝนตกหนักทั้งกลางวันกลางคืน อิฐที่ก่อนั้น หนักตัวก็เลื่อนทรุดลงมารอบตัว เพราะฐานทักษิณไม่มี ข้างบนหนักข้างล่างบางเพียง ๓ ศอก ๔ ศอก ทรงกันไว้ไม่อยู่ ต้องรื้อออกเสียทำใหม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ ปิยพรหมจรรยวรธรรมยุติ ซึ่งสถิตอยู่วัดบวรนิเวศพระองค์ ๑ กรมขุนราชสีหวิกรมองค์ ๑ คิดตัวอย่างถวาย แล้วทรงแนะนำตัวอย่าง แล้วโปรดให้ถมพื้นที่ลุ่มดอนขึ้นมาให้เสมอกัน ไชส่วนสูง วัดด้วยวาทองธารพระกร ตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปเสมอพื้นหน้าพระระเบียงกลม สูง ๔ วา ๒ ศอกบ้าง ๕ วาบ้าง แต่พื้นหน้าพระระเบียงขึ้นไปถึงทักษิณที่ ๑ สูง ๖ ศอก ๑ คืบ ๒ นิ้ว ตั้งแต่พื้นทักษิณที่ ๑ ขึ้นไปถึงฐานบัวคว่ำ สูง ๘ ศอก ๑ คืบ ตั้งแต่ทักษิณที่ ๒ ขึ้นไปถึงปากระฆังสูง ๙ วา ๑ คืบ ๑ นิ้ว องค์ระฆังสูง ๑๔ วา ๔ นิ้ว บัลลังก์สูง ๓ วา ๑ คืบ ๖ นิ้ว ตั้งแต่บัลลังก์ถึงหลังฝาละมี สูง ๕ วา ๑ คืบ ๑๑ นิ้ว ปล้องไฉน ๒๗ ปล้อง สูง ๑๕ วา ๒ ศอก ๑ คืบ ๕ นิ้ว บัลลังก์บัวแวง สูง ๓ วา ๑ คืบ ๖ นิ้ว ฐานทองเหลือง สูง ๑ ศอก ๑ คืบ ๒ นิ้ว ยอดนภศูลขึ้นไปตลอดยอดมงกุฎ สูง ๓ วา ๑ นิ้ว คิดรวมตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปตลอดยอดมงกุฎ คิดได้เป็น ๓ เส้น ๑ คืบ ๖ นิ้ว ก่อฐานใหญ่รอบ ๕ เส้น ๑๖ วา ๓ ศอก ทักษิณที่ ๑ ก่อออกมากว้าง ๕ วา ตั้งแต่ลูกแก้วหลังบัวถลาขึ้นไป ก่อกว้าง ๔ วาบ้าง ๑ วาเศษบ้าง ตลอดถึงทักษิณที่องค์ปรางค์ตั้งอยู่ ก่อกว้าง ๗ วาบ้าง ๗ วา ๒ ศอกบ้าง ลดเข้าไปทุกที จนกระทั่งที่ตั้งเวที ที่นั้นกว้าง ๓ วา ที่ปล้องไฉนนั้นกว้าง ๕ ศอก ตลอดจนยอดปรางค์ ฐานล่างถ้าจะชักเป็น ๔ เหลี่ยม ด้าน ๑ ยาว ๒ เส้น ๗ วา เท่ากับฐานกระเปาะทำไว้ทั้ง ๔ ด้าน

ครั้นตัวอย่างตกลงแล้ว พระฤกษ์เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๒ ปีวอก โทศก(๒) จะก่อได้พระฤกษ์ จึงรับสั่งว่ามีราชการอยู่ที่กรุง เสด็จออกไปไม่ได้ จึงโปรดให้กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ ปิยพรหมจรรยวรธรรมยุติ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ออกไปก่อพระฤกษ์ องค์พระปฐมเจดีย์นั้นก่อขึ้นแล้ว ที่ชั้นทักษิณที่ ๑ ปักเสานางเรียงรอบ

---

(๑) อาทิตย์ ที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

(๑) พุธ ที่ ๑๙ กันยายน ๒๔๐๓

องค์ แล้วมีเสาปักเป็นขาทรายค้ำเสานางเรียงด้วย ชั้นทักษิณที่ ๒ มีแต่เสาขาทราย ไม่มีเสานางเรียง ที่ตรงบัวถลาลงไป มีนางเรียงปักไม้ซุงทั้งต้น ปักถึงพื้นอีกรอบ ๑ รัดด้วยไม้ซุงทั้งต้น แล้วเอาสายโซ่ใหญ่รัดที่หน้ากระดานท้องไม้ใต้บัวถลาแห่ง ๑ รัดหลังบัวถลาแห่ง ๑ รัดตั้งแต่ท้องไม้ลูกแก้วถึงบัวคลุมปากระฆังอีก ๕ ชั้น ที่กลางองค์ระฆังมีเสานางเรียงรัดสายโซ่อีก ๓ รอบ ที่คอถลามีเสานางเรียง ตีนเสาเชิงเรียงนั้นใส่ปลอกไม้ซากชั้น ๑ แล้วรัดสายโซ่อีก ๕ รอบ ปลายเสานั้นเอาไม้ซาก ๑๐ นิ้ว ๔ เหลี่ยมสับปากกับปลอกปลายเสาอีกชั้น ๑ ลูกแก้วปล้องไฉนฝาละมีรัดสายโซ่ มีท้องไม้อีก ๘ รอบ แล้วก่ออิฐถือปูนหุ้ม

การที่ทำในบริเวณองค์พระนั้น ได้ก่อวิหาร ๔ ทิศประดิษฐานรูปพระปฏิมากรทั้ง ๔ ปาง วิหารใหญ่ข้างทิศบูรพานั้น ห้องนอกไว้พระพุทธรูปมารวิชัยได้ตรัส ห้องในไว้พระแท่นที่นมัสการมุขหน้า ไว้พระพุทธรูปฉลองพระองค์ วิหารทิศทักษิณ ห้องนอกไว้พระเทศนาธรรมจักรโปรดปัญจวัคคีย์ ห้องหลังไว้พระนาคปรก ซึ่งเป็นของเดิม มุขหลังไว้รูปพระยาพาน ทิศประจิมนั้น ทำวิหารพระพุทธไสยาสน์ใช้ของเก่าหลัง ๑ พระพุทธไสยาสน์เดิมยาว ๔ วา องค์ใหม่ยาว ๘ วา ๒ ศอก วิหารห้องเบื้องหลังไว้พระนิพพานองค์ ๑ วิหารทิศอุดรนั้น ห้องนอกไว้พระประสูติ ห้องเบื้องหลังไว้พระป่าเลไลยก์ ซึ่งเป็นของเดิม มุขหลังไว้พระรูปพระยากงแล้วชักระเบียงกลมล้อมรอบถึงกันทั้ง ๔ ด้าน จดจารึกคาถาพระธรรมบทไว้ทุกห้อง รอบนอกนั้นก่อหอระฆังรายรอบไปอีกชั้น ๑ ชั้นล่างก่อกำแพงถมดินกระเปาะขึ้นมาทั้ง ๔ ทิศ บนกระเปาะด้านข้างตะวันออกทำโรงธรรมข้าง ๑ ทำโรงพระอุโบสถตรงพระอุโบสถเก่าขึ้นมาข้าง ๑ ประดิษฐานพระคันธารราฐ ซึ่งได้มาแต่วัดทุ่งพระเมรุ ด้านใต้บนกระเปาะ จำลองรูปพระปฐมเจดีย์เดิมไว้ข้างตะวันออกองค์ ๑ สูง ๙ วา ๑ คืบ ยอดนภศูลศอก ๑ คืบ ๒ นิ้ว ต่ำกว่า องค์เดิมอยู่ ๒๖ วา ๑ ศอก ๒ นิ้ว ข้างตะวันตกนั้น ได้จำลองรูปพระเจดีย์เมืองนครศรีธรรมราชที่เรียกว่า พระบรมธาตุใหญ่ศักดิ์สิทธิ์ทำขึ้นไว้ เดิมของท่านสูง ๓๗ วา ๒ ศอกตลอดยอดพุ่ม จำลองใหม่สูง ๑๐ วา ๒ ศอก ๑ คืบ ยอดนภศูล ๓ ศอก ๙ นิ้วกึ่ง ต่ำกว่าองค์เดิม ๒๖ วา ๑ คืบ ๑ นิ้วกึ่ง เพื่อให้สัตบุรุษเห็น จะได้ส่งใจไปนมัสการพระธาตุเมืองนคร กระเปาะด้านตะวันตกนั้น ชั้นบนได้ประดิษฐานมหาโพธิ์เมื่อครั้งพระอาจารย์ดี พระอาจารย์เทพ ออกไปเกาะลังกาได้เข้ามา ชั้นล่างประดิษฐานไม้สำคัญ ที่ควรจะกระทำสักการบูชาเป็นที่ระลึก คือไม้

อัชปาลนิโครธ แปลว่าไม้ไทร ที่พระพุทธเจ้าฉันมธุปายาส ได้ตรัสแล้วเสด็จไปเสวยวิมุตติสุขอยู่ที่นั้นอีกคราว ๑ ถึง ๗ วัน แล้วเสด็จไปอาศัยอยู่ใต้ร่มไม้มุจลินท์ คือไม้จิก คราวนั้นฝนตกหนัก พญานาคขึ้นมาทำกายวงล้อมพระพุทธเจ้า แล้วเลิกพังพานปกเบื้องบน ฝนก็ไม่รั่ว น้ำก็ไม่ท่วมเข้าไปได้ พระองค์อยู่ใต้ร่มไม้จิก ๗ วัน แล้วเสด็จมาประทับอยู่ใต้ร่มไม้ราชายตนะ คือไม้เกด ครั้งนั้นได้รับสะตูก้อน สะตูผง ของนายตปุสสภัลลิกะพ่อค้าเกวียน ตั้งแต่ได้ตรัส ๔๘ วัน มาเสวยพระกระยาหารในวันที่ ๔๙ แลไม้พหุบุตตนิโครธ คือไม้กร่าง ที่พระองค์พบพระมหากัสสปในร่มไม้นั้น สาลรุกโข คือไม้รัง เป็นที่พระองค์ได้ประสูติในร่มไม้นั้นอย่าง ๑ ปรินิพพานใต้ต้นไม้รังอย่าง ๑ เป็น ๒ อย่างด้วยกัน ไม้ชมพูคือไม้หว้า เมื่อพระองค์ยังเยาว์อยู่ ตามเสด็จพระราชบิดาไปแรกนาขวัญ ได้ประทับอยู่ในร่มไม้นั้น ก็ได้พิจารณากรรมฐาน ถึงปฐมฌานเป็นปฐมที่ ๑ ครั้งนั้นเกิดอัศจรรย์หลายอย่างจนแผ่นดินไหว เงาไม้ก็มิได้ย้ายไปตามพระอาทิตย์ ไม้อัมพวา คือไม้มะม่วง ที่พระองค์ได้กระทำยมกปาฏิหาริย์ ในยอดไม้มะม่วงนั้น ไม้ที่พรรณนามานี้ก็คล้ายๆ กับไม้พระศรีมหาโพธิ์เรียกว่า สัตตมหาสถาน จึงเอามาประดิษฐานไว้เป็นที่ระลึกด้วย กระเปาะข้างทิศเหนือนั้นก็ทำเป็นคลัง ๑ โรงประโคมหลัง ๑ ระหว่างกระเปาะทำเป็นภูเขาไว้ ๔ ทิศ หน้าภูเขาออกมา มีรั้วเหล็กล้อม ๑ ชั้น หน้ารั้วเหล็กออกมาทำเป็นฐานพระมหาโพธิ์ทั้ง ๔ ทิศได้ผลมาแต่เมืองพุทธคยาบุรี ว่าเป็นหน่อเดิมที่พระได้ตรัส พระมหาโพธิ์ต้นนั้นมีพระระเบียงล้อมถึง ๗ ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหนอยู่แน่นหนา เจ้าเมืองอังกฤษจึงไปขอเอาผลและใบถวายเข้ามา ทรงเพาะได้งอกงามดี พระราชทานให้ไปปลูกที่วัดหลวงทุกวัด หน้าชานพระมหาโพธิ์ออกมาชักกำแพงบึกกา มีหลังคาพอคนอาศัยได้บรรจบกระเปาะออกมาทั้ง ๔ ทิศ ที่มุมมีหอกลองหลัง ๑ หอระฆังหลัง ๑ สลับกันทั้ง ๔ มุม คิดจะมิให้ของโบราณเสื่อมสูญ ไปเที่ยวเก็บเอาศิลาใหญ่อยู่ในป่าในรก เอามาไว้ให้ดูทุกสิ่ง แล้วตั้งพระราชาคณะไปอยู่ ชื่อพระสนิทสมณคุณ พระครูชื่อพระครูปฐมเจติยานุรักษ์ เสด็จพระราชดำเนินออกไปครั้งไร ก็ทรงพระราชดำริแนะนำให้กระทำทุกครั้ง แล้วมีพระราชอุตสาหะทรงอิฐ ๑ แผ่น ๒ แผ่นบ้าง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทางสะพานนั่งร้าน ทรงก่อทุกครั้ง แล้วเปลื้องพระภูษาทรงสะพักขึ้นทำธงบูชาที่ก่อนั้นด้วย จนองค์พระสูงขึ้นไปจนถึงปล้องไฉนชั้นที่ ๕

กล่าวด้วยปาฏิหาริย์พระปฐมเจดีย์

และเมื่อพระยังไม่พังนั้น เมื่อปีมะโรง อัฐศก วันพฤหัสบดี เดือน ๑ ขึ้น ๒ ค่ำ[(๑)] เห็นที่องค์พระปรางค์เป็นดวงช่วงออกมาทางซุ้มคูหาทิศเหนืออีกคราว ๑ ครั้นมาถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑ ขึ้น ๗ ค่ำ [(๒)] เห็นรัศมีส่องไปทั้งองค์ปรางค์ เหมือนแสงดอกไม้เทียนจับอยู่ที่องค์พระได้เห็นด้วยกันมาก ในเดือน ๑ ปีมะโรง อัฐศก เห็นอัศจรรย์ ๒ ครั้ง การที่ปาฏิหาริย์มีนั้น ทุกปีๆ ละ ๒ ครั้งบ้าง ๓ ครั้งบ้าง ถ้าสมโภชเวียนเทียนเมื่อใด ก็เป็นทุกคราว และที่พระปฐมเจดีย์มีเหตุอัศจรรย์หลายอย่าง คือที่องค์พระปรางค์ลางทีเดือนมืด ก็บังเกิดเป็นรัศมีเหมือนบุคคลเอาผ้าขาวเข้าไปหุ้มไว้ แล้วก็หายไปทีละน้อยๆ แล้วก็สว่างขึ้นทีละน้อยๆ จนเต็มกำลัง และเห็นขึ้นไปจนตลอดยอดนภศูล ลางทีก็สว่างซีก ๑ ลางทีสว่างข้างล่างมืดข้างบน แล้วสว่างข้างบนมืดข้างล่าง เมื่อจะสว่างนั้น ก็เป็นรัศมีเรืองขึ้นทีละน้อยๆ สว่างเต็มกำลังตลอดยอดนภศูล แล้วรัศมีก็โรยอ่อนลงมาทีละน้อยๆ จนมืดไปทั้งองค์พระปรางค์ แล้วก็ค่อยมีรัศมีเรืองๆ ขึ้นมาอีกดังกล่าวมาแล้ว เป็นอยู่ ๒ ทุ่มบ้าง ๓ ทุ่มบ้าง แล้วจึงหายไปทีเดียว ลางทีก็เห็นเป็นดวงดาวติดอยู่ปลายยอดนภศูล มีรัศมีแดง เหลือง เขียว สีต่างๆ ค่อยๆ เลื่อนลงมาทีละน้อยหายไปในช่องคูหา ลางทีดูที่องค์พระปรางค์มืดเป็นปกติ แต่ขอบริมนั้นมีรัศมีขาวสว่างรุ่งขึ้นไปตลอดยอด ลางทีเวลาพลบก็ได้ยินเสียงโห่ร้อง ครั้นขึ้นไปถึงชั้นสุดดูก็ไม่เห็นผู้ใด ลางทีก็ได้ยินเสียงฆ้องชัยเหมือนบุคคลตีอยู่ในองค์พระเจดีย์ ลางทีใช่เวลาสัตบุรุษขึ้นนมัสการ พวกทำงานก็ได้กลิ่นธูปเทียนหอมตลบไป บางจำพวกมิอาจที่จะขึ้นไปบนทักษิณได้ ก็นั่งกราบไหว้อยู่แต่พื้นดิน ครั้นถามก็ว่า นมัสการที่นี่ก็ได้บุญเหมือนกัน คนผู้นั้นจะกลัวบาป ว่าพระบรมธาตุอยู่ข้างล่าง หรือจะกลัวอย่างไรก็ไม่รู้จักน้ำใจเขา และการที่กล่าวด้วยอัศจรรย์องค์พระ ปี ๑ ก็เป็นหลายครั้งหลายคราวทุกปี จะว่าด้วยอำนาจพระพุทธเจ้า หรือว่าพระบรมสารีริกธาตุ หรือจะว่าด้วยอำนาจเทพยดา หรือจะว่าไฟฟ้าไฟดินขึ้นกินกัน ก็สุดแล้วแต่ปัญญาท่านผู้ใดจะคิดเห็น การที่กล่าวมานี้ก็เป็นความจริง มีพยานโดยมาก และปีฉลู สัปตศก[(๓)] เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน แล้วประทับอยู่ ๒ ราตรี ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นพระปาฏิหาริย์ในที่ประชุม

---

(๑) เสาร์ ที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๙

(๒) วันที่ ๔ ธันวาคม

(๓) พ.ศ. ๒๔๐๘

พระวงศานุวงศ์ ข้าราชการได้เห็นด้วยกันมาก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระปีติโสมนัส รับสั่งว่าเหมือนผีหลอก ไม่รู้ที่จะว่าอย่างไรได้ เห็นจะเป็นไฟธาตุกินอยู่ในอิฐปูน ถูกน้ำฝนเข้าก็เกิดเป็นรัศมีขึ้น ที่รับสั่งตรัสดังนี้ เพื่อจะมิให้คนที่ไม่ถือศาสนาพากันติเตียนได้ แต่ทองทศทองพิษมีอยู่ในฉลองพระองค์เท่าไร ก็เทออกพระราชทานให้เป็นส่วนพระราชกุศลจนสิ้น ยังปาฏิหาริย์อีกอย่าง ๑ พวกชาวยุโรปออกไปเที่ยวดูหลายพวกหลายเหล่า บางพวกก็มีศรัทธาแบกอิฐขึ้นไปก่อ แล้วก็นั่งลงกราบไหว้ บางพวกรู้ว่าจะกาไหล่ยอดนภศูล ก็เอาทองมาเข้าด้วย ได้ทอง ๔ ตำลึงกึ่งบ้าง บางพวกแจ้งว่าต้องการสายโซ่รัดองค์พระ ไปถามชื่อก็พลอยยินดีให้เปล่า ๆ และโต๊ะหะยี แขกบางพวกก็พากันไปนมัสการก็มีบ้าง ครั้นได้ถามว่าพวกแขกมานับถือดังนี้ไม่กลัวบาปหรือ แขกตอบว่า เป็นที่พระเจ้าแท้แก่เขา ที่ล่วงไปนานแล้วก็เสด็จมาบรรทมอยู่ที่นี่ คนโบราณจึงก่อพระเจดีย์ทับไว้ กราบไหว้ที่พระเจ้าบรรทมต่างหาก จะมีบาปมาแต่ไหน ซึ่งการเป็นดังนี้ เป็นอัศจรรย์จึงต้องกล่าวไว้บ้าง พวกที่ออกปากว่าไปเที่ยวเล่นที่พระปฐมเจดีย์เป็นที่สนุก คนผู้นั้นก็ไม่เห็นองค์พระเจดีย์ เห็นแต่วัดและวัง และที่สถานอื่น ๆ ที่องค์พระนั้น เห็นเป็นป่าไผ่ไปหมด เป็นดังนี้ก็มีบ้าง ภายหลังการปาฏิหาริย์มีเนือง ๆ ขึ้น จึงมีผู้กล่าวคำว่าพระปฐมเจดีย์มีรัศมีสว่าง เพราะด้วยธาตุไฟกินอยู่ในอิฐในปูนจึงเป็นเช่นนี้ ด้วยตำราฝรั่งเขาเรียกว่า ฟอสฟอรัส เป็นของมีรัศมี ไม่เป็นพระบรมธาตุปาฏิหาริย์ดอก จึงโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา พระยาอนุชิตชาญชัย พระวิสูตรโยธามาตย์ เอาเครื่องมือทำฝาฟอสฟอรัส และต้นดอกไม้เทียนดอกตาดออกไปชันสูตร ก็ว่าเป็นไฟธาตุเกิดขึ้นเองดอก ไม่ใช่พระปาฏิหาริย์ ครั้นตกลงกันดังนั้นแล้ว เจ้าหญิงและหม่อมห้ามในกรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา บุตร ภรรยา พระยาอนุชิตชาญชัย พากันไปเที่ยวข้างหลังพระกับบ่าวไพร่ มีแมลงผึ้งจำพวกหนึ่งมาต่อยเอา จึงถึงแก่ถอดเสื้อและแก้ผ้าวิ่งหนีบ้าง ทั้งนายและบ่าวดูน่าสังเวชนัก ต่อแมลงผึ้งหายไปหมดแล้ว มีผู้เอาผ้าไปส่งให้จึงได้นุ่งห่มกลับมาเรือ ผึ้งต่อยครั้งนั้นยับเยินวิ่งหนีจนศีรษะกระทบไม้แตกก็มี ที่วิ่งหนีไปถูกขวากในไร่จีนก็มี ที่วิ่งเข้าไปซ่อนอยู่ในโรงเจ๊กก็มี ครั้นจะกลับมาก็กลัวผึ้ง จึงรออยู่จนพลบค่ำ จึงได้กลับมาได้ ในขณะนั้น ได้ให้ไปชันสูตรดู ไม่เห็นแมลงผึ้งอยู่ที่ไหน ตั้งแต่ทำมา ๑๐ ปีได้แล้ว ก็ไม่เห็นผึ้งที่ไหนทำร้ายผู้ใด ตั้งแต่พากันว่ากล่าวดังนั้นแล้ว ที่องค์พระก็ไม่เห็นมีการอัศจรรย์สิ่งไรอีกเลย

สร้างพระราชวังที่นครปฐม

แล้วโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังที่ประทับไว้คู่กันกับวัดชื่อว่า วังนครปฐม(๑) เพราะเหตุด้วยที่เมืองนั้นแต่โบราณเป็นเมืองหลวงของชาวสยามแต่เดิมมา ชื่อว่าเมืองนครชัยศิริ สังเกตุได้ที่พระเจดีย์ใหญ่ยังปรากฏอยู่ในป่าเป็นหลายตำบล แล้วที่วัดสังเกตุได้ติดเนื่องกันไปไม่ขาดระยะยิ่งกว่ากรุงเก่า ที่วังเดิมนั้นอยู่ข้างตะวันตก พระปฐมเจดีย์ห่างประมาณ ๓๐ เส้น มีฐานปราสาทและท้องพระโรง โบสถ์พราหมณ์ สระน้ำ กำแพงชั้นในชั้นนอกก็ยังปรากฏอยู่บ้าง แต่เดี๋ยวนี้พวกจีนไปตั้งทำไร่รื้อทลายที่ส่ำเสียเป็นอันมาก

ขุดคลองเจดีย์บูชา

และคลองที่ขุดตั้งแต่ท่าหน้าเขาไปถึงที่วัง เลยไปจนถึงวัดพระงาม กว้าง ๕ วาบ้าง กว้าง ๖ วาบ้าง ๗ วาบ้าง ๘ วาบ้าง แยกเป็นสายขึ้น ๒ สาย ยาว ๔๔๘ เส้น ลึก ๕ ศอกบ้าง ๖ ศอกบ้าง ๗ ศอกบ้าง ๘ ศอกบ้าง เป็นแห่ง ๆ ตามที่สูงและที่ต่ำ คิดค่าขุดคลองเงิน ๖๐๗ ชั่ง ๑๑ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง ๑ เฟื้อง ค่าขุดตอไม้เงิน ๑๓ ชั่ง ๔ ตำลึง ค่าเกลี่ยดิน ๑๐ ชั่ง ๔ ตำลึง ค่าแก้คลองคดให้ตรงเงิน ๕๓ ชั่ง ๑ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง รวมเงิน ๘๐๔ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง พระราชทานชื่อคลองเจดีย์บูชา.

แล้วตัดทางทำถนนขึ้นอีกสาย ๑ ไว้เพื่อเสด็จฤดูแล้ง ตั้งแต่ช่องสะเดาถึงวัง เป็นทาง ๑๕๐ เส้น ค่าแรงจีนถมกว้าง ๔ วา สูง ๑ ศอก ๒ ศอก ๓ ศอกบ้าง ตามที่ลุ่มและดอน รวมเงิน ๒๘ ชั่ง ๕ ตำลึง ๒ บาท ๑ เฟื้อง.

การที่สร้างพระปฐมเจดีย์และพระราชวังนั้น บริจาคพระราชทรัพย์ค่าปูน ค่าทราย ค่าอิฐ ค่าแรงจีน ธารณะเจ้านาย ข้าราชการ ราษฎร ทองกาไหล่ยอดนภศูลสิ้นไปเท่าไรยังมิได้คิดบัญชี ด้วยการยังไม่เสร็จ ต่อเมื่อการเสร็จ จะมีแจ้งจารึกไว้ในแผ่นศิลาต่อไปภายหน้า(๒)

ทรงปฏิสังขรณ์วัดเฉลิมพระเกียรติ

ที่เมืองนนทบุรีนั้น วัดเฉลิมพระเกียรติธาราม ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม เป็นผู้กระทำขึ้นไว้ จะให้เป็น

---

(๑) พระนครปฐม (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕ และ ๒๖)
(๒) ยอดนภศูลได้ยกเมื่อรัชกาล ที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๓

พระเกียรติยศปรากฏอยู่ในแผ่นดิน ถวายชนกชนนีของสมเด็จพระศรีสุลาลัยพระพันปีหลวงเป็นบุตรพระยานนทบุรี จึ่งได้ทำฉลองคุณไว้ ครั้นสิ้นแผ่นดินไป การวัดนั้นก็ยังค้างอยู่บ้างเล็กน้อย จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี จ้างช่างไปเขียนผนังพระอุโบสถพิหารการเปรียญ และเขียนเพดานประตูหน้าต่าง เขียนเป็นลายรดน้ำมีปราสาทตราแผ่นดน และเขียนเป็นดวงพระจันทร์เต็มบริบูรณ์ คือพระชนกชนนีของสมเด็จพระศรีสุลาลัยท่านทรงพระนามว่าเพ็งองค์ ๑ จันทร์องค์ ๑ เบื้องต่ำเขียนเป็นเครื่องยศหญิงบาน ๑ ชายบาน ๑ คือท่านได้เป็นผู้ได้ว่าราชการเมืองนนทบุรี แล้วให้แก้ไขพระเจดีย์เสียใหม่ให้ต้องตามแบบอย่างกรุงเก่า แล้วถวายพระนามพระประธานว่า พระพุทธไตรรัตนโลกาภินันทปฏิมา[๑]

ปฏิสังขรณ์วัดชุมพลนิกายาราม
และสร้างตำหนักที่บางปะอิน

ที่เกาะบางออินแขวงกรุงเก่านั้น ก็โปรดให้เจ้าพระยาพลเทพสรรพพลเสพเสนาบดี (หลง) เป็นแม่กองไปบุรณะปฏิสังขรณ์วัดชุมพลนิกายาราม ซึ่งเป็นของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองกรุงเก่าสร้างไว้แต่เดิม มีพระที่นั่งอยู่ริมวัดแห่ง ๑ เรียกว่า พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพอาสน์ แต่สาบสูญไปหมดมีปรากฏอยู่แต่รากอิฐก่อ ก็โปรดให้สร้างเป็นพระที่นั่งน้อยขึ้นไว้ในที่นั้น ๓ หลังพอเป็นพระเกียรติยศ

เกาะนี้คำกล่าวเล่ากันว่า สมเด็จพระเจ้าเอกาทศรฐ เสด็จลงมาเที่ยวประพาสที่อยู่ที่เกาะนั้น ได้ไปพบปะหญิงคน ๑ ชื่ออินทำไร่แตงอยู่ที่เกาะนั้น หญิงนั้นเกิดบุตรขึ้น ครั้นเจริญวัยจึ่งได้เอาไปถวายเป็นมหาดเล็ก ทำราชการจนได้เป็นพระยามหาอำมาตย์นานมาจนได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เพราะฉะนั้น คนทั้งหลายจึ่งเรียกว่า นางอินบ้าง เกาะบางออินบ้าง ทรงเห็นว่าหยาบไป จึ่งพระราชทานชื่อเสียใหม่ ชื่อเกาะบางปะอิน

ที่กรุงเก่าพระประธานใหญ่ในพิหารวัดพระนางเชิง ชำรุดแตกร้าวไป ก็โปรดให้บุรณะปฏิสังขรณ์ทำใหม่งามดีขึ้น ลงรักปิดทองใหม่ทั้งพระองค์

(๑) พระพุทธมหาโลกาภินันท ฯ

ตรงข้ามมาในกำแพงพระนครมีวัด ๑ ชื่อวัดสุวรรณดาราราม เป็นของสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า ครั้งกรุงเก่าทรงสร้างไว้ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็โปรดให้ช่างไปบุรณะปฏิสังขรณ์เสียใหม่ ให้มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ช่างขึ้นไปบุรณะปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมขึ้นอีก ครั้นถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็โปรดให้ช่างทำพระเจดีย์ใหญ่ ตรงหน้าพระเจดีย์ใหญ่สร้างพิหารหลวงขึ้นใหม่อีกหลัง ๑[๑] ให้ช่างจำลองพระแก้วมรกตด้วยศิลา ไปประดิษฐานไว้ในพระพิหารนั้น แล้วก่อกำแพงแก้วล้อมรอบพระอุโบสถและพระพิหาร และทำศาลาโรงควงโรง ๑ และขุดคลองเข้าไปถึงวัดด้วย แล้วโปรดให้มีพระราชาคณะ พระสงฆ์อันดับขึ้นไปอยู่ พระราชาคณะชื่อพระสุวรรณพิมลศีล ตั้งพระครูชื่อพระครูโยคานุกูล

ที่วังจันทรเกษมนั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นแม่กอง[๒] ขึ้นไปทำวังขึ้นใหม่ ก่อกำแพงทำที่ประทับขึ้นไว้ ที่วังใหญ่ยังมิได้กระทำ ก็พอประชวรลมปัตฆาต จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยาราชนุกูล (รอด)[๓] เป็นแม่กองทำต่อไป แล้วทำพระที่นั่งฝ่ายหน้าฝ่ายใน เรือนประเทียบเป็นระเบียบถ่องแถว และโรงทหาร โรงช้าง และที่ข้าราชการพักอาศัยทุกสิ่ง[๔]

แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยาราชสงครามจ้างลูกจ้าง จ้างบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเสนาสน์วังจันทรเกษมนั้นด้วย ให้ตั้งพระราชาคณะไปอยู่ พระราชาคณะชื่อพระพรหมเทพาจารย์

แล้ววัดขุนแสนนั้น โปรดให้พระยาราชสงครามทำขึ้นอีกวัด ๑ เป็น ๒ วัดด้วยกัน ทำเป็นปราสาทน้อย ๆ ไว้รูปพระมหากษัตริย์กรุงเก่าทุก ๆ พระองค์

และที่เพนียดจับช้าง เดิมไม่มีพลับพลา โปรดให้ทำพลับพลาขึ้น เป็นที่เสด็จไปทอดพระเนตรจับช้าง

---

(๑) พระพิหารหลวงนี้มาสำเร็จในรัชกาลที่ ๕
(๒) คราวนี้กรมขุนราชสีหวิกรมเป็นนายช่าง
(๓) คือเจ้าพระยารัตนบดินทร์ในรัชกาลที่ ๕
(๔) ดูรายการพิสดารในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕

ทรงบุรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธบาท และวังท้ายพิกุล

และเมื่อปีมะเส็ง นพศก[๑] ทรงพระราชดำริว่า พระมณฑปพระพุทธบาทนั้น ทำแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไฟไหม้ม่านและพระมณฑปชั้นใน การยับเยินไปหลายสิ่ง จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระยาพิชัยสงคราม[๒] คุมช่างขึ้นไปทำดีดังเก่า แต่พระมณฑปใหญ่นั้น หาได้เปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนและชุ้มไม่ แล้วโปรดให้พระครูมงคลเทพวัดพระนางเชิงเป็นผู้กำกับดูกระทำซ่อมแซมต่อมา

ครั้งนี้ มีผู้เข้ามาว่าตัวไม้และชุ้มเครื่องบนนั้นผุยุ่ไปหมด จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ให้ช่างขึ้นไปถ่ายแบบตัวอย่างตัวไม้ลงมาปรุงเครื่องบนใหม่ไปแต่กรุงเทพมหานครทีเดียว เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๒ แรม ๙ ค่ำ[๓] ปีมะเส็ง นพศก โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระพิมลธรรม วัดพระเชตุพน กับสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ขึ้นไปเกณฑ์เลขพระพุทธบาทมารื้อเครื่องบนเก่าเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ[๔] ปีมะเส็ง นพศก ได้ยกเครื่องบนใหม่ แต่ลูกแก้วเดิมเป็นไม้ ก็ได้โปรดฯ ให้หล่อทองเหลืองเปลี่ยนเสียใหม่

พื้นในมณฑปเดิมปูแผ่นเงิน กาลนานมาแผ่นที่เชื่อมกันเข้าไว้หลุดออกจากกัน ก็เป็นแง่เหลี่ยม เกี่ยวผ้านุ่งสัตบุรุษขาดไป ฤดูหนึ่งก็หลายสิบคน จะเชื่อมเสียใหม่ก็เห็นจะไม่ติด จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ เป็นแม่กองเอาแผ่นเงินเดิมมาหลอมชักเป็นลวด เส้นแบนสานเป็นเสื่อเงินขึ้น และพระอุโบสถ พิหารศาลา โรงธรรม กุฎิ ศาลาราย และคลังบูชาในบริเวณเป็นของเก่า ก็โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นงามดีดังเก่าทุกแห่ง

พระราชวังเก่าที่ท้ายพิกุลก็ได้ทำที่ประทับขึ้นใหม่ มีพระที่นั่ง และเรือนประเทียบขึ้นหลายหลัง ที่ท่าเรือเหนือวัดรวกขึ้นไป แต่ก่อนหาได้มีศาลาไม่ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยได้

---

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๐

(๒) ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕ ว่าพระยาราชสงคราม

(๓) วันที่ ๘ มกราคม

(๔) วันจันทร์ ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์

ทำเปนศาลาฝาอิฐปูนขึ้นอีก ๓ หลัง สำหรับสัตบุรุษได้พักอาศัยขึ้นนมัสการพระ แล้วให้ขุดบ่อน้ำ ปลูกศาลาตามระยะทางขึ้นไปอีก ตั้งแต่บางโขมดขึ้นไปเกือบถึงท้ายเขาตก แต่บริเวณพระพุทธบาทได้ทำกุฎิสงฆ์ ๒ ห้องขึ้นที่ท้ายพิกุล ๗ หลัง และในวังนั้นทำเปนศาลายาว ๙ ห้อง หลัง ๑ และโรงธรรม ๕ ห้องหลัง ๑ เปนของสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยทำบุญ สำหรับสัตบุรุษอาศัย

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้บุรณะตึกเก่าที่หน้าวัดพุทธบาทริมตลาดตึก ๑ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสบุรณะสระสามเส้นขึ้นอีกแห่ง ๑ พณฯ หัวเจ้าท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ได้บุรณะตึกเก่าขึ้นที่ริมบ่อโพงหลัง ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้บุรณะโรงเครื่องที่ริมประตูยักษ์หลัง ๑ ไปปลูกกุฎิสงฆ์ที่วังท้ายพิกุลหลัง ๑ การมณฑปนั้นค้างอยู่ แต่การรักการทองที่เสารายมณฑป ๒๐ ต้น การพิหาร ๑๖ ห้อง ที่เรียกว่า ห้องพระโรงแห่ง ๑ บานประตูและหน้าต่างสกัด เปนดวงตราพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๔ พระองค์ ค้างอยู่แต่ที่เขียนลายเพดาน

รวมพระราชทรัพย์ทำพระมณฑปและในบริเวณ เงิน ๓๓๑ ชั่ง ๓ สลึง ๑ เฟื้อง รวมเปน ๔๔๑ ชั่ง ๔ ตำลึง ๓ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง แต่ของเบิกไม่ได้คิด

ทรงสร้างพระนารายณ์ราชนิเวศเมืองลพบุรี

ที่เมืองลพบุรีนั้น ทรงพระราชดำริว่า เปนเมืองพระเจ้าแผ่นดินมาแต่โบราณชื่อเมืองละโว้ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงสร้างไว้ เดี๋ยวนี้ป้อมกำแพงเชิงเทินยังดีอยู่ แต่ปราสาทราชมนเทียร เครื่องบนไม่มี มีอยู่แต่ผนัง แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ถวายเปนที่วิสุงคามสีมา ถ้าจะแลกเปลี่ยนกันก็ได้ ด้วยในบาลีของสงฆ์แล้วก็แลกกันได้ ถ้าจะซ่อมแซมขึ้นไว้เปนพระนครชั้นในอีกชั้น ๑ ก็จะดีมีการฉุกเฉินอย่างไรก็จะได้ไปพักอยู่เมืองนั้น ด้วยนิสัยพระองค์เปนปราชญ์ มิได้มีการประมาทแก่กาลอนาคต จึ่งโปรดเกล้าให้ชุมนุมสงฆ์ในหัวเมืองนั้น ขอเอาที่นี้เปลี่ยนวิสุงคามสีมาในที่นั้น ถวายเปนของสงฆ์ทั่วไปในจังหวัดหัวเมืองลพบุรีและตีราคาปราสาทในบริเวณวัง ซึ่งยกเปนค่าอิฐค่าปูนบริจาคพระราชทรัพย์นั้นมาสร้างวัดใช้ ๓ ตำบล คือวัดขวิด อยู่ริมพระราชวังที่เมืองลพบุรี ๑ พระราชทานชื่อว่า วัดกระวิศราราม แล้วมา

สร้างวัดเสนาสน์ที่กรุงเก่า อยู่ริมวังจันทรเกษม เป็นวัดของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชวัด ๑ มาสร้างวัดชุมพลนิกายารามที่เกาะบางปะอิน เป็นวัดของพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งเป็นพระชนกของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและซื้อที่นาใช้เป็นที่สงฆ์ คิดตำบล ๑ เท่ากันกับที่ในพระราชวังเป็น ๔๐ ไร่ ๒ งาน งานหนึ่ง ๕ วา บ้านตึกวิชาเยนทร์ ๔ ไร่ ๑ งาน และทรงพระราชอุทิศพระราชทานทรัพย์สร้างวัดและซื้อที่นาใช้ เห็นว่าราคานั้นเกินกว่าวังที่เมืองลพบุรีอยู่แล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เป็นแม่กองเจ้าของการให้พระนรินทรเสนีเป็นกงสี พระยาพิชัยชาญฤทธิ พระยาวิชิตณรงค์เจ้ากรมเขนทองซ้ายขวาเป็นนายด้าน กับพระมหาสงครามเจ้ากรมทองขวา กองมอญท่าอิฐ พระยาเกียรติ พระยาพระรามพระยาภักดีสงคราม พระยารัตนจักรกองเผาปูน หลวงนราฤทธาแล้วเกณฑ์คนเมืองนครราชสีมาเดือนละ ๕๐๐ คนมาทำการเบ็ดเสร็จ ได้กระทำการซ่อมแซมของเก่าขึ้น และทำใหม่เพิ่มเติมอีกบ้าง ในพระราชวังเป็นที่พระบรรทมและตึกประเทียบขึ้นหลายหมู่ และปราสาทพระที่นั่งเดิมนั้นก็ให้นามตามเดิม องค์กลางชื่อพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาทองค์ ๑ พระที่นั่งเบื้องขวาชื่อพระที่นั่งสุทธาไอศวรรย์องค์ ๑ พระที่นั่งเบื้องซ้ายชื่อ จันทรพิศาลองค์ ๑ พระที่นั่งทำใหม่ ชื่อพระที่นั่งพิมานมงกุฎ เป็นที่พระบรรทมองค์ ๑ พระที่นั่งวิสุทธิวินิจฉัย เป็นที่ท้องพระโรงเสด็จออกว่าราชการ ๑ หอชัยศาสตรากรหลัง ๑ หออักษรศาสตราคมหลัง ๑ และซ่อมแซมตึกหลังของเดิมให้งามดีดังเก่า โปรดให้ทำถนนไปจนถึงพระพุทธบาท ครั้นภายหลังได้เสด็จขึ้นไปประทับแรมอยู่ที่พระที่นั่งทำใหม่ครั้ง ๑ ทรงพระราชดำริเห็นว่าอากาศไม่ดี ไม่เป็นที่สบาย ก็สั่งให้เลิกการนั้นเสีย การเมืองลพบุรีจึงได้ค้างตั้งแต่นั้นมา

ทรงพระราชดำริว่า ที่เมืองเขมรเดี๋ยวนี้ตั้งตัวเป็นเอกราชขึ้นแล้ว ที่เมืองปราจีนบุรีเป็นเมืองหน้าศึกนั้น ป้อมกำแพงยังไม่ได้ทำจำต้องทำป้อมกำแพงเมืองขึ้นไว้ อย่างเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ ๑ ชั้น ๒ ชั้น

การที่เมืองเหนือนั้น พระเจดีย์ใหญ่ เมืองสวางคบุรีนั้นทำลายลงมา เมื่อปีมะโรงอัฐศก[(๑)] มีผู้ได้ผอบเหล็กผอบสัมฤทธิ์อยู่ในนั้น เปิดออกดูมีพระบรมสารีริกธาตุในผอบสัมฤทธิ์ ๑,๐๐๐ เศษ โตเท่าเมล็ดถั่วเขียวบ้าง เท่าเมล็ดพรรณผักกาดบ้าง กับผอบต่าง ๆ ๑๖ ผอบ

---

(๑) พ.ศ. ๒๓๙๙

เจ้าพระยาธรรมา ฯ เมื่อยังเป็นพระยามหาอำมาตย์ ขึ้นไปสักเลกเมืองเหนือได้นำลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เกณฑ์เลกวัดข้าพระโยมสงฆ์ ทุกหัวเมืองเหนือมาบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นจนสำเร็จ แล้วโปรดให้คืนบรมธาตุพระเจดีย์ไว้ดังเก่า รวมได้สร้างพระอารามใหญ่น้อยขึ้นใหม่ ๕ วัด บุรณะปฏิสังขรณ์ทั้งในกรุงและหัวเมือง ๓๕ วัด รวม ๔๒ วัด บำเพ็ญพระราชกุศลอื่น ๆ อีกเป็นอันมากเหลือที่จะพรรณนา

กงสุลฝรั่งเศส เข้ามาเปลี่ยนตัว

ครั้นมาถึงเดือน ๙ ปีมะโรง สัมฤทธิศก สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงฝรั่งเศสให้มองซิเออร์ครอสเข้ามาเป็นกงสุล เปลี่ยนมองซิเออร์ออบาเรตอยู่กรุงเทพมหานคร มองซิเออร์ครอส มาด้วยเรือกลไฟชื่อเฟลอง ถึงกรุง ณ วันจันทร์ เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ[(๑)] เข้ามาเฝ้าถวายพระราชสาส์นในพระที่นั่งอนันตสมาคม ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ มองซิเออร์ครอสถวายของสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอ ทรงยินดีแกะ ๔ ตัว ขวดแก้วปักดอกไม้ ๒ ขวด ขวดน้ำขวด ๑ กับหีบปืนเป็นส่วนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิตประชานาถบอก ๑

เสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์[(๒)]

ในเดือน ๙ นั้น ทรงพระราชดำริพึงถึงการสุริยุปราคา ซึ่งจะมีในเดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ[(๓)] ได้ทรงคำนวณไว้แต่เมื่อปีขาล อัฐศกว่า ในปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐[(๔)] จะมีสุริยุปราคาจับหมดดวงซึ่งยากนักที่จะได้เห็นในพระราชอาณาจักร ด้วยวิธีโหราศาสตร์ได้ทรงสะสมมานาน ตามสารัมภ์ไทยสารัมภ์มอญ แต่ตำราอเมริกันฉบับเก่าและตำราอังกฤษเป็นหลายฉบับ ได้ทรงคำนวณสอบสวนต้องกัน ได้ทรงกะการตามในแผนที่ว่าจะมีเป็นแน่ ทวีป

---

(๑) พฤหัสบดี ที่ ๒๓ กรกฎาคม

(๒) ดูเรื่องพิสดารในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๙

(๓) อังคาร ที่ ๑๘ สิงหาคม

(๔) พ.ศ. ๒๔๑๑

ขียอุดรองศา[๑๑] ___° ลิบดา[๔๑] พิลิบ[๔๐] เบื่นตะวันตก กรุงเทพมหานครเพียง ลิบดา[๕๐] เวลา กับในกรุงเทพมหานครเพียง ๓ นาทีกับ ๒๐ วินาที ได้ทรงพิจารณาละเอียดถ้วนถี่แล้วว่าพระอาทิตย์จะจับหมดดวง และเห็นบนแผ่นดินไปไกลถึง ลิบดา ๑๓๐ ต่อ ลิบดา ๑๔๐ ที่ตำบลหว้ากอแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตรงท่ามกลางที่มืดหมดดวง ขึ้นมาข้างบนถึงเมืองปราณบุรี ลงไปข้างใต้ถึงเมืองชุมพร ได้ทราบการเบิ่นแน่ดังนี้แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง พณ หัวเจ้าท่าน สมุหพระกลาโหม ให้จัดการจ้างคนในหัวเมืองเพชรบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองกำเนิดนพคุณ เมืองประทิว และนายงานหลายนายให้จัดการทำค่ายหลวง และพลับพลาที่ประทับแรม ที่ตำบลหว้ากอตรงเกาะจานเข้าไป ใต้คลองวานลงไปทาง ๒๔ เส้น แล้วโปรดให้แต่งคำประกาศตีพิมพ์แจกให้ทราบทั่วกัน

ในครั้งนี้ พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสได้ทราบว่า สุริยุปราคาจะมีในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยาม จึงมีหนังสือมาถึงกงสุลฝรั่งเศสที่อยู่ในพระนครนี้ ให้กราบทูลขอพระราชทานอนุญาตที่จะเข้ามาดูสุริยุปราคา ก็โปรดพระราชทานตามประสงค์ พวกฝรั่งเศสมาเที่ยวค้นหาที่จะดูนั้นเบิ่นหลายตำบล ค้นลงไปถึงเมืองชุมพร ก็ไม่ได้ตำบลซึ่งจะชี้ให้ตรงที่กึ่งกลางทางพระอาทิตย์ ครั้นเมื่อพณ ฯ ท่านสมุหพระกลาโหมกะการให้ตั้งทำที่ค่ายหลวงที่ตำบลหว้ากอตรงเกาะจานเข้าไปแล้ว ภายหลังพวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสจึงได้มาขอตั้งโรงที่จะดูนั้นที่แห่ง ๑ ต่ำลงไปข้างใต้พลับพลาที่ค่ายหลวงทาง ๑๘ เส้น ตั้งเครื่องกล้องใหญ่น้อยหลายอย่างประมาณ ๕๐ คันเศษ

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ (๑) เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ออกจากท่านิเวศน์วรดิฐใช้จักรไปถึงเมืองสมุทรปราการ เวลาย่ำเที่ยงแล้ว ๑๕ นาที ทอดสมออยู่ ๓ ชั่วโมงเศษ เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาทีใช้จักรออกจากที่ทอดสมอแล้วข้ามสันดอน ตกน้ำลึก ๓ วา เย็น ๕ โมง ๔๓ นาทีแล้ว ยิงสลุตรับ ๓ นัด เรือสยามูปสดัมภ์ก็ยิงรับ ๑๒ นัด จนถึงเวลา ๖ โมง ๑๒ นาที

รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ (๒) เวลาย่ำรุ่งแล้วถึงเขาสามร้อยยอด ใช้จักรไปเวลา ๔ โมงเช้าถึงเกาะหลักเวลาเที่ยง ถึงที่ทอดสมอหน้าค่ายหลวงตำบลหว้ากอ ที่ตรง

---

(๑) วันที่ ๗ สิงหาคม

(๒) วันที่ ๘ สิงหาคม

นั้นน้ำลึก ๘ ศอก อยู่ใต้คลองวานเหนือเกาะจาน แต่อากาศมืดคลุ้ม มีแต่เมฆคลุมไปทุกทิศทุกแห่งไม่เห็นแดดและเดือนดาวเลย พระอาทิตย์ พระจันทร์ เห็นบ้างรางๆ บาทนาฬิกา ๑ บ้าง กึ่งบาทบ้างและที่ทอดเรือหน้าค่ายหลวงที่ตรงกับตำบลหว้ากอนั้น คลื่นใหญ่เรือโคลงอยู่เสมอ เรือพระที่นั่งได้ทอดอยู่หน้าค่ายหลวงประมาณ ๖ ชั่วโมง ครั้นเวลาย่ำค่ำมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ถอยเรือพระที่นั่งกลับไปทอดประทับแรมอยู่ที่อ่าวมะนาว อันเป็นที่ลับบังลมไม่มีคลื่นใหญ่เหนือที่พลับพลาไปทางประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ ทอดประทับแรมอยู่ ๑ วัน

ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ[๑] เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นฝั่ง ทรงม้าพระที่นั่งตั้งแต่อ่าวมะนาวลงไปถึงพลับพลาค่ายหลวงตำบลหว้ากอ เวลาย่ำค่ำเรือพระที่นั่งก็ถอยลงไปทอดอยู่ที่หน้าค่ายหลวง ห่างฝั่งประมาณ ๒๐ เส้นเศษ เรืออรรคเรศรรัตนาศน์ เรือสยามูปสดัมภ์และเรืออื่น ๆ ก็ทอดล้อมวงอยู่ชั้นนอกพร้อมกัน

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้า ณ โมงเศษ ได้พระฤกษ์ยกเสาธงและฉัตร ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นที่พลับพลาค่ายหลวง รับสั่งให้ประโคมแล้วทรงจุดปืนใหญ่ด้วยพระหัตถ์ สลุตธงสลับกันกับทหารปืนใหญ่ฝ่ายละนัดจนครบ ๒๑ นัดทั้ง ๒ ข้าง ปืนเรือสยามูปสดัมภ์ได้ยิงอีก ๒๑ นัด รวมเป็น ๖๓ นัด เวลาบ่าย ๑ โมง พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสมาเฝ้าที่พลับพลา ๘ นาย พระราชทานทองคำ (บางสะพาน) กำเนิดนพคุณทุกนาย

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ[๒] เวลาย่ำค่ำพวกออฟฟิศเซอร์ในเรือรบ ๑๒ นาย ขึ้นมาเฝ้าที่พลับพลา พระราชทานทองคำกำเนิดนพคุณทุกนาย

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้ากัปตันนายเรือรบฝรั่งเศส ขอเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ให้เสด็จลงไปเที่ยวในเรือรบ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พณฯหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ลงไปด้วย กำมดัน[๓] จัดการรับเสด็จเหมือนอย่างรับกษัตริย์ในประเทศยุโรป มีทหารทอดกราบและยืนเพลาแล้วยิงปืนใหญ่รับ ๒๑ นัด ทหารประจุปืนบั่ศตันลุกขึ้น ลากกระชากเอาแขนขาดตายคน ๑ ครั้นเวลาค่อนเที่ยง ทรงวัดแดดสอบแผนที่ที่ตั้งค่ายหลวง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปที่โรงนักปราชญ์ฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ เวลาจวนค่ำเสด็จกลับ

---

(๑) วันที่ ๑๐ สิงหาคม
(๒) วันที่ ๑๒ สิงหาคม
(๓) กัปตัน

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ มิสเตอร์อาลบาสเตอร์ ผู้ว่าราชการแทนกงสุลอังกฤษขึ้นไปเฝ้าที่พลับพลา โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ยิงปืนรับ ๗ นัด

ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง เรือเจ้าพระยามาถึงที่ค่ายหลวง ได้ทรงรับหนังสือข่าวต่าง ๆ หลายฉบับ กับของที่สั่งไปจัดซื้อมาแต่เมืองลอนดอนสำหรับแจกในการพระราชพิธีโสกันต์อีกมาก [๑]

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ (เซอร์ แฮรี่ออด) เจ้าเมืองสิงคโปร์มาด้วยเรือกลไฟ ๓ ลำ ถึงหว้ากอเวลา ๓ โมงเช้า โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้หลวงพิเศษพจนการ [๒] เป็นข้าหลวงไปเยี่ยมเยียน

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ [๓] เจ้าเมืองสิงคโปร์ขึ้นมาเฝ้าที่พลับพลาค่ายหลวง โปรดให้ยิงปืนสลุตรับ ๑๗ นัด ให้พระราชทานทองคำบางสะพาน ตั้งแต่เจ้าเมืองสิงคโปร์ และพวกออฟฟิศเซอร์ขึ้นมาเฝ้าทุกคน แล้วเชิญให้ไปอยู่ที่เรือนพักซึ่งทำไว้รับเขา

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ เวลา ๒ โมงเช้า เจ้าพนักงานเตรียมกล้องใหญ่น้อย เครื่องทรงทอดพระเนตรสุริยุปราคา เวลาเช้า ๔ โมง ๓ นาที เสด็จออกทรงกล้องแต่ท้องฟ้าเป็นเมฆฝนคลุ้มไป ในด้านตะวันออกไม่เห็นอะไรเลย ต่อเวลา ๔ โมง ๑๖ นาที เมฆจึงจางสว่างออกไป เห็นดวงพระอาทิตย์ไร ๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้ว จึงประโคมเสด็จสรงมุรธาภิเษก ครั้นเวลา ๕ โมง ๒๐ นาที แสงแดดอ่อนลงมา ท้องฟ้าตรงดวงอาทิตย์สว่างไม่มีเมฆเลย ที่อื่นแลเห็นดาวใหญ่ด้านตะวันตก และดาวอื่น ๆ มากหลายดวง เวลา ๕ โมงกับ ๓๖ นาที ๒๐ วินาที จับสิ้นดวง เวลานั้นมืดเหมือนกลางคืนเวลาพลบค่ำ คนที่นั่งใกล้ ๆ กันก็แลดูไม่รู้จักหน้ากัน แล้วพระราชทานเงินแจกพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งตามเสด็จโดยพระราชดำเนินออกไปทั่วกัน

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขอถ่ายพระรูป แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีละครผู้หญิงให้พวกอังกฤษและฝรั่งเศสดู ให้พาภรรยาเจ้าเมืองสิงคโปร์เข้าไปข้างใน ได้พระราชทานทองและก๊าศพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในทุก

---

(๑) เตรียมการโสกันต์สมเด็จเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์
(๒) ชื่อหวาด บุนนาค ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระยาอรรคราชนาถภักดี
(๓) วันที่ ๑๗ สิงหาคม

พระองค์ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช พวกทหารปืนใหญ่ยิงสลุตส่งเสด็จ ๒๑ นัด ทหารที่ยิงปืนบ๋ศตันลุกขึ้นลากพุ่งออกมากระชากเอาแขนขาดไปข้าง ๑ ตายในที่นั้น เรือพระที่นั่งออกจากที่ทอดหน้าค่ายหลวงใช้จักรมา

ลงพระราชอาชญาพวกมหาดเล็กเล่นไพ่

เสด็จออกทอดพระเนตรเห็นพวกมหาดเล็กเล่นไพ่ที่ดาษฟ้าชั้นบน ทรงขัดเคืองกริ้ว แล้วให้ชำระได้ตัวการ ๔ นาย ถึงเวลาบ่าย ๔ โมง ๓ นาที มีพระบรมราชโองการดำรัสให้เอาตัวหลวงนายเดช (ทองอยู่) นายพินัยราชกิจ (เวก) นายขัน นายชิต (ละม้าย) ๔ นาย ลงเรือโบตไปปล่อยเสียที่ฝั่ง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ออกจากที่ทอดหน้าเกาะหลัก เวลาค่ำแล้วมาทอดอยู่ที่หน้าตะเกียบ รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ(๑) เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรตามหาดและบนฝั่ง เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จกลับประทับในเรือพระที่นั่ง ครั้นเวลา ๕ ทุ่มเศษ ออกจากที่หน้าตะเกียบใช้จักรมา

รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที ถึงที่พระสมุทรเจดีย์ เสด็จขึ้นทรงนมัสการ เวลาเช้า ๓ โมง ๒๗ นาที ออกจากที่พระสมุทรเจดีย์ เวลาเที่ยงแล้ว ๖ นาที ถึงท่านิเวศน์วรดิตถ์ เสด็จขึ้นทรงที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย พระวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าพร้อมกัน แล้วให้ลงพระราชอาชญาหมื่นวิเศษในกรมพระแสงปืนต้นผู้เป็นเจ้าของไพ่ ๓๐ ที แล้วให้ชำระเอาตัวพวกที่เล่นไพ่ไปขัดศิลาที่วังสราญรมย์ แล้วเสด็จขึ้นในพระบรมมหาราชวัง

ทำทัณฑกรรมโหรและท้าวสมศักดิ์ท้าวโสภา

ณ วันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จออกพระที่นั่งอนันต-สมาคม มีพระบรมราชโองการ รับสั่งถามพระโหราธิบดีว่า สุริยุปราคาที่กรุงเทพมหานครจับกี่ส่วน ยังเหลือกี่ส่วน พระโหราธิบดี และโหรมีชื่อ กราบทูลพระกรุณาไม่ถูก ทรงพระพิโรธให้ไปขัดศิลาที่วังสราญรมย์อยู่วัน ๑ แล้วให้ทำทัณฑกรรมไว้ภายใต้ห้องอาลักษณ์ ลูกประคำหอยโข่งสวมคอ กินข้าวน้ำด้วยกะลากาบหมากเป็นภาชนะใส่กับข้าว ๘ วัน จึงพ้นโทษ

---
(๑) วันที่ ๒๐ สิงหาคม

เมื่อเสด็จขึ้นรับสั่งถามท้าวสมศักดิ์ท้าวโสภาว่า สุริยุปราคาจับเท่าใด ยังเหลือเท่าใด ท้าวสมศักดิ์ท้าวโสภา และท่านเถ้าแก่กราบทูลว่า ยังเหลืออยู่ประมาณนิ้วกึ่ง เขาวัดนิ้วแต่ของผู้ชายดอก กราบทูลก็ไม่ถูก เป็นท้าวเป็นนางเสียเปล่า ๆ ให้เฆ่าแก่ท้าวนางไปขัดศิลาที่วังสราญรมย์อยู่วัน ๑ จึงให้พ้นโทษ แล้วกริ้วเจ้าและขุนนางซึ่งอยู่รักษาพระนคร ว่าไม่บอกการสุริยุปราคาที่กรุงออกไปให้ทรงทราบ แล้วพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ให้ทำใบบอกออกไปกราบบังคมทูล มอบไว้ที่หอพระอาลักษณ์ตามพระราชประสงค์(๑)

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เสด็จออกทรงปรนนิบัติพระสงฆ์ในพระพุทธนิเวศน์ รับสั่งถามพระราชาคณะด้วยเรื่องสุริยุปราคา พระราชาคณะถวายพระพรไม่ต้องกัน ทรงขัดเคือง

เสด็จขึ้นไปประทับพระที่นั่งนงคราญสโมสร มีรับสั่งให้หาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถเข้าไปเฝ้า จึงรับสั่งกะการที่จะตั้งพระราชพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ให้มีละครชาตรีรำบวงสรวงเทพารักษ์ ข้างพระที่นั่งจันทรทิพโยภาศ เวลา ๒ ทุ่มเศษ เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงทอดพระเนตรตำราดาวพระพุธจะเข้าในดวงพระจันทร์ด้วย ห้ามมิให้ข้าราชการเข้าเฝ้าในเวลานั้น ทรงทอดพระเนตรดาวพระพุธ แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระแก้วมรกต เวลา ๑

สมโภชพระปฏิมากรแก้วมรกต

ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ(๒) เวลา ๓ โมงเช้า ให้เจ้าพนักงานกรมสังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม มาฉันที่พระที่นั่งไชยชุมพล เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระแก้วมรกต วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับประทับ ณ พระที่นั่งไชยชุมพล โปรดให้มีโขนและการเล่นต่าง ๆ ที่หน้าพระที่นั่งไชยชุมพล เวลาค่ำมีหนังและดอกไม้เพลิงสมโภชพระแก้วมรกตเป็นการบูชาเวลา ๑

(๑) พระกระแสรับสั่งเรื่องสุริยุปราคานี้ พิมพ์แล้วในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๙
(๒) วันที่ ๒๖ สิงหาคม

ทรงพระประชวร

ครั้นเวลายามเศษ เสด็จกลับประทับในพระบรมมหาราชวัง ให้ครั่นพระองค์ทรงพระประชวร ไม่เสด็จออกว่าราชการ เสวยพระโอสถข้างที่ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) เวลาทุ่มเศษ ทรงจับสั่นไปจนเวลา ๒ ยามเศษ ครั้นสร่างจับแล้ว รับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร จึงรับสั่งให้ไปประชุมหมอหลวงมีชื่อประกอบพระโอสถถวาย กรมขุนวรจักรธานุภาพ ก็รับพระบรมราชโองการออกมาสั่งให้หลวงทิพจักษุ ประกอบพระโอสถเข้าไปตั้งถวาย

ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๘ ค่ำ(๒) เรือกลไฟเจ้าพระยาเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ โปรดให้เลื่อนขุนศรีสยามกิจ เป็นหลวงศรีสยามกิจ ไวส์กงสุลสยามเมืองสิงคโปร์ โปรดให้เข้าไปรับนามสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์ในที่ทรงพระประชวร แต่สัญญาบัตรนั้น โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณ ประทับพระราชลัญจกรแทน ด้วยทรงพระกำลังน้อยดำรงขึ้นไม่ใคร่จะได้ แต่ทรงพระอุตสาหะเซ็นพระนามให้เป็นสำคัญ แล้วรับสั่งให้หลวงศรีสยามกิจ ไวส์กงสุลกลับไปเมืองสิงคโปร์ด้วยเรือเจ้าพระยา

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เป็นวันประชุมถือน้ำ พระวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาบนพระที่นั่งอนันตสมาคม แต่ข้าราชการผู้น้อยรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว เข้ามาถวายบังคมพร้อมกันในพระที่นั่งอนันตสมาคม

ตั้งกองล้อมวง

พณฯหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงว่าแก่พระวงศานุวงศ์ว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิจประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรจะประมาทนิ่งเพิกเฉยเสีย ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงมีประสาทสั่งให้ล้อมวง

---

(๑) วันที่ ๓๐ สิงหาคม
(๒) วันที่ ๙ กันยายน

ตั้งกองป้องกันพิทักษ์รักษาพระมหาราชวัง และที่ตำหนักสวนกุหลาบไว้ มิให้ผู้ใดที่ไม่ควรกับตำแหน่งราชการของตัวเข้าไปเป็นอันขาด จึงสั่งให้พระยาสีหราชฤทธิไกรท้ายน้ำ และเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจนอกซ้ายขวา ทหารอย่างยุโรปประจำซองล้อมวง และข้าราชการที่มีตำแหน่งก็ให้ไปรักษาอยู่ทุกแห่งทุกตำบล

ประชุมหมอหลวงถวายพระโอสถ

ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ พระอาการกำเริบมากขึ้น ให้ทรงเชื่อม กระหายน้ำ พระกระยาเสวยถอยลง พระอาการแปรไปข้างอุจจาระธาตุ พระวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดี ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า หลวงทิพจักษุถวายพระโอสถมาก็หลายวันแล้ว พระอาการหาคลายไม่ จึงให้ประชุมหมอหลวงว่า ผู้ใดจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ หมอทั้งปวงก็นิ่งอยู่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จึงรับฉลองพระเดชพระคุณตั้งพระโอสถเข้าไปถวายหลายเวลา พระอาการก็ไม่ถอย

ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ[๑] เวลาย่ำเที่ยงแล้ว พระอาการกำเริบขึ้นอีก ทรงพระอาเจียนพระโลหิตตกเป็นลิ่มเหลวบ้าง ทรงรับด้วยพระภูษาซับพระโอษฐ์ ให้ป่วนพระนาภี จึงรับสั่งให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระประเสริฐศาสตร์ ดำรงเข้าไปเฝ้าในที่ จึงรับสั่งว่าพระโรคมากอยู่แล้ว ถ้าเห็นพระอาการเหลือปัญญาแพทย์หมอก็ให้กราบบังคมทูล อย่าให้ปิดบังไว้ จะได้จัดแจงการแผ่นดินเรียบร้อย พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระประเสริฐศาสตร์ดำรงกราบทูลว่า ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ที่ป่วยอาการมากกว่าที่พระโรคก็มี ได้รับพยาบาลหายมามาก จึงโปรดให้พระประเสริฐศาสตร์ ดำรงเข้าถวายพระโอสถต่อไป ครั้นเวลาค่ำประมาณ ๒ ทุ่มเศษ ไปพระบังคนหนัก พระโลหิตเจือพระบังคนออกมาก็รับสั่งว่า พระโรคครั้งนี้เห็นจะไม่คลาย

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ รับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมเข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร จึงมีพระราชดำรัสราชานุญาตสรรพกิจการพระนครมอบให้ปรึกษากัน อย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน

---

(๑) วันที่ ๒๑ กันยายน

กระแสพระราชดำริถึงผู้สืบราชสมบัติ

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ[(๑)] พระราชทานพระหัตถ์เชิญออกมายังพระที่นั่งอนันตสมาคม ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง กรมขุน และท่านเสนาบดีอ่านความในพระราชหัตถ์มีว่า พระราชดำริทรงเห็นว่า ซึ่งจะสืบพระราชสุริยวงศ์ต่อไปภายหน้านั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ ก็ให้ไปปรึกษากันจงพร้อม แล้วแต่จะเห็นท่านผู้ใดมีปรีชาควรรักษาแผ่นดินได้ก็ให้ยกขึ้น

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งแล้ว มีพระบรมราชโองการให้หาพระยาบุรีรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้า จึงรับสั่งว่า ทรงพระประชวรครั้งนี้ เห็นจะเหลือมือหมอหลวงแล้ว ถ้าเพลี่ยงพล้ำลง ท่านผู้มีความสามิภักดิ์ และข้าหลวงเดิมก็จะเสียใจ ว่าพยาบาลไม่เต็มฝีมือ จึงพระราชทานพระบรมราชวโรกาสว่า ผู้ใดมีหมอยาก็ให้ถวายเถิด ขณะนั้นพระราไชศวรรยา เจ้ากรมพระคลังในซ้าย ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม รับฉลองพระเดชพระคุณประกอบพระโอสถ ไพลกับเกลือเจือด้วยเวทมนตร์ถวาย ครั้นทรงเสวยแล้ว พระอาการที่แน่นพระอุระก็ถอยลง จึงมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้หาเจ้าต่างกรม และขุนนางผู้ใหญ่มาพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม จึงโปรดให้พนักงานนำสิ่งของซึ่งเป็นส่วนของพระวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดีถวายไว้เมื่อเฉลิมพระชนมพรรษาใหญ่ ส่วนของใครก็ให้พระราชทานคืนไปทุกคน เว้นไว้แต่พระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ได้พระราชทานตลับทองคำลงยา ใส่ทองคำบางสะพานหนัก ๕ ตำลึง ลงยันต์ด้วยพระดินสอเพชร นาฬิกาใหญ่ซุ้ม ๑ มีเข็มดู วัน เดือน ปี ทุ่มโมง กับพระปทุมทำด้วยศิลาองค์ ๑ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ได้พระราชทานนาฬิกาใหญ่ มีแก้วเหลี่ยมครอบ มีเข็มดูวัน เดือน ปี ทุ่มโมงพร้อม มีปรอทดูร้อนดูหนาว พณ ฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้พระราชทานพระหีบงาครอบทองคำ มีเครื่องสำหรับเขียนหนังสือพร้อมทุกสิ่ง ทำด้วยทองคำประดับเพชร ทับทิม มรกต คิดดูราคามากกว่า ๑๐๐ ชั่ง แล้วพระราชทานเงินอีก ๑,๐๐๐ ชั่ง

ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ [(๒)] เวลาย่ำรุ่งแล้ว พระราชทานพระธำมรงค์เพชรใหญ่ ราคา ๑๐๐ ชั่ง บูชาในพระพุทธบุษยรัตน จักรพรรดิพิมลมณีมัย องค์ ๑ แล้วรับสั่งให้หาพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้า จึงรับสั่งถามถึง

---

(๑) วันที่ ๒๓ กันยายน

(๒) จันทร์ ที่ ๒๘ กันยายน

พระอาการสมเด็จพระยาเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งทรงพระประชวรอยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบทูลว่า พระอาการพระเจ้าลูกยาเธอคลายขึ้นแล้ว จึงรับสั่งว่า พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ก็มีความชอบอยู่ในแผ่นดินเป็นอันมาก ยังไม่ได้เลื่อนยศศักดิ์และพระราชทานสิ่งของให้สมควรกับความชอบเลย จึงพระราชทานกระบี่ฝักทองคำศีรษะนาคประดับพลอยเหมือนอย่างเจ้าต่างกรม ให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เล่ม ๑ แล้วขอฝากพระเจ้าลูกยาเธอ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถด้วย

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ(๑) เวลาเช้า ๔ โมงเศษ โปรดให้เจ้าพนักงานนำเอาทองลิ่มและเงินตราออกมาพระราชทานให้หมอนวดหมอยา และจ่าหุ้มแพรมหาดเล็กที่ได้เข้าไปพยาบาลพระโรคนั้น พระองครักษา หลวงราโชวาท หมอนวด นายจ่าเรศมหาดเล็ก ได้ทองคำคนละลิ่ม ลิ่ม ๑ หนัก ๖ ตำลึง พระประเสริฐศักดิ์ดำรง หลวงทิพจักษุ ขุนราชวรโอสถ หมอยา ให้เงินตราคนละ ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ยังผู้อื่นอีกก็ได้ ตามเหนื่อยมากและน้อย

วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ (๒) รับสั่งให้หาพณหัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหมเข้าไปเฝ้า รับสั่งถามด้วยราชการและการอื่นๆอีกเป็นหลายข้อ พณหัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหมกราบทูลโดยการที่จัดไว้เสร็จแล้วทุกประการ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าโสมาวดี พณหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ นำพระธำมรงค์กับประคำ เครื่องแต่ครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประคำสายนี้ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าจะพระราชทานกรมหมื่นอุดมรัตนราศี บังเอิญให้เจ้าพนักงานหยิบผิดไป หาใช่องค์นี้ไม่ ไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ แล้วพระราชทานบัญชีเงิน บัญชีของให้พณหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหกลาโหม แจกพระเจ้าลูกยาเธอองค์ละ ๓๐ ชั่ง คือ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร ๑ พระองค์เจ้าคัคณางยุคล ๑ พระองค์เจ้าศุขสวัสดิ์ ๑ พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ ๑ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๑ พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ ๑ พระองค์เจ้ากมลาศเลอสรรค์ ๑ รวมเป็นเงิน ๒๑๐ ชั่ง แล้วรับสั่งให้พณฯหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม บอกข้า

(๑) วันที่ ๒๙ กันยายน

(๒) วันที่ ๓๐ กันยายน

ทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อยว่า พระอาการที่ทรงประชวรครั้งนี้มากอยู่ เห็นจะไม่ได้อยู่ด้วยท่านทั้งปวงรักษาแผ่นดินต่อไปแล้ว ซึ่งได้ผิดพลั้งเหลือเกินต่อกันฉันใด อย่าได้มีเวรเลย

ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง รับสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหาร (๑) เข้าไปเฝ้า จึงรับสั่งให้พระศรีสุนทรโวหาร จดคาถาเป็นคำมคธพระราชนิพนธ์ แล้วรับสั่งถามพระศรีสุนทรโวหารว่า รับสั่งดังนี้ผิดเพี้ยนอย่างไรบ้าง พระศรีสุนทรโวหารกราบทูลว่า ที่ทรงตรัสดังนี้ไม่ผิดเพี้ยนต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด เหมือนหนึ่งปกติไม่ประชวร จึงรับสั่งว่า พระอาการมากถึงเพียงนี้แล้ว ก็ยังไม่พ้นเพื่อนสติ ทรงพระคาถาได้จนจบ ให้พระศรีสุนทรโวหารออกไปคัดลอก แล้วให้มหาดเล็กเชิญธูปเทียนเท่าพระชันษาและพระคาถา ไปลาพระสงฆ์ราชาคณะทุกพระอารามหลวง คำแปลพระคาถาว่าดังนี้

แปลคำที่ทรงคาถาขอขมาพระสงฆ์
วัดราชประดิษฐ์

ขอผะเดียงพระสงฆ์จงทราบ เมื่อครั้งตัวฉันเป็นภิกษุอยู่ ฉันได้เจรจานี้เนือง ๆ ว่า เราเกิดแล้วออกจากครรภ์มารดาแล้ว ในวันมหาปวารณา คือวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๒) ถ้าเมื่อเราจะตาย หากว่าป่วยหนักลงในวันมหาปวารณา พวกศิษย์ช่วยนำไปถึงที่ประชุมสงฆ์ทำปวารณาในโรงอุโบสถ ยังประกอบด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า เราจะพึงทำปวารณา ๓ จบ กะสงฆ์แล้วจึ่งตายฉะนี้ เฉพาะหน้าพระสงฆ์ การนี้ทำได้นั้นเป็นการดี เป็นการสมควรแก่เรา วาจาอย่างนี้ ตัวฉันได้พูดเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ตัวฉันเป็นคฤหัสถ์ จักทำอะไรได้อย่างที่ว่าไว้นั้น เพราะฉะนั้นฉันจึงส่งเครื่องสักการบูชาเหล่านี้ไปยังวิหารฉันบูชาธรรม และบูชาพระสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรม ด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ ทำให้เป็นของแทนตัวฉัน วันมหาปวารณาคือวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ วันนี้ก็เป็นวันพฤหัสบดี เหมือนวันตัวฉันเกิด ความเจ็บไข้ของตัวฉันก็เจริญทวีมากขึ้น ตัวฉันกลัวว่าจะต้องตายลงในวันนี้ ฉันขอลาพระสงฆ์เจ้า ฉันขออภิวาทไหว้ต่อพระผู้มีพระภาค ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ปรินิพพานแล้วนาน ฉันขอนมัสการพระธรรมของพระผู้มีพระภาคนั้น ขอนอบน้อมพระอริยสงฆ์ ด้วยตัวฉันผู้ได้ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกแล้ว

---

(๑) พึ่ก เปรียญ
(๒) วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗

โทษคือความล่วงเกินได้เป็นไปล่วงเกินตัวข้าพเจ้า ผู้พาล ผู้หลง ผู้ไม่ฉลาดคนไรเล่า ตัวฉันได้เป็นผู้ประมาทแล้วอย่างนั้น ๆ ได้ทำกรรมเป็นอกุศลทั้งหลาย ณ อัตตภาพนี้ ขอพระสงฆ์จงรับโทษล่วงเกินของข้าพเจ้านั้น โดยความเป็นโทษล่วงเกินจริง เพื่อสังวรระวังตนต่อไปข้างหน้า

บัดนี้ ตัวฉันได้ทำความอธิษฐานการสังวรระวังในศีล ๕ แล้วรู้ความทำในใจอย่างนี้ ศึกษาอยู่ในขันธ์ทั้งหลาย ๕ ในอายตนะทั้งหลายภายใน ๖ ในอายตนะทั้งหลายภายนอก ๖ ในวิญญาณทั้งหลาย ๖ ในสัมผัสทั้งหลาย ๖ ในเวทนาทั้งหลาย ๖ ซึ่งเป็นไปในทวารทั้งหลาย ๖ ของนั้นไม่มีในโลก ของสิ่งไรเล่าเมื่อสัตว์เขาถือเอามั่นจะพึงไม่มีโทษ อนึ่งหรือบุรุษเขาถือเอามั่นของสิ่งไรเล่าจะพึงไม่มีโทษได้ ตัวฉันศึกษาความยึดหน่วงถือเอามั่นว่าสรรพสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย ของนั้นใช่ของเราส่วนนั้นใช่เรา ไม่เป็นเรา ส่วนนั้นใช่ตัวตนของเรา ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่เป็นอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นหนทางไปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงหมดด้วยกัน ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ฉันขอลาขอไหว้นมัสการข้อใดเป็นความผิดพลั้งของตัวฉัน ขอพระสงฆ์จงอดโทษเป็นความผิดทั้งปวงของตัวฉันเถิด

ครั้นเมื่อกายของฉันแม้ถึงกระสับกระส่ายอยู่ จิตจะไม่เป็นของกระสับกระส่ายศึกษาอยู่อย่างนี้ ทำความไปตามคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้

ทรงขอขมาพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๑) เวลาเช้า ๓ โมงเศษ รับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมขุนวรจักรธรานุภาพ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนบำราบปรปักษ์ เจ้าพระศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย เข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร จึงรับสั่งว่า วันนี้เป็น

(๑) วันที่ ๑ ตุลาคม

วันพระจันทร์เต็มดวง นักปราชญ์ทั้งหลายก็ถึงความดับเป็นอันมากในวันเพ็ญดังนี้ ควรพระชนมายุจะหมดจะดับในวันนี้เป็นแน่แล้ว ซึ่งขัดเคืองว่ากล่าวแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงมาแต่ก่อนนั้นขออโหสิกรรมกันเสียเถิด อย่าให้เป็นเวรกันต่อไป ขอฝากแต่พระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกเธอด้วย ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง กรมขุน ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็รับพระบรมราชโองการแล้ว พากันเศร้าโศกสะอึกสะอื้นไปอยู่ในหน้าพระที่นั่ง จึงรับสั่งห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความตายไม่เป็นอัศจรรย์อะไรนัก เป็นของธรรมดา เกิดมาแล้วก็ต้องตายด้วยกันทุกคน แล้วท่านทั้ง ๖ เห็นว่าพระอาการอ่อนนักแล้วก็พากันถอยออกมา ครั้นเวลาย่ำค่ำแล้วรับสั่งให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้า ให้พยุงพระองค์พลิกพระเศียรทับพระพาหาเหมือนอย่างพระไสยาสน์ จึงตรัสว่า เขาตายกันดังนี้

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จสวรรคต

จึงรับสั่งให้พระยาบุรุษ ฯ จุดเทียนชัย และห้ามมิให้ถวายพระหนทาง แล้วก็ทรงเจริญพระกรรมฐานสมาธิภาวนานิ่ง ศีรษะสู่ทิศอุดร ผันพระพักตร์ต่อประจิมทิศ พอย่ำค่ำประถมยามแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสู่สวรรคต ตั้งแต่วันทรงพระประชวรมาจนสวรรคตได้ ๓๗ วัน อยู่ในราชสมบัติได้ ๑๘ พระพรรษา พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช ๑๑๖๖[๑] สิริพระชนม์ได้ ๖๕ พระพรรษา

ขณะนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม สั่งให้หมู่องครักษ์และกรมอาสา ๘ เหล่า กรมทหารอย่างยุโรปทั้งปวงในพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวังตั้งกองจุกช่องล้อมวงทั้งชั้นนอกชั้นใน ให้กวดขันมั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน แล้วพณ ฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สั่งให้สังฆการีไปเชิญเสด็จ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ และพระราชาคณะฐานานุกรมฝ่ายธรรมยุติกา ซึ่งไปประชุมเยี่ยมพึ่งพระอาการอยู่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์

---
(๑) วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗

๒๕ องค์ ให้อาราธนามาฟังเป็นประธานในเวลาที่ประชุม ท่ามกลางพระที่นั่งอนันตสมาคม ตรงหน้าพระมหาเศวตฉัตร พร้อมด้วยพระวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อย มาอยู่ในที่ประชุมนั้น คอยฟังคำปรึกษา

พณฯหัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหม เห็นเจ้าและขุนนางพร้อมกันแล้ว จึงกล่าวขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระชนมายุอยู่ ก็ได้โปรดอนุญาตไว้ว่าผู้ที่จะดำรงแผ่นดินต่อไปให้ประชุมปรึกษากันให้พร้อมเพรียง จะเห็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอ องค์หนึ่งองค์ใด ซึ่งทรงพระสติบัญญาวัยวุฒิรอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง ควรจะปกป้องสมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรได้ ก็ให้ยกพระองค์นั้นขึ้นเถิด มิได้ทรงรังเกียจที่จะให้แก่พระเจ้าลูกยาเธอฝ่ายเดียว สุดแต่การสโมสรเห็นพร้อมเพรียงกัน ฉันใดจะได้ความสุขทั่วกัน ก็ตามใจพระวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็สวรรคตแล้ว แผ่นดินว่างเปล่าอยู่ ท่านทั้งหลายซึ่งอยู่ในที่ประชุมนี้ จะเห็นเจ้านายพระองค์ใด ที่จะเป็นที่พึ่งแก่พระวงศานุวงศ์และเสนาบดีอาณาประชาราษฎรได้ไม่เกิดยุคเข็ญ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าได้มีความเกรงขามเลย

ฝ่ายกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงกล่าวขึ้นในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้ามีพระเดชพระคุณ ได้ทำนุบำรุงพระวงศานุวงศ์ และชุบเลี้ยงมุขมนตรีใหญ่น้อยขึ้นเป็นอันมาก มีพระคุณล้นเหลือไม่มีสิ่งใดจะทดแทนพระคุณนั้นได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณท่านเห็นว่าทรงพระเยาว์ อยู่ให้ช่วยกันทำนุบำรุงกว่าจะทรงเจริญขึ้น

พณหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงซ้ำถามพระวงศานุวงศ์ และมุขมนตรีทั้งหลายว่า กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ตรัสดังนี้ ท่านทั้งปวงจะเห็นควรประการใดก็ให้ว่าขึ้น ท่านทั้งหลายก็ยินยอมพร้อมกัน ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าขึ้นอีก แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีอุปราชฝ่ายหน้า เป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ก็ครั้งนี้จะควรแก่ท่านผู้ใด ที่จะเป็นที่อุปราชฝ่ายหน้า

กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์จึงกล่าวขึ้นอีกว่า เห็นแต่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ควรจะรับราชการในที่อุปราชได้ ด้วยได้ศึกษาร่ำเรียนวิชาและทหารอย่างยุโรปชำนิชำนาญ และการช่างต่าง ๆ ก็ได้เรียนรู้ตามแบบอย่าง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกระทำมา และจะให้คุ้มครองข้าไทในกรมนั้นด้วย ขอให้ยก กรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็น กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเถิด

ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้ซ้ำถามพระวงศานุวงศ์เสนาบดี เห็นพร้อมกันแล้ว ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนบำราบปรปักษ์ ก็ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการในแผ่นดินต่าง ๆ ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งที่กรมวังมาถึง ๒ แผ่นดินแล้ว ขอให้เป็นผู้สำเร็จราชการในพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และในสถานราชกิจ และเป็นผู้อุปถัมภ์ในการพระเจ้าแผ่นดินด้วย

การปรึกษาตกลงยินยอมพร้อมกันในที่ประชุมแล้ว กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ และพระราชาคณะฐานานุกรม ก็สวดชัยมงคลขึ้นพร้อมกัน

สรงน้ำพระบรมศพ

ครั้นเสร็จการประชุมแล้ว รุ่งขึ้นเวลาเช้าจะได้สรงน้ำเครื่องพระบรมศพ พระวงศานุวงศ์และพณ ฯ หัวเจ้าท่านสมุหพระกลาโหม จึงให้พระยาสุวงศ์วัยวัฒน์ ไปเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ หม่องค์รักษ์แห่ห้อมมา เสด็จดำเนินยังไม่ได้ ก็ให้ทรงพระเสลี่ยงเก้าอี้หามเข้าไปจนถึงข้างใน ทรงสรงพระบรมศพเสร็จแล้ว ไม่สบายพระองค์ แล้วมอบการให้ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลากรมขุนบำราบปรปักษ์ เป็นธุระในการพระบรมศพ แล้วประทานพระมหาพิชัยมงกุฎให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ สวมพระบรมศพแท่นฝ่ายสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ จัดแจงกะการพระบรมศพเสร็จแล้ว เชิญเข้าไปประดิษฐานในพระโกศทองคำจำหลักลายกดั่นประดับพลอย แล้วตั้งกระบวนแห่ไปออกประตูสนามราชกิจ ประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตามเยี่ยงอย่างราชประเพณีพระบรมศพพระมหากษัตริย์

พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโอรส พระราชธิดา พระเจ้าลูกยาเธอเดิม ๒ พระองค์ ในเศวตฉัตร สมเด็จเจ้าฟ้า ๕ พระองค์ และพระเจ้าลูกยาเธอฝ่ายหน้า ๓๓ พระองค์ ฝ่ายใน ๔๒ พระองค์ รวม ๘๒ พระองค์

พิมพ์ที่การพิมพ์เกื้อกูล 231 ถนนราชวิถี เยื้องประตูพระราชวังจิตรลดา โทร. 47821
นายชวัชชัย ไชยชนะ ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา 2507